

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Katarina M. Kovačević

JUGOSLOVENSKO-MAĐARSKI ODNOSI
1953-1956

Doktorska disertacija

Beograd, 2018

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Katarina M. Kovačević

YUGOSLAV-HUNGARIAN RELATIONS
1953-1956

Doctoral dissertation

Belgrade, 2018

Mentor:

prof. dr Ljubodrag Dimić, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Dragan Bogetić, naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju

prof. dr Milan Ristović, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

prof. dr Mira Radojević, vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

prof. dr Aleksandar Životić, vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane: _____

JUGOSLOVENSKO-MAĐARSKI ODNOSI 1953-1956

Sažetak: U prvoj deceniji posle Drugog svetskog rata bilateralni jugoslovensko-mađarski odnosi bili su dirigovani jugoslovensko-sovjetskim odnosima, mada su imali i svoje specifičnosti oblikovane istorijskim nasleđem, zajedničkom državnom granicom, manjinama sa obe strane, opterećenjima ponetim iz dva svetska rata i ideološkom bliskošću savremenih režima. Period tesne saradnje 1945-1947, naročito na nivou dve komunističke partije, posle drastičnog jugoslovensko-sovjetskog raskida 1948, smenio je period naglog urušavanja jugoslovensko-mađarskih odnosa do potpunog prekida krajem 1952. godine. Jugoslovensko-mađarski odnosi u periodu od smrti J. V. Staljina 1953. do stabilizacije prilika u Mađarskoj posle ugušenja pobuna 1956. godine, predmet su istraživanja u ovom radu, sa naglasnom na političkim i privrednim pitanjima. Normalizacija jugoslovensko-mađarskih odnosa bio je u uskoj vezi sa procesom unutrašnjeg razvoja Mađarske. Izdvajaju se dva talasa normalizacije. U prvom talasu koji je trajao do pada Nađeve vlade u aprilu 1955, preduzeti su značajni koraci u oživljavanju jugoslovensko-mađarske saradnje na državnom nivou. Pobedom struje Maćaša Rakošija normalizacija sa Jugoslavijom zapala je u stagnaciju. Drugi talas normalizacije pokrenut je Rakošijevom smenom u julu 1956. godine. Za par meseci postignuta je puna normalizacija, ali je u oktobru 1956. višegodišnji otpor staljinističnom režimu i dominaciji Sovjetskog Saveza u Mađarskoj izbio u otvorenu pobunu, u kojoj je jugoslovenski faktor imao značajnu ulogu.

Rad je nastao na osnovu istraživanja sprovedenog u domaćim arhivima i Mađarskom državnom arhivu, uz korišćenje objavljene građe iz ruskih, mađarskih i američkih arhivskih fondova, domaće i strane literature, štampe i narativnih izvora.

Ključne reči: Jugoslavija, Mađarska, Sovjetski Savez, spoljna politika, mađarska pobuna, Tito, Maćaš Rakoši, Imre Nađ, Hruščov

Naučna oblast: Istorija

Uža naučna oblast: Istorija Jugoslavije

UDK broj: 327(497.1:439)“1953/1956“(043.3)

YUGOSLAV-HUNGARIAN RELATIONS 1953-1956

Abstract: In the first decade after the World War II Yugoslav-Hungarian bilateral relations were strongly influenced by Yugoslav-Soviet relations, although they had their particulars shaped by historical heritage, mutual border line, minorities on the both side, loads taken from two world wars, and ideological closeness of two regimes. The period of tight Yugoslav-Hungarian cooperation 1945-1947, led by sibling communist parties, after the drastic 1948 Yugoslav-Soviet breakup, was replaced by total severance of relations by the end of 1952. Yugoslav-Hungarian relations in the period from the death of J. V. Stalin in 1953 to the stabilization of the situation in Hungary after the suppression of the insurrection in 1956 are the subject of research in this dissertation, with emphasis on political and economic issues. The normalization of Yugoslav-Hungarian relations was in a close connection to the process of internal development of Hungary. In considering the period of those bilateral relations two distinct phases are evident. within the first which lasted until the fall of the Nagy's government in April 1955, important steps were taken towards reviving Yugoslav-Hungarian cooperation at the state level. By the victory of the Rákosi's concept regarding Hungarian internal development, the Yugoslav-Hungarian relations hit a dead-end. The second phase of normalization was initiated by Rakoshi's shift in July 1956. Within a few months, full normalization was achieved, but in October 1956, long-standing resistance to the Stalinist regime and to the domination of the Soviet Union in Hungary broke out into an open uprising, in which the Yugoslav factor played a significant role.

The dissertation was based on a research conducted in domestic archives and the Hungarian State Archives, using published materials from Russian, Hungarian and US archival funds, domestic and foreign literature, press and narrative sources.

Keywords: Yugoslavia, Hungary, the Soviet Union, foreign policy, Hungarian insurrection, Tito, Mátyás Rákosi, Imre Nagy, Khrushchev

Scientific field: History

Specific scientific field: History of Yugoslavia

UDC number: 327(497.1:439)“1953/1956“(043.3)

SADRŽAJ

Predgovor	I-XIII
Uvod	1
1. Međusobni odnosi novih država 1945-1947	19
1.1. Spoljna politika Jugoslavije u prvim posleratnim godinama	19
1.2. Posebnosti jugoslovensko-mađarskih odnosa: teritorije i manjine	26
1.3. Rad jugoslovenske delegacije u Savezničkoj kontrolnoj komisiji i pitanje reparacija	48
1.4. Nove države, novi bilateralni odnosi	54
2. Posledice sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948-1952	61
2.1. Međunarodni položaj Jugoslavije posle razlaza sa Informbiroom	63
2.2. Pritisak IB zemalja i mogućnost vojne intervencije	66
2.3. Promena percepcije suseda	76
2.3.1. Informbirovska propaganda u Mađarskoj i odnos prema jugoslovenskoj manjini	80
2.3.2. Sudski procesi	88
2.3.3. Granični incidenti	93
3. Normalizacija odnosa 1953-1956	111
3.1. Prvi talas normalizacije	114
3.1.1. «Novi kurs» - Mađarska 1953-1956	114
3.1.2. Normalizovanje diplomatskih odnosa	117
3.1.3. Rešavanje graničnih pitanja	127
3.1.4. Obnova privredne saradnje i saobraćaja	144
3.1.5. Obustava antijugoslovenske propagande i prestanak progona jugoslovenske manjine	158
3.2. Međusobna percepcija	172
3.2.1. Međudržavni i međupartijski odnosi	173
3.2.2. Uticaj XX kongresa KPSS na jugoslovensko-mađarske odnose	194
3.3. Drugi talas normalizacije	219
3.3.1. Nastavak ekonomskih pregovora i dalja privredna saradnja	231
3.3.2. Saradnja na polju kulture i sporta	241
3.3.3. Poseta mađarske partijske delegacije	247
4. Jugoslavija i mađarska kriza 1956.	253
4.1. 1956. u Hladnom ratu i istoriji komunizma	254
4.2. Mađarska revolucija 1956 i uticaj, uvučenost, upletenost Jugoslavije	258
4.3. Kriza oko izbeglica u jugoslovenskoj ambasadi	278
4.4. Stav Jugoslavije prema mađarskim događajima i sovjetskoj intervenciji	282

5. Posledice	285
5.1. Pitanje mađarskih izbeglica	285
5.1.1. Priliv izbeglica i jugoslovenski stav prema njima	286
5.1.2. Smeštaj i finansiranje izbeglica	291
5.1.3. Repatrijacija, raseljavanje i integracija	295
5.2. Jugoslovensko-sovjetsko-mađarski odnosi tokom 1957. i 1958. godine	313
6. Saputnici i akteri	315
6.1. Milovan Đilas i mađarska pobuna 1956	316
6.2. Jugoslovenski svedoci pobune	337
Zaključak	344
Izvori i literatura	352
Biografija autora	378

Predgovor

Odnosi Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama krajem četrdesetih i tokom pedesetih godina XX veka bili su određeni jugoslovensko-sovjetskim odnosima. Zahvaljujući generacijama domaćih i inostranih istraživača, na čije će radove u nastavku teksta biti skrenuta pažnja, ovo je postala opšteprihvaćena činjenica. Ostalo je ipak dovoljno prostora za dalja proučavanja uzajamnih veza među socijalističkim zemljama. Istraživanja nastavljena u tom pravcu dovela su i do nastanka rada o jugoslovensko-mađarskim odnosima 1953-1956. godine. Bilateralni jugoslovensko-mađarski odnosi definisani ovim godinama imali su svoje specifičnosti oblikovane istorijskim nasleđem, zajedničkom državnom granicom, manjinama sa obe strane, opterećenjima ponetim iz dva svetska rata i ideološkom bliskošću savremenih režima.

Na širem spoljnopolitičkom planu, kao male države, Jugoslavija i Mađarska su od osnivanja bile ograničene interesima velikih sila. U njihovim vezama bilo dosta oscilacija. Iako u ključnim momentima prve polovine XX veka na suprotstavljenim političkim i vojnim stranama, ipak su kao susedne zemlje imale veoma razvijene bilateralne odnose, kao što je to pre skoro pola veka konstatovao istoričar Vuk Vinaver, istraživač njihovih odnosa u međuratnom periodu.¹

I u prvoj posleratnoj deceniji odnosi između Jugoslavije i Mađarske prošli su kroz nekoliko krajnje polarizovanih faza. Tesna saradnja Jugoslavije i SSSR u godinama neposredno po završetku rata 1945-1947, dirigovana ideološkom bliskošću dve komunističke partije, inicirala je izuzetno prijateljske odnose sa zemljama sličnog ideološkog opredeljenja. Drastičan jugoslovensko-sovjetski raskid 1948. pratilo je urušavanja jugoslovensko-mađarskih odnosa do potpunog prekida krajem 1952. godine. Krajnje agresivna antijugoslovenska propaganda u medijima i učestali granični incidenti 1949-1953. ostaviće posledice na čijem saniranju je Mađarska morala da radi godinama nakon smrti J. V. Staljina. Ipak, normalizacija jugoslovensko-sovjetskih odnosa utrla je put i postepenoj normalizaciji odnosa Jugoslavije sa Mađarskom.

¹ Više: V Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, Beograd, 1971; V Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933-1941*, Beograd, 1976.

Jugoslovenska politička teorija i praksa, čiji su novi temelji u međunarodnim odnosima postavljeni početkom pedesetih godina prošlog veka, imala je poseban uticaj na druge socijalističke zemlje, služeći kao primer koji je trebalo slediti u pogledu liberalizacije društva i osamostaljivanja na spoljnopolitičkom planu. Delimično zbog blizine, intenzivnosti i sadržajnosti jugoslovensko-mađarskih kontakata, delimično pokušavajući da se izvuče sa slepog koloseka na koji ju je odgurno veliki pritisak Sovjetskog Saveza, Mađarska je prednjačila u pokušaju da sledi jugoslovenski primer.

Upravo su jugoslovensko-mađarski odnosi u periodu od smrti J. V. Staljina 1953. do stabilizacije prilika u Mađarskoj posle ugušenja pobune 1956. godine, predmet istraživanja u ovom radu, sa naglasnom na političkim i privrednim pitanjima. Veći uvodni deo (pored uvoda, prvo, a delimično i drugo poglavlje), koji proširuje hronološki okvir rada, vraćajući ga u 1945. i dublje u prošlost, nastao je iz potrebe autora da se upozna sa određenim istorijskim procesima i razreši sebi nastale nedoumice.

Razvoj normalizacije jugoslovensko-mađarskih odnosa bio je u uskoj vezi sa procesom unutrašnjeg razvoja Mađarske, sa pokušajem promena koje su nastojali da ostvare Imre Nađ, predsednik mađarske vlade od jula 1953. do aprila 1955. i njegovi politički istomišljenici. Padom Nađeve vlade i pobedom struje Maćaša Rakošija, «najboljeg učenika druga Staljina», kako je ranije često nazivan u domaćoj štampi prvi sekretar Partije mađarskih trudbenika, normalizacija sa Jugoslavijom, i do tada usporavana od strane Nađevih protivnika, počela je da stagnira. Od tada i datira odvijanje jugoslovensko-mađarskih odnosa na dva nivoa. Pošto partijski odnosi nisu ni obnovljeni, na prvom nivou su ostali zvanični odnosi između država. Na drugom nivou je nastavljena komunikacija sa I. Nađem i njegovim okruženjem i odatle se uticalo na formiranje mađarske unutarpartijske opozicije i širenje jugoslovenski uticaj na mađarsko društvo, što je Jugoslaviju direktno umešalo u oktobarsku pobunu 1956. godine.

Zbog razlike u tumačenju hronoloških okvira istorijskih procesa u vezi sa jugoslovensko-mađarskim odnosima pedesetih godina prošlog veka, potrebno je precizno te procese definisati. Normalizacija jugoslovensko-mađarskih odnosa je proces koji se odvijao na zvaničnom, državnom nivou i može se smatrati da je okončan posetom mađarske partijske delegacije Beogradu, od 15. do 22. oktobra 1956. godine. Jugoslovenski uticaj na mađarsko društvo, kao progresivni proces koji se širio sa

porastom Nađeve popularnosti od sredine 1955. nije rastao kroz institucije sistema, već uprkos njemu, kao pružanje otpora sistemu. Ovaj drugi proces svoju gornju hronološku granicu doseže u novembarskim danima 1956. godine. Bez poznavanja i razumevanja jugoslovenskog uticaja na predrevolucionarnu Mađarsku, može doći do nerazumevanja same pobune i nerazumevanja poteza koje su povlačili njeni čelnici. U ruskoj historiografiji postoji tendencija da se jugoslovenski faktor u mađarskoj krizi 1956. posmatra zasebno u odnosu na period normalizacije jugoslovensko-mađarskih odnosa, jer je proces normalizacije okončan neposredno pred pobunu. Pošto je jugoslovenski faktor u mađarskoj krizi posledica jugoslovenskog predrevolucionarnog uticaja, mišljenje autora ovog rada je da se u sklopu razmatranja jugoslovensko-mađarskih odnosa 1953-1956 mora obuhvatiti i period pobune u Mađarskoj, sa svim posledicama koje je izazvao u bilateralnim odnosima.²

Istraživanjem predstavljenim u ovom radu učinjen je pokušaj da se odgovori na niz konkretnih pitanja. Koliko su duboke jugoslovensko-mađarske međusobne razmirice nastale u periodu 1948-1952. godine? Na čiju inicijativu i kako je došlo do obnove kontakata? Kako se odvijao proces normalizacije odnosa, da li su postojale prepreke na tom putu i kakve su prirode bile? Kako su obnavljane pokidane saobraćajne, trgovinske, ekonomske i druge veze među susedima? U kom stepenu je novo približavanje bilo u korelaciji sa razvojem unutrašnje krize u Mađarskoj i koncepcijskim sukobima unutar Partije mađarskih trudbenika? Da li je postojao i u kojoj meri je bio prisutan upliv jugoslovenskog vođstva na mađarsku unutrašnju politiku? Koliki je bio uticaj jugoslovenskih komunista na Imrea Nađa i krug oko njega?

Ostaje nada da istraživanje o jugoslovensko-mađarskim odnosima izneto u ovom radu može bar malo proširiti saznajne granice i doprineti celovitijem razumevanju spoljne politike Jugoslavije u jednom od najturbulentnijih hladnoratovskih perioda.

² Pomenuta tendencija u ruskoj historiografiji je došla do izražaja u disertaciji *Югославско-венгерские отношения в 1945-1956 годах* japanske istoričarke Kaori Kimure, koja je odbranjena na Moskovskom državnom univerzitetu M. V. Lomonosov 2012. godine, uz mentorstvo poznatog ruskog istoričara Aleksandra Stikaljina.

Korišćeni izvori se mogu svrstati u tri grupe: neobjavljeni, objavljeni izvori i izvori nastali van institucija u kojima se kreirala državna politika, ali u neposrednoj blizini i u dodiru sa odlučujućim faktorima - štampa, memoari i narativni izvori.

Rad je zasnovan na bogatoj arhivskoj građi, prvenstveno domaćih arhiva. Sadržinski, po obimu i važnosti za ovu temu, na prvom mestu je građa Diplomatskog arhiva Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Građa ovog arhiva je nezamenljiva za svakog istraživača koji se bavi spoljnom politikom Jugoslavije. U Diplomatskom arhivu je dostupna Politička arhiva razvrstana u poverljivu i strogo poverljivu građu. Već po nazivu jasno je da strogo poverljiva građa ima određenu težinu. Sastoji se od biltena pisanih u Odeljenju za dokumentaciju i informacije dotičnog Ministarstva na osnovu mnoštva izveštaja, analiza, dopisa, prepiske između odeljenja unutar Ministarstva, prepiske Ministarstva sa institucijama u zemlji i inostranstvu, prepiske sa svojim diplomatskim predstavništvima širom sveta. Pored biltena strogo poverljivi deo fonda Političke arhive sadrži i dokumenta od izuzetne važnosti. Sva građa koja se koristila u pisanju biltena, razvrstavana je u Političku arhivu po godinama i zemljama. U ovim arhivskim fasciklama mogu se naći detalji koji bliže objašnjavaju činjenice i zaključke izvučene u biltenima. Ponekad se nađe i dokument sa pečatom i brojem Koordinacionog odeljenja Državnog sekretarijata za inostrane poslove, čiji je fond inače nedostupan. Za ovaj rad je korišćena građa Diplomatskog arhiva nastala u periodu od 1952. do 1958. godine. Pregledani su dosijeji Mađarske, Sovjetskog Saveza, Rumunije, Poljske, Kine i Organizacije ujedinjenih nacija.³

Bogati izvorima za istraživanje spoljne politike Jugoslavije su i arhivski fondovi Arhiva Jugoslavije, koji po važnosti pohranjene građe posebno za temu ovog rada nimalo ne zaostaju za građom Diplomatskog arhiva. Tu izuzetnost obezbeđuju fondovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (Plenumi CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose CK SKJ, Ideološka komisija, Pisma, uputstva i direktive CK SKJ, Izveštaji i ostali partijski materijali), Kabineta Maršala Jugoslavije i Kabineta Predsednika Republike, fondovi institucija socijalističke Jugoslavije u kojima su donošene poslednje i najvažnije odluke. Osim pomenutih, korišćeni su i sledeći fondovi: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, Predsedništvo Vlade FNRJ, Reparaciona komisija,

³ DA MSP: fond Politička arhiva 1952-1958; fond Politička arhiva – strogo poverljivo 1952-1958.

Savezno izvršno veće. U Arhivu Jugoslavije se može naći još jedan važan izvor informacija fond TANJUG - dnevni bilteni vesti stranih agencija, koji je izdavan za informisanje užeg partijskog rukovodstva.⁴

Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije čuva jedan izuzetan fond za istraživanje socijalističke Jugoslavije, fond Jugoslovenske narodne armije. U radu je iz tog fonda korišćena građa Kabineta načelnika Generalštaba JNA, Operativne uprave Generalštaba JNA, Druge uprave Generalštaba JNA i Komande KNOJ-a i Graničnih jedinica Jugoslovenske narodne armije.⁵

Koliko su mogućnosti dopustle, istraživanje je obavljeno i u Mađarskom državnom arhivu (Magyar Országos Levéltár). Pregledana su dva fonda strogo poverljive građe vezana za Jugoslaviju od 1945. do 1964. godine.⁶ U pitanju su dokumenti nastali u mađarskim državnim institucijama, prvenstveno u Ministarstvu inostranih poslova, pripremni materijali, izveštaji, beleške o posetama, uputstva i depeše razmenjene između Ministarstva i Poslanstva. Po raznovrsnosti i važnosti materijala mogu se uporediti sa građom koja se u Arhivu Jugoslavije nalazi u fondovima Kabinet Maršala Jugoslavije i Kabinet Predsednika Republike. Deo građe iz ovih fondova u vezi sa krizom 1956. objavljen je u mađarskim tematskim zbornicima dokumenta.⁷

Kao vrlo korisne za rad pokazale su se dve zbirke dokumenata sastavljene u službama Vlade FNRJ za internu upotrebu, *bele knjige*. U prvoj *Beloj knjizi* priloženi su optužujući dokumenti u vezi sa agresivnim postupcima vlada Sovjetskog Saveza, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji u vreme

⁴ AJ: fond 15 (Prezidijum Narodne skupštine FNRJ): 1945-1956; fond 50 (Predsedništvo Vlade FNRJ): 1946-1953; fond 54 (Reparaciona komisija Vlade FNRJ):1945-1954; fond 112 (TANJUG): 1952 – 1958; Fond 130 (Savezno izvršno veće): 1953-1958; Fond 507 (CKSKJ): 1953-1958; fond 836 (Kabinet Maršala Jugoslavije): 1945-1953; fond 837 (Kabinet Predsednika Republike).

⁵ VA: fond JNA: Fond JNA (GŠ-1, Kabinet načelnika Generalštaba JNA: 1945-1956: međunarodna saradnja; GŠ-2, Operativna uprava Generalštaba JNA: ratni planovi, razgraničenje; GŠ-10, Druga uprava Generalštaba JNA: 1955-1957, izveštaji vojnih izaslanika iz Budimpešte, Bukurešta, Praga, Varšave, Moskve, Vašingtona, Londona itd.; Komanda KNOJ-a i Graničnih jedinica JNA 1945-1953.

⁶ MOL: fond XIX-J-1-j 1945-1964 Jugoszlávia; fond XIX-J-1-k 1945-1964 Jugoszlávia.

⁷ v. J Kiss etc., (*Top secret*) *Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956: az állami- és pártkapcsolatok rendezése, az októberi felkelés, a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok*, Budapest, 1995; J Kiss etc., (*Top secret*) *Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956. december – 1959. február: a magyar-jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok*, Budapest, 1997; Cs. Békés etc., *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, Budapest, 2002.

Informbiroa.⁸ Druga knjiga predstavlja odabir dokumenta vezanih za mađarsku pobunu 1956. i slučaj I. Nađa, koji Jugoslaviju oslobađaju krivice za mešanje u unutrašnje poslove drugih zemalja.⁹ Po ugledu na Jugoslaviju, ovaj put preduhitivši je, Vlada NR Mađarske je 1958. uoči suđenja I. Nađu sastavila svoju *Belu knjigu* o I. Nađu i njegovim saučenicima, ne bi li opravdala sudski proces i njegovu egzekuciju.¹⁰ Iako su nastali u propagandne svrhe i izborom dokumenata dosta govore o svojim sastavljačima, svi ovi zbornici sadrže autentičnu građu, višestruko korisnu za istraživača. Treba pomenuti još jedan zbornik dokumenata iz pedesetih godina, a u kategoriju internih izdanja: *Pregled događaja u Mađarskoj* predstavlja izbor materijala mađarskog porekla, najčešće tekstova iz *Sabad nepa*, od juna 1953. do februara 1957. godine.¹¹

Objavljeni izvori građe relevantne za istraživanje jugoslovensko-mađarskih odnosa u prvim decenijama posle Drugog svetskog rata su brojni, ali uglavnom inostranog porekla. Iako je bio vrlo prisutan, jugoslovenski faktor u mađarskoj krizi 1956. nije pokriven domaćom tematskom zbirkom dokumenata. Za istraživače jugoslovenske spoljne politike u prvih pet posleratnih godina vrlo je značajna serija zbornika objavljujvana od 1984. do 1993, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945-1950*.¹² Sredinu pedesetih godina pokriva zbornik dokumenata vezanih za jugoslovensko-sovjetsku normalizaciju odnosa, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953-1955*.¹³ Poslednjih godina primetna je veća aktivnost na izdavanju građe jugoslovenske provenijencije, što potvrđuju zbornici *Југословенско-совјетски односи 1945-1956* i *Југословија – СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946-1964*.¹⁴ Sve navedene publikacije, iako se ne odnose direktno na temu istraživanja, sadrže

⁸ *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd (Ministarstvo inostranih poslova FNRJ), 1951.

⁹ *Politika Jugoslavije prema Mađarskoj i slučaj Imre Nagya*, Beograd (Sekretarijat za informacije Saveznog izvršnog veća), 1959.

¹⁰ *Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése*, [Budapest] (kiadja A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatósi Hivatala, [1958])

¹¹ *Pregled događaja u Mađarskoj (od juna 1953. do februara 1957)*. Dokumentacija, Beograd (Institut za izučavanje radničkog pokreta), 1957.

¹² *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945* (knj. I, 1988; knj. II, 1989), *1945* (1984), *1946* (knj. I-II, 1985), *1947* (knj. I, 1985; knj. II, 1986), *1948* (1989), *1949* (1991), *1950* (1993), Beograd (Jugoslovenski pregled).

¹³ R. Luburić, prir., *Pomirenje Jugoslavije i SSSR, 1953-1955: tematska zbirka dokumenata*, Podgorica (Istorijski institut Crne Gore), 1999.

¹⁴ Љ. Димић, прир. (и др.), *Југословенско-совјетски односи 1945-1956: зборник докумената*, Београд (Министарство спољних послова), 2010; Љ. Димић, прир. (и др.), *Југословија – СССР. Сусрети и*

relevantnu građu za postavljanje šireg okvira koji je potreban za razumevanje odnosa u jugoslovensko-sovjetsko-mađarskom trouglu.

Strani izvori za posleratne međunarodne odnose objavljavani u serijama i tematskim zbornicima do početka devedesetih godina XX veka vezani su za arhivsku građu zapadne provenijencije.¹⁵ Mada posredno, dugo su bili i jedini relevantni objavljeni izvori za Istočnu Evropu. Početkom devedesetih godina kolaps komunizma i raspad Sovjetskog Saveza pratila je erupcija arhivske građe istočnoevropskog porekla, prvenstveno iz ruskih arhiva.¹⁶ U toku te decenije grupa ruskih istoričara objavila je zbornike radova koji su danas nezaobilazni u istraživanju međusobnih odnosa istočnoevropskih zemalja i međunarodnih odnosa uopšte u prvoj poratnoj deceniji.¹⁷

I mađarski istoričari su u najvećoj meri i na najbolji način iskoristili otvaranje arhiva. Posle objavljivanja sovjetskih dokumenata o događajima 1956, tzv. Jeljcinovog dosijea,¹⁸ sredinom devedesetih godina objavljen je i dvotomni zbornik dokumenata o jugoslovensko-mađarskim odnosima, neformalnog naziva *Top secret*, koji sadrži ne samo mađarsku i sovjetsku, već i jugoslovensku građu, delimično objavljenju, delimično dobavljenu putem razmene na državnom nivou 1989. godine.¹⁹ Bogat dokumentima u neposrednoj vezi sa jugoslovensko-mađarskim odnosima je i zbornik *Советский Союз и*

разговори на највишем нивоу руководица Југославије и СССР 1946-1964, Том I, Београд (Архив Југославије), 2014.

¹⁵ P. Zinner, ed., *Documents on American Foreign Relations 1956*, New York (Harper & Brothers), 1957; N. Frankland ed., *Documents on International Affairs 1955* (1958), 1956 (1959), London (Oxford University Press); S. Clissold, ed., *Yugoslavia and the Soviet Union 1939-1973. A Documentary Survey* London, (Oxford), 1975; *Foreign relations of the United States (FRUS) 1952-1954. Volume VIII, Eastern Europe, Soviet Union, Eastern Mediterranean* (1988); *1955-1957. Volume XXV, Eastern Europe* (1990); *1955-1957. Volume XXVI, Central and Southeastern Europe* (1988), Washington (United States Government Printing Office); R. L. Jarman, ed., *Yugoslavia. Political diaries 1918-1965, Vol. 4. 1944-1965*, Slough (Archive Editions), 1997.

¹⁶ Već početkom XXI veka mnogi na prvom mestu ruski arhivski fondova ponovo su zatvoreni.

¹⁷ Т. В. Волокитина et al. eds., *Восточная Европа в документах российских архивов 1944-1953 гг., Том I, 1944-1948 гг., Том II, 1949-1953 гг* Москва (Институт славяноведения и балканистики, РАН), 1997-1998; Т. В. Волокитина et al. eds., *Советский фактор в Восточной Европе 1944-1953. Документы*, Москва (Рос. акад. наук. Ин-т славяноведения, РОССПЭН), 2 Т 1999-2002.

¹⁸ É.Gál et al. eds., *A 'Jelcin Dosszie' – Szovjet Dokumentumok 1956-ról*, Budapest (Századvég, 1956-os Intézet), 1993.

¹⁹ J Kiss etc., *(Top secret) Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956: az állami- és pártkapcsolatok rendezése, az októberi felkelés, a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok*, Budapest, 1995, str. 29; J Kiss etc., *(Top secret) Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956. december – 1959. február: a magyar-jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok*, Budapest, 1997.

венгерский кризис 1956 года, dragocen ne samo zbog toga što nadomešta istraživanja u ruskim arhivima, već i zbog iscrpnog naučnog aparata.²⁰

U sagledavanju i razumevanju jugoslovensko-mađarskih odnosa sredinom XX veka arhivsku građu dopunjuju štampa, *Borba* i *Politika* na prvom mestu, memoari i narativni izvori. *Moskovske godine 1956-1958*. Veljka Mićunović prednjače u memoarskoj književnosti u svakom pogledu. Moraju se ipak pomenuti i uspomene Nikite Hruščova i Maćaša Rakošija, mada je njihova vrednost u saznajnom smislu mnogo manja od uloga, koje su kao političari imali u svom vremenu.²¹ *Sedam dana u Budimpešti* Dobice Ćosića, kao i članci Ivana Ivanjija u omladinskom listu *Mladost*, zajedno sa njihovim usmenim svedočenjima, dragoceni su u praćenju razvoja i kolapsa revolucionarnog duha na ulicama Budimpešte oktobra 1956. U razgovorima sa savremeniciima, svedocima, aktivnim učesnicima u jugoslovensko-mađarskim odnosima pedesetih godina, Milanom Georgijevićem, Jovom Kapičićem, Vladimirom Popinim i Verom Soldatić, suprugom Dalibora Soldatića, ukazali su se detalji, koji su izmakli zvaničnim izveštajima i bez kojih bi naša saznanja o ovom periodu bila siromašnija.

Jugoslovensko-mađarski posleratni odnosi nisu bili u fokusu domaćih i stranih istraživača do početka devedesetih godina prošlog veka.²² Ipak, radovi Branka Petranovića, Ćedomira Štrbca, Lea Matesa i posebno Darka Bekića, koji su postavili okvire i smernice u istraživanju spoljne politike socijalističke Jugoslavije, predstavljaju nezaobilaznu polaznu tačku svakog istraživanja u domenu međunarodnih odnosa

²⁰ Орехова, Е. Д., В. Т. Середа, А. С. Стыкалин, *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*, Москва (РОССПЭН), 1998. Jedan deo građe iz pomenutih zbornika preveden je na engleski i uz zapadne izvore objavljen u *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, (Cs. Békés etc.), Budapest, 2002.

²¹ V. Mićunović, *Moskovske godine 1956-1958*, Zagreb (Liber), 1977; Н. С. Хрущёв, *Воспоминания*, Т. 1-2, Москва (Вече), 2016; Rákosi Mátyás, *Visszaemlékezés 1940-1956*, vol. 1- 2, Budapest, 1997.

²² Do tada su u zapadnoj istoriografiji jugoslovensko-mađarski odnosi najčešće razmatrani u vezi sa mađarskom pobunom 1956. godine: F. Váli, *Rift and Revolt in Hungary. Nationalism versus Communism*, Cambridge, Mass. (Harvard UP), 1961; F. Fejtő, *A History of the People's Democracies. Eastern Europe since Stalin*, New York (Praeger), 1971; M. Molnár, *Budapest 1956. A History of the Hungarian Revolution*, London (George Allan & Unwin), 1971.

U Jugoslaviji su, sasvim razumljivo, zbog nedostatka istorijskih izvora, prva interesovanja za Mađarsku 1956. pokazali sociolozi i politikolozi. te su se u drugoj polovini polovini osamdesetih godina pojavili

Federativne Narodne Republike Jugoslavije.²³ U nedostatku istorijskih izvora sredinom osamdesetih godina u Jugoslaviji su prva interesovanja za Mađarsku 1956. u istraživačkom smislu pokazali sociolozi i politikolozi. Tada nastali radovi Lasla Sekelja i Sonje Liht o društvenom i političkom razvoju Mađarske početkom pedesetih godina prošlog veka i u toku same pobune, iako direktno ne razmatraju jugoslovensko-mađarske odnose, približavaju i čine razumljivijim jugoslovenski uticaj na tamošnje prilike i na taj način postavljaju osnovu za kasnija istraživanja bilateralnih odnosa susednih zemalja.²⁴

Otvaranje istočnoevropskih arhiva prouzrokovalo je svojevrsnu historiografsku revoluciju. Jedna od novih tema u okviru proučavanja Hladnog rata bila je i mađarska pobuna 1956. godine. Zajedno sa njom i u onoj meri u kojoj je jugoslovenski faktor u njoj bio prisutan, istraživači su pokazali i interesovanje za jugoslovensko-mađarske odnose. Devedesetih godina u stručnim časopisima u Moskvi, Budimpešti, Pragu, Beogradu pojavili su se radovi zasnovani upravo na do tada nepoznatoj arhivskoj građi. Među istoričarima koji su pokazali interes za odnose Jugoslavije sa socijalističkim zemljama i šire, za jugoslovensku spoljnu politiku pedesetih godina prošlog veka posebno su zapaženi radovi Leonida Gibijanskog, Jana Pelikana, Džoane Grenvil, Svetozara Rajaka, Ištvana Vide, Zoltana Ripa, Anatolija Anikejeva, Aleksandra Stikaljina, Andreja Edemskog.²⁵ Osim na njihove radove, rad o jugoslovensko-mađarskim odnosima 1953-

²³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I-III, Beograd, 1988; Ć. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, Beograd, 1975; L. Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1976; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Zagreb, 1988.

²⁴ L. Sekelj, «Staljinizam i socijalističke alternative u Mađarskoj (1944-1957)», *Mađarske alternative* (ur. S. Samardžić, V. Ćurguz), Beograd, 1987, str. 3-23; S. Liht, «Saveti u Mađarskoj 1956 – institucije revolucije», *Mađarske alternative* (ur. S. Samardžić, V. Ćurguz), Beograd, 1987, str. 43-57; L. Sekelj, (izbor, prevod, komentari i predgovor), *Socijalni pokreti i politički sistem u Mađarskoj 1944-1956. Dokumenti*, Beograd (Institut društvenih nauka), 1988.

²⁵ L. Gibianski, «Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i mađarska revolucija 1956», *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2(1996); J. Pelikán, *Jugoslavie a východní blok 1953-1958*, Praha, 2001; J. Granville, «Tito and the Nagy affair in 1956», *East European Quarterly*, 32, 1(1998); S. Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953-1957*, London, 2011; Z. Ripp, *Zoltán, Belgrád és Moszkva között: A jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre -kérdés (1956 november - 1959 február)*, Budapest, 1994; И. Вида, «Международное положение Венгрии после Второй мировой войны», *Восточный блок и советско-венгерские отношения 1945-1989 годы*, Санкт-Петербург, 2010; А. С. Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел. Югославия, СССР и США в начальный период «холодной войны». 1945-1957*, Москва, 2002; А. Стыкалин, *Прерванная революция. Венгерский кризис 1956 года и политика Москвы*, Москва, 2003. А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953-1956 годах*, Москва (Наука), 2008.

1956, kada je u pitanju domaća historiografija, oslanja se na monografije i studije Ljubodraga Dimića, Đoke Tripkovića, Dragana Bogetića.²⁶

Istraživanja mađarskih historičara Janoša Rajnera, Čabe Bekeša i Lasla Borhija, iako koncentrisana na Mađarsku u Hladnom ratu i Revoluciju 1956, bila su takođe od velike pomoći u obradi ove teme.²⁷ Među mađarskim i domaćim historičarima čiji je istraživački fokus u okviru jugoslovensko-mađarskih odnosa za prva poglavlja nezaobilazni su bili radovi Enike Šajti, Petera Vukmana i Aleksandra Kasaša.²⁸

Tematski i vremenski sa istraživanjima iznetim u ovog rada preklapaju se monografija Vladimira Lj. Cvetkovića, *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953-1958*.²⁹ i disertacija japanske historičarke Kaori Kimure, *Югославско-венгерские отношения в 1945-1956 годах*.³⁰ *Pogled iza gvozdene zavese* omogućio je proveru i preispitivanje pojedinih tematskih celina u sastavu *Jugoslovensko-mađarskih odnosa 1953-1956*. i istovremeno je ostavio prostor za produblјivanje i nadgradnju pojedinih segmenata, što je i razumlјivo s obzirom na obimnost građe i širinu teme koju je Vladimir Lj. Cvetković istraživao. U disertaciji Kaori Kimure, na osnovu koje je izneta primedba u gornjem delu teksta u vezi sa hronološkim okvirima istraživanja jugoslovensko-mađarskih odnosa, pažnja je više usmeren na prve posleratne godine. U radu su korišćene autorkine objavljene studije vezane za period do početka normalizacije jugoslovensko-mađarskih odnosa.³¹

Rad se sastoji od predgovora, uvoda, šest poglavlja nejednakog obima, zaključka i bibliografije. Svako od šest hronološki postavljenih poglavlja sadrži različiti broj

²⁶ Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat. Ogleđi o spolјnoj politici Josipa Broza Tita (1944-1974)*, Beograd, 2014; Đ. Tripković, «Uspori i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine», *Istorija 20. veka*, 2(1998); D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spolјne politike 1956-1961*, Beograd, 2006.

²⁷ L. Borhi, *Hungary in the Cold War 1945-1956*, Budapest, 2004.

²⁸ E. Sajti, *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*, Szeged, 2010; P. Vukman, «Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen». *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948-1980)*, Budapest-Pécs, 2017; A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini, 1941-1946*, Novi Sad, 1996.

²⁹ V. Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese*, Beograd, 2013.

³⁰ K. Kimura, *Югославско-венгерские отношения в 1945-1956 годах. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Москва (Московский Государственный Университет им. М. В. Ломоносова, Исторический факультет, Катедра истории южных и западных славян), 2012. (disertacija u rukopisu)

³¹ K. Kimura, «The influence of L. Rajk's trial on Hungarian foreign policy in the late 1940-s to the early 1950-s. The role of Mátyás Rákosi and the Soviet counselors in the process of preparation for L. Rajk's trial in 1949.», *Pecob's Papers Series* [elek. izvor], June 2012, #24 (ISSN2038-632X), etc.

potpoglavlja organizovanih po kombinovanom hronološko-tematskom principu. U zavisnosti od predmeta istraživanja i vremenskog raspona koje obuhvata određeno potpoglavlje, neka od njih su izdvojena na manje tematske celine.

U *Predgovoru* je predstavljena tema rada, hronološki okvir i metod istraživanja, napravljen osvrt na izvore i istoriografiju i izložena struktura rada.

Uvod pruža pregled odnosa Južnih Slovena sa Mađara od doseljavanja Mađara u Panonsku niziju, preko novovekovnih kontakata i formiranja samostalnih država, do početka četrdesetih godina XX veka, sa naglaskom na procese i događaje, koji su, prema mišljenju autora, oblikovali njihovu međusobnu percepciju.

Prvo poglavlje, zapravo, nastavak uvoda u temu rada, *Međusobni odnosi novih država 1945-1947* (parafraziran naslov prvog poglavlja knjige Vuka Vunavera *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933.*) posvećeno je razmatranju situacije u kojoj su se našle Jugoslavija i Mađarska neposredno po okončanju vojnih dejstava u Drugom svetskom ratu. Sadrži potpoglavlja o spoljnoj politici Jugoslavije u prvim posleratnim godinama, o posebnosti jugoslovensko-mađarskih odnosa u istom periodu, o radu jugoslovenske delegacije u okviru Savezničke kontrolne komisije i pitanju nadoknade ratne štete koju je Mađarska učinila Jugoslaviji. Četvoro potpoglavlje obuhvata period od potpisivanja Mirovnog ugovora sa Mađarskom u februaru 1947. do sklapanja Ugovora o jugoslovensko-mađarskom prijateljstvu u decembru iste godine.

Drugo poglavlje *Posledice sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948-1952* sadrži prikaz međunarodnog položaja Jugoslavije posle razlaza sa Informbiroom, njenu upućenost ka Zapadu, prevazilaženje uzajamnog nepoverenja i traženje novih saveznika. Sledeća celina u okviru ovog poglavlja posvećena je raznim vidovima pritiska informbirovskih zemalja i mogućnosti sovjetske vojne intervencije u Jugoslaviji. Treće potpoglavlje obuhvata jugoslovensko-mađarske odnose od izbacivanja Jugoslavije iz Informbiroa do potpunog prekida međusobnog kontakta u decembru 1952. godine. Posebno su obrađeni informbirovska propaganda i sudski procesi vođeni u okviru antijugoslovenske kampanje u Mađarskoj, odnos prema pripadnicima južnoslovenske manjine i granični incidenti.

Treće, najduže poglavlje, *Normalizacija odnosa 1953-1956* je centralni deo rada. Prvi talas normalizacije, međusobna percepcija suseda i drugi talas normalizacije su tri

celine hronološki postavljene, ali sadržinski svaka tematski podeljena na više potpoglavlja. Prvi talas normalizacije obuhvata normalizovanje diplomatskih odnosa, rešavanje graničnih pitanja, obnovu privredne saradnje i saobraćaja i obustavu antijugoslovenske kampanje i progona južnoslovenske manjine. U drugom delu se razmatraju odnosi između Jugoslavije i Mađarske na partijskom i državnom nivo, a u kontekstu jugoslovensko-sovjetskog približavanja od potpisivanja Beogradske deklaracije 1955. do promene na vrhu Partije mađarskih trudbenika u julu 1956. godine. Naglasak je stavljen na uticaj Dvadesetog kongresa KP Sovjetskog Saveza na jačanje unutarpartijske opozicije u Partiji mađarskih trudbenika i sledstveno na jugoslovensko-mađarske odnose. Drugi talas normalizacije predstavlja završni deo trećeg poglavlja. Nastavak finansijskih pregovora i potpisivanje sporazuma, proširenje privredne saradnje, saradnja u oblasti kulture i poseta mađarske partijske delegacije Jugoslaviji u oktobru 1956, odnosno, postizanje pune normalizacije, su teme obrađene u ovom delu.

U četvrtom poglavlju *Jugoslavija i mađarska kriza 1956* analiziran je odnos Jugoslavije prema mađarskoj pobuni od trenutak njenog izbijanja do druge sovjetske intervencije, njena podrška, uvučenost i upletenost u odluke sudbonosne po Mađarsku. U posebnom potpoglavlju sažet je tok krize oko izbeglica u jugoslovenskoj Ambasadi. U završnom delu četvrtog poglavlja razmotrene su posledice Revolucije 1956. na odnose Jugoslavije s jedne, i Sovjetskog Saveza i Mađarske s druge strane. Istupanje Jugoslavije na sednicama Saveta bezbednosti i u toku zasedanja Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, javni govori jugoslovenskih zvaničnika u zemlji i reakcije u svetu sastavni su deo ovog potpoglavlja.

Peto poglavlje *Posledice* sastoji se iz dva potpoglavlja. U prvom je obrađeno pitanjem mađarskih izbeglica u Jugoslaviji, stav prema njima, priliv, smeštaj i finansiranje i načini rešavanja ovog problema putem repatrijacije, raseljavanja i integracije. Drugo potpoglavlje pruža uvid u jugoslovensko-sovjetsko-mađarske odnose u toku 1957. i 1958. godine, zaključno sa suđenjem i pogubljenjem I. Nađa i novim zahlađenjem u pomenutom trouglu.

U poslednjem, šestom poglavlju *Saputnici i akteri* na primeru Milovana Đilasa pokrenuto je pitanje odjeka mađarske pobune na unutrašnjem političkom planu u Jugoslaviji. Zatim su upoređena viđenja i doživljaji Revolucije 1956 Milana

Georgijevića, Dobrice Ćosića i Ivana Ivanjija, tri jugoslovenska svedoka i, u izvesnom smislu, učesnika pobune.

Rezultati istraživanja jugoslovensko-mađarskih odnosa 1953-1956. izneti su u *Zaključku*, iza kojeg sledi *Bibliografija* sastavljena od korišćenih neobjavljenih i objavljenih izvora, štampe, intervjua i literature (monografske publikacije, studije i članci) za predmet istraživanja u celini i u pojedinostima.

* * *

Svim članovima Komisije za odbranu disertacije i članovima Katedre za istoriju Jugoslavije dugujem zahvalnost na sugestijama, skretanju pažnje na relevantnu literaturu i obezbeđivanju njene dostupnosti, a posebno svom mentoru prof. dr Ljubodragu Dimiću. Pored dragocene stručne pomoći zahvaljujem mu i na velikom strpljenju tokom dugogodišnjeg iščekivanja ovog rada.

Posebnu zahvalnost dugujem profesoru Anderju Mitroviću, bez čije inicijative davnih devedesetih godina ne bi ni postojalo moje interesovanje za jugoslovensko-mađarske odnose, kao i zahvalnost profesoru Peteru Rokaju za nesebičnu podršku u svakom pogledu.

Uvod

Južnoslovensko-mađarske veze protežu se duboko u srednji vek. Doseljavanjem Mađara u Panonsku niziju i ostvarivanjem prvih kontakata sa Slovenima naseljenim na tom području par vekova ranije, otpočela je milenijumska koegzistencija ovih naroda. Više od jedanaest vekova smenjivanja sukoba i saradnje među susedima oblikovalo je i jednu i drugu civilizaciju. Delimična asimilacija prekodunavskih Slovena imala je uticaj na formiranje srednjovekovnog mađarskog feudalnog društva. Do danas se taj uticaj održao u prisustvu mnogih reči i izraza slovenskog porekla, koje su u mađarski jezik ušle u prvim vekovima suživota.¹ Mađarski uticaj se, pak, u vreme kada je najveći deo kulturne delatnosti bio vezan za crkvu i religiju, osećao daleko više kod Hrvata, katolika, nego kod Srba, pravoslavaca, ili mahom jeretičkih stanovnika srednjovekovne Bosne. Prisutnost Ugarske² na Balkanskom poluostrvu intenzivirana je početkom XII veka, pošto je srednjovekovna hrvatska država ušla u njen sastav, a uskoro se ugarska vrhovna vlast proširila i na dalmatinske gradove i Bosnu. Vrhovnu vlast nad Hrvatskom, tj. nad njenim severnim delovima sa Slavonijom, Mađari su zadržali sve do raspada Austrougarskog carstva 1918. godine, dok ih je iz Dalmacije Mletačka republika konačno proterala u prvim decenijama XV veka, a i Turci iz Bosne nekoliko decenija kasnije.

Tokom XII i XIII veka srednjovekovna srpska država je gradila svoju samostalnost bivajući prinuđena da se priklanja čas jednoj čas drugoj zaraćenoj strani u učestalim mađarsko-vizantijskim sukobima u severnim delovima Balkana i duž reka Save i Dunava. Pošto su u narednim vekovima vizantijsku ulogu postepeno preuzeli Turci, Srbi i Mađari su se sve do konačnog pada srpske Despotovine 1459. godine, često udruženim snagama odupirali turskoj najezdi. Tursko osvajanje Balkana pokrenulo je seobe jednog dela srpskog stanovništva preko Save i Dunava, na mađarsku teritoriju u slabo naseljene

¹ Više o povezanosti Mađara i Južnih Slovena kroz istoriju: L. Katuš, «Istorija veza mađarskog naroda sa narodima Jugoslavije», *Istorija veza mađarskog, slovačkog i rumunskog naroda sa narodima Jugoslavije. Priručnik za nastavnike* (L. Katuš i dr.), Novi Sad, 1969, str. 7-104.

² Boraveći jedno vreme u južnoruskim stepema u IX veku, Mađari su došli u dodir sa bugarsko-turskim plemenima. Iako su Mađari sebe nazivali Mogerima ili Mođerima, pretpostavlja se da su po Bugarima-Onogurima u većini stranih jezika nazvani Ugri, a njihova država naziv Ugarska. *Историја Мађара* (П. Рокаи и др.), Београд, 2002, стр. 10.

delove Kraljevine.³ Ovim srpskim seobama etnička struktura pojedinih delova Ugarske bitno se promenila.

Pod naletima Turaka srušena je i srednjovekovna mađarska država. Posle poraza na Mohaču 1526. godine, ugarsko plemstvo je za mađarskog kralja izabralo tadašnjeg austrijskog nadvojvodu i češkog kralja Ferdinanda I, ali je uključivanje Mađarske u austrijski pravni sistem usledilo tek početkom XVIII veka, pošto su Turci konačno proterani sa mađarske teritorije, tj. južno od Save i Dunava. Za vreme turske dominacije došlo je do velikih pomeranja stanovništva. Pred Turcima Mađari su se povlačili ka severu, tako da ih na teritoriji današnje Vojvodine u XVI veku gotovo da više nije ni bilo. Za vreme vek i po duge turske vladavne na ovo područje su se kontinuirano useljavali Srbi sa Balkanskog poluostrava.⁴

Neuspela opsada Beča, praćena katastrofalnim porazom turske vojske 1683. godine, označila je početak trajnog turskog povlačenja u granice Balkana. Posle oslobađanja Mađarske i Hrvatske od osmanske vlasti i pomeranja granica Habzburškog carstva ka jugoistoku, došlo je do reorganizacije austrijskog odbrambenog sistema prema Turcima i formiranja nove vojne granice, čije su jedinice uglavnom popunjavane Srbima useljenim u Ugarsku posle Bečkog rata. Na taj način Austrija je dobila jeftiniju i odaniju vojnu snagu u odnosu na onu koju su do tada izdržavali uglavnom mađarski staleži.⁵ Dalekosežnost ove odluke došla je do izražaja u kasnijim oružanim sukobima i oslobodilačkoj borbi Mađara protiv Habzburgovaca, u kojima su graničarske trupe imale zapaženu ulogu.

Ratovima i epidemijama kuge opustošene teritorije Ugarske kolonizovane su tokom XVIII i početkom XIX veka, čime je ponovo izmenjena etnička struktura ovog prostora. U pomenutom periodu u Mađarsku je useljeno preko milion i po ljudi, najviše Nemaca i Rumuna, čak po pola miliona i više, tri do četiri stotine hiljada Srba, hiljade Bugara, Jevreja, Jermena, Cincara, Klimenta, Roma i drugih naroda, uglavnom iz ekonomskih razloga. Najveći broj kolonista nastanjen je u južnim delovima zemlje.⁶ I unutrašnje migracije mađarskog, slovačkog, rumunskog i rusinskog stanovništva iz

³ Više: С. Ћирковић, «Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку», *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Београд, 1990, стр. 37-46.

⁴ *Историја српског народа*, III-1, 1993, стр. 527-535.

⁵ *Историја Мађара*, стр. 335.

⁶ *Isto*, стр. 337.

prenaseljenih severnih delova zemlje u slabo naseljene južne županije bile su ekonomski motivisane. Kolonizacijom uobličena etnička i socijalna struktura Vojvodine trajno je obeležila međunacionalne odnose u njoj. Na jednoj strani, posledica kolonizacije i migracija unutar Ugarske u XVIII veku, pomeranje slovačko-mađarske i rumunsko-mađarske jezičke granice i suženje mađarskog etničkog prostora, bitno je uticalo na mađarski politički razvoj do kraja Prvog svetskog rata.⁷ Na drugoj strani, rast inferiornosti srpskih graničara i stočara u odnosu na povlašćene pridošlice, nemačke i slovačke ratare, favorizovanje mađarskih zemljoposjednika i kolonista od strane ugarske države, te verski sukobi i nesuglasice sa Katoličkom crkvom, Rumunima i Rusinima, usloveli su i odnos srpskog stanovništva prema nacionalnim manjinama koje su se kasnije našle u granicama Jugoslavije.⁸ Intenzivnije naseljavanje Slavonije i Srema, u najvećem broju Nemačima i Mađarima, usledilo je kasnije, u drugoj polovini XIX veka i uglavnom sa ugarske teritorije. Za razliku od drugih etničkih grupa, Mađari su pri naseljavanju podsticani i pomagani od strane države. Ovakva ugarska politika uzrokovala je narastajuće nezadovoljstvo kod južnoslovenskog stanovništva, a nesporedumi, nesuglasice i sukobi između Južnih Slovena i Mađara preneli su se i u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.⁹

U periodu od XVI do kraja XVIII veka, dok su se na Zapadu postavljali temelji moderne države i društva i kapitalizam hvatao zamah, u centralnim i istočnim delovima kontinenta zaostajanje u odnosu na razvoj zapadnoevropskih zemalja bilo je sve izraženije. U višenacionalnim carstvima na Istoku i u srednjim delovima Evrope oblici poznog feudalizma zadržali su se sve do revolucionarne 1848. godine, u Rusiji i duže. Uporedo sa težnjom nove, građanske klase, da pored ekonomskog uspona, zadobije i političku vlast, istovremeno sa porastom društvenih tenzija, u ovim delovima Evrope oblikovao se i narastao i specifičan, jezički nacionalizam.¹⁰ U toku XIX veka kao ključno pitanje u južnoslovensko-mađarskim odnosima izdvojilo se nacionalno pitanje. Zbog viševekovnih migracija i kolonizacije kod delova stanovništva čiji jezik nije bio

⁷ *Isto*, str. 375-376.

⁸ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd, 2005, str. 50-51.

⁹ *Isto*, str. 54.

¹⁰ O nastanku jezičkog nacionalizma i fluidnim granicama Srednje i Istočne Evrope v. И. Бибо, *Бѣда малых источноевропских држава*, Сремски Карловци, 1996, str. 23-26.

mađarski, sećanje na istorijsku mađarsku državu je izbledelo, ili nikada nije ni postojalo, kako kod Hrvata, Srba i Rumuna na jugu, tako i kod Slovaka i Rusina na severu Mađarske.¹¹ U periodu opadanja turske moći i povlačenja Turaka sa Balkana, Južni Sloveni su naučili da pomoć i potporu pri oslobađanju svojih teritorija i sunarodnika očekuju od Habzburškog carstva, ne od Mađarske. Pored uskogrudosti mađarskih političara i nerazumevanja težnji sopstvenih manjina, ovo je svakako bio jedan od razloga što su pokušaji pojedinaca da povežu nacionalne pokrete Srba, Hrvata i Mađara uoči izbijanja revolucija širom Evrope u proleće 1848, propali, i što su se u toku Rata za nezavisnost 1848-1849 (Függetlenség híború 1848-49-ben), kako se u mađarskoj historiografiji naziva oružani sukob mađarske narodne vojske i carskih trupa, Južni Sloveni i Mađari našli na suprotnim stranama. Iako su njihovi pokreti imali istovetan cilj, nacionalnu slobodu, i jedni i drugi su prepreku ka dostizanju tog cilja videli u onoj drugoj etničkoj grupaciji.

Početak marta 1849. godine, Oktroisanim ustavom, koji je tek krunisani austrijski car Franc Jozef I obnarodovao pre konačnog poraza mađarske vojske, u Habzburškoj monarhiji je najzad ukinuto kmetstvo. Istovremeno je svim njenim narodima ovim ustavom priznato pravo na očuvanje nacionalne posebnosti i jezika, čime su samo delimično zadovoljene njihove težnje. Usledilo je državno preuređenje. Ugarska je izgubila državnost i postala jedna od pokrajina centralizovanog Carstva. Erdelj je vraćen pod upravu Beča, a Hrvatska je dobila nezavisnost u odnosu na Ugarsku. Krajem 1849. godine posebnim carskim dekretom predato joj je i Međumurje. Na teritoriji južne Ugarske formirano je Vojvodstvo Srbije i Tamiški Banat sa sedištem u Temišvaru.¹² Beč je smatrao da su ovim promenama manjinski narodi dovoljno nagrađeni za lojalnost

¹¹ *Isto*, str. 33. «...права невоља је била та што су историјска осећања тих нација ... била везана за друге и, по правилу, веће територије од оних на којима је становништво референтног језика живело. ... Убрзо је, дакле, настала једна таква ситуација, да су се на овим просторима новорођене нације запетљале у тешке, љуге граничне спорове са већином својих суседа. То је пак довело до читавог низа ратова и катастрофа, из чега је проистекла још већа неизвесност националног бића и територијалног статуса. И то је главни извор свих политичких хистерија средње- и источноевропских нација.», закључио је чувени мађарски правник, sociolog i политички mislilac Ištvan Bibo, neposredno po završetku Dugog svetskog rata. *Isto*, стр. 25-26.

¹² *Историја Мађара*, стр. 450.

iskazanu u toku rata. Međutim, nezadovoljstvo među svim nenemačkim narodima ne samo da nije ublaženo, već je u narednim godinama i decenijama neprekidno raslo.¹³

Za Ištvana Biboa, najvećeg mađarskog političkog mislioca druge polovine XX veka, kako je svog sunarodnika predstavio historičar Ignac Romšič,¹⁴ iz poraza 1849. godine mađarska nacija je izvela dve sudbonosne pouke: «prva, da je *Evropa ostavila na cedilu Mađarsku u njenoj borbi za nezavisnost*, i druga, da će *inojezične manjine demokratske slobode iskoristiti za otcepljenje*.»¹⁵ Spoznavši da nema podršku Evrope, Mađarska je u pregovorima sa Austrijom tokom šezdesetih godina XIX veka i sklapanjem Austro-ugarske nagodbe 1867. obezbedila najpovoljniji mogući položaj za sebe u datom trenutku, pristajući na Dvojnu monarhiju i odričući se snova o potpunoj nezavisnosti. Istovremeno, naslućujući i strahujući da bi razvoj demokratije vodio gubitku istorijskih teritorija pretežno naseljenih manjinama, mađarsko društvo se ubrzano počelo razvijati u sasvim drugom pravcu, koji je mađarsku državu odveo ka slomu 1918. godine.¹⁶

Razvoj političke situacije u Monarhiji posle 1849. poučio je i Južne Slovence da se u borbi za ostvarenje svojih nacionalnih težnji ne mogu osloniti na Beč.¹⁷ Već na prve nagoveštaje mađarskog plemstva da bi se moglo pregovarati i pronaći zajednički jezik sa drugom po brojnosti nacijom u Carstvu, Dvor je krajem 1860. godine ukinuo Vojvodstvo Srbiju i njene teritorije, zajedno sa Hrvatskom i Slavonijom, vratio u okvire mađarske nadležnosti.¹⁸ Hrvati su u pregovorima sa Mađarima pokušali da, po ugledu na Austro-ugarsku nagodbu, dosegnu onaj stepen samostalnosti koji su Mađari ostvarili u odnosu na Beč, ali ni približno nisu uspeli u tome. Hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868. godine postignuta je određena unutrašnja samouprava Hrvatske i Slavonije, ali je ekonomska zavisnost od Pešte ostala. Osim toga, Međumurje i grad Rijeka su prema Nagodbi

¹³ U sastav Vojvodstva Srbije, na primer, nisu ušle sve teritorije većinski naseljene Srbima, tako da je od nešto više od 1.426.000 stanovnika Vojvodstva, Srba bilo tek malo preko 320.000. Po brojnosti Srbi su bili na trećem mestu, iza Rumuna i Nemaca. Titulu vojvode car je zadržao za sebe, a i podvojevodu je sam birao. *Историја српског народа*, V-2, 1981, str. 110.

¹⁴ I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, Budapest, 1999, str. 9.

¹⁵ И. Бибо, *Беда малих источноевропских држава*, 1996, str. 34.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ U godinama koje su sledile Južni Slovence su izgubili onu tanku jugoslovensku osnovu na kojoj su počeli razvijati svoj nacionalni duh uoči i tokom Revolucije. М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 1, str. 660.

¹⁸ *Историја Мађара*, str. 457.

pripojeni Mađarskoj, dok je zaleđe Rijeke ostalo u sastavu Hrvatske.¹⁹ Novo državno preuređenje produbilo je nezadovoljstvo svih slovenskih naroda Carstva, i pojačalo realan strah od germanizacije i mađarizacije.

Velika istočna kriza sedamdesetih godina XIX veka, pokrenuta ustankom Srba u Bosni i Hercegovini protiv truske vlasti 1875. i okončana Berlinskim kongresom 1878. godine, predstavljala je narednu etapu u procesu ujedinjenja Južnih Slovena.²⁰ Njeno razrešenje unelo je novu dinamiku u međunarodne odnose, kao i u međunacionalne odnose u Habzburškoj monarhiji. Prema odlukama Berlinskog kongresa Srbija i Crna Gora su od strane velikih evropskih sila priznate kao nezavisne države. Tim činom je okončana viševjekovna turska vrhovna vlast nad njima, ali su predajom, tj. saglasnošću da Austrougarska po povlačenju Turaka okupira Bosnu i Hercegovinu, Nemačka, Rusija, Velika Britanija i Austrougarska jasno pokazale, u duhu vremena, ili u duhu prirodnog odnosa jakih prema slabima, imperijalističke tendencije i podcjenjivački stav prema mladim balkanskim državama.²¹

Kako se ne jednom pokazalo kroz istoriju, potezi moćnika često su u narednim decenijama i vekovima, izazivali razarajuću povratnu silu, koja je svojim udarnim dejstvom kosila i manje i slabije, što bliže centrima moći to pred neposrednijom opasnošću. Burna dešavanja na evropskoj i svetskoj političkoj sceni krajem XIX i početkom XX veka nagoveštavala su predstojeći globalni ratni sukob. Austrougarska je dala svoj doprinos. Spoljnopolitički razlog austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine doveo je i do njene aneksije 1908. godine: Habzburška monarhija je u Kraljevini Srbiji prepoznala jugoslovenski Pijemont i, imajući iskustvo sa ujedinjenjem Italije, na svaki način je južnom, balkanskom susedu nastojala da demonstrira svoju moć. Austrougarskom aneksijom Bosne i Hercegovine, u kojoj je procentualno bilo najviše Srba, Srbija je bila duboko ponižena, a snovi njenih političara o oslobođenju i ujedinjenju svih Srba pod tuđinskom vlašću uzdrmani.

¹⁹ *Isto*, str. 470.

²⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Књ. 2, стр. 273.

²¹ Dodatnu gorčinu među srpskim življem izazivalo je prisustvo austrougarskih vojnih trupa u Novopazarskom sandžaku, takođe odobreno u Berlinu, što je među srpskim političarima protumačeno kao sprečavanje zajedničke srpsko-crnogorske granice. М Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Београд, 2014, стр. 11.

Strah Dvojne monarhije od jugoslovenstva na početku XX veka bio je pak veći od realne snage ove ideje među njenim južnoslovenskim stanovništvom.²² Srpsko-hrvatska saradnja koja se razvijala u Dalmaciji, bila je atipična u odnosu na druge delove Austrougarske. Iako tvrdnja britanskog historičara Alena Dž. P. Tejlora, da se Srbi i Hrvati u Monarhiji nikada ne bi ujedinili «da nije bilo bezumnog nacionalističkog nasilja Mađara»,²³ ima prizvuk preterivanja, nesporno je da je posle sklapanja Nagodbe od 1867. mađarizacija u ugarskim delovima Monarhije dobila ogroman zamah. Zahvaljujući unutrašnjoj samostalnosti Mađarska je u poslednjim decenijama XIX veka razvila svoje privredne potencijale, postigavši izuzetan ekonomski rast. Ali uporedo sa ekonomskim uspesima rasle su i umnožavale su se nesuglasice i napetosti na političkoj i društvenoj sceni. Na prelazu vekova, pored pitanja ustava i budućnosti Dvojne monarhije, sukoba između hrišćanskih i jevrejskih pripadnika intelektualno i finansijski tek uzdignute građanske klase, borbe radnika za bolje radne uslove i politička prava i sukoba malih zemljoposjednika sa plemstvom oko preraspodele zemlje, mađarsko društvo je potresao i veliki antagonizam između Mađara i pripadnika drugih etničkih grupa.²⁴

Već je Zakon o narodnostima od 1868. godine izazvao ogromno nezadovoljstvo nemađarskih naroda, jer je u njemu, i pored priznavanja individualnih građanskih prava svim stanovnicima i izvesne lokalne autonomije u oblasti kulture i prosvete, naglašeno postojanje samo jedne političke nacije - mađarske. Vremenom su i odredbe Zakona vezane za poštovanje jezičkih i različitosti u kulturi sve više sužavane. Umesto podržavanja obrazovanja na maternjem jeziku, generacije mađarskih političara su insistirale na upotrebi mađarskog jezika na svim nivoima u cilju «civilizovanja» nemađarskih naroda «superiornijom» kulturom.²⁵ Kako se pojačavo pritisak u pravcu jezičke i kuturne asimilacije ne-Mađara, Rumuni, Srbi i Slovaci, prvenstveno, bili su sve glasniji u postavljanju zahteva za teritorijalnom autonomijom.

²² A. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809-1918*, Београд, 2001, стр. 237.

²³ *Isto*, стр. 216.

²⁴ I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, 1999, стр. 53.

²⁵ *Isto*, стр. 64-65. Od osamdesetih godina XIX veka do početka Prvog svetskog rata zakonodavne promene u obrazovanju uslovile su da se broj nemađarskih osnovnih škola prepolovi, a broj mađarskih skoro udvostruči. *Isto*. U pomenutom periodu opet dolazi do promene etničke strukture stanovništva u Vojvodini. Pored mađarizacije putem obrazovanja, etnička slika Vojvodine menjala se prvenstveno zbog ponovnih migracija, pojačanog iseljavanja, na prvom mestu Nemaca, te Srba, Mađara i Rumuna u prekookeanske zemlje i doseljavanja Mađara iz drugih delova Ugarske. М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Књ. 2, стр. 33.

U godinama pred Prvi svetski rat nacionalno pitanje u ugarskom, kao uostalom i u austrijskom delu Monarhije, bilo je dovedeno do usijanja i pretilo je opstanku same države. Toga su mnogi austrougarski političari bili svesni, ali je među njima bio sporan način rešavanja ovog ključnog pitanja u okviru kojeg se razmatralo trijalističko (sa posebnom slovenskom jedinicom), čak i federalističko preuređenje države. Nezavisna Srbija je predstavljala pretnju i prepreku ostvarivanju i unutrašnjih i spoljopolitičkih planova Monarhije. Neprijatelji Srbije na Dvoru i u vojnim vrhovima smatrali su da se idealna prilika za njeno uništenje ukazala izbijanjem balkanskih ratova, ali zastupnici ratne struje ni 1912. ni 1913. godine nisu uspeli da uvuku Monarhiju u rat.²⁶

Iako su mađarski predstavnici u vlasti pružali podršku bečkoj politici prema Srbiji i za vreme balkanskih ratova 1912-1913. i posle Sarajevskog atentata 1914, izričito su se izjašnjavali protiv budućeg anektiranja srpske teritorije, želeći da zadrže *status quo*.²⁷ Bili su svesni činjenice da bi bilo kakvo državno preuređenje vodilo samo u pravcu razbijanja istorijskih okvira Mađarske. Nacionalna grupisanja nemađarskog stanovništva su bila upozoravajuća. Čak su se i u Hrvatskoj, u kojoj mađarizacija nije uzela maha kao u ostalim delovima zemlje, pojavili pokreti za osamostaljenje od Budimpešte. Suprotno vladajućim krugovima koji su podržavali Hrvatsko-ugarsku nagodbu, pojavile su se političke partije i struje sa zahtevom za ujedinjenje Hrvatske sa Dalmacijom i Rijekom i formiranje Kraljevine Hrvatske kao zasebne jedinice u okviru Monarhije. Na početku XX veka među Hrvatima je oživela i ideja formiranja zajedničke države sa Srbijom. Ovu, treću, jugoslovensku opciju, zastupali su uglavnom mlađi intelektualci okupljeni oko političara u Dalmaciji i Istri,²⁸ a njihova uverenja su učvršćena aneksijom Bosne i Hercegovine 1908. godine i nizom sudskih i drugih progona.

Balkanski ratovi 1912-1913. godine rasplamsali su želju južnoslovenskih naroda Austrougarske za oslobođenjem od tuđinske vlasti i ujedinjenjem sa pobedničkim, nezavisnim državama Srbijom i Crnom Gorom, ali su istovremeno predstavljali i uvod u

²⁶ A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd, 1981, str. 103. U Prvom balkanskom ratu Austrougarska je pomagala Tursku i sprečila izlazak Srbije na more stvaranjem Albanije. U Drugom balkanskom ratu držala je stranu Bugarskoj, a kada je krajem septembra 1913. srpska vojska ušla na albansku teritoriju, austrougarski ultimatum je primorao Srbiju na povlačenje. *Isto*, 152-153.

²⁷ *Isto*, 192-193.

²⁸ I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, 1999, str. 68.

Prvi svetski rat.²⁹ Ubistvo austrougarskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914. austrougarsko-nemačkim vladajućim krugovima je izgledalo kao doboljno dobar povod i pogodan trenutak za početak ostvarivanja sopstvenih planova o teritorijalnom i kolonijalnom proširenju. Balkanskim narodima je pripala znatna uloga u strateškim i vojnim operacijama sukobljenih evropskih sila. Četvorogodišnji rat, neizmerne patnje i stradanja ogromnog dela čovečanstva nisu zaobišli ni Balkansko poluostrvo. Posle velikih pobeda, poraza, izbeglištva i novih pobeda srpske vojske došlo je do ujedinjenja Južnih Slovena krajem 1918. godine, čime je zaokružen njihov pokret, zasnovan na jezičkom nacionalizmu izniklom na idejama prosvetitelja s kraja XVIII veka.³⁰

Formiranjem Jugoslavije u južnoslovensko-mađarskim odnosima se, pored nacionalnog, dominantnog pitanja u XIX veku, otvorilo i zauzelo posebno mesto još jedno, teritorijalno pitanje. Ne gubeći iz vida uticaj međusobnih odnosa velikih sila na spoljnu politiku obe zemlje, može se reći da su tokom čitavog postojanja jugoslovenske države njihovi bilateralni odnosi prvenstveno bili obeleženi pitanjem granice i pitanjem odnosa prema manjinama.

Raspadom Austrougarske posle Prvog svetskog rata i Mađarska je konačno dobila toliko željenju, punu samostalnost. Istovremeno su se ostvarile i najcrnje bojazni vodećih mađarskih predratnih političara: raspad Dvojne monarhije označio je i raspad Ugarske u njenim istorijskim granicama. Slovaci na severu, Hrvati i Srbi na jugu i Rumuni na istoku pohrlili su u stvaranje svojih nacionalnih država, odvajajući velike delove teritorija koje su do tada bile pod krunom sv. Stefana.³¹ Potpuno je prihvatljiv stav istaknutih mađarskih intelektualaca Oskara Jasija,³² Lasla Nemeta³³ i Ištvana Biboa, sa kojim je saglasan i

²⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Књ. 2, стр. 662-663.

³⁰ *Isto*, стр. 882.

³¹ Stefan I (sveti), vladar Ugarske iz dinastije Arpada, prvi je mađarski kralj, krunisan 1001. godine. Pojam *sanstefanska (sentištvsanska) Mađarska*, nastao posle Prvog svetskog rata, obeležava teritorije Mađarske pre 1918, daleko veće nego u vreme kralja Stefana. *Istorijska Mađarska*, str. 29.

³² Oskar Jasi (1875-1957), sociolog, izdavač, političar, univerzitetski profesor, predvodnik tzv. građanskog radikalizma i osnivač Građanske radikalne partije uoči Prvog svetskog rata, oštar kritičar mađarskog društva u svim njegovim razvojnim fazama. O životu i delu O. Jasija v. György Litván, *The Twentieth-century prophet: Oszkár Jászi, 1875-1957*, Budapest; New York (CEU Press), 2006.

³³ Laslo Nemet (1901-1975), pisac, esejista, književni prevodilac, zaslužan za oživljavanje mađarske proze tridesetih godina XX veka. O njegovoj koncepciji preuređenja Istočne Evrope i nacionalnom pitanju v. Bibó, István. 1990. «Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája.» *Válogatott tanulmányok I-IV*. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/458.html> (pristupljeno: 5. januar 2015.)

profesor Ištvan Romšič, da se dezintegracija istorijske Mađarske, kao, uostalom i čitave Monarhije, nije desila iznenada, već je bila logična posledica razvoja koncepta modernog nacionalizma zasnovanog na zajedničkom jeziku i kulturi.³⁴ Međutim, 1918. godine neminovnosti stvaranja posebnih nacionalnih država u centralnoj i jugoistočnoj Evropi nije bio svestan čak ni najradikalniji predratni zagovornik društvenih promena među Mađarima, zagovornik širokih političkih i nacionalnih prava, preraspodele zemljišnih poseda i sekularizacije države – Oskar Jasi.³⁵ Pred sam kraj rata, još uvek verujući u mogućnost očuvanja Monarhije,³⁶ O. Jasi je prihvatio učešće u demokratskoj vladi grofa Mihajla Karoljija, pokušavajući da u pregovorima sa nemađarskim narodima pronade obostarano zadovoljavajuće rešenje. Njegovo političko angažovanje je unapred bilo osuđeno na neuspeh, jer su višedecenijski sukobi u mađarskom društvu početkom 1919. godine toliko uzavreli da su doveli do izbijanja komunističke revolucije.

Haotično stanje u kojem se Mađarska našla iskoristile su reakcionarne snage okupljene oko nekoliko hiljada dobrovoljaca predvođenih admiralom Miklošem Hortijem, vojnim ministrom u kontrarevolucionarnoj mađarskoj vladi formiranoj u Aradu u maju 1919. Pod Hortijevom komandom Narodna vojska se u toku leta reorganizovala i umnožila, a nekoliko meseci kasnije i pobedonosno umarširala u Budimpeštu.³⁷ Ubrzo je obnovljena i konsolidovana vlast onih istih grupacija koje su zemlju vodile i pre rata. Sve društvene reforme kratkotrajne Karoljijeve vlade su poništene. Čak je bila neprihvatljiva i republika kao oblik državnog uređenja, jer je podsećala na skorašnja previranja, te je u martu 1920, do izbora novog kralja, parlament izglasao admirala

³⁴ I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, str. 81. Prema mišljenju I. Romšiča proces dezintegracije multietničkih zajednica u ovom delu Evrope može se pratiti od izbijanja ustanaka protiv turske vlasti na Balkanu u prvoj trećini XIX veka do raspada Sovjetskog Saveza, Jugoslavije i Čehoslovačke u devedesetim godinama prošlog veka. *Isto*.

³⁵ O razvojnoj liniji u razmatranjima profesora O. Jasija o nacionalnom pitanje u Podunavlju vidi: O. Jászi, *A nemzet államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés: válogatás bevezette* (válogatta és jegyzetekkel ellátta Litván György), Budapest, 1986; Т. Пал, «Концепција Оскара Јасија о решавању националног питања у Подунављу», *Зборник Матице српске за историју*, 42, 1990.

³⁶ Vidi: O. Jasi, *Будућност Монархије*, Сремски Карловци, 1996. U ovoj knjizi, štampanoj krajem 1918. godine, O. Jasi predlaže preuređenje Monarhije na federalističkom principu, prihvatajući i prilagođavajući ideju Lajoša Košuta o konfederaciji podunavskih zemalja, koju je jedan od vođa mađarskog pokreta 1848. razvio kasnije, u emigraciji.

³⁷ I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, str. 110-111.

Hortija za regenta Mađarske.³⁸ Ovaj provizorijum potrajao je skoro četvrtinu veka, a period između dva svetska rata u Mađarskoj označen je kao Hortijevo doba.³⁹

Neprijateljska dejstva između saveznika i Mađarske obustavljena su potpisivanjem Beogradskog primirja 13. novembra 1918. godine. Do potpisivanja Trijanonskog mirovnog ugovora sa Mađarskom 4. juna 1920. predstavnici Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca razvili su izuzetnu diplomatsku aktivnost među pobedničkim velikim silama, pokušavajući da izbore što povoljnije državne granice. Najveću pažnju je zaokupljalo jadransko pitanje, odnosno, razganičenje sa Italijom, i povlačenje granice prema Rumuniji u Banatu, ali je dosta truda uloženo i u podupiranje maksimalnih teritorijalnih zahteva prema Austriji i Mađarskoj. Iako Kraljevina SHS nije uspela da dobije bajski trougao i deo Baranje sa Mohačem, članovi jugoslovenske, tj. srpske delegacije na Konferenciji mira u Parizu su ipak bili zadovoljni dostignutom severnom granicom.⁴⁰

Država Srba, Hrvata i Slovenaca ne samo da je bila okružena neprijateljski raspoloženim susedima, koji su zahtevali reviziju mirovnih ugovora, već je izgubila i ratne saveznike. Sovjetska Rusija ju je smatrala imperijalističkom tvorevinom nastalom radi pravljenja sanitarnog kordona prema komunizmu, a i Francuska je uskoro izgubila interes

³⁸ *Isto*, str. 115.

³⁹ Nekoliko nedelja pošto su komunisti preuzeli vlast u martu 1919. godine, Oskar Jasi je napustio zemlju. U izgnanstvu je nastavio da prati prilike u Mađarskoj, kako za vreme boravka u Beču, tako i kasnije u Sjedinjenim Američkim Državama. Kritičke članke o stanju u svojoj domovini objavljivao je u mnogim austrijskim i mađarskim časopisima. U prvim poratnim godinama objavljivao je i u jugoslovenskoj štampi. U aprilu 1922. čitav broj zagrebačke *Nove Evrope* (Knj. IV, br. 11, 11. april 1922) bio je posvećen Mađarskoj: posle kritičkog osvrtu R. V. Siton-Vatsona na Hortijevu vladu, sledi tekst O. Jasija «Mađarski problem» (str. 335-341). «Otkako je Horti stupio na vladu, beli teror nikako nije prestajao. Samo se izmenio njegov spoljni izgled...» (str. 337), pisao je Oskar Jasi. «Ali ... nikakva vlada ne bi mogla tako dugo opstati na ovaj način bez neke vrste spontane pomoći od samog naroda. Zato mađarski neofeudalizam, pored brutalne sile, mora da upotrebljava razdražujuće sredstvo otrovnih reči i lozinaka da bi odvratio pažnju masa od njihovih pravih potreba i interesa. Bezuman šovinizam, brutalan antisemitizam i fanatično propovedanje «revanša», širi se na sve strane zvaničnim putem, i veštački se podržava i povećava od strane vlade ... Između nerešivih stvarnih problema s jedne strane i ludačkog maštanja s druge strane, n a c i j o n a l n i m e s i j a n i z a m izdiže se, obećavajući da učini jednim udarcem kraja svim teškoćama, te dajući tako sistemu neku vrstu moralnog opravdanja ... Teritorijalna celokupnost i ideja revanša postale su tako osovinom oko koje se vrti Hortijeva politika.» (str. 338). Oskar Jasi je smatrao da takav režim nije bio sposoban da reši probleme mađarskog naroda, a vreme je pokazalo da je bio u pravu.

⁴⁰ Dobijeno je «Prekomurje, Međumurje, Slavonija, Srem, deo Baranje (Batina – Beli Manastir), najveći deo Bačke (Sombor – Subotica) i zapadni Banat bez pomoriškog dela». A. Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919-1920*, Novi Sad, 1975, str. 245. Prema svedočenju Stanoja Stanojevića, Vojvodina je kao sastavni deo nove države bila neosporna, raspravljalo se samo oko obima pojedinih njenih delova. C. Станојевић, «Вojводина на конференцији мира», *Летопис Матице српске*, књ. 300, 1914-1921, str. 83; више: A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920*, Beograd, 1969.

za nju.⁴¹ Nezavidan međunarodni položaj Kraljevina SHS je pokušala da učvrsti ugovorima sa Čehoslovačkom i Rumunijom. Tri države je zblížavala zajednička bojazan od restauracije Habzburške monarhije i mađarskog revizionizma. Odbrambeni savez Mala Antanta, nastao nasuprot francuskim posleratnim planovima za Podunavlje,⁴² uskoro je ipak postao deo francuskog evropskog sistema. Ali, kako je još pre više decenija konstatovao Vuk Vinaver, svoju ulogu zaštitnika poretka u Srednjoj i Istočnoj Evropi Mala Antanta je mogla uspešno da igra samo dok stvarne opasnosti za taj poredak nije ni bilo, odnosno dok Nemačka i Rusija (Sovjetski Savez) nisu povratile svoju snagu.⁴³

Jugoslavija je na spoljnopolićkom planu tokom ćitavog međuratnog perioda bila zaokupljena svojom balkanskom politikom i odnosima sa Bugarskom i Albanijom. Mala Antanta joj je to omogućavala, obezbeđujući joj stabilnost u Podunavlju. Međutim, u mađarskoj spoljnoj politici, Jugoslavija je zbog svojih severnih granica bila daleko prisutnija od Mađarske u jugoslovenskoj spoljnoj politici. Sve do sklapanja saveza sa Italijom, u aprilu 1927. godine, Mađarska je pokušavala da se nekako nagodi sa Jugoslavijom i na taj naćin neutrališe Malu Antantu.⁴⁴

Potpisivanjem mađarsko-italijanskog Ugovora o prijateljstvu i saradnji Jugoslavija se našla u obruću neprijateljskih susednih država. Kako se Drugi svetski rat približavao, obruć revizionistićkog bloka oko nje se sve više stezao. Jugoslovensko-francuski ugovor o prijateljstvu, potpisan takođe 1927, nije joj obezbedio sigurnost. Bez Velike Britanije, Francuskoj je sve više izmicala kontrola nad Nemaćkom, tj. francuski sistem evropske bezbednosti se urušavao. Obzirnost i popustljivost Francuske prema Italiji, koja je naroćito došla do izražaja posle ubistva kralja Aleksandra I Karađorđevića 1934. godine, kada je u Društvu naroda Francuska zajedno sa Velikom Britanijom

⁴¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, Књ. 2, стр. 833.

⁴² В. Кризман, *Ванјска политика југославенске државе 1918-1941*, Загреб, 1975, стр. 36.

⁴³ В. Винавер, *Југославија и Мађарска 1918-1933*, Београд, 1971, стр. 543.

⁴⁴ Види: А. Хорњак, «Југослоvensко-мађарски дипломатски односи 1918-1927», *Историја 20. века*, 2(2003), стр. 77-98; А. Хорњак, «Hungarian-Yugoslav relations, 1920-1941. Aspects for investigation of Hungarian-Yugoslav relations», *Magyarok és szerbek 1918-2012. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés = Hungarians and Serbs 1918-2012. Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation*, Budapest, 2013, стр. 95-106; више: А. Хорњак, *Magyar-jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918-1927*, Novi Sad, 2004; eng. prevod: А. Хорњак, *Hungarian-Yugoslav diplomatic relations 1918-1927*, Boulder (Col.), Wayne (N. J.), 2013.

sprečila dalju diskusiju o odgovornosti Italije i Mađarske za atentat,⁴⁵ primorala je Jugoslaviju da se iz straha za svoju budućnost okrene ka Nemačkoj.⁴⁶ Nemačka je, pak, u nastojanju da obezbedi sebe mirom na jugoistoku Evrope, insistirala na jugoslovensko-mađarskom zблиženju. Konačno su u decembru 1940. Jugoslavija i Mađarska sklopile Ugovor o večnom prijateljstvu i trajnom miru, što je u tom trenutku bilo farsično:⁴⁷ u vreme potpisivanja Ugovora rat u Evropi je uveliko bio u toku, Francuska je već bila pod okupacijom i Velika Britanija je više od pola godine sama pružala otpor Nemačkoj, od novembra 1940. Rumunija, Mađarska i Slovačka su bile članice Trojnog pakta, a početkom marta 1941. priključila im se i Bugarska. Uz nemačku pomoć Mađarska je od novembra 1938. godine do potpisivanja ugovora sa Jugoslavijom povratila znatne delove teritorija koje su joj bile oduzete Trijanonskim ugovorom.⁴⁸ Jedino su bivše mađarske teritorije u sastavu jugoslovenske države ostale netaknute. Ugovor o večnom jugoslovensko-mađarskom prijateljstvu taktički se nije doticao spornih teritorijalnih pitanja, ali, uskoro se pokazalo, događaji su nezaustavljivo vodili ka potpunom ispunjenju mađarskih revizionističkih planova.

Ubrzo po formiranju nacionalnih država u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi, pokazalo se «da su nacionalizmi malih nacija netrpeljivi prema manjinama, isto kao i «šovinizam velikih nacija»».⁴⁹ Jugoslavija nije bila izuzetak. Između dva svetska rata u njenim granicama živelo je oko dva miliona pripadnika manjinskih naroda. Među njima je bilo preko 460.000 Mađara,⁵⁰ koji su pored Nemaca i Albanaca, činili najveću

⁴⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933-1941*, Beograd, 1976, str. 90-91. Ante Pavelić, osnivač Ustaškog hrvatskog revolucionarnog pokreta, organizovao je grupe sledbenika, koje su u Italiji i Mađarskoj obučavane za sabotaže i terorističke akcije, širenje antijugoslovenske propagande i krijumčarenje oružja u Jugoslaviju. С. К. Павлович, *Хитлеров нови антипоредок. Други светски рат у Југославији*, Beograd, 2009, str. 24.

⁴⁶ Pored gore navedenih dela V. Vinavera, od istog autora v. *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd, 1985.

⁴⁷ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, Knj. 1, Beograd, 1988, str. 363.

⁴⁸ Na osnovu Prve bečke arbitraže, novembra 1938. kada su o mađarsko-čehoslovačkom graničnom sporu odlučivale Nemačka i Italija, Mađarska je anektirala delove Čehoslovačke uz svoju severnu granicu; u martu 1939. kada je Nemačka okupirala Češku i proglasila Republiku Slovačku, mađarska vojska je ušla u češke delove subkarpatske Ukrajine; u avgustu 1940. Drugom bečkom arbitražom, u mađarsko-rumunskom graničnom sporu, Mađarska je povratila severne delove Transilvanije (Erdelja). I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, str. 198-201.

⁴⁹ E. Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780*, Beograd, 1996, str. 152. E. Hobsbaum ovde navodi Lenjinovu sintagmu i dodaje da to «nije novo otkriće za poznavaoce habzburške Mađarske». *Isto*.

⁵⁰ Prema popisu stanovništva od 1921. godine, u Jugoslaviji je živelo 467.658 Mađara. <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1921/Pdf/G19214001.pdf> (pristupljeno: 31. maj 2015.) Prema mađarskim izvorima ta brojka često doseže pola miliona.

manjinsku grupu. Mađara je bilo u velikom broju i u slovenačkim, još više u hrvatskim delovima zemlje, ali je ogromna većina živela u Vojvodini, gde su se, prirodno, razvile i centralne institucije njihovog političkog života u Jugoslaviji i delovanja u oblasti kulture.⁵¹ Posle Prvog svetskog rata deo stanovništva, koji je etnički pripadao nekada vladajućim narodima u severnim delovima zemlje, teško se prilagođavao statusu manjinske nacije. Politički obespravljen u prvim poratnim godinama, jedan deo njih je dobrovoljno napustio zemlju, jedan deo je prognan.⁵²

Na inicijativu iz Budimpešte,⁵³ od 1922. godine mađarska manjina je pokušavala da se organizuje i uključi u politički život Jugoslavije, čas pokušavajući da ostvari saradnju sa vladajućom strankom, čas da se približi opoziciji. Ovi pokušaji su propadali uglavnom zbog međusobnih nesuglasica njenih lidera oko načina i ciljeva političke borbe, ali im ni uslovi za političko delovanje nisu ostavljali šire mogućnosti. Kao i druge nacionalne manjine Kraljevine (nemačka, albanska, rumunska itd.), i mađarska manjina je stalno sumnjivena za nelojalnost, revizionizam i špijunažu, nekad opravdano, nekad ne, i bila je pod posebnim nadzorom. Pored zabrane uvoza političke štampe i knjiga, neprestano joj je ometan rad kulturnih društava i vršen pritisak na školstvo premeštanjem i otpuštanjem prosvetnih radnika.⁵⁴

Položaj jugoslovenskih manjina u Mađarskoj nije bio ništa bolji od položaja Mađara u Jugoslaviji. Prema mađarskim izvorima bilo ih je nešto preko 80.000, najviše Hrvata, zatim Bunjevaca, Srba i Slovenaca, dok su jugoslovenske procene bile mnogo

⁵¹ U mađarskoj historiografiji i političkom životu, za Vojvodinu (Vajdaság) u upotrebi je i termin *Délvidék*, jer je do 1918. pripadala donjim tj. Južnim krajevima Ugarske. Za pojašnjenje tog termina v. E. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918-1947*, Novi Sad, 2010 (eng. izd. 2003, mađ. izd. 2004), str. 5-7. Pored ove monografije i ranije pomenute Z. Janjetovića, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, o mađarskoj manjini između dva svetska rata v. Š. Mesaroš, *Položaj Mađara u Vojvodini 1918-1929*, Novi Sad, 1981; Š. Mesaroš, *Mađari u Vojvodini 1929-1941*, Novi Sad, 1989. O kulturnoj politici prema mađarskoj manjini v. Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, Књ. 3, Београд, 1997, str. 56-90, str. 214-221.

⁵² Prema mađarskim podacima od 1918. do 1924. u Mađarsku je iz Jugoslavije otišlo nešto manje od 45.000 lica (E. Šajti, *n. d.*, str. 22). I među optantima i među prognanima je bilo i pripadnika drugih narodnosti (Z. Janjetović, *Deca careva...*, str. 74). Tijanonskim ugovorom pripadnicima manjina je ostavljena mogućnost da se presele u zemlju svog etničkog porekla, što su donekle iskoristile obe strane. O Srbima optantima u Mađarskoj v. Г. Маловић, *Сеоба у матицу*, Књ. 1-2, Нови Сад, 2010.

⁵³ E. Šajti, *Mađari...*, str. 28; Z. Janjetović, *Deca careva...*, str. 177.

⁵⁴ Z. Janjetović, *Deca careva...*, str. 197-198. Posle atentata u Marseju u oktobru 1934, u nedostatku odgovarajuće podrške na međunarodnom planu, Jugoslavija je pojačala pritisak na mađarsku manjinu. U naredna tri meseca u Mađarsku je proterano je preko 2.700 lica (V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933-1941*, str. 88-89.), od koji se nakon smirivanja situacije, do januara 1935, u svoje domove vratilo njih oko 1.700. Š. Mesaroš, *Mađar...*, str. 109.

veće, čak i prebacivale broj od 150.000 Južnih Slovena. Školstvo i manjinska štampa su i ovde bile najbolnije tačke. Proces mađarizacije, naročito među Hrvatima, nastavio se i posle Prvog svetskog rata. Zbog boljeg materijalnog stanja i autonomije Srpske pravoslavne crkve, koja je negovala svoje verske škole, Srbi su bili u nešto povoljnijem položaju od ostalih Južnih Slovena.⁵⁵

I pored lošeg tretmana manjina, bilateralni jugoslovensko-mađarski odnosi u međuratnom periodu nisu bili posebno optrećeni manjinskim pitanjem. Ono je uzimano u razmatranje, i to uglavnom od strane mađarskih revizionista, onda kada je trebalo da posluži kao pritisak na drugu stranu. Zbliženje suseda uoči Drugog svetskog rata kratkotrajno je olakšalo položaj manjinskih naroda sa obe strane granice.

U proleće 1941. godine Jugoslavija i Mađarska su se našle u ratu, a Srbi i Mađari ponovo na suprotnim stranama u svetskom sukobu. Nemački šestoaprilski napad na Jugoslaviju, izazvan protestima u Beogradu zbog pristupanja Trojnom paktu, vojnog puča generala Dušana Simovića i smene vlade koja je potpisala pristup paktu, izveden je preko mađarske, bugarske i rumunske teritorije. Nepuna dvadeset četiri časa nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, smatrajući da se tim činom Jugoslavija raspala, a Mađarska oslobodila Ugovora o večnom prijateljstvu, admiral Horti je 11. aprila 1941. objavio svetu dužnost nacije da povрати teritorije koje su joj oduzete 1918. godine. Od 11. do 16. aprila mađarska vojska je zaposela Bačku, Baranju, Međumurje i Prekomurje, tretirajući ove oblasti kao oslobođene.⁵⁶ Zaposedanje ovih teritorija unelo je zahlađenje i u mađarsko-hrvatske odnose: osim zbog za Hrvate spornog Međumurja, Mađari su imali teritorijalne pretenzije i prema Rijeci. Odmah je počelo interniranje sumnjivih i proterivanje lica doseljenih posle 1918. I pored neodobravanja nemačke komande u Beogradu, mađarske vlasti su političkim i ekonomskim pritiskom uspele da se oslobode više desetina hiljada međuratnih doseljenika koji su većinom prešli u Srbiju.⁵⁷ Tokom

⁵⁵ Z. Janjetović, *Deca careva...*, str. 422-425.

⁵⁶ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*. Knj. 1, str. 399; takođe, v. B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992, str. 105-106; više v. Š. Mesaroš, «Mađarska istoriografija o diplomatskim priprema za napad Mađarske na Jugoslaviju», *Vojvodina 1941*, Novi Sad, 1967, str. 201-221; A. Хорњак, «Учешће Мађарске у распарчавању Југославије 1941.», *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Београд, 2014, стр.251-268.

⁵⁷ A. Kasaš smatra da je veoma teško utvrditi broj proteranih, ali se u savremenim izvorima najčešće pominje brojka od preko 30.000 lica. A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad, 1996, str. 39. O proterivanju Srba iz Bačke i Baranje za vreme Vojne uprave u ovim oblastima do polovine avgusta 1941. godine v. E. Šajti, *Mađari...*, str. 141-151.

okupacije u Bačkoj je naseljeno oko 15.500 ljudi, tzv. Sekelja, etničkih Mađara iz Bukovine.⁵⁸ Jedino je nemačka manjina u Bačkoj bila izuzeta od mađarizacije. «Južne teritorije krune sv. Stefana» zakonom su potpuno vraćene u državnopravni okvir Mađarske u decembru 1941. godine.⁵⁹

Zatišje koje je nastupilo nakon brze vojne okupacije provedene skoro bez otpora srpskog i drugog nemađarskog stanovništva, narušeno je ubrzo po otvaranju Istočnog fronta. Nemački napad na Sovjetski Savez u junu 1941. bio je znak da jugoslovenski komunisti krenu u oružani ustanak. Akcije bačkih komunista izvedene tokom leta, izazvale su žestoku reakciju mađarskih vlasti. Putujući Preki sud je već u prvim mesecima ustanka izrekao desetine smrtnih kazni, od kojih je više od polovine i izvršeno, uglavnom nad Srbima i Jevrejima. Izloženi represivnim merama komunisti su bili primorani na povlačenje, ali mađarske vlasti su u nacionalističkom zanosu i u strahu od boljševizma nastavile sa progonima njima nepodobnih i interniranjem u logore.⁶⁰ Teror nad Srbima i Jevrejima kulminirao je u januaru 1942. godine, kada je za manje od mesec dana pobijeno blizu 4.000 žitelja južne Bačke, najviše Srba (2.578) i Jevreja (1.068).⁶¹ Ma koliko se Mađarska trudila da ignoriše pogrom srpskog i jevrejskog stanovništva u Šajkaškoj, Starom Bečeju i Novom Sadu, vesti o zločinu koji su počinile mađarska žandarmerija i vojska, proširile su se i van njenih granica: jugoslovenska vlada u Londonu je u svom memorandumu od 8. maja 1942. osudila zlodela u Bačkoj, a o njima je pisala i britanska štampa. Na pokretanje istrage u mađarskom pravosuđu ipak nije uticao ovaj spoljnopolitički momenat, već potreba da se umiri preostalo srpsko stanovništvo.⁶² U mađarskom parlamentu najglasniji zagovornik imenovanja i kažnjavanja krivaca bio je Endre Bajči Žilinski, poslanik Stranke malih posednika. Iako je u toku rata dva puta pokretan postupak protiv osumnjičenih, E. B. Žilinski nije doživeo osudu zločinaca u pravosudnim organima Mađarske.⁶³ Anglofil i nepomirljivi protivnik

⁵⁸ A. Kasaš, *Mađari...*, str. 40-42; E. Šajti, *Mađari...*, str. 151-162.

⁵⁹ С. К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак*, str. 96-97.

⁶⁰ A. Kasaš, *Mađari...*, str. 72-73; više v. V. Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941-1945*, Novi Sad, 1988.

⁶¹ A. Kasaš, *Mađari...*, str. 91.

⁶² E. Šajti, *Mađari...*, str. 223.

⁶³ Prvi put je regent obustavio istragu u avgustu 1942, kada je ona stigla do visokih vojnih oficira. Posle pada Italije, pošto je saveznička pobeda uveliko bila u izgledu, M. Horti je povukao svoju odluku o obustavi istrage, ali su osumnjičeni pobjegli u Nemačku i pobedonosno se vratili u Mađarsku sa nemačkom vojskom u martu 1944. *Isto*, str. 227, 232. Jednom broju osumnjičenih, uglavnom predstavnicima mađarske

nacizma dočekaо je nemačke okupacione snage u martu 1944. sa oružjem u rukama. Nekoliko meseci kasnije, kao jedan od organizatora i vođa mađarskog pokreta otpora, E. B. Žilinski je bio uhvaćen, osuđen na smrt i pogubljen krajem iste godine.⁶⁴

U jesen 1942. godine na sednicama Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije u Londonu vodila se rasprava o spoljnoj politici vlade u izbeglištву. Nakon ekspozea Momčila Ninčića, ministra spoljnih poslova, nekoliko članova vlade kritikovalo je pasivnost ministra spoljnih poslova smatrajući da saveznicima što pre treba izneti jugoslovenske teritorijalne zahteve. Dr Miha Krek, potpredsednik vlade i ministar građevina, je u svom govoru održanom 24. septembra precizirao slovenačke teritorijalne zahteve prema Italiji, Nemačkoj (Austriji) i Mađarskoj tražeći od ostalih članova vlade da podrže njegov predlog.⁶⁵ U nastavku rasprave par nedelja kasnije, Milan Grol, ministar saobraćaja, negodujući zbog manjka podrške pojedinih članova vlade zajedničkoj državi, izneo je svoj stav da je osnovni zadatak vlade na planu spoljne politike zalaganje za uspostavljanje teritorijalnog integriteta jugoslovenske države «na svim stranama, a na onoj na zapadu i severo-zapadu oslobođenje i ujedinjenje naših saplemenika pod Italijom, Nemačkom i Mađarskom».⁶⁶ Ovaj sažeto formulisan zadatak preuzela je na sebe nova politička snaga, Komunistička partija Jugoslavije, koja će, uzdignuta vojnim uspesima u

okupacione vlasti na lokalnom nivou, suđeno je po okončanju ratnih dejstava u toku 1945. i 1946. godine u Novom Sadu, a nad prvooptuženima je ubrzo po izricanju presude i izvršena smrtna kazna. A. Kasaš, *Mađari..*, str. 204-209.

⁶⁴ I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, str. 215. Zagovornik mađarsko-srpske saradnje i prijatelj mnogih viđenijih Srba iz Vojvodine, Endre Bajči Žilinski je u svom Memorandumu od 4. februara 1942, upućenom Miklošu Hortiju konstatovao da je posle pokolja u Bačkoj mogućnost mađarsko-srpskog prijateljstva gotovo nestala. U istom memorandumu je postavio i pitanje: «да ли мађарска влада помишља на то каква ће бити судбина невиних Мађара у Јужним крајевима ако би ипак западне силе и Совјетска Русија победиле у овом светском рату?». A. Kasaš, «Меморандум Еднреа Бајчи-Жилинског упућен Миклошу Хортију поводом крвопролића у Бачкој 1942. године», *Зборник МС за историју*, 46/1992, str. 201; такође, v. К. Виг, «Ендре Бајчи-Жилински и мађарско-јужнословенски односи», *Зборник за друштвене науке МС*, 54/1969, str. 115-138.

⁶⁵ Dok. 85. Zapisnik sednice Ministarskog saveta od 1. oktobra 1942. *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941-1945*, (prired. K. Pijevac, D. Jončić), Beograd, 2004, str. 157. «U Prekomurju odgovara sadanja državna granica prema Mađarskoj od sela Grlinci do vršca Sv. Ana u nacionalnoj granici, a od Sv. Ane nacionalna granica teče pravo na sever do reke Rabe, a po toj reci do kraja Haromka gde skrene direktno na jug na mesto gde upada u današnju državnu granicu kod kraja Domafold-Kapornak. Kod ovoga kraja nacionalna granica krene prema istoku duž reke Krke do razvodnice gde izvire reka Lendava i teče po toj reci sve dok ona ne upada u današnju državnu granicu. ... Granice prema Mađarskoj iste su koje su naši delegati tražili već 1918 g. Mi tražimo u stvari mali komadić sa oko 10.000 slovenačkog stanovništva, koji je 1918 na žalost ostao pod Mađarskom bez ikakvog opravdanaog razloga.», *Isto*.

⁶⁶ Dok. 88. Zapisnik sjednice Ministarskog saveta od 14. oktobra 1942. *Isto*, str. 174

ratu, na ruševinama Kraljevine izgraditi i novu državu. Ona će, uzimajući u obzir međunarodnu konstelaciju, postaviti i zahteve za teritorijalnim proširenjem Jugoslavije posle Drugog svetskog rata.

1. Međusobni odnosi novih država 1945-1947

Međunarodni odnosi neposredno po završetku Drugog svetskog rata obeleženi su ubrzanim raspadom antihitlerovske koalicije, podelom sveta na interesne sfere i početkom Hladnog rata. Ovakav razvoj događaja mogao se naslutiti još u toku ratnih dejstava. Uspesi na ratištima nisu mogli u potpunosti da prikriju podozrenje i nesuglasice između saveznika. U toku zajedničkih diplomatskih akcija, ugovaranja sporazuma o kontroli Nemačke za vreme vojne okupacije u novembru 1944. i u toku pregovaranja o budućem uređenju Evrope i sveta na konferencijama na Krimu i u Potsdamu 1945. godine, različiti interesi Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije i Sovjetskog Saveza dolazili su sve više do izražaja. Sve je očiglednija postajala i činjenica da su svetski ratovi svojim razornim dejstvom, prvenstveno na polju ekonomije, stavili tačku na viševjekovnu dominaciju velikih sila. U senci idejnih sukoba oko različitih oblika društvenog uređenja, dve zemlje koje su podnele najveće ratne napore, Sjedinjene Američke Države u materijalnom smislu, i Sovjetski Savez u ljudskim resursima, povele su bespoštednu borbu za moć i globalnu kontrolu. Iako je u cilju mirnog rešavanja budućih sukoba među državama i narodima u proleće 1945. od strane pobedničkih zemalja osnovana Organizacija ujedinjenih nacija, već izbijanjem Korejskog rata 1950. pokazalo se da i ova organizacija ima vrlo ograničenu moć delovanja. U narednim decenijama pomenute supersile su svojim postupcima nekoliko puta dovele svet, grupisan u dva suprotstavljena bloka, na ivicu nove ratne katastrofe.

1. 1. Spoljna politika Jugoslavije u prvim posleratnim godinama

Razvoj spoljne politike socijalističke Jugoslavije može se pratiti kroz tri izdvojena perioda, izuzetno različita po dužini trajanja, izboru saveznika i intenzitetu odnosa: prvi period, period tesne saradnje sa Sovjetskim Savezom i istočnoevropskim zemljama pod

njegovim uticajem; drugi, period savezništva sa zemljama zapadne demokratije i treći, najduži, period raznovrsnih spoljnopoličkih aktivnosti usmerenih ka južnoj hemisferi s ciljem stvaranja i, kasnije, u okviru delovanja pokreta nesvrstanih zemalja.¹

Predvođena Komunističkom partijom, Jugoslavija je posle Drugog svetskog rata uspešno započela zaštitu svojih državnih interesa. Trogodišnji, najkraći period spoljnopoličkog razvoja socijalističke Jugoslavije obeležen je intenzivnom saradnjom sa Sovjetskim Savezom, koji je u to vreme postavljao temelje svoje višedecenijske vladavine Istočnom Evropom. Širenje sovjetskog uticaja u zonama tradicionalno pripadajućim britanskom interesu išlo je novoj jugoslovenskoj državi u prilog. Moskovski sporazum o podeli interesnih sfera na Balkanu, sklopljen između Vinstona Čerčila i Josifa Visarionoviča Staljina u oktobru 1944. godine, uz još uvek pasivno američko držanje, dao je veliko preimućstvo Sovjetskom Savezu. Ovo preimućstvo je došlo do izražaja u potpisanim primirjima sa Bugarskom i Rumunijom 1944. i Mađarskom početkom 1945. godine. Sporazumom je, takođe, omogućena i veća saradnja posleratne Jugoslavije sa zemljama koje su se našle u sovjetskoj interesnoj sferi.

Jugoslovensko-sovjetske veze su bile mnogostruke. Već u toku 1944. i 1945. godine, u Jugoslaviju su, na poziv Josipa Broza Tita, generalnog sekretara KPJ, stigli brojni sovjetski savetnici. Komunistički vođa ih je smatrao neophodnim u razvoju oružanih snaga i privrede nove države. Postepeno je težnja Sovjeta ka rukovodećim pozicijama u parobrodarstvu, vazduhoplovstvu, poslovima sa naftom i u jugoslovensko-sovjetskoj privrednoj banci postajala sve uočljivija.² Međudržavna saradnja bila je ozvaničena nešto kasnije, ali još u toku ratnih dejstava. Prilikom boravka u Moskvi, Josip Broz Tito, potpisao je Ugovor o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji između Demokratske Federativne Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 11. aprila 1945. godine, a dva dana kasnije, u ime vlade DFJ, Nikola Petrović, ministar trgovine, zaključio je sa Anastasom Mikojanom, sovjetskim narodnim komesarem za spoljnu trgovinu, i Sporazum o uzajamnim isporukama robe neophodne za vođenje rata i podmirenje drugih potreba. Jugoslavija je u početku bila izuzetno zadovoljna ovom saradnjom. I pored tehničkih poteškoća, do kraja 1945. godine sovjetska strana je ispunila 90% obaveza

¹ Д. Богетић, «Југославија између Истока и Запада», *Југославија у Хладном рату. Прилози истраживањима*, Београд, 2010, стр. 13.

² В. Петрановић, С. Даутовић, *Југославија, велике силе и балканске земље 1945-1948.*, Београд, 1994, стр. 48.

predviđenih sporazumom, a jugoslovenska tek oko 40 odsto. Međusobne isporuke su izjednačene polovinom 1946. kada je potpisan i novi sporazum. Prema svedočenju savremenika, sovjetska strana je uvidela veliki politički značaj industrijalizacije Jugoslavije i pristala je da posluje bez monopola.³

Sledeći primer Sovjetskog Saveza sličan ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći sa Jugoslavijom potpisale su u martu 1946. Poljska, u maju 1946. Čehoslovačka i u julu iste godine i Albanija. Sa ostalim zemljama sovjetske sfere i ujedno svojim susedima, Bugarskom, Mađarskom i Rumunijom, budući da su one iz Drugog svetskog rata izašle kao poražene, Jugoslavija je zaključila ugovore o prijateljstvu tek krajem 1947, pošto je zajedno sa drugim savezničkim zemljama prvo, u februaru iste godine, u Parizu, potpisala mirovne ugovore sa njima.

Opšta karakteristika odnosa sa sovjetskim blokom zemalja bilo je održavanje paralelne komunikacije. Pored uspostavljene diplomatske, produžena je i partijska komunikacija, ponekad nevidljiva. Neposredno pred kraj rata i u prvim godinama posle njega kontakti Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom i zemljama narodne demokratije⁴ odvijali su se prvenstveno putem partijskih veza. Ove veze su bile redovne i obavezne u slučajevima bilo kakvih međunarodnih odnosa. Ivo Vejvoda, koji je 1947. sa položaja direktora Tanjuga prebačen za rukovodioca Prvog odeljenja Ministarstva inostranih poslova FNRJ, čije je zaduženje bilo odnos sa zemljama narodne demokratije, bio je svedok neobaveštenosti zaposlenih u MIP-u u to vreme u vezi sa stvarnim dešavanjima u bilateralnim jugoslovensko-sovjetskim odnosima i u odnosima Jugoslavije sa drugim

³ Isto.

⁴ Pod zemljama narodne demokratije podrazumevane su države koje su posle Drugog svetskog rata bile pod uticajem Sovjetskog Saveza. Branko Petranović je smatrao da je sam pojam *narodna demokratija* «ideološka konstrukcija kojom je staljinizam pokušao da izvrši nivelaciju raznorodnih istorijskih iskustava», i da definiše prelazni politički sistem ka diktaturi proleterijata. Kako je u Jugoslaviji u toku rata došlo do potpune revolucionarne promene vlasti, ona se, prema mišljenju B. Petranovića (kojem se priklanja i autor ovog teksta), ne može smatrati zemljom narodne demokratije. B. Petranović, «Komunistička partija Jugoslavije kao vladajuća snaga u sistemu vlasti 1945-1948», *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945- 7. jul 1948)*, Beograd, 1995, str. 50-51, 56; o nastanku, značenjima i upotrebi pojma *narodna demokratija* v. M. Obradović, «*Narodna demokratija*» u *Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd, 1995, str. 17-27; o raznorodnosti duštvenih i političkih procesa u zemljama Istočne Evrope neposredno po završetku Drugog svetskog rata v. T. B. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова, *Народная демократия: миф или реальность*

istočnoevropskim zemljama. Sve se obavljalo partijskim kanalima, a posledica toga je da o nizu sastanaka, dogovora, sporazuma i nesporazuma nije ostao ni jedan dokument.⁵

Ovim istim partijskim kanalima jugoslovensko komunističko rukovodstvo širilo je svoj uticaj i na susedne balkanske zemlje Albaniju, Bugarsku i Grčku, pri tom stvarajući prostor za mogućnost formiranja balkanske federacije. Ideje o federacijama i konfederacijama balkanskih i donjepodunavskih zemalja javljale su se povremeno i pre Drugog svetskog rata, ali su u toku rata naglašeno oživljene. Između saveznika i izbegličkih vlada balkanskih i slovenskih zemalja razmatrane su razne federativne i konfederativne kombinacije, a preduzimani i konkretni potezi, uz vidljivo sukobljavanje prvenstveno britanskih i sovjetskih interesa. Izvesnom kombinovanju 1943. godine podlegao je i Josip Broz Tito, zaduživši Svetozara Vukmanovića Tempa da koordinira antifašističku borbu Jugoslovena, Albanaca, Bugara i Grka, ali međunarodne okolnosti nisu išle u prilog razvoju događaja u tom pravcu.⁶ Neposredno po okončanju rata težnja J. B. Tita ka dominaciji na Balkanu delimično se nadovezivala na planove J. V. Staljina za Balkan, ali je i nepodudaranje njihovih planova par godina kasnije dovelo dvojicu komunističkih lidera i do otvorene konfrontacije. Kao što je to još krajem šezdesetih godina prošlog veka konstatovala poznata britanska istoričarka Filis Oti, jugoslovenska nezavisnost je tokom rata pustila mnogo dublje korene, nego što je to bilo ko shvatao u vreme neposredno posle Drugog svetskog rata.⁷

Posle susreta savezničkih lidera na Jalti u februaru 1945. godine, jugoslovensko komunističko vođstvo je vest o britansko-sovjetskoj podeli interesnih sfera na Balkanu primilo uz veliki osećaj za realnost. Kao ratni i revolucionarni pobednici, komunisti su svaki dogovor sa izbegličkom kraljevskom vladom u Londonu smatrali privremenim, a s ciljem ostvarivanja i diplomatske pobede, tj. postizanja međunarodnog priznanja nove

⁵ *Isto*, str. 45. «Ministarstvo inostranih poslova nije imalo nikakvog udjela u kreiranju vanjske politike, nikakvog uticaja na odnose sa Sovjetskim Savezom i ostalim socijalističkim zemljama. Nije u tim odnosima čak ni posredovalo. Sve je išlo preko Tita i Kardelja, preko Borisa Kidriča, Svetozara Vukmanovića-Tempa i još nekih ljudi iz najvišeg partijskog i vojnog vrha, ovisno o karakteru i značaju međudržavnih kontakata.», izjavio je Ivo Vejvoda u razgovoru sa novinarom Gojkom Berićem. G. Berić, *Zbogom XX. stoljeće. Sjećanja Ive Vejvode*, Zagreb, 2013, str. 32.

⁶ Vidi: B. Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, Beograd, 1991. Formiranje čvršćeg jezgra koordinacije J. B. Tita je u jesen 1943. u korenu sasekao, poručivši S. V. Tempu da je ideja o obrazovanju Balkanskog štaba u datom trenutku «politički nepravilna» i da «svi međunarodni razlozi govore protiv toga». *Isto*, str. 65.

⁷ Ph. Auty, «Yugoslavia's international relations (1945-1965)», *Contemporary Yugoslavia. Twenty years of Socialist experiment*, Berkeley and Los Angeles, 1969, str. 157.

Jugoslavije. Potpisivanjem Ugovora o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom utemeljeno je institucionalno jugoslovensko-sovjetsko približavanje, ali i ubrzano udaljavanje Jugoslavije od zapadnih ratnih saveznika. Vojno-politička situacija na Balkanu u proleće 1945, kao, uostalom, i na prostoru čitave Istočne Evrope, davala je Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama, razloge za nova strahovanja zbog sovjetske ekspanzije. Posebno su dešavanja u Poljskoj podstakla novog američkog predsednika Harija Trumana da zauzme čvršći stav prema Sovjetskom Savezu.⁸

Tršćanska kriza, jedna od prvih posleratnih ozbiljnijih tačaka razlaza dojučerašnjih saveznika, predstavljala je svakako najteže spoljnopolitičko pitanje nove Jugoslavije. Iako su partizanske snage ušle u Trst 1. maja 1945, ubrzo po okončanju vojnih operacija Jugoslovenska armija je bila primorana da se povuče iz grada. Sporazumom o Julijskoj krajini, potpisanim između Jugoslavije s jedne, i Velike Britanije i SAD-a s druge strane, 9. juna 1945. godine u Beogradu, sporna teritorija na severozapadnoj granici Jugoslavije podeljena je na dve zone, zapadnu «Zonu A» i istočnu «Zonu B». U zapadnoj zoni, koja je uključivala i grad Trst sa neposrednom okolinom, raspoređene su anglo-američke trupe, dok je istočna zona ostala pod upravom Jugoslovenske armije.⁹ Beogradski sporazum je bio aktuelan sve do zaključenja Ugovora o miru sa Italijom, u februaru 1947, tj. do stupanja Ugovora na snagu u septembru iste godine, kada je pitanje statusa Trsta sa okolinom formalno-pravno rešeno formiranjem Slobodne teritorije Trsta pod protektoratom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija. Slobodna teritorija Trsta obuhvatala je obe, postojeće zone, s tim što su njihove granice promenjene u skladu sa postignutim dogovorom na Mirovnoj konferenciji u Parizu: u «zoni A» je ostao Trst sa okolinom, Monfalkone i Gorica, dok je «zoni B» pripojena Pula, delovi slovenačkog primorja i Primorske.¹⁰

Prema svedočenju Edvarda Kardelja, potpredsednika vlade FNRJ i šefa jugoslovenske delegacije na pregovorima u Parizu 1946. i 1947. godine, Jugoslavija je na Konferenciji mira imala snažnu podršku Sovjetskog Saveza, što je rezultiralo delimičnim

⁸ v. B. Korvig, *Of walls and bridges. The United States and Eastern Europe*, New York and London, 1991, str. 17.

⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945*, Beograd 1984, str. 81-82.

¹⁰ Pitanje Trsta i granice sa Italijom konačno je rešeno potpisivanjem bilateralnog sporazuma između Jugoslavije i Italije u oktobru 1954. godine. Više o pitanju Trsta v. M. Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947*, Beograd, 2012; B. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945-1954. Vojno-politički aspekti*, Beograd, 2009.

ispunjenjem zahteva za reviziju granice prema Italiji i Austriji i zaključivanjem povoljnih ugovora o miru.¹¹

Dok su se sovjetsko-jugoslovenski odnosi u prvim posleratnim mesecima ubrzano produbljivali, američko-jugoslovenski, uporedo sa pogoršavanjem američko-sovjetskih odnosa, postajali su sve zategnutiji. Pitanje nadoknade za nacionalizovanu imovinu američkih kompanija i pojedinaca u Jugoslaviji, koje je američka vlada povezivala sa zadržavanjem zlatnog depozita Kraljevine Jugoslavije u SAD-u, bilo je predmet pregovaranja tokom čitavog prvog posleratnog perioda. Pošto je administracija Harija Trumana, predsednika države od aprila 1945, u formiranju politike prema Jugoslaviji polazila od stava da se širenju komunizma treba čvrsto suprotstaviti,¹² jugoslovensko kopiranje sovjetskog modela, ambicije vezane za Julijsku oblast, pružanje pomoći grčkim komunistima i način obračunavanja novog režima sa političkim protivnicima, doveli su jugoslovensko-američke bilateralne odnose u stanje potpune konfrontacije. Vrhunac loših odnosa dosegnut je u leto 1946. godine: 9. avgusta jugoslovenske vlasti su primorale jedan američki transportni avion, koji je leteo na redovnoj liniji između Beča i Udina, na prinudno sletanje, zbog nedozvoljenog preletanja jugoslovenske teritorije; nekoliko dana kasnije, u istom regionu i istim povodom, drugi američki avion je oboren i svi članovi posade su poginuli. Reakcija američke vlade bila je ultimatum: ukoliko Jugoslavija u najkraćem roku ne oslobodi članove posade prvog transportera i odbije učestvovanje američkih predstavnika u potrazi za telima poginulih, Sjedinjene Američke Države će izneti slučaj pred Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija. U želji da smanji međunarodni publicitet događaja, Jugoslavija je odmah ispunila američke zahteve. Posle ovog incidenta obe vlade su počele pokazivati veću dozu opreznosti i promišljenosti u međusobnim kontaktima.¹³

Politička konfrontacija uticala je i na jugoslovensko-američke ekonomske odnose. Iako je kod Amerikanaca postojalo opšte uverenje da je za jugoslovenske napade na američke avione u krajnjoj liniji odgovoran Sovjetski Savez, već postojeće neprijateljstvo prema Titovom režimu se pojačalo. U javnosti se povelala velika rasprava o nastavku

¹¹ E. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944-1957*, Ljubljana, 1980, str. 95.

¹² L. M. Lis, *Održavanje Tita na površini*, Beograd, 2003, str. 68.

¹³ Jugoslovenska vlada je isplatila određenu novčanu nadokandu porodicama poginulih, ali je istrajala na negiranju odgovornost za ove incidente. *Isto*, str. 36.

pružanja materijalne pomoći Jugoslaviji kroz programe Uprave Ujedinjenih nacija za pomoć i obnovu (UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration),¹⁴ a jedan od razloga za ukidanje programa UNRA bio je upravo nedovoljan uticaj SAD na njenu distribuciju.

U periodu od aprila 1945. do juna 1947. godine Jugoslavija je preko ove organizacije primila pomoć u vrednosti od 415,6 miliona dolara, što je predstavljalo jednu petinu ukupno razdeljene pomoći.¹⁵ Od 415,6 miliona, 298 miliona dolara, tj. 73% isporučene robe činile su američke isporuke. U ovu, najveću suma dodeljenu nekoj evropskoj državi programom UNRA, pored hrane, odeće i medicinske opreme, uračunata je i pomoć za obnovu poljoprivrede, saobraćaja i industrije. Tako je, pored centralizovanog upravljanja i lokalne inicijative, pomoć UNRA bila jedan od presudnih faktora posleratne obnove zemlje.¹⁶ Američki zvaničnici nisu priznavali brzi ekonomski oporavak Jugoslavije, kao što ni jugoslovenski komunisti nisu rado govorili o američkom doprinosu tome.

Ekonomski oporavak Evrope, tj. onog njenog dela koji bi predstavljao branu daljem širenju komunizma, je Sjedinjenim Državama na svaki način bio u interesu. U želji da pojača kontrolu nad sredstvima koja ulaže u evropsku obnovu, Amerika je par godina posle rata promenila svoj pristup i, umesto bezuslovnih poklona, okrenula se davanju povoljnih kredita. Novi pristup je obelodanjen objavom Harija Trumana marta 1947. godine, da će njegova vlada, pošto britanska više nije u stanju, pružiti vojnu i ekonomsku pomoć antikomunističkim režimima u Grčkoj i Turskoj. Tri meseca kasnije Džordž Maršal, državni sekretar, izneo je američki predlog za stimulaciju evropskog ekonomskog oporavka: tzv. Maršalov plan podrazumevao je davanje velike ekonomske pomoći narednih nekoliko godina svim zainteresovanim evropskim zemljama, ukoliko one prihvate određene uslove programa, koji je bio osmišljen i kao test samostalnosti istočnoevropskih zemalja. Prema očekivanjima u Vašingtonu, Sovjetski Savez je odbio učešće u ovom programu, primoravši i zemlje u svojoj sferi uticaja da učine isto.¹⁷

¹⁴ *Isto*, str. 40.

¹⁵ *Isto*, str. 41.

¹⁶ U toku 1947. dostignut je privredni nivo iz 1938. godine. Lj. S. Adamović, Dž. R. Lempi, R. O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1990, str. 27.

¹⁷ B. Korvig, *Of walls and bridges*, 1991, str. 28.

U julu 1947. godine Jugoslavija je, kao i ostale zemlje narodne demokratije, odbila američku pomoć. Jugoslovenske vlasti su već Trumanovu doktrinu protumačile kao opasnost po pomenute istočnoevropske režime.¹⁸ Maršalov plan, s obzirom da je bio američki plan, doživljen je kao provokacija i podvala ideološki neprijateljske zemlje i nije ozbiljno ni uzet u razmatranje. Pored političkog momenta, bilo je prisutno i stručno nerazumevanje, ali je za odbijanje bila presudna procena jugoslovenskog rukovodstva da bi uzimanje učešća u ponuđenom programu automatski vodilo zemlju ka uključivanju u međunarodne ekonomske tokove i u tržišnu ekonomiju, suprotno sovjetskom modelu. Prema tome, Maršalov plan je procenjen kao velika pretnja dominaciji «politike nad ekonomijom, što je bio osnovni postulat na kome je počivala praksa partijskog monopola u državama boljševičkog tipa», kako je u to svojoj opservaciji odnosa Jugoslavije prema ovom pitanju zaključio Đoko Tripković.¹⁹

Za vreme svog kratkotrajnog službovanja u Beogradu, Džon Kabot, američki otpravnik poslova od marta do jula 1947. godine, uložio je dosta truda, prvo da se upozna sa jednom, njemu nesimpatičnom komunističkom zemljom, a onda i da poboljša američko-jugoslovenske odnose. Džon Kabot je pokušavao da predoči Stejt departmentu pogrešnost politike istovetnog tretiranja Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. U odnosima ove dve komunističke zemalje naslućivao je prukotine i predlagao je svojoj vladi da u slučaju Jugoslavije primeni strategiju štapa i šargarepe, tj. strategiju klina, ali nije naišao na razumevanje.²⁰ U Vašingtonu je sve do otvorene jugoslovensko-sovjetske konfrontacije u junu 1948. godine, vladalo uverenje da je Jugoslavija najpostojaniji i najborbeniji sovjetski sledbenik.

1. 2. Posebnosti jugoslovensko-mađarskih odnosa: teritorije i manjine

Opsednuta revizijom trijanonskih granica, Mađarska je kraj Drugog svetskog rata dočekala u čvrstom nacističkom zagrljaju, u kojem ju je nemački partner držao do

¹⁸ M. Ристовић, «Труманова доктрина, Грчка и југословенске реакције (1947-1949)», *Токови историје*, 1-2/2008, str. 92.

¹⁹ Ђ. Трипковић, «Поčetак и ескалација sukoba Тито – Стаљин првих месеци 1948. године», *1948. Југославија и Коминформ. Педесет година касније*, Београд 1998, str. 94-95.

²⁰ L. M. Lis, *Održavanje Tita na površini*, 2003, str. 69.

poslednjeg izdisaja. Sredinom oktobra 1944. godine, nakon moskovskih pregovora o primirju i pokušaja da izvede Mađarsku iz rata, regent M. Horti je otmicom svog sina bio učenjen da, pre abdikacije, za predsednika vlade imenuje Ferencu Salašija, lidera pronacističke Stranke strelastih krstova. Zadatak nove vlade bio je intenziviranje ratnih dejstava radi pomoći nemačkoj vojsci u odbrani zapadne Mađarske i Budimpešte.²¹

U vreme Salašijevog preuzimanja vlasti i uklanjanja političkih protivnika u cilju priprema za odsudnu bitku, već je veliki deo istočne i jugoistočne Mađarske bio pod kontrolom Crvene armije, a u decembru 1944. sovjetske trupe su opkolile i Budimpeštu. U Debrecinu je 21. decembra održano zasedanje Privremene skupštine Mađarske, sastavljeno od predstavnika oslobođenih delova zemlje, a sledećeg dana izabrana je i Privremena vlada sa generalom Miklošem Belom Dalnokijem na čelu, koja je na svom drugom zasedanju 28. decembra 1944. godine objavila rat Nemačkoj.²²

Izuzetno čvrst otpor velikog broja nemačkih i mađarskih snaga u Budimpešti prouzrokovao je dugu i destruktivnu opsadu grada. Sovjetske trupe su bile primorane da vode jednu od najkrvavijih bitaka na tlu Evrope. Ulične borbe u Pešti završene su 18. januara, ali u Budimu su borbe trajale do 13. februara 1945, kada su konačno trupe Drugog i Trećeg ukrajinskog fronta osvojile Budimpeštu.²³

U međuvremenu je u Moskvi 20. januara 1945. godine Privremena mađarska vlada potpisala primirje, obavezujući se da uzme vojno učešće u ratu protiv Nemačke i da vrati sve teritorije zauzete posle bečkih arbitraža.²⁴

²¹ I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, str. 214-215.

²² *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes nemzeti kormány). Minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.-1945. november 15.*, köt. A, Budapest, 1997, str. 101. Osnivanjem Privremene mađarske vlade okončani su bezuspešni anglo-američki pokušaji intenzivirani tokom 1943. godine, da se Mađarska odvoji od Nemačke. Velika Britanija, koja je sve vreme rata bili u kontaktu sa prodemokratskim anglofilskim političarima i u Hortijevim vladama i u opoziciji, je poslednji takav pokušaj imala u kasno leto 1944, o čemu svedoči jedan od bačkih komunista, pokrajinski funkcioner i ambasador u Mađarskoj, Geza Tikvicki. Angažujući se na formiranju liberalno-demokratske vlade Mađarske u inostranstvu, Velika Britanija je zatražila pomoć od Vrhovnog štaba NOP-a da pomogne u prebacivanju svetski priznatog naučnika i pronalazača C vitamina, nobelovca Alberta Sentđerđija, iz Segedina, gde je živio, u London, preko oslobođene teritorije Bačke i Srema. Geza Tikvecki je dobio zadatak da kontaktira Sentđerđijevog prijatelja u Subotici i organizuje ovo prebacivanje. Operacija nije izvedena, jer je, prema pisanju G. Tikvickog, naučnik odbio ulazak u politiku. G. Tikvicki, *Slike iz ustanka u Bačkoj*, Beograd, 1989, str. 198.

²³ I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, str. 216. Procenjeno je da je samo u borbama oko Budimpešte poginulo 70.000 sovjetskih vojnika. L. Borhi, *Hungary in the Cold War 1945-1956*, Budapest, 2004, str. 3.

²⁴ *Armistice Agreement with Hungary; January 20, 1945* <http://avalon.law.yale.edu/wwii/hungary.asp> (pristupljeno: 27. februar 2013)

Evakuacija nemačke komande i Salašijeve vlade bila je praćena kolonama izbeglica. Smatra se da je tada Mađarsku napustilo do milion civila. Odlazili su germanofili i strelaši, ali i veliki broj civila koji su strahovali od ruske okupacije. Iako se kasnije većina vratila, oko 200.000 izbeglica je odlučilo da ostane na Zapadu. Oni su odoleli iskušenju da se vrate u ratom potpuno opustošenu domovinu.²⁵

U američkim spoljnopolitičkim planovima u završnoj fazi Drugog svetskog rata Istočna Evropa nije ulazila u prioriteta područja. U vreme sklapanja primirja sa Mađarskom Sjedinjene Američke Države su odmah naglasile da će za vreme rata u Savezničkoj kontrolnoj komisiji za Mađarsku uzeti učešće samo na nivou posmatrača. Velika Britanija je, pak, bila zainteresovana za očuvanje svog kolonijalnog carstva i za svoje pozicije u Sredozemlju i na Bliskom Istoku. Međutim, za Sovjetski Savez je istočnoevropsko prostranstvo imalo vojno i strateški izuzetan značaj.²⁶

Sovjetski Savez je već od jeseni 1944. imao uticaj na unutrašnju politiku Mađarske. Britansko-ruski dogovor u vezi sa uticajem u zemljama jugoistočne Evrope praktično je davao slobodu dejstva J. V. Staljinu, bez obzira što Amerikanci, bar zvanično, nikada nisu taj dogovor priznali. Sovjetski ministar inostranih poslova, V. Molotov je u vreme moskovskih susreta sa V. Čerčilom i razgovora sa ser E. Idnom nastojao da prvobitni dogovor 50:50 preokrene u 20:80 procenata u korist Sovjeta.²⁷ Manje je poznato, da je jedan od vodećih mađarskih komunista, Erne Gere, zajedno sa drugim «moskovitima», tj. komunističkom emigracijom u Moskvi, urgirao kod V. Molotova da se sovjetska uloga u Mađarskoj pojača. Dotičnu molbu Molotov je ispunio saobrazno interesima svoje zemlje. Od tog vremena Moskva je počela smatrati Mađarsku delom svoje interesne sfere.²⁸

²⁵ U odnosu na Prvi svetski rat koji na svom tlu gotovo da nije ni osetila, Mađarska je 1945. imala gubitak od oko 40% nacionalnog bogatstva i 6,2% ljudskih žrtava (u 900.000 ubijenih, umrlih i nestalih uračunato je 340.000-360.000 vojnika i skoro 500.000 Jevreja) od ukupnog broja stanovnika pre rata. Osim toga, oko 600.000 Mađara je palo u sovjetsko zarobljeništvo, što je ogroman broj kada se poredi sa ukupnim brojem zarobljenih američkih i britanskih vojnika u toku rata – 300.000. I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, str. 216.

²⁶ И. Вида, «Международное положение Венгрии после Второй мировой войны», *Восточный блок и советско-венгерские отношения 1945-1989 годы*, Санкт-Петербург, 2010, str. 21-22.

²⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, knj. II, Beograd, 1989, str. 368-373.

²⁸ *Isto*, str. 23. O uzdržanosti sovjetskog rukovodstva i rukovodstva KP Mađarske u pogledu isticanja prevlasti komunističkog uticaja u Mađarskoj, o poukama izvedenim iz propasti revolucije Bele Kuna 1919. i jevrejskoj dimenziji problema (prva četvorka mađarskih komunista imala je jevrejsko poreklo) zbog izrazitog antisemitizma mađarske srednje klase v. I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, str. 220-

Sovjeti su na Mađarsku do zaključenja mirovnog ugovora gledali kao na poraženu neprijateljsku stranu. Glavni instrument realizacije sovjetskih interesa u Mađarskoj bila je Saveznička kontrolna komisija, čiji je predsednik bio poznati političar, maršal Crvene armije i potpisnik Moskovskog primirja u ime Savezničke (sovjetske) glavne komande, K. E. Vorošilov. On je, sa malim pauzama, bio sve vreme u Budimpešti od februara 1945. do proleća 1946. godine. Prema odredbama potpisanog primirja SSSR je imao pravo uplitanja i u spolju i unutrašnju politiku Mađarske i koristio to bez ustezanja. U cilju približenja pobedničkim zemljama trebalo je potpuno reformisati ministarstvo spoljnih poslova. Komunistička partija Mađarske, kao jedna od članica koalicione vlade, smatrala je da bi zbliženje sa Jugoslavijom obezbedilo jugoslovensku podršku u nesuglasicama sa Čehoslovačkom i Rumunijom ukoliko one pokrenu pitanje teritorija i nacionalnih manjina. I mada se to iskazivanje samostalnosti Moskvi nije sviđalo, već u rano leto 1945. godine KPM je preduzela prve korake ka uspostavljanju veza sa komunističkim partijama Austrije, Čehoslovačke, Jugoslavije i Rumunije.²⁹

Mađarski komunisti su sa komunistima Jugoslavije i lično sa J. B. Titom uspostavili vrlo dobre, čak srdačne odnose, koje su održavali sve do proleća 1948. godine, što se, kao što ćemo kasnije videti, pozitivno odrazilo i na jugoslovensko-mađarske državne odnose. U ovom periodu Mačas Rakoši, generalni sekretar Partije, nezvanično je dolazio u Beograd po nekoliko puta godišnje, ponekad sa svojim najbližim saradnikom, E. Gereom i u pratnji još nekog člana Centralnog komiteta.³⁰ Najčešće je ove susrete organizovao i mađarske drugove dovodio u Beograd kapetan Lazar Brankov, član jugoslovenske delegacije pri Savezničkoj kontrolnoj komisiji.³¹ O razgovorima sa

224; i L. Borhi, *Hungary in the Cold War 1945-1956*, str. 5-45. Oba navedena dela pružaju detaljan uvid u međunarodni kontekst neophodan za razumevanje procesa sovjetizacije Mađarske.

²⁹ И. Вида, «Международное положение Венгрии...», str. 24-26, 31.

³⁰ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991, str. 109. М. Ђилас пише да су већ тада Југословени запознали Ласла Рајка и Јаноша Кадара, као «домаће» кадрове, у односу на готово цео врх КПМ, који је рат провео у Москви. *Isto*.

³¹ Prema svedočenju L Brankova, M. Rakoši je redovno dolazio u Beograd pet, šest puta godišnje u njegovoj pratnji, od početka 1946. do proleća 1948. godine. (Novinar Dragoslav Simić je intervjuisao L. Brankova u Parizu, u avgustu 1998; snimak razgovora u posedu K. K.); više o radu L. Brankova u jugoslovenskoj diplomatskoj misiji u Mađarskoj v. P. Vukman, «A Yugoslav diplomat in Hungary. Lazar Brankov (1945-1949)», *Vojvodanski prostor u kontekstu evropske istorije*, Novi Sad, 2014, 513-524.

rukovodstvom KPM Tito je redovno informisao sovjetskog poslanika u Beogradu.³² Sva pitanja vezana za jugoslovensko-mađarske bilateralne odnose u ovom periodu prvo su razmatrana u okviru kompartijskih rukovodstava, bilo lično u Beogradu, bilo preko jugoslovenskih predstavnika u Savezničkoj kontrolnoj komisiji u Budimpešti, kasnije u jugoslovenskom poslanstvu. Zatim je, kao članica vlade, KPM radila na stvaranju uslova za sprovođenje dogovorenog.³³

U vreme puča Stranke strelastih krstova ne samo da je sovjetska vojska ušla duboko u Mađarsku, već je i najveći deo Vojvodine bio oslobođen. Po naređenju vrhovnog komandanta partizanske vojske, maršala Tita već 17. oktobra 1944. godine bila je zavedena Vojna upava za Banat, Bačku i Baranju, uz obrazloženje da je što hitnije potrebno obezbediti normalno stanje za funkcionisanje narodne vlasti.³⁴ Za komandanta Vojne uprave, direktno odgovornog J. B. Titu, postavljen je general-pukovnik Ivan Rukavina, koji je u proglasu od 22. oktobra 1944. godine naglasio potrebu «očuvanja jugoslovenskog karaktera ovih krajeva i dužnost slovenskog stanovništva da potpomaže sprovođenje mera potrebnih u interesu nacionalne budućnosti».³⁵ Vojne vlasti su od prvog dana zauzele veoma radikalnan stav prema neslovenskim nacionalnim manjinama.

³² И. Вида, «Международное положение Венгрии...», стр. 37; в. *Југословенско-совјетски односи 1945-1956: зборник докумената*, Београд, 2010, док. бр. 39, Забелешка о разговору амбасадора СССР у ФНРЈ А. Ј. Лаврентјева са маршалом Ј. Б. Титом, 29. април 1946, стр. 94.

³³ Razgovor vođen 30. avgusta 1945. u Budimpešti između M. Rakošija sa jedne i pukovnika O. Cimića, šefa jugoslovenske delegacije pri SKK i kapetana L. Brankova sa druge strane po pitanju Trsta je vrlo ilustrativan: prema izveštaju L. Brankova, M. Rakoši je rekao «da će mađarska Komunistička partija učiniti sve da mađarska vlada zauzme pozitivan stav prema Jugoslaviji i da na mirovnoj konferenciji podupre stav Jugoslavije u pogledu Trsta». U vezi sa stavom ostalih partija u vladi smatra da će najteže biti sa Strankom malih posедnika, ali da se na nju može izvršiti pritisak «sa pretnjom da Jugoslavija može da promjeni svoj stav u pitanju mađarske nacionalne manjine u Vojvodini ukoliko mađarska vlada po pitanju Trsta zauzme negativan stav». Takođe, smatra da sve treba držati u tajnosti dok se ne pripremi teren. «On uzima na sebe da razgovara sa ministrima i da ih pridobije», a Jugoslovenima u vezi sa pripremanjem mađarske javnosti u pogledu Trsta stavlja na raspolaganje mađarsku štampu, koju kontroliše Komunistička partija. Izveštaj O. Cimića Aleksandru Rankoviću o istom razgovoru je mnogo formalniji, ali činjenično istovetan. AJ, 836, KMJ I-3-b/403.

³⁴ B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, Beograd, 1985, str. 618-619.

³⁵ A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, str. 158. E. Šajti smatra da je, uz svu ideološku razliku, jugoslovenska vojna upava uvedena iz istih razloga iz kojih je uvedena i mađarska vojna uprava 1941. godine, tj. da se otkloni bilo kakva sumnja u pripadnost te teritorije po nacionalnoj osnovi i da se uspostavi potpuna kontrola vlasti. E. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918-1947*, str. 247; A. Kasaš, pored nacionalnog, ističe kao razlog uvođenja vojne uprave i ekonomski momenat; v. A. Kasaš, «Економске мере Војне управе за Банат, Бачку и Барању», *Зборник за историју МС*, 27, 1983, str. 173-183.

Odmah je počelo interniranje Nemaca i konfiskacija njihove imovine, a dva dana kasnije krenulo je i interniranje Mađara.³⁶

Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju je trajala nekoliko meseci. Ukinuta je novim naređenjem vrhovnog komadanta J. B.Tita od 27. januara 1945, a stanje vojne uprave je prestalo do 15. februara, kada su vlast preuzeli narodnooslobodilački odbori.³⁷ U periodu od oktobra 1944. do februara 1945. uočljiva su dva prstupa prema Nemcima i Mađarima. Prvi mesec su obeležile masovne likvidacije i odmazda, prvenstveno u Bačkoj nad pripadnicima mađarskog naroda i to, najmasovnije, u onim mestima gde je stradalo srpsko i jevrejsko stanovništvo u toku racije u januaru 1942. godine. Nemci i Mađari su od strane partizana prepoznati kao krivci za rat i trebalo ih je kolektivno kazniti: ovakav stav nije bio izuzetak u pobedničkim zemljama. U drugoj fazi se jasno uočava promena stava prema Mađarima: komandant Vojne uprave je 20. novembra poslao dopis svim područnim komandama u kojem zbog počinjenih «grešaka» prema mađarskom stanovništvu, objašnjava stav novih jugoslovenskih vlasti i prema Nemcima i prema Mađarima i izdaje uputstva za njihovo pravilno tretiranje, završavajući dopis rešenicom da Nemce i Mađare ne smeju «trpati u isti koš».³⁸ Desetak dana kasnije general Rukavina je izdao novo uputstvo za postupanje prema Mađarima i Nemcima, opet naglašavajući razliku u tretmanu i zahtevajući da se raspuste svi logori u kojima su Mađari.³⁹

Za razliku od Nemaca, Mađari su imali izbor: da se priključe partizanima, ili, da rizikuju da budu ubijeni, maltretirani, ponižavani, prognani. U toku završnih operacija oslobađanja zemlje, u decembra 1944. pozivi Mađarima da pristupe partizanskim odredima su se umnožili. Čak je 31. decembra 1944. od 1.200 pripadnika mađarske

³⁶ Više v. Z. Janjetović, «Neslovenske nacionalne manjine u Vojvodini krajem Drugog svetskog rata», *Dijalog povjesničara – istoričara, Knj.3*, Zagreb, 2001, 389-401; A. Kasaš, «Проблем колективне кривице војвођанских Немаца и Мађара у Другом светском рату – упоредна анализа», *Извори о историји и култури Војводине. Зборник радова*, Нови Сад, 2009, 387-402; A. Kasaš, «Став партизанске власти према Мађарима у Војводини за време Војне управе за Банат, Бачку и Барању 1944/45. године», *Извори о историји и култури Војводине. Зборник радова 2*, Нови Сад, 2010, 225-233; E. Sajti, *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*, Szeged (Szegedi Tudományegyetem), 2010.

³⁷ A. Kasaš, *Mađari...*, str. 183.

³⁸ A. Kasaš, «Проблем колективне кривице војвођанских Немаца и Мађара...», str. 396.

³⁹ Isto, str. 397. Oba dokumenta Vojne uprave A. Kasaš navodi u celini.

nacionalnosti iz Bačke u Kišćanju, na mađarskoj teritoriji, formirana 15. vojvođanska brigada «Šandor Petefi», ali odziv Mađara je bio ispod očekivanja vlasti.⁴⁰

Iz pomenutih dopisa komandanta Vojne uprave jasno je da je general Rukavina bio obavešten o počinjenim zločinima, a kako je on bio podređen direktno vrhovnom komandantu NOVJ, posredno se može zaključiti da je i Josip Broz bio upoznat sa masovnim streljanjima Mađara. E. Šajti piše da je J. B. Tito bio jako besan kada je shvatio da zbog obima odmazde Jugoslavija može imati međunarodne probleme.⁴¹

I mađarska vlada je imala informacije o ovim zločinima gotovo od samog početka, ali zvanično nigde nije pokrenula pitanje odgovornosti, ni u Savezničkoj kontrolnoj komisiji, niti u Moskvi ili u Beogradu, niti na Pariskoj mirovnoj konferenciji. U mađarskom Ministarstvu spoljnih poslova već se u toku 1946. godine Jugoslavija ističe kao zemlja za primer u pogledu rešavanja manjinskog pitanja.⁴²

Promena stava jugoslovenskih partizanskih vlasti prema Mađarima u toku Vojne uprave može se dovesti i u vezu sa početkom kontolisanja situacije u Mađarskoj od strane Crvene armije, odnosno sa prestankom opasnosti od mogućeg neprijateljskog delovanja nacionalnih manjina u pozadini sovjetskih vojnih operacija, kako je A. Kasaš primetio, kao što se i ukidanje Vojne uprave poklapa sa sovjetskim zauzimanjem Budimpešte.⁴³

⁴⁰ J. Попов, *Народни фронт у Војводини 1944-1953*, Нови Сад, 1986, str. 76; А. Касаш, «Став партизанске власти према Мађарима...», str. 231.

⁴¹ Е. Шajти, *Мађари...*, str.250. У светлу saznanja о острашћеним ликвидацијама Мађара у Вачкој, чланак Милована Ђиласа «Суштина и значај наше политике братства народа», који је објављен у *Borbi*, 10. децембра 1944, може се тумачити као партијски покушај да се смире страсти код свих актера и промовише мањинска политика «братства и јединства» усвојена на Другом заседању АВНОЈ-а. Пишући о исправности и успесима националне политике КПЈ код италијанске мањине, М. Ђилас се у даљем тексту осврће и на Мађаре: «Такође није случајно да смо ми, прије више од годину дана, створили у Славонији мађарски батаљон и да је он постао примјер и образац како треба поступати са националном мађарском мањином. Не могу сви Мађари бити одговорни за злочине Хортија и Салашија. Не могу, и нијесу. Фашистичких ниткова и главосјека има и међу Србима и Хрватима, међу Словенцима, Македонцима и Црногорцима. Зар су четници Драже Михаиловића или усташе Павелића, који су поклали на хиљаде Срба и Хрвата – бољи од мађарских стреластих крстова, који су такође поклали хиљаде Срба и Хрвата? Разумије се да нијесу. Злочинце, који су своје руке упрскали народном крвљу, треба казнити без обзира којој народности припадају. И они ће бити кажњени. А националне мањине треба привући у активну борбу против фашизма, учинити Југославију њиховом земљом и везати их за њу у сваком погледу. То се не може постићи на други начин сем ако они у њој буду равноправни грађани, ако буду поштована њихова национална и културна права, ако се у економском, правном и сваком другом погледу буде са њима поступало као с осталим грађанима Југославије... Сасвим друкчије, међутим, стоји ствар с Њемцима. Њемци су код нас дио водеће освајачке нације. Они су прије окупације играли улогу пете колоне». М. Ђилас, *Чланци 1941-1946*, Београд (Култура), 1947, str. 182-183.

⁴² Е. Шajти, *Мађари...*, str. 254.

⁴³ А. Касаш, «Проблем колективне кривице војвођанских Немаца и Мађара...», str. 398-399.

Broj stradalih Mađara u vreme Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju je teško utvrditi. Procene se kreću od 4.000 do 40.000 žrtava. Izbegli svedoci su pod snažnim uticajem preživljenog bili skloni preterivanju. Otuda je odmah po saznanjima o krvavim obračunima pobednika sa njihovim sunarodnicima na tlu Vojvodine, u Mađarskoj prihvaćen preuveličan broj od 40.000 žrtava, dok je u memorandumu sastavljenom u Ministarstvu inostranih poslova za vreme vlade Ferenc Nađa u oktobru 1946. procenjeno da je ubijeno od 30.000 do 35.000 ljudi. U mađarskoj historiografiji danas je uglavnom prihvaćena procena od 15.000 do 20.000 streljanih u toku Vojne uprave. Prema istraživanjima Aleksandra Kasaša, u Vojvodini je po oslobođenju ubijeno oko 5.000 Mađara i isto toliko osuđeno na prinudni rad ili zatvorsku kaznu.⁴⁴

Pošto se okupatorska vojska i administracija povukla, veliki broj pripadnika mađarske nacionalnosti je izbegao, ili je proteran u Mađarsku. Među prvima su proterani doseljenici posle aprila 1941. godine. Prema mađarskim izvorima krajem 1946. izbeglih i prognanih iz Jugoslavije bilo je preko 80.000.⁴⁵

Jugoslovenska manjina u Mađarskoj je neposredno po završetku rata imala drugačije iskustvo. Kod nje je postojao osećaj pripadnosti pobednicima, što je podrazumevalo ostvarivanje svih manjinskih prava. Jedan deo Hrvata, Slovenaca i Srba uz jugoslovensko-mađarsku granicu zahtevao je i više od toga. Tamo gde su bili brojniji i gde je jugoslovenska agitacija bila jača tražili su da se pripoje matičnoj državi.

Oslobađajući Vojvodinu krajem 1944. godine jugoslovenske partizanske jedinice su ušle i u mađarski deo Baranje, odakle su se brzo povukle, ali pripadnici tamošnjeg južnoslovenskog stanovništvo koji su ratovali u partizanskim jedinicama, po povratku u svoje domove nastavili su agitaciju u korist Jugoslavije. Na jugoslovensku inicijativu formiran je početkom decembra i Antifašistički front Slovena u Mađarskoj. Jedan od njegovih aktivnijih članova, književnik i, prema rečima E. Šajti, jedan je od najpoznatijih jugoslovenskih agenata, Antun Karagić,⁴⁶ predvodio je delegaciju «naroda svih sela Bajskog trokuta», koja je 10. januara 1945. posetila maršala Tita. Tom prilikom A.

⁴⁴ E. Šajti, *Büntudat és győztes fölén...*, str. 197; E. Šajti, *Mađari...*, str. 251-254; A. Kasaš, *Mađari...*, str. 178. U svom istraživanju A. Kasaš je, između ostalog, koristio i spiskove streljanih, koje su sastavili organi državne bezbednosti, čiji su pripadnici i izvršili najveći broj likvidacija. Njegova argumentacija u vezi sa brojem mađarskih žrtava deluje najuverljivije. *Isto*, str. 161-178.

⁴⁵ E. Šajti, *Mađari...*, str. 267. U popisu 1949. godine 65.877 lica se izjasnilo da dolazi iz Jugoslavije. *Isto*.

⁴⁶ E. Šajti, *Mađari...*, str. 279.

Karagić je Titu preneo želje Hrvata iz Bajskog trougla da se prisajedine «slobodnoj demokratskoj Jugoslaviji».⁴⁷ Iz pisma Gabora Pijukovića, jugoslovenskog partizana i člana AFS, J. B. Titu od 26. februara, može se zaključiti da im je već prilikom januarske posete Josip Broz skrenuo pažnju da je to prisajedinjenje teško izvodljivo.⁴⁸

Predsednik NKOJ-a, maršal Jugoslavije J. B. Tito je ipak, u pismu komandantu Trećeg ukrajinskog fronta, maršalu I. Tolbuhinu od 11. februara 1945. godine, postavivši pitanje položaja jugoslovenske manjine u Mađarskoj, najavio da će, zbog slovenskog stanovništva u Bajskom trouglu, Pečuju i Aradu, Jugoslavija «na mirovnoj konferenciji tražiti da se te oblasti prisajedine našoj državnoj teritoriji, jer na to imamo i istorijsko pravo».⁴⁹

Iako je i kasnije u jugoslovenskom rukovodstvu bilo razmatrano pitanje korekcije državne granice prema Mađarskoj, zvanični teritorijalni zahtevi nikada nisu postavljeni. Ovome je, svakako, doprinelo postojanje komunikacije između mađarskog, jugoslovenskog i sovjetskog komunističkog rukovodstva i njihovo viđenje Mađarske u doglednoj budućnosti kao komunističke zemlje.⁵⁰ Do Konferencije mira u Parizu manipuliralo se ipak mogućnošću pokretanja takvih zahteva kada se želeo izvršiti pritisak na mađarsku stranu u vezi sa regulisanjem položaja južnoslovenske manjine u Mađarskoj.⁵¹

⁴⁷ AJ, 836, KMJ I-2-a/55

⁴⁸ G. Pijuković se obratio maršalu Titu povodom hapšenja A. Karagića, žaleći se na «mađarske fašiste» koji su se približili crvenoarmejcima i tražeći pomoć za njihovo uklanjanje iz tog dela Mađarske. *Isto*. U januaru 1945. su i ugledni beogradski intelektualci poreklom iz Baranje apelovali na maršala da se čitava Baranja pripoji Jugoslaviji. AJ, 836, KMJ I-3-b/398

⁴⁹ AJ, 836, KMJ I-3-b/400. Pismo J. B. Tita maršalu Tolbuhnu je u celini objavio B. Petranović u svom radu «Питање граница Југославије према Мађарској и Румунији и југословенских мањина у Мађарској и Румунији после Првог и Другог светског рата (историјска паралела)», *Историјски записи*, 39, 3(1986), str. 107-117.

⁵⁰ A. Hornyák, «Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata», *Časopis za suvremenu povijest*, 42, 1(2010), str. 41. U pregovorima u januaru 1945. u Moskvi predstavnici jugoslovenskog rukovodstva su u izrazili želju za pripajanjem Pečuja i Baje sa okolinom Jugoslaviji, ali se J. V. Staljin nije izjasnio po tom pitanju. I mađarski istoričar Istvan Vida zastupa mišljenje da je Jugoslavija odustala od zvaničnog postavljanja teritorijalnih zahteva zbog nastojanja da ne ugrozi pozicije levih snaga u Mađarskoj. И. Вида, «Международное положение Венгрии...», str. 36-37.

⁵¹ Prema svedočenju jednog člana jugoslovenske delegacije pri SKK, M. Rakoši je u razgovoru vođenom u aprilu 1946. godine, a upriličenom povodom rada mađarske komisije među Južnim Slovenima i jugoslovenskih pritužbi na njen rad, obraćajući se Laslu Rajku, ministru unutrašnjih poslova u vladi Ferencu Nađa, rekao da «to sve hitno treba rešiti, jer ako ne rešimo mi, rešiće Tito...Da, jeste, ako mi ne učinimo ništa, Tito će postaviti teritorijalne zahteve sasvim opravdano!», AJ, 836, KMJ I-3-b/410. Razgovor sa Rakošijem (*Izveštaj o razgovoru sa Rakošijem 6. aprila 1946, sastavljen 16. aprila 1946.*).

U Mađarskoj se nije postavljalo pitanje teritorijalnih potraživanja prema južnom susedu. Koliko god su mađarske političke partije bile zaokupljene granicom prema Čehoslovačkoj i Rumuniji, kad je u pitanju granica prema Jugoslaviji, na sastanku održanom 6. marta 1946. složile su se da je nepotrebno postavljati bilo kakve teritorijalne zahteve prema njoj, jer je, prema izveštajima koji su stizali iz Odeljenja za manjine, mađarska manjina u narodnoj, demokratskoj Jugoslaviji dobila široka prava i svoje predstavnike na svim nivoima vlasti. U studiji o razvoju jugoslovensko-mađarskih odnosa od jeseni 1944. do kraja 1945. godine, koju je u decembru 1945. uradilo Odeljenja za manjine ovi bilateralni odnosi ocenjeni su vrlo pozitivno.⁵²

Od potpisivanja primirja do mađarskih parlamentarnih izbora, tokom 1945. godine, jugoslovensko-mađarski odnosi su zaista išli uzlaznom putanjom, prvensteno zbog jugoslovenske nacionalne politike, koja je po oceni mađarskih političara bila bolja od čehoslovačke, ili rumunske. Jugoslavija je, sa druge strane, dobila mađarsku podršku svojoj politici prema Trstu, a Josip Broz je prihvatio posredničku ulogu između Čehoslovačke i Mađarske u pitanju razmene stanovništva.⁵³

Josip Broz je u razgovoru sa Maćašom Rakošijem, prilikom njegovog dolaska u Beograd, 28. aprila 1946. otvoreno rekao da Jugoslavija nerado postavlja teritorijalne zahteve prema Mađarskoj, pogotovo što nema etničke osnove za to, već ekonomske i strateške, ali «да Југословени могу да изађу у сусрет Мађарима ако они промене положај словенских народа у Бањском троуглу и у оним рејонима за које су Југословени поднели своје захтеве. Мађари су у обавези да дају словенским народима иста права која ужива национална мађарска мањина у Југославији... Ако мађарска влада спроведе ову врсту мера, у том случају југословенска влада може изаћи у сусрет жељама Мађара и сложити се са тиме да се територијални захтеви Југославије према Мађарској не изнесу на мировну конференцију, већ да се у име Мађарске и Југославије изјави да ова питања две заинтересоване стране могу решити непосредно...обавезно мора бити регулисано економско питање, посебно питање режима водоснабдевања југословенских канала који протичу кроз Војводину». М. Ракоши је ово прихватио. (*Југословенско-совјетски односи 1945-1956*, док. бр. 39, Забелешка о разговору амбасадора СССР у ФНРЈ А. Ј. Лаврентјева са маршалом Ј. Б. Титом, 29. април 1946, стр. 94-95.) Sledećeg meseca, u susretu sa J. V. Staljinom u Moskvi, J. B. Tito je, prepričavajući razgovor sa M. Rakošijem, saopštio jugoslovensku odluku da ne postavlja teritorijalne zahteve prema Mađarskoj. (*Југословенско-совјетски односи 1945-1956*, док. бр. 46. Забелешка о разговору председника Савета министара СССР Ј. В. Стаљина са југословенском владином делегацијом на челу са председником Савета министара ФНРЈ маршалом Ј. Б. Титом, 27. мај 1946. стр. 109.)

⁵² E. Šajti, *Mađari...*, str. 256.

⁵³ U svojoj knjizi *Rođenje autonomne Vojvodine* (1983), Jovan Veselinov, sekretar Pokrajinsko komiteta KPJ 1945, zabeležio je iznenandnu posetu M. Rakošija Novom Sadu u toku 1945. i molbu da mu se zakaže razgovor sa J. B. Titom. Rakoši je tražio Titovu pomoć u vezi sa proterivanjem Mađara iz Čehoslovačke, odajući mu istovremeno priznanje za jugoslovensku politiku prema manjinama. Preuzeto iz: E. Šajti, *Mađari...*, str. 254. Може се претпоставити да је овде у питању иницијални сусрет између Ј. Броза и М. Ракошија, који се одиграо у Београду 17. јула 1945. И. Вида, «Международное положение Венгрии...», стр. 44, нар. 28.

Međutim, na prvim posleratnim izborima u Mađarskoj, održanim 4. novembra 1945. godine ubedljivo je pobedila Stranka malih posednika. Sitnoposednicima ipak nije bilo dozvoljeno da samostalno formiraju vladu, već su pod pritiskom SKK u vladu ušle Komunistička partija Mađarske i Socijaldemokratska partija. Komunisti su uspeli da se nametnu u vrlo važnim resorima, te je jedan od vodećih mađarskih komunista, Laslo Rajk postao ministar unutrašnjih poslova. Sa jugoslovenske strane rezultati izbora uneli su izvesnu rezervisanost u bilateralne odnose. Na konferenciji za štampu, upriličenoj povodom pobeđe komunista na parlamentarnim izborima u Jugoslaviji, takođe u novembru 1945, J. B. Tito je na pitanje novinara prokomentarisao i izbore u Mađarskoj i tom prilikom rekao da ne zna «kakva će biti politika mađarske vlade. Ako bi u Mađarskoj pošli u nedemokratskom pravcu, mi bismo to mogli samo žaliti, jer odnosi ne bi mogli biti tako srdačni kao kad bi tamo bila demokratska vlada, koja bi imala puno razumevanje za ono što se u Jugoslaviji događa».⁵⁴

Za razliku od zvanične uzdržanosti, u jugoslovenskoj štampi je u toku zime 1945/46. bila pokrenuta antimadžarska kampanja, uperena prvenstveno protiv vodeće mađarske partije, Stranke malih posednika,⁵⁵ a u centru interesovanja se ponovo našlo manjinsko pitanje. Popis južnoslovenskog stanovništva u Mađarskoj, koji je urađen na jugoslovensku inicijativu u januaru 1946. da bi se utvrdilo njihovo brojevano stanje,⁵⁶ izazvao je veliko nezadovoljstvo. Članovi jugoslovenske delegaciji pri SKK, koji su kao posmatrači bili na terenu zajedno sa mađarskom popisnom komisijom, imali su mnogobrojne primedbe kako na organizaciju popisa i formulaciju pitanja, tako i na ponašanje predstavnika mađarske vlasti, tj. na popisivače, graničarske i policijske oficire, učitelje, činovnike.⁵⁷ Početkom februara 1946. godine Obrad Cicmil, šef jugoslovenske

⁵⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945*, Beograd, 1984, str. 306; v. E. Šajti, *Mađari...*, str. 282.

⁵⁵ Vidi: A. Hornyák, «Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi ...», str. 45-47; Z. Mesaroš, «Mađari u propagandi ranog titoizma», *Ex Pannonia*, 9/10(2006), str. 5-15.

⁵⁶ A. Hornyák, «Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi ...», str. 46.

⁵⁷ U pomenutom razgovoru sa M. Rakošijem (v. nap. 50), jugoslovenski predstavnik je izneo mišljenje da su tešku situaciju u graničnim delovima Mađarske stvorili Mađari koji su izbegli, ili su proterani iz Vojvodine kao fašisti i da njih treba ukloniti iz krajeva u kojima živi južnoslovensko stanovništvo. Saglasivši se sa tim, Mačas Rakoši je zatražio od ministra unutrašnjih poslova L. Rajka da sprovede premeštanje i kažnjavanje činovnika koji su nepravilno postupali, te da izbeglice budu pozvane da se premeste u unutrašnjost. AJ, 836, KMJ I-3-b/410.

delegacije, obratio se i pismom maršalu Vorošilovu tražeći od njega da zaštiti Južne Slovene u Mađarskoj.⁵⁸

Zahvaljujući angažovanju Komunističke partije Mađarske i preduzetljivosti njenog generalnog sekretara, Maćaša Rakošija, demonstrirane prihvatanjem sugestija Jugoslovena za poboljšanje položaja njihovih sunarodnika,⁵⁹ kao i zahvaljujući upadljivo pomirljivom tonu u govoru ministra predsednika Ferenc Nađa na zboru u Pečuju 31. marta, bura u bilateralnim odnosima se u proleće 1946. godine stišala.⁶⁰

Međutim, ovo smirivanje nije značilo i stavljanje tačke na manjinsko pitanje. Ubrzo je sa jugoslovenske strane aktuelizovano pitanje razmene stanovništva. Ideja nije bila nova: još je vlada D. Cvetkovića u toku 1940. godine predlagala Mađarskoj da u zamenu za svoje sunarodnike i Rusine, primi mađarsku manjinu iz Jugoslavije.⁶¹ U toku i prvih godina po završetku Drugog svetskog rata ogroman broj ljudi je bio prisiljen na preseljenje, samo u istočnim delovima Evrope četrdeset šest miliona.⁶² Američki istoričar Mark Mazover smatra da je sa distance od pola veka očigledno zašto je došlo do ovolikog pomeranja stanovništva: «posle nezadovoljavajućeg iskustva s manjinama u novonastalim državama-nacijama u međuratnom periodu, ljudi su premeštani kako bi se ojačale političke granice».⁶³

⁵⁸ AJ, 836, KMJ I-3-b/408.

⁵⁹ Sa jugoslovenske strane je potekla ideja da jedan član mađarske KP, južnoslovenske nacionalnosti, uđe u Antifašistički front Slovena, čime bi se podstakla saradnja ovih tela, a M. Rakoši je, sa punim poverenjem, predložio Antuna Roba, predratnog člana KP Jugoslavije, za taj posao. AJ, 836, KMJ I-3-b/410.

⁶⁰ Nakon nekoliko kritičkih osvrtu J. Broza na jugoslovensko-mađarske odnose i isticanja prisustva u Mađarskoj «reakcionarnih elemenata sa iredentističkim tendencijama upravljanim protiv Jugoslavije i Čehoslovačke» (Izjava predsednika vlade FNRJ i ministra narodne odbrane, maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita, predstavnicima štampe, Prag, 22. mart 1946, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, Knj. I, Beograd, 1985, str. 70; takođe, v. Ekspoze predsednika vlade FNRJ... u Narodnoj skupštini o spoljnoj politici nove vlade, Beograd, 1. februar 1946, *Isto*, str. 31), Ferenc Nađ, predsednik mađarske vlade, je jedan deo svog pečujskog govora posvetio južnom susedu. «Mi smo načisto s time da je reakcionarna mađarska politika počinila teške grehove prema napadnutoj Jugoslaviji. Naša je čvrsta odluka, da ćemo ovu tešku uspomenu nedavne prošlosti, koja je i za mađarski narod bolna, dati da se zaboravi sa svojim iskrenim prijateljstvom. Široki slojevi mađarskog naroda su sa iskrenom zahvalnošću primili do znanja da je ljudsku i narodnu slobodu mađarstva koje živi u Jugoslaviji, jugoslovenska demokratija osigurala. Mi smo sa svoje strane za srpsko, hrvatsko i slovenačko stanovništvo koje živi u zemlji već najdalekosežnije osigurali narodna, kulturna i ljudska prava... Naša je čvrsta odluka da sa svoje strane stvorimo svaku garanciju jugoslovensko-mađarskog prijateljstva.», naglasio je F. Nađ. AJ, 836, KMJ I-3-b/408.

⁶¹ Vlada P. Telekija je imala kontrapredlog da joj se ustupi jugoslovenska državna teritorija naseljena Mađarima u pograničnim oblasima. V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933-1941*, str. 385.

⁶² M. Mazover, *Mračni kontinent*, Beograd, 2011, str. 235.

⁶³ *Isto*, str. 236.

Upravo je poboljšanje nacionalne strukture graničnih i prigraničnih srezova, kako je to definisao profesor B. Petranović,⁶⁴ i navedeno kao jedan od najvažnijih razloga za jugoslovensko-mađarsku razmenu stanovništva u elaboratu Sretena Vukosavljevića, ministra za kolonizaciju u vladi Demokratske Federativne Jugoslavije, nastalom u toku 1945. godine.⁶⁵ U novembru iste godine ugledni sociolog sela je predlog rešenja nacionalnog pitanja u Bačkoj dostavio Ministarstvu inostranih poslova i posebno Milovanu Đilasu, smatrajući ga najboljim zastupnikom ove ideje u partijskom rukovodstvu.⁶⁶ Kao ministar zadužen za kolonizaciju i agrarnu reformu, S. Vukosavljević je svoj predlog započeo razmatranjem ekonomskih potreba sela i veličinom jugoslovenskog zemljišnog fonda, koji bi se mogao uvećati iseljavanjem Mađara, od čega bi Jugoslavija imala i veliku političku dobit. «Mađarska većina u našoj državi, a na granici Mađarske, biće uvek smetnja uspostavljanju punog poverenja između Jugoslavije i Mađarske. Mi ćemo tu uvek imati razloga da se plašimo. U Mađarskoj će uvek imati težnje, da se dobiju sve teritorije sa mađarskom većinom, stvarnom ili relativnom.»⁶⁷ Pošto je izrazio sumnju u uspešno vezivanje Mađara za Jugoslaviju, S. Vukosavljević je kao optimalno rešenje predložio iseljavanje oko 80.000 Mađara. Ako bi se to pokazalo neizvodljivim, razmatrao je dalje, bilo bi korisno po Jugoslaviju da Mađarskoj učini izvesne teritorijalne ustupke u pograničnim delovima, ukoliko se Mađarska obaveže da prihvati 200.000 jugoslovenskih Mađara.⁶⁸

U prilog svom predlogu Sreten Vukosavljević je izneo primere već toliko puta viđenog preseljavanja i razmene stanovništva u savremenom dobu, a na kraju je istakao i čehoslovački stav u pogledu rešavanja pitanja mađarske manjine: «Česima i Slovacima

⁶⁴ Б. Петрановић, «Питање граница Југославије према Мађарској и Румунији ...», *Историјски записи*, 3(1986), стр. 114.

⁶⁵ Dokument pod nazivom *O delimičnom iseljenju Mađara iz Bačke* je u celini objavljen u radu V. Petrovića, «Etnopolitika smrti: Sreten Vukosavljević i mađarska manjina u Jugoslaviji», *Hereticus*, Vol. 7, 3(2009), стр. 97-106.

⁶⁶ А. Касаш, «Сретен Вукосављевић о решењу националног питања у Бачкој после Другог светског рата», *Зборник Матице српске за историју*, 58(1998), стр. 221; такође в. А. Касаш, «Идеје Сретена Вукосављевића о пресељењу војвођанских Мађара 1945. године», *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, 18(1998), стр. 59-65.

⁶⁷ V. Petrović, «Etnopolitika smrti», *Hereticus*, Vol. 7, 3(2009), стр. 103-104.

⁶⁸ *Isto*, стр. 104.

Mađari za vreme okupacije nisu učinili zla onoliko koliko nama. Ipak su oni još odavno rešili da ih iz Slovačke ise. A ima ih skoro dva puta više nego u nas.»⁶⁹

Posleratno proterivanje Nemaca iz srednjoevropskih nenemačkih država, pobjedničke sile nisu sagledavale kao problem, naročito što se već sa nemačkom vojskom povukao određeni broj tzv. podunavskih Švaba. Njihovo iseljavanje sa vekovnog ognjišta posle 1945. godine podrazumevano je kao pravedna kazna. O nevinima, starima, deci, ženama, neopredeljenima u toku rata, nije se razmišljalo, niti je njihova patnja i stradanje uzimano u obzir od strane bilo velikih, bilo malih pobjedničkih sila. Međutim, kada se postavilo pitanje Mađara i njihovog opstanka van mađarske državne teritorije i kada su dovedene u pitanje trijanonske granice, među velikim silama, kao i među podunavskim zemljama javile su se nesuglasice.

Jedino je Čehoslovačka insistirala na potpunom izjednačavanju Nemaca i Mađara, tj. na jednakom tretmanu, a on je podrazumevao proterivanje Mađara iz Slovačke. Vlada u Pragu je smatrala da mađarska manjina, koja je činila trećinu slovačkog stanovništva, može da bira između napuštanja zemlje i asimilacije. Pošto je bilo jasno da su zapadni saveznici bili protiv nasilnog izbacivanja celokupnog mađarskog stanovništva, Čehoslovačka je u februaru 1946. godine sklopila sporazum sa Mađarskom o proporcionalnoj razmeni stanovništva na dobrovoljnoj bazi, ali je od početka bilo jasno da ne postoji dovoljan broj Slovaka u Mađarskoj zainteresovan za preseljenje. Pregovori o razmeni stanovništva, kao i pregovori o reviziji čehoslovačko-mađarske granice nastavljeni su i za vreme zasedanja Pariske mirovne konferencije. Na čehoslovačko insistiranje da Mađarska primi 200.000 svojih sunarodnika, Mađarska je imala samo jedan odgovor – zajedno sa teritorijom, da.⁷⁰

U toku ove rasprave, iako u dobim odnosima sa Čehoslovačkom, Jugoslavija nije podržala njen stav prema mađarskoj manjini, niti njene teritorijalne pretenzije, a razmimoilaženja je bilo i oko potpisivanja ugovora o prijateljstvu sa Mađarskom.⁷¹ Jugoslavija je imala mnogo više razumevanja za komplikovanu mađarsku unutrašnju situaciju i osetljivi pložaj KP Mađarske. Ideološka bliskost kompartija i lični kontakt koji je Maćaš Rakoši ostvario sa Josipom Brozom u leto 1945. godine igrali su bitnu ulogu u

⁶⁹ Isto, str. 105.

⁷⁰ I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, str. 239-240.

⁷¹ S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945-1955)*, Beograd, 2010, str. 85-86.

formiranju jugoslovenske politike prema Mađarskoj, ali je Staljinov stav o proterivanju Mađara iz Jugoslavije svakako bio presudan u odluci rukovodstva KPJ da se Mađari ne diraju.

Jedna uzgredna izjava Vladimira Velebita, pomoćnika ministra spoljnih poslova, u Pragu, 10. marta 1945. godine, da Jugoslavija još nije odlučila šta će da uradi sa 300.000 Mađara i da čeka rezultate čehoslovačko-mađarske razmene stanovništva, dobila je veliki publicitet u Mađarskoj. Ova izjava upućuje na zaključak da je jugoslovensko rukovodstvo u to vreme ozbiljno razmišljalo o proterivanju Mađara.⁷²

U *Revolucionarnom ratu* Milovan Đilas svedoči da se po oslobođenju Vojvodine, Politbirom CK KPJ «nametnuo problem mađarske manjine, budući da je sudbina nemačke manjine (Folksdojčera) bila takoreći predodređena...

Problem Mađara je pak rešavan i rešen na sastanku kod Tita.

Naime, partijsko vođstvo Vojvodine je bilo prihvatilo gledište – gledište, bez sumnje, zasnovano na raspoloženju srpskog življa – da i Mađare treba isterati iz Jugoslavije... Partijsko vođstvo Srbije bilo je u nedoumici.⁷³

U CK smo se jedino dopunjavali argumentima – da Mađare ne treba isterati. Glavni razlozi našeg stava: znali smo da će sovjetska vlada biti protiv isterivanja Mađara – sovjetski predstavnici su nam to već stavili na znanje, jer je Mađarska predviđana kao «socijalistička». Ni vojska Mađarske, ni formacije domaćih Mađara nisu nas proganjale besomučno poput Nemaca. Mađarska nije tako velika da bismo se od nje plašili, u budućnosti, kao od Nemačke. Među Mađarima je bilo otpora, makar i slabog, postojala je i jedinica, makar malobrojna. I najzad – mada niko to ne bi umeo objasniti zbog čega to

⁷² E. Šajti, *Mađari...*, str. 271-272. Ovo je generalu Velebitu bio prvi službeni put u ulozi pomoćnika ministra spoljnih poslova. U Pragu je sa Vladimirom Klementisom, zamenikom ministra spoljnih poslova Čehoslovačke, razgovarao o bilateralnoj saradnji. Vladimir Velebit je svog kolegu ocenio kao vrlo obrazovanog, realnog slovačkog komunistu, koji je sa podsmehom odbacio naivnu jugoslovensku ideju o srvaranju koridora između Jugoslavije i Čehoslovačke preko Gradišća u Austriji. M. Šuvar, *Vladimir Velebit: svjedok historije*, Zagreb, 2001, str. 153-154; više o jugoslovenskoj ideji v. S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnos*, str. 90.

⁷³ Blagoje Nešković, prvi sekretar CK KP Srbije: «Ми у руководству Србије били смо за то да се из Војводине протерају Мађари у Мађарску, а да се Срби из Мађарске насеље у Војводину, као што смо урадили са Немцима. Ради тога су тада у Београд дошли Ракоши и Фаркаш и разговарали са Брозом. Када ми је Броз рекао да не треба протеривати Мађаре из Војводине, ја сам против тога протестовао код Броза одмах пошто ми је то саопштио.», В. Глишић, *Досије о Благоју Нешковичу*, Београд, 2011, str. 94. В. Nešković je smatrao da je ovo bio jedan od razloga za njegov progon 1952. godine. *Isto*.

nije primenjivo i na Nemce – narod, žene i deca, ne mogu biti krivi za zločine svojih vlastodržaca.»⁷⁴

Kada je elaborat S. Vukosavljevića stigao u Ministarstvo inostranih poslova u novembru 1945. godine, u jugoslovenskom partijskom vrhu je već bila doneta odluka da se Mađari ne iseljavaju. Pitanje razmene stanovništva na dobrovoljnoj bazi, što je bio jedan od predloga ministra za kolonizaciju, aktuelizovano je tek u drugoj polovini jula 1946. uoči početka zasedanja Pariske mirovne konferencije.⁷⁵

Oskar Juranić,⁷⁶ sekretar Ministarstva inostranih poslova FNRJ, stigao je u Budimpeštu 20. jula 1946. godine sa zadatkom da ispita stav M. Rakošija i KPM, a i koalicione mađarske vlade, u vezi sa razmenom stanovništva. O rezultatima trodnevnih razgovora sa generalnim sekretarom mađarske KP i potpredsednikom mađarske vlade O. Juranić je podneo iscrpan izveštaj. Sa M. Rakošijem je stupio u kontakt preko Lazara Brankova i prvi put se sastao sa njim 23. jula. Kao izaslanik MIP-a, O. Juranić mu je predao pismo Stanoja Simića, jugoslovenskog ministra inostranih poslova, a zatim u četiri tačke izložio teme za razgovor: 1) dobrovoljna razmena stanovništva, 2) preseljenje Mađara kojima Jugoslavija ima nameru da oduzme državljanstvo zbog počinjenih zločina

⁷⁴ M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 410-412. Osim u sećanjima učesnika, u dostupnim izvorima nema pomena o vođenim raspravama u partijskom vrhu o proterivanju Mađara. Svedoci ne pominju datume, ni godine, ali se posredno može zaključiti da se radi o prvoj polovini 1945. godine. U već pomenutom, vremenski prvom dostupnom (ovom autoru) izvoru jugoslovenske provenijencije o razgovoru M. Rakošija sa jugoslovenskim zvaničnicima pominje se samo čehoslovačko iseljavanje Mađara (AJ, 836, KMJ I-3-b/403. Izveštaj L. Brankova o razgovoru O. Cimića i L. Brankova sa M. Rakošijem, Budimpešta, 30. avgust 1945.). U osnovnom tekstu je već rečeno, ali da podsetimo, prilikom prvog dolaska u Beograd u julu 1945. M. Rakoši je tražio jugoslovensku podršku protiv Čehoslovačke zbog postupanja prema mađarskoj manjini. Da li se tom prilikom razgovaralo i o položaju Mađara u Jugoslaviji, ne znamo, ali verovatno jeste. Već u dostupnim izvorima iz druge polovine 1945. Jugoslavija se ističe kao primer susedne zemlje sa najboljim odnosom prema mađarskoj manjini.

⁷⁵ Edvard Kardelj, šef jugoslovenske delegacije na mirovnim pregovorima u Parizu, dao je u svojim sećanjima neubedljiv razlog za ovu inicijativu: «Tražili smo, naime, iseljenje dela Mađara iz Vojvodine pre svega zato što smo time hteli da obezbedimo legalizaciju iseljenja Nemaca». (E. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944-1957. Sećanja*, Ljubljana, 1980, str. 85.) A. Hornjak, koji ističe kontinuitet u spoljnoj politici Jugoslavije prema susednim državama od njenog osnivanja, ovaj jugoslovenski potez tumači kao podršku čehoslovačkom zahtevu za iseljenje još 200.000 Mađara sa njene teritorije. Kad je postalo jasno da velike sile neće odobriti ovaj zahtev i jugoslovenska zainteresovanost za sporazum o razmeni stanovništva je splasla. (A. Hornyák, «Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi ...», str. 52-53.) Zbog važnosti Čehoslovačke za Jugoslaviju u bezbednosnom smislu, zahtev za razmenu stanovništva je jedan od slučajeva u kojima joj je Jugoslavija pružala uglavnom samo deklarativnu podršku.

⁷⁶ Oskar Juranić (1909-1948/50), pravnik, španski borac, logoraš u Dahauu, jedna od prvih žrtava sukoba Jugoslavije i Kominforma. Uhapšen je 1948. još pre objavljivanja Rezolucije Informbiroa, navodno kao saradnik Gestapoa iz perioda svog logorovanja. Kasnije je u dahauskim procesima osuđen na smrt i streljan. (P. Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије 1943-1991*, Beograd, 1995, str. 134.)

nad jugoslovenskim stanovništvom, 3) zaštita jugoslovenskih interesa na hidrotehničkim instalacijama za režim voda, i 4) garantovanje prava nacionalnih manjina.⁷⁷

Prema Rakošijevom mišljenju, predlozi u vezi sa razmenom stanovništva došli su u vrlo nezgodnom trenutku zbog čehoslovačko-mađarskog spora oko istog pitanja i pretili su da ugroze ionako slabe pozicije mađarske KP i u vladi i u narodu, te da podstaknu u reakcionarnim mađarskim grupacijama revizionističke tendencije. Prve dve tačke su sadržavale mnoge nejasnoće. Rakoši je pokušao da razjasni kojim brojevima operiše jugoslovenska strana: dobrovoljnost u razmeni svakako pozdravlja, ali ako je u pitanju i reciprocitet, pošto u Jugoslaviji ima daleko više Mađara nego li Jugoslovena u Mađarskoj, za Mađarsku je neprihvatljivo da na mesto 10.000 Južnih Slovena primiti 100.000 Mađara, jer nema ekonomsku potporu za njih.⁷⁸ U vezi sa drugom tačkom razgovora, proterivanje ratnih zločinaca, vođa mađarskih komunista je naglasio da prihvatanje takvih lica zavisi, opet, od njihovog broja i da li broj proteranih ulazi u ukupan broj sporazumno razmenjenog stanovništva. Poslednje dve tačke M. Rakoši nije smatrao spornim, ali je primetio da bi za Mađarsku bilo bolje da se konvencija o zaštiti prava manjina donese na predstojećoj mirovnoj konferenciji, čime bi Jugoslavija podržala Mađarsku prema Čehoslovačkoj.⁷⁹

Na kraju sastanka Oskar Juranić je svom sagovorniku preneo i stav jugoslovenske vlade da je ona, ukoliko mađarska vlada usvoji ove predloge i uđe u pregovore, spremna da odmah uspostavi diplomatske odnose sa Mađarskom, povede razgovore o trgovinskoj razmeni i usvoji mađarsku molbu za produženje roka isporuka reparacija.⁸⁰

Maćaš Rakoši je zaključio da su jugoslovenski predlozi korektni i da će mađarska vlada morati da ih prihvati, čak iako joj se ne svide. Oskaru Juraniću je zakazao novi susret sledećeg dana uveče, nakon zasedanja Politbiroa KPM.⁸¹

⁷⁷ AJ, 836, KMJ I-3-b/410. *Zabeleška o prvom razgovoru s potpretsednikom mađarske vlade, Rakošijem Matijašom, dana 23 jula 1946 godine.*

⁷⁸ *Isto.*

⁷⁹ *Isto.*

⁸⁰ *Isto.*

⁸¹ *Isto.* U istom razgovoru M. Rakoši je izneo mišljenje da ove predloge svakako treba raspaviti u Budimpešti, jer je mađarska mirovna delegacija na čelu sa Janošem Đendešijem, ministrom inostranih poslova, jako slaba i bez autoriteta, što je namerno tako učinjeno, pošto se očekivalo da će biti primorana da prihvati odluke nepovoljne po Mađarsku. *Isto.*

Istoga dana, pre razgovora sa M. Rakošijem, O. Juranić je posetio sovjetskog poslanika u Budimpešti, G. M. Puškina, predratnog sovjetskog konzula u Bratislavi i poznanika ministra Simića, i upoznao ga sa jugoslovenskim predlozima Mađarima. Georgije Puškin je bio zatečen razgovorom, jer od svoje vlade nije dobio nikakva obaveštenja. Pored rezervisanosti i neslaganja sa predlogom u vezi sa razmenom stanovništva, iskazao je i svoje sumnje u pogledu uspeha jugoslovenske misije.⁸²

Sledećeg dana, 24. jula, M. Rakoši je saopštio odluku Politbiroa mađarske KP da pruži podršku jugoslovenskim predlozima u vladi u onoj meri u kojoj to neće ugoziti pozicije komunista. To je, po Rakošijevoj proceni, značilo da bi, kad je u pitanju razmena stanovništva, «on eventualno mogao dobiti pristanak vlade na jednu srazmjeru od 50.000 prema 80.000, uključujući u ovaj broj i one Mađare koje Jugoslavija hoće da iseli bez obzira na njihovu želju, jer su se ogrešili protiv jugoslovenskih naroda».⁸³ Zbog neprestanih napada i optužbi da su izdajnici svog naroda, mađarski komunisti su odlučili da ne preuzimaju inicijativu za ove pregovore, te je M. Rakoši savetovao O. Juranića da se uspostavi formalni kontakt sa mađarskom vladom preko šefa jugoslovenske delegacije pri Savezničkoj kontrolnoj komisiji. Pošto ga je O. Juranić upozorio da će u tom slučaju Jugoslavija morati da pokrene ova pitanja na mirovnoj konferenciji i da time mađarski položaj neće biti olakšan, M. Rakoši ga je zamolio da se sastanu i sledećeg dana, kako bi on imao vremena da ispita raspoloženje predsednika republike i predsednika vlade u vezi sa jugoslovenskim predlozima.⁸⁴

Ni u trećem razgovoru sa M. Rakošijem, O. Juranić nije čuo ništa ohrabrujuće: mađarska vlada može da pristane samo na brojčani reciprocitet u razmeni stanovništva. Predsednik republike, Zoltan Tildi je, imajući u vidu neprijatnosti u odnosima sa Čehoslovačkom, uzviknuo: «Još nam je samo to trebalo!», a sa predsednikom vlade, F. Nađem, M. Rakoši je procenio da ne treba ni pričati.⁸⁵

⁸² *Isto, Zabeleška o razgovoru sa Sovjetskim poslanikom u Budimpešti g. Puškinom dne 23 jula 1946.* Na jugoslovenskog izaslanika je ostavila utisak Puškinova zabinutost za dalji razvoj Mađarske, jer «je jedina zemlja pod sovjetskom okupacijom, gde je unutrašnja situacija za Sovjete nepovoljna». Žalio se i na nedostatak osećaja za realnost kod mađarskih političara, pošto je neprimetno prošlo potpisivanje jugoslovensko-čehoslovačkog pakta. Smatrao je, takođe, da i Čehoslovačka radi na štetu mađarske demokratije. *Isto.*

⁸³ *Isto, Zabeleška o drugom razgovoru s potpredsednikom mađarske vlade, Rakošijem dana 24 jula 1946.*

⁸⁴ *Isto.*

⁸⁵ *Isto, Zabeleška o trećem razgovoru s Rakošijem dne 25 jula 1946 g.*

Posle trodnevnih razgovora jugoslovenski izaslanik je zaključio da je reakcija u Mađarskoj još uvek jaka, da najjača partija u zemlji, Stranka malih posednika, računa na pomoć Zapada, kako u unutrašnjoj, tako i u spoljnoj politici i da u takvoj situaciji mađarska vlada neće pozitivno odgovoriti na jugoslovenske predloge. S druge strane, mađarska KP, koja bi jedina podržala jugoslovensku inicijativu, nije bila dovoljno snažna da pokrene pitanje razmene stanovništva, konstatovao je Oskar Juranić.⁸⁶

Neuspeh Juranićeve budimpeštanske misije odredio je dalje jugoslovenske korake. Kao što je i predočeno Rakošiju, Jugoslavija je svoje zahteve prema Mađarskoj iznela na Mirovnoj konferenciji u Parizu, na kojoj su se od 29. jula do 15. oktobra 1946. razmatrali nacrti mirovnih ugovora sa bivšim nemačkim saveznicama u Evropi (Italija, Finska, Mađarska, Rumunija i Bugarska). Nakon što je čehoslovačka delegacija na sednici Političko-teritorijalne komisije za Mađarsku podnela amandman o preseljenju Mađara iz Čehoslovačke, predstavnik Jugoslavije je na istoj sednici podneo jugoslovenski amandman u tom smislu. Komisija je većinski odbila unošenje takve klauzule u mirovni ugovor i uputila zainteresovane strane da ovo pitanje reše bilateralnim sporazumima sa Mađarskom, posle čega je Jugoslavija povukla svoj amandman.⁸⁷ Edvard Kardelj, šef jugoslovenske delegacije je, zatim, 16. avgusta 1946. pristupio svom mađarskom kolegi, Janošu Đendešiju, i ponudio mu potpisivanje dva sporazuma, o vodnom sistemu nizvodno od Baje i o dobrovoljnoj razmeni stanovništva, do 40.000 lica. Uveravajući J. Đendešija da Jugoslavija nema nikakve teritorijalne zahteve prema Mađarskoj, E. Kardelj je insistirao na mađarskom odgovoru u roku od 48 sati.⁸⁸

«Iznenadni ultimatum», kako je jugoslovenski predlog nazvao Ištvan Kertes, generalni sekretar mađarske delegacije,⁸⁹ koji za upućenije mađarske političare nije mogao biti iznenađenje, došao je za Mađarsku u vrlo nezgodnom trenutku, u jeku čehoslovačko-mađarske rasprave oko razmene stanovništva i diskusije koju je izazvalo izlaganje Janoša Đendešija na plenarnoj sednici Pariske konferencije dva dana ranije, 14. avgusta. Naime, u obraćanju učesnicima konferencije šef mađarske delegacije je objavio

⁸⁶ *Isto*, *Izveštaj delegata Ministarstva inostranih poslova, Oskara Juranića, o svojoj misiji u Budimpešti*, 26. juli 1946.

⁸⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, Knj. II, 1985, nap. 3, str. 169.

⁸⁸ E. Šajti, *Mađari.*, str. 272.

⁸⁹ *Isto*.

mađarske teritorijalne zahteve prema Rumuniji,⁹⁰ što je u većini podunavskih zemalja izazvalo paničan strah od povampirenja revizionizma u Mađarskoj. Sva naredna izlaganja jugoslovenskih predstavnika vezana za Mađarsku, bilo na sednicama Političko-teritorijalne komisije, bilo na plenarnim sednicama, nisu mogla zaobići podsećanja na nedaće kroz koje su Južni Sloveni prošli pružajući otpor mađarskim ugnjetačima, niti proći bez podsećanja na hortijevsku revizionističku politiku.⁹¹ Čini se da su u negodovanju koji je izazvao Đendešijev nastup, kreatori jugoslovenske politike prepoznali pogodan trenutak da izvrše dodatni pritisak na mađarsku vladu i dobiju njen pristanak na predložene sporazume. Tim aktom je bila demonstrirana i jugoslovenska solidarnost sa Čehoslovačkom, konkretizovana u nastavku mirovne konferencije, u septembru 1946, kada je Jugoslavija podržala čehoslovački predlog da se Mađarska jednim članom mirovnog ugovora obaveže na sprečavanje svakog pokušaja oživljavanja revizionističkog pokreta.⁹²

Dan pošto je E. Kardelj ponudio sklapanje bilateralnih sporazuma, 17. avgusta, sastali su se generalni sekretari jugoslovenske i mađarske delegacije, Jože Vilfan i Ištvan Kertes. Generalni sekretar jugoslovenske delegacije je požurivao mađarski odgovor, uz obrazloženje da 20. avgusta ističe rok za podnošenje amandmana na mirovni ugovor. Međutim, mađarska mirovna delegacija diskutovala je o jugoslovenskom predlogu tek 23. avgusta, nakon čega je Ištvan Kertes pismom obavestio Edvarda Kardelja da mađarska vlada prihvata predloženo u načelu, ističući da jedino dolazi u obzir jednak broj razmenjenih, najviše do 40.000 ljudi. Tom prilikom je zamolio jugoslovenskog ministra inostranih poslova da spovođenje razmene stanovništva otpočne godinu dana posle potpisivanja sporazuma, odnosno posle razmene stanovništva između Čehoslovačke i Mađarske.⁹³

⁹⁰ Pored potraživanja rumunske teritorije od 22.000 m² sa oko dva miliona stanovnika, ministar Đendeši je zatražio i teritorijalnu autonomiju za zemlje Sekelja. I. Romsics, *Hungary...*, str. 242.

⁹¹ Vidi: Govor člana jugoslovenske delegacije Avda Huma na sednici Političko-teritorijalne komisije za Mađarsku Pariske konferencije, Pariz, 24. avgusta 1946. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, Knj. I, dok. 131, str. 299-301.

⁹² Vidi: Govor šefa jugoslovenske delegacije Edvarda Kardelja u Političko-teritorijalnoj komisiji za Mađarsku Pariske konferencije, Pariz, 13. septembra 1946. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, Knj. II, dok. 34, str. 106-109.

⁹³ E. Šajti, *Mađari...*, str. 273-274. Izgleda da je postojao dogovor između E. Kardelja i Ernea Gereaa, ministra saobraćaja u vladi Ferenc Nađa i visokog funkcionera mađarske KP, da Jugoslavija povuče svoje amandmane na mirovni ugovor sa Mađarskom, ukoliko se postigne bilateralni dogovor. *Isto*; više v. G.

Jugoslovenski predlog u vezi sa razmenom stanovništva smatran je korektnim, jer je bio zasnovan na principu jednakosti i dobrovoljnosti prijavljivanja za preseljenje. Utisak je ostavilo i prihvatanje mađarske molbe oko prolongiranja početka razmene i rok od tri godine koliko bi razmena trebalo da traje. U toku diskusije koja se tim povodom vodila na sednici mađarske vlade, 28. avgusta, Ferenc Nađ, predsednik vlade, ocenio je jugoslovenski predlog kao umeren i prijateljski i založio se za zaključivanje ovaj sporazum van mirovne konferencije, zbog dobrosusedskih odnosa i zbog primera koji bi mogli dati Slovacima.⁹⁴ Maćaš Rakoši je takođe pozdravio dogovor, uz predlog da se u sporazum unese dodatak da manjinska prava onih koji ostaju u zemlji ostaju na snazi, što je vlada prihvatila. Međutim, kada je 12. septembra usledila razmena pisama između šefova mirovnih delegacija, u pismu J. Đenđešija predatom E. Kardelju, ovaj dodatak je pretvoren u izraz nade, te nije ni ušao u sporazum.⁹⁵

Načelni dogovor oko razmene stanovništva je postignut i Jugoslavija je povukla amandmane na mirovni ugovor. Jugoslovenska strana je sastavila zajedničko saopštenje koje je stigao u Budimpeštu 21. septembra 1946. godine. Tekst sporazuma nije objavila ni jedna strana.⁹⁶ Beogradska *Politika* je 24. septembra objavila saopštenje *Tanjuga* o sporazumima koje je vlada FNRJ postigla sa mađarskom vladom. U kratkom tekstu su šturo iznete najvažnije tačke dogovora o razmeni stanovništva na osnovu kojeg će biti zaključena konvencija o razmeni. U jednoj rečenici je pomenuta i druga planirana konvencija o pitanjima režima voda.⁹⁷

Do realizacije sporazuma o dobrovoljnoj razmeni stanovništva nikada nije došlo. Jugoslovenska zainteresovanost je nestala sa zaključenjem Pariske konferencije, dok je mađarska vlada ozbiljnije pristupila sporazumu i pokušala da proceni kolika je zainteresovanost za razmenu među Južnim Slovenima. Ispostavilo se da je mali broj njih

Föglein, «Magyar-jugoszláv népcseré egyezmény tervezet (1946)», *Századok*, 6 (1996), 1553-1570. Gizela Feglajn je u svom radu objavila i dokumente vezane za nastanak sporazuma, kao i tekst sporazuma.

⁹⁴ E. Šajti, *Mađari...*, str. 274.

⁹⁵ *Isto*, str. 275. Kako je primetila E. Šajti, ceo tok pregovora, kao i završni tekst sporazuma svedoče o izuzetnoj slabosti tadašnje mađarske vlade, koja u tekst nije uspela da ubaci ni jedini postavljen uslov i to uslov vezan za zaštitu manjinskih prava. *Isto*, str. 276.

⁹⁶ *Isto*.

⁹⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, Knj. II, str. 168-169.

bio zainteresovan da pređe u Jugoslaviju, dok bi daleko veći broj Mađara bio spreman da se iz Jugoslavije preseli u Mađarsku.⁹⁸

Na Konferenciji mira u Parizu došlo je i do obnove diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Mađarske izmenom pisama ministara spoljnih poslova Stanoja Simića i Janoša Đendešija, 25. septembra 1946. godine, u uverenju, kako sledi, opet iz *Tanjugovog* saopštenja, da će se time «doprineti ostvarenju dobrih susedskih odnosa između dve zemlje».⁹⁹ Mađarskoj, koja još uvek nije bila nezavisna zemlja, ovaj spoljnopolitički akt je trebalo da odobri Saveznička kontrolna komisija, što je u datom slučaju bila formalnost.

«Govoriti danas o mirovnom ugovoru s Mađarskom znači govoriti o jednoj teškoj prošlosti podunavskih zemalja i njihovih međusobnih odnosa, ali to takođe znači govoriti o novim perspektivama tih odnosa, o novim mogućnostima razvoja Dunavskog basena.»¹⁰⁰, započeo je svoje izlaganje u završnici Pariske konferencije, Stanoje Simić. I u nastavku govora jugoslovenskog ministra inostranih poslova dominirao je pomirljiv ton i optimistički duh u pogledu na budućnost jugoslovensko-mađarskih odnosa, što se ne bi moglo reći i za ranija izlaganja jugoslovenskih predstavnika u toku Konferencije. Razlog tome nalazio se u izglednosti ideološki bliske, komunističke Mađarske i sovjetskom pokroviteljstvu, kao i u zadovoljstvu Jugoslavije postignutim bilateralnim sporazumima.

Za razliku od južnoslovenske zajednice u Mađarskoj, mađarska etnička zajednica u Jugoslaviji je ubrzo po oslobođenju dobila manjinska prava i krenula putem konsolidacije, u čemu je veliku ulogu imalo uspostavljanje obrazovnog sistema na maternjem jeziku.¹⁰¹ Početkom 1946. godine bila je obuhvaćena i agrarnom reformom. Time je komunistička vlast potvrdila svoju politiku nacionalne ravnopravnosti, što je vodilo, posle slabog odziva na prvim izboru, postepenom uključivanju Mađara u politički život Jugoslavije.¹⁰²

⁹⁸ E. Šajti, *Mađari...*, str. 277. «Pobednička Jugoslavija nije mogla dozvoliti takav spektakularni poraz.» E. Šajti smatra da je to razlog što sporazum nije sproveden. *Isto*.

⁹⁹ *Борба*, 28. септембар 1946, str. 4.

¹⁰⁰ Govor člana jugoslovenske delegacije Stanoja Simića na plenarnoj sednici Pariske konferencije o mirovnom ugovoru s Mađarskom, Pariz, 12. oktobra 1946. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, Knj. II, dok. 79, str. 233.

¹⁰¹ E. Šajti smatra da je Jugoslavija «boreći se sa mnogobrojnim unutrašnjim privrednim i političkim problemima ... postigla spektakularne rezultate kada je reč o uspostavljanju mađarskog školstva». E. Šajti, *Mađari...*, str. 282.

¹⁰² A. Kasaš, *Mađari ...*, str. 197.

Posleratnom kolonizacijom Vojvodine izmenjena je njena etnička i demografska slika. Sa naseljenih oko 225.000 ljudi,¹⁰³ Srbi su postali većinsko stanovništvo. Prema popisu od 1948. godine Srba je bilo 841.246, odnosno 50,6%, prema 428.932 Mađara, koji su činili 25,8% vojvođanske populacije. Ukupno u Jugoslaviji je živelo 496.492 Mađara, tj. 3,2% od 15.772.098 stanovnika.¹⁰⁴

1. 3. Rad jugoslovenske delegacije u Savezničkoj kontrolnoj komisiji i pitanje reparacija

Isključivanje Sovjeta iz okupacije Italije, pružiće im dobar izgovor da kasnije ograniče anglo-američke aktivnosti u Rumuniji, Bugarskoj i Mađarskoj. Ovo je Amerikancima bilo jasno još u toku Drugog svetskog rata. Ali, Frenklin Ruzvelt, američki predsednik, i inače nije očekivao da će Sovjeti svojim saveznicima dozvoliti bilo kakav uticaj u posleratnoj Istočnoj Evropi.¹⁰⁵ U vreme ulaska Crvene armije u Rumuniju na početku 1944. godine, sovjetsko učešće u okupaciji Italije bilo je svedeno na jednog predstavnika u Savezničkoj kontrolnoj komisiji, kao što su u jesen iste godine zapadni saveznici u istovetnim telima za Rumuniju i Bugarsku de facto dobili status posmatrača. I u slučaju Mađarske se potvrdilo do tada ustanovljeno pravilo da uslovi primirja i nadgledanje njihovog izvršenja daju okupacionim snagama apsolutnu kontrolu nad ekonomskim, političkim i vojnim poslovima poražene strane.¹⁰⁶

Saveznička kontrolna komisija za Mađarsku, sastavljena od predstavnika vojnih misija Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država, osnovana je u februaru 1945. godine sa zadatkom da kontroliše spovođenje dogovorenih uslova primirja do potpisivanja ugovora o miru. Zasedala je skoro dve i po godine, prvo u Debrecinu, zatim u Budimpešti, do septembra 1947. Kao što je već ranije pomenuto, za predsedavajućeg ovog tela postavljen je maršal Crvene armije, Kliment E. Vorošilov.

¹⁰³ *Isto*. U Vojvodini je 1940. bilo 593.735 Srba, a 1948. godine 841.246; v. N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Novi Sad, 1984, str. 374.

¹⁰⁴ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948. Knj. IX, Stanovništvo po narodnosti*, Beograd, 1954, str. XIV

¹⁰⁵ J. L. Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War 1941-1947*, New York, 2000, str. 90.

¹⁰⁶ *Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary 1945-1947*, Budapest, 2000, str. 9.

Njegov politički savetnik bio je sovjetski poslanik u Budimpešti, Georgije Puškin.¹⁰⁷ Sovjetska delegacija, odnosno vojna misija pri SKK je bila najbrojnija, dok su britanska i američka misija bile daleko manje.¹⁰⁸ U Budimpešti su se nalazile još dve vojne misije, čehoslovačka i jugoslovenska. Njihovi predstavnici, radeći u podkomisijama, nadgledali su ispunjenje uslova primirja u onim tačkama u kojima su postojali državni interesi njihovih zemalja i jedino kada su te tačke bile na dnevnom redu glavnih zasedanja SKK, pozivani su da im prisustvuju. Čehoslovačka delegacija je od 19, koliko je imala 1945, proširena na 90 članova u toku 1946. godine, dok je jugoslovenska u leto 1945. brojala oko 10 delegata.¹⁰⁹

Ubrzo pošto je potpisano primirje sa Mađarskom, šefu vojne misije NOVJ u Velikoj Britaniji, general-majoru Vladimiru Velebitu je preko pomoćnika kraljevskog jugoslovenskog ministra inostranih poslova Stojana Gavrilovića, stigla vest iz Moskve da se traži jugoslovenski predstavnik u SKK. Ministar inostranih poslova Sovjetskog Saveza, V. Molotov je zvanično, pismom obavestio ambasadora Kraljevine Jugoslavije u Moskvi, Stanoja Simića, da bi bilo poželjno da jugoslovenska vlada pošalje u Budimpeštu «svog pretstavnika koji bi pri komisiji imao dostup po svim pitanjima koja bi se ticala Jugoslavije».¹¹⁰ Jedan mesec kasnije, 1. marta 1945. maršal J. B. Tito je javio predsedniku Savezničke kontrolne komisije, maršalu K. Vorošilovu, da je sastavio jugoslovensku delegaciju na čelu sa pukovnikom Obradom Cicmilom.¹¹¹ Kako su se poslovi jugoslovenske delegacije umnožavali, odnosno kako su potrebe zahtevale duvlje poznavanjem neke oblasti, tako se i broj članova delegacije povećavao, te je u maju 1946. jugoslovenska misija u Budimpešti imala čak 70 delegata.¹¹²

Obrad Cicmil, predratni učitelj, učesnik NOR-a, koji je iz rata izašao kao član KPJ i visoki oficir NOVJ, imenovanjem za šefa jugoslovenske vojne misije u Mađarskoj započeo je vrlo uspešnu diplomatsku karijeru, nastavljajući je već u jesen 1947. kao poslanik, kasnije ambasador u Bugarskoj. Među mnogobrojnim članovima delegacije najistaknutiju ulogu sa stanovišta i jugoslovenske i mađarske KP je imao kapetan Lazar

¹⁰⁷ *Isto*, str. 15.

¹⁰⁸ U jednom trenutku sovjetska delegacija je brojala oko 800, britanska 90, a američka 67 članova. *Isto*, str. 13, 15.

¹⁰⁹ *Isto*, str. 15.

¹¹⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, Knj. II, str. 342-343.

¹¹¹ AJ, 836, KMJ I-3-b/401.

¹¹² С. Селинић, *Партија и дипломатија у Југославији 1945-1952*, Београд, 2013, стр. 62.

Brankov, sekretar misije od početka i partijski poverenik u njoj.¹¹³ Izvrsno poznavanje mađarskog jezika svakako je bilo jedan od presudnih faktora u imenovanju predratnog vojvođanskog komunista na mesto sekretara misije. Uoči odlaska u Budimpeštu, u proleće 1945. godine, u prvom razgovoru koji je uopšte vodio sa J. B. Titom bilo je reči o budućim aktivnostima. Dobio je zadatak da uspostavi vezu sa CK KP Mađarske. Pismo za tek izabranog, generalnog sekretara, M. Rakošija, trebalo je da mu olakša prvi kontakt. Po sopstvenim rečima, L. Brankov se posle nekog vremena u mađarskom CK osećao kao kod kuće. Kada je u jednom trenutku M. Rakoši izrazio želju mađarskog rukovodstva za češćim kontaktima sa jugoslovenskim komunistima, L. Brankov im je to omogućio i od početka 1946. do proleća 1948. povremeno ih je dovodio u Beograd.¹¹⁴ Po odlasku O. Cicmila na novu dužnost, u preostalim mesec dana rada jugosloveske misije. Lazar Brankov joj je bio šef, a zatim, do sukoba sa Informbiroom, otpravnik poslova, te savetnik u jugoslovenskom Poslanstvu u Budimpešti.¹¹⁵

Preko jugoslovenske misije su razmatrana i rešavana sva pitanja koja su se ticala bilateralnih jugoslovensko-mađarskih odnosa. Do uspostavljanja diplomatskih odnosa sa Mađarskom misija je zapravo imala ulogu jugosloveskog poslanstva u Budimpešti: bavila se problemima jugoslovenskih državljana u Mađarskoj, uglavnom problemima repatriraca,¹¹⁶ pronalaženjem počinitelaca ratnih zločina u Vojvodini i njihovim prebacivanjem u Jugoslaviju radi suđenja,¹¹⁷ položajem južnoslovenske manjine u Mađarskoj.¹¹⁸ Izuzetno važan segment rada jugoslovenske delegacije bilo je praćenje razvoja unutrašnje političke situacije, prikupljanje podataka o mađarskim partijama, ekonomskoj situaciji, stavovima mađarske vlade vezanim za jugoslovensku spoljnu politiku,¹¹⁹ i, o čemu je već bilo reči, uspostavljanje i održavanje veze se Komunističkom partijom Mađarske.

¹¹³ С. Селинић, «Комунисти у југословенској дипломатији: 1945-1956», *Југословенска дипломатија 1945-1961. Зборник радова*, Београд, 2012, стр. 78.

¹¹⁴ *Razgovor sa L. Brankovim* vodio D. Simić, Pariz, 1998.

¹¹⁵ *Isto*.

¹¹⁶ Prema članu 4. Sporazuma o primirju Mađarska je bila dužna da snosi sve troškove boravka, kao i putne troškove, interniranih, raseljenih lica i izbeglica do njihovog povratka u sopstvenu zemlju. Ipak se dešavalo da mađarski kondukteri naplaćuju karte jugoslovenskim povratnicima, što je izazivalo oštre proteste jugoslovenske delegacije kod mađarske vlade. MOL XIX-J-1-j-Jug-Küm 00345 1954 23. d.

¹¹⁷ Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary 1945-1947, str. 109-110.

¹¹⁸ AJ, 836, KMJ I-3-b/410.

¹¹⁹ AJ, 836, KMJ I-3-b/403.

Prvenstveni zadatak jugoslovenske delegacije je ipak bio bavljenje reparacionim pitanjima, odnosno nadoknadom ratne štete,¹²⁰ zbog čega je i bila pozvana da uzme učešće u radu Savezničke kontrolne komisije.

Prema članu 12. Sporazuma o primirju Mađarska se obavezala da će do 1951. godine nadoknaditi ratnu štetu Sovjetskom Savezu, Jugoslaviji i Čehoslovačkoj u vrednosti od 300 miliona dolara. Istim članom određena je i suma koja pripada Sovjetskom Savezu, 200 miliona, dok je 100 miliona dolara bilo predviđeno da podele Jugoslavija i Čehoslovačka.¹²¹

Zahvaljujući američkom pritisku Sovjeti su redukovali reparaciona potraživanja sa 400 na 300 miliona dolara. U oktobru 1944. godine Ured za strateške usluge (Office of Strategic Services), proračunao je za Mađarsku, da održivost isplate reparacija bez ekonomskih posledica po zemlju za projektovani šestogodišnji period iznosi do 50 miliona dolara godišnje. Veliki materijalni gubici i nedostatak radne snage usled nemačkih i sovjetskih deportacija od oktobra 1944. do kraja rata, nisu predviđeni, niti su mogli biti uzeti u obzir. Bez konsultacija sa saveznicima na uračunatu dolarsku vrednost iz 1938. godine Sovjeti su dodali 10-15% na svaki proizvod. Za Mađarsku su reparacije postale izuzetno teško breme. Pošto se proizvodnja 1945. strmoglavo prepолоvila u poređenju sa proizvodnjom u 1938, prevelike reparacije izazvale su najveću hiperinflaciju u istoriji. Mađarska KP je ugrabila trenutak da progura svoj ekonomski program napravljen prema sovjetskom modelu, a način otplate reparacija je omogućio

¹²⁰ Prema svedočenju L. Brankova, misija je na prvom mestu imala zadatak da pronade i povрати pokretna dobra (brodove, fabrike itd.), koja su mađarske vlasti odnele iz Bačke i Baranje u toku okupacije. (*Razgovor sa L. Brankovim*) Kao jedna od savezničkih država sa najvećim gubicima, Jugoslavija je bila izuzetno zainteresovana za pitanje reparacija, jer je od toga zavisila i brzina ekonomskog oporavka zemlje. U vezi sa naplatom ratne štete od Nemačke, SSSR i SAD su na Postdamskoj konferenciji postigle dogovor da se saveznici podele na istočnu i zapadnu grupu. Istočna grupa, SSSR i Poljska, dogovoreno je da namire reparaciona potraživanja iz sovjetske okupacione zone Nemačke. Jugoslavija je, zajedno sa svim drugim savezničkim zemljama, pripala zapadnoj grupi koja je svoja potraživanja trebalo da namiri iz američke, britanske i francuske okupacione zone. Na savezničkoj konferenciji za reparacije, održanoj krajem 1945. godine u Parizu, Jugoslavija je dobila 6,6% ukupnih reparacija u kategoriji A i 9,6% u kategoriji B (industrijska postrojenja i plovila su ulazila u ovu kategoriju, a u kategoriju A je, grubo rečeno, ulazilo sve ostalo). N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975, str. 537-538, 544-545; takođe, v. B. Nikolajević, *Reparacije*, Sarajevo, 1956.

¹²¹ *Armistice Agreement with Hungary; January 20, 1945* <http://avalon.law.yale.edu/wwii/hungary.asp> (pristupljeno: 27. februar 2013). U razgovoru sa J. V. Staljinom 22. novembra 1944. I. Šubašić, predsednik kraljevske jugoslovenske vlade, E. Kardelj, potpredsednik NKOJ-a i jugoslovenski ambasador S. Simić, bili su obavešteni da je jedan od uslova primirja sa Mađarskom, nadoknada ratne štete u iznosu od 300 miliona dolara, od čega bi Jugoslavija i Čehoslovačka trebalo da dobiju po 50 miliona. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, Knj. II, str. 310.

Sovjetskom Savezu ekonomsku eksploataciju Mađarske u prvim posleratnim godinama.¹²²

Reparacioni sporazum između Privremene vlade Mađarske i vlade SSSR potpisali su ministar predsednik, general Mikloš Bela Dalnoki i maršal K. Vorošilov u Budimpešti, 15. jun 1945. godine. Sporazumom je dogovorena isporuka mašinskih postrojenja, brodova, žita, stoke i druge robe u vrednosti od 200 miliona dolara, koja će se vršiti svake godine u podjednakim ratama do januara 1951, a vrednost isporuke određena je prema dolarskim cenama od 1938. sa dodatkom na industrijska postrojenja 15% i 10% na ostalu robu.¹²³ U međuvremenu, zbog ogromne hiperinflacije novac je izgubio vrednost, te se ne može precizno utvrditi koliko je isplaćeno. Ali, činjenice su vrlo rečite: 1946. godine Sovjetski Savez je poništio nagomilane penale za kašnjenje isporuka, umanjio reparaciona dugovanja u visini vrednosti bivšeg mađarskog rudnika uglja u Transilvaniji, produžio rok otplate reparacija na osam godina i, konačno, u junu 1948. otpisao polovinu preostalih mađarskih reparacionih obaveza.¹²⁴

Na zahtev Jugoslavije, mađarska vlada je već 11. jula 1945. odobrila isporuku 1.000 kubika drvene građe, pod uslovom da to bude uračunato u reparacije,¹²⁵ a u oktobru iste godine, takođe na ime reparacija, odobrila je i ispruku određene količine semena za setvu.¹²⁶ Tako je Mađarska i pre nego što su precizno definisane njene obaveze prema Jugoslaviji počela sa plaćanjem reparacija, za šta joj je i predsednik ministarskog saveta i i ministar narodne odbrane, J. B. Tito odao priznanje. U ekspozu na Trećem zasedanju AVNOJ-a, 8. avgusta 1945. godine, pomenuvši kako glavni krivci za pustošenje Jugoslavije, Nemačka i Italija, nisu čak ni vratili ono što su odneli iz Jugoslavije, Josip Broz je istakao da je jedino Mađarska «na račun 70 miliona dolara reparacija, koliko je pripalo Jugoslaviji, počela izvršavati svoje obaveze...».¹²⁷ Navođenje konkretnog iznosa reparacionih potraživanja od Mađarske upućuje na zaključak da je između Jugoslavije i

¹²² L. Borhi, *Hungary in the Cold War 1945-1956*, str. 143-144. Budžet Mađarske opterećivalo je ne samo finansiranje SKK, već i izdržavanje Crvene armije stacionirane na njenom tlu. (*Isto*, str. 145) Do 1948. godine je na reparacije odlazilo 30% državnog budžeta. Ova stopa je bila daleko veća 1945. i 1946. godine. (*Isto*, str. 147.) Finansijski podaci o korelaciji hiperinflacije i reparacija v. *Isto*, str. 149.

¹²³ *Борба*, 22. јун 1945, str. 5.

¹²⁴ L. Borhi, *Hungary in the Cold War 1945-1956*, str. 148.

¹²⁵ *Dálnoki Miklós Béla kormányának*, köt. A, str. 665.

¹²⁶ *Isto*, köt. B, str. 440.

¹²⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1945*, Beograd, 1984, str. 186.

Čehoslovačke u avgustu 1945. već postojao usmeni dogovor oko podele predviđene sume od 100 miliona dolara, s obzirom da je sporazum o podeli 30 prema 70 miliona dolara u korist Jugoslavije potpisan u Pragu tek 22. novembra 1945. godine.¹²⁸

U međuvremenu, u drugoj polovini avgusta 1945. počeli su jugoslovensko-mađarski pregovori o reparacijama. I na prvom neformalnom sastanku J. Broza sa M. Rakošijem i L. Rajkom u Beogradu, 17. jula 1945, razgovaralo se, između ostalog, i o reparacijama. Pošto je sa mađarskog stanovišta ovaj susret pozitivno ocenjen,¹²⁹ može se pretpostaviti da su se lideri kompartija tom prilikom dogovorili o odlaganju početka reparacionih isplata, kako bi se stabilizovala izuzetno teška ekonomska situacija u Mađarskoj.

Jugoslovensko-mađarsko pregovaranje se produžilo i ušlo u drugu kalendarsku godinu. Prilikom boravka u Varšavi, povodom potpisivanja jugoslovensko-poljskog ugovora o prijateljstvu, 18. marta 1946, J. B. Tito je u razgovoru sa novinarima napomenuo da je reparacioni sporazum sa Mađarskom napravljen, samo još nije potpisan.¹³⁰ Ipak se i u aprilu pregovaralo oko nekih izmena. Iz pisma predsednika vlade, Ferenc Nađa, šefu jugoslovenske delegacije, pukovniku Obradu Cicmilu od 29. aprila 1946. vidi se da je Jugoslavija tražila isporuku veće količine derivata nafte. Mađarska vlada je usvojila taj zahtev, ali je odbila da ustupi Jugoslaviji tekstilna postrojenja, sa obrazloženjem da bi to potpuno paralizovalo mađarsku tekstilnu industriju. U istom pismu F. Nađ je zamolio da jugoslovenska vlada razmotri produženje roka reparacionih isporuka, po ugledu na sovjetsku vladu.¹³¹ Povodom odbijanja Mađarske da demontira jednu tekstilnu fabriku i prebaci je u Jugoslaviju, u odgovoru od 6. maja 1946. O. Cicmil je izneo stav svoje vlade, da se u tom slučaju na račun reparacija od Mađarske očekuje da izgradi Jugoslaviji «jedno kompletno postrojenje za viskoznu». ¹³² U nastavku pisma šef jugoslovenske delegacije je skrenuo pažnju da su svi prilozi i tekstovi sporazuma gotovi, te je zamolio da se sporazum potpiše 10. ili 11. maja.¹³³ S obzirom na ovo insistiranje,

¹²⁸ AJ, 836, KMJ I-3-b/408. Potpis jugoslovensko-mađarskog ugovora o reparacionim isporukama.

¹²⁹ И. Вида, «Международное положение Венгрии...», str. 44, nap. 28.

¹³⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, Knj. I, Beograd, 1985, str. 59.

¹³¹ AJ, 836, KMJ I-3-b/408.

¹³² *Isto.*

¹³³ *Isto.*

bilo je jasno da Jugoslavija ne želi da sledi Sovjetski Savez sa produženjem roka isporuka na osam godina.

Sporazum o reparacionim isporukama Mađarske Jugoslaviji potpisali su u prostorijama jugoslovenske delegacije pri SKK u Budimpešti, 11. maja 1946. godine, u ime mađarske vlade državni podsekretar Predsedništva vlade, Janos Ereš, i u ime jugoslovenske vlade, šef jugoslovenske delegacije, Obrad Cicmil. Ovim sporazumom Mađarska se obavezala da će do 20. januara 1951. u pet godišnjih rata, isporučiti Jugoslaviji robu u vrednosti od 70 miliona dolara, po 14 miliona dolara godišnje. Predviđena je isporuka vagona i lokomotiva, plovnih objekata, metala i metalnih proizvoda, konstrukcija za mostove, elektrotehničkog materijala, postrojenja za prehranu i hemijsko-farmaceutsku industriju, isporuka građevinskih i poljoprivrednih mašina, semena i priplodne stoke, naftnih derivata i uglja. Kao i prema sovjetsko-mađarskom reparacionom ugovoru, vrednost robe određena je prema dolarskim cenama od 1938. sa dodatkom na industrijska postrojenja 15% i 10% na ostalu robu, sa izuzetkom robe koju je Jugoslavija 1938. godine redovno kupovala u Mađarskoj.¹³⁴ Iako je isplata krenula 1945, ona je ubrzana tek u jesen 1946. i trajala je do polovine 1948. godine. Do tada Mađarska je isplatila Jugoslaviji nešto više od jedne četvrtine onoga na šta se obavezala.¹³⁵

1. 4. Nove države, novi bilateralni odnosi

Potpisivanjem Ugovora o miru¹³⁶ 10. februara 1947. u Parizu i ratifikacijom u Narodnoj skupštini 16. jula iste godine, Mađarska je formalno povratila punu

¹³⁴ AJ-50-69-133. *Sporazum zaključen između vlade Mađarske Republike i vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije o isporukama robe (materijala) koju je Mađarska dužna isporučiti na ime naknade štete prčinjene Jugoslaviji vojnim operacijama i okupacijom jugoslovenskih teritorija od strane Mađarske*

¹³⁵ AJ-54 -163. *Referat o dosadašnjem načinu isporuka robe na račun reparacija od strane Mađarske.*

¹³⁶ Jugoslavija je jedna od 12 zemalja koje su 10. februara 1947. potpisale Mirovni ugovor sa Mađarskom. Ugovorom je potvrđeno sve ono što je dogovoreno Moskovskim primirjem. Mađarskoj su potvrđene granicama pre bečkih arbitraža. Nadoknada ratne štete je produžena za 2 godine, tj. 8 godina od Primirja. Članom 11 Mađarska se obavezala da u roku od 18 meseci od stupanja Ugovora na snagu vrati Jugoslaviji (i Čehoslovačkoj) sve predmete koji spadaju u kulturna blaga, a koja su došla u posed Mađarske posle 1848, odnosno, istorijske arhive, biblioteke, umetnička dela, kao i arhivu Ilirske deputacije, Komisije i Kancelarije, nastalu u XVIII veku. Članom 38 određena je i slobodna plovidba Dunavom. Jugoslavija je

samostalnost. Saveznička kontrolna komisija je u toku leta privodila svoj rad kraju, ali je sovjetska vojska ostala u mađarskim garnizonima pod izgovorom da se mora obezbediti veza sa Austrijom.¹³⁷ Mađarska KP se ubrzano pripremala za potpuno preuzimanje vlasti. Maćaš Rakoši je krajem maja primorao predsednika vlade Ferencu Nađa da podnese ostavku i na kontrolisanim parlamentarnim izborima poslednjeg dana avgusta komunisti su konačno pobedili Stranku malih posednika.¹³⁸ Od tada su se sve važne spoljnopolitičke odluke donosile u Moskvi, što je bio razlog za neprihvatanje Mađarske, i drugih zemalja u sličnom položaju, u Ujedinjene nacije od strane zapadnih sila. Tek sa naznakama destaljinizacije, u decembru 1955. Mađarska je konačno primljena u ovu organizaciju.¹³⁹

U periodu primirja, posle prvih parlamentarnih izbora, vlada Zoltana Tildija, a zatim i Ferencu Nađa nastojala je da ima podjednako dobre odnose i sa velikim zapadnim državama i sa Sovjetskim Savezom. Obnovljeni su diplomatski odnosi sa petnaest zemalja, pri čemu su Sjedinjene Američke Države napravile prvi korak još za vreme Privremene vlade, čime je ubrzano uspostavljanje i mađarsko-sovjetskih i mađarsko-britanskih diplomatskih odnosa. Obnovljena je i ekonomska saradnja čak sa 25 zemalja, počev od 27. avgusta 1945. kada je potpisan sporazum o ekonomskoj saradnji sa Moskvom.¹⁴⁰

Među ove zemlje spada i Jugoslavija. Prvi značajniji jugoslovensko-mađarski trgovinski sporazum, *Sporazum o robnoj razmeni*, zaključen je 23. decembra 1946. u Beogradu, a istovremeno je potpisan i *Sporazum o regulisanju nerobnih plaćanja između FNRJ i Republike Mađarske*. Sporazume su potpisali Antal Ban, mađarski ministar industrije i vođa mađarske trgovinske delegacije, i Nikola Petrović, jugoslovenski ministar spoljne trgovine.¹⁴¹

Ugovor o miru sa Mađarskom ratifikovala 23. avgusta 1947. godine. AJ-15 -15-270. *Ukaz o ratifikaciji Ugovora o miru sa Mađarskom*.

¹³⁷ I. Romsics, *Hungary...*, str. 245.

¹³⁸ Komunisti su dobili 22% glasova, tj. relativnu većinu. (*Isto*, str. 234-235.) Jugoslovenska štampa je uz puno odobravanje pratila boljševizaciju Mađarske. Prema autoru članka «Разбијање домаће и међународне реакције у Мађарској», Stranka malih posednika je bila glavno гнездо реакције. Jugoslavija je pozdravila ostavku Ferencu Nađa i dolazak na čelo vlade Lajoša Dinješa, dotadašnjeg ministra odbrane, takođe člana SMP. *Тридесет дана*, јуни 1947, год. 5, бр. 18, стр. 24-32.

¹³⁹ I. Romsics, *Hungary...*, str. 245.

¹⁴⁰ Vidi: И. Вида, «Международное положение Венгрии...», стр. 27-31.

¹⁴¹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946*, Knj. II, dok br. 128 i br. 129, str. 348-356.

U ekspozeu o spoljnoj politici u skupštini Jugoslavije poslednjeg dana marta 1947. predsednik vlade, J. B. Tito je, između ostalog, najavio novi, opsežniji trgovinski ugovor sa Mađarskom, koja se u maju pojavila kao jedan od dvanaest inostranih izlagača na Velesajmu u Zagrebu.¹⁴² Za vreme održavanja konferencije u Parizu povodom Maršalovog plana, u julu 1947. godine, Jugoslavija je pojačala ekonomsku saradnju sa susedom. Na osnovu beogradskog decembarskog dogovora o petogodišnjoj saradnji, u Budimpešti je 24. jula potpisan jugoslovensko-mađarski *Sporazum o dugoročnim obostranim isporukama*. Jugoslavija je u zamenu za gvozdena ruda, metale, drvo i hemijske sirovine, dogovorila isporuku fabričkih postrojenja, mašina i industrijskih investicionih dobara iz Mađarske.¹⁴³ Prilikom boravka privredne delegacije mađarske vlade početkom avgusta u Beogradu, o daljoj konkretizaciji zaključenih sporazuma razgovarali su ministri Antal Ban i Zoltan Vaš sa svojim domaćinom Borisom Kidričem, predsednikom Privrednog saveta vlade FNRJ.¹⁴⁴

U međuvremenu, početkom 1947. godine došlo je do uspostavljanja punih diplomatskih odnosa izmenom pažljivo odabranih poslanika, prekaljenih komunističkih kadrova. Za jugoslovenskog poslanika u Budimpešti imenovan je Karlo Mrazović, učesnik revolucije Bele Kuna 1919, moskovski student, španski borac, koji je skoro čitav međuratni period proveo na relaciji Zagreb – Budimpešta – Moskva – Pariz – Madrid.¹⁴⁵ Za mađarskog poslanika u Beogradu imenovan je Zoltan Santo, jedan od osnivača KP Mađarske i aktivni učesnik međuratne mađarske komunističke emigracije u Sovjetskom Savezu.¹⁴⁶

Uporedo sa jačanjem ekonomskih veza, razvijali su se i kontakti u oblasti kulture. Na Prvom kongresu književnika Jugoslavije, održanom u novembru 1946. u Beogradu, među inostranim gostima bio je i Šandor Gergelj, predsednik Udruženja književnika Mađarske.¹⁴⁷ Na poziv Mađarsko-jugoslovenskog društva za kulturnu saradnju,¹⁴⁸ u

¹⁴² *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1947*, Knj. I, Beograd, 1985, str. 365, 541.

¹⁴³ *Isto*, Knj. II, Beograd, 1986, str. 71. Istovremeno je intenzivirana i ekonomska saradnja sa Sovjetskim Savezom. *Isto*.

¹⁴⁴ *Isto*, str. 105-106.

¹⁴⁵ P. Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије 1943-1991*, Beograd, 1995, str. 140.

¹⁴⁶ *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, (сост. Е. Д. Орехова...), Москва, 1998, str. 810.

¹⁴⁷ *Борба*, 16. новембар 1946, str. 5.

¹⁴⁸ Rad Mađarsko-jugoslovenskog društva, koje je u januaru 1947. održalo svoju prvu godišnju skupštinu, je novčano pomagao Komitet za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ. С. Селинић, «Југославија, СССР и источноевропске земље 1944 -1948.», *Ослобођење Београда 1944*, Beograd, 2010, str. 416.

aprilu 1947. u Budimpešti je boravila grupa jugoslovenskih pisaca i umetnika. Dočekali su ih generalni sekretar Društva, Šandor Harasti i beogradski poznanik, književnik Šandor Gergelj. Jugoslovenski operiski pevači su imali zakazan nastup u peštanskoj operi, a bila je predviđena i poseta Segedinu, Pečuju i drugim gradovima.¹⁴⁹

Uoči zvanične mađarske posete, 12. oktobara 1947. u Beogradu je održana osnivačka skupština Kulturnog društva Jugoslavija - Mađarska. Za predsednika društva izabran je Frane Frol, savezni ministar pravosuđa. Na skupštini su govorili Zoltan Santo i Jovan Veselinov, predsednik Planske komisije Srbije. Mađarski poslanik je istakao da u Mađarskoj slično društvo postoji već dve godine i da jako dobro radi na upoznavanju mađarskog naroda sa borbom naroda Jugoslavije za slobodu i nezavisnost. Sa istim ciljem, radi upoznavanja sa savremenom Mađarskom i sa vrednostima Mađarske u oblasti kulture, kao i s namerom približavanja mađarskog i naroda Jugoslavije osnovano je i ovo Društvo.¹⁵⁰

Osnivačka skupština Društva je ujedno bila i najava potpisivanja *Konvencije o kulturnoj saradnji između FNRJ i Republike Mađarske*. U sklopu priprema za potpisivanje Konvencije, mađarski poslanik Z. Santo je u junu 1947. obilazio veća mesta, sela, salaše, fabrike i škole u Bačkoj, razgovarao sa mnogima, neslužbenim i službenim licima. Svoje utiske o položaju Mađara izneo je na konferenciji za štampu, održanoj krajem meseca. Posebno je bio zadivljen radom Antifašističkog saveza žena i Narodnom omladinom i obradovan učešćem Mađara u njima. Izrazio je svoje uverenje da nema opasnosti od denacionalizacije Mađara, da oni slobodno neguju i razvijaju svoju kulturnu baštinu, uživaju ista prava i demokratske slobode kao Srbi i Hrvati, ili pripadnici bilo koje druge nacije.¹⁵¹ Jedini problem koji je video u toku putovanja bio je nedostatak mađarskih nastavnika i udžbenika u srednjim školama, ali se nadao da će se za to naći rešenje u okviru sporazuma koji je bio u pripremi.¹⁵²

U jeku priprema za prvu posetu mađarske vlade u istoriji dve zemlje, 27. septembra 1947. Karlo Mrazović je preneo J. B. Titu nameru predsednika mađarske

¹⁴⁹ *Борба*, 8. април 1947, стр. 4.

¹⁵⁰ *Борба*, 13. октобар 1947, стр. 2.

¹⁵¹ *Борба*, 28. јун 1947, стр. 6.

¹⁵² E. Šajti, *Mađari...*, str. 296. Na kraju izveštaja upućenog mađarskoj vladi, Z. Santo je istakao da «stanovnici Vojvodine, i Mađari i Jugosloveni, uz malo izuzetaka, od srca žele čvrsto prijateljstvo dveju zemalja i ni od čega se ne užasavaju više nego od ometanja spokojnog i mirnog života». *Isto*, str. 297.

vlade, L. Dinješa, da predvodi delegaciju ukoliko dobije potvrdu sa jugoslovenske strane da će se u Beogradu povesti pregovori o sklapanju jugoslovensko-mađarskog ugovora o prijateljstvu. Đerđ Heltai, načelnik Političkog odeljenja MIP-a, koji je o tome razgovarao sa K. Mrazovićem, naglasio je da su Poljaci i Bugari voljni da potpišu takav ugovor sa Mađarima, ali Mađari žele potpisivanje prvog takvog sporazuma sa Jugoslovenima.¹⁵³

Mađarska delegacija je boravila u Beogradu od 13. do 15. oktobra 1947. godine. Lajoš Dinješ, predsednik mađarske vlade, došao je da pripremi potpisivanje sporazuma o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći, posto je već ranije bilo odlučeno da *Konvenciju o kulturnoj saradnji* sa mađarske strane potpiše ministar inostranih poslova, Erik Molnar.¹⁵⁴ Pored njih, u sastavu delegacije su bili i Arpad Sakašić, potpredsednik vlade, Erne Gere, ministar saobraćaja, Peter Vereš, ministar narodne odbrane i Ištvan Dobi, predsednik Stranke malih posednika, kao gost jugoslovenske vlade.¹⁵⁵

Nakon razgovora koji su vođeni u prijateljskom duhu, kako je konstatovano u zvaničnom saopštenju, poslednjeg dana boravka visokih mađarskih zvaničnika, 15. oktobra 1947. svečano je potpisana *Konvencija o kulturnoj saradnji između FNRJ i Republike Mađarske*. U govoru potom održanom, potpisnik Konvencije sa jugoslovenske strane, Marijan Stilinović, predsednik Komiteta za škole i kulturu pri vladi FNRJ, istako je važnost ovoga sporazuma, ne samo u produbljivanju saradnje među intelektualcima, već i u približavanju narodnih masa Jugoslavije i Mađarske.¹⁵⁶

Na svečanom ručku u Belom dvoru, koji je u čast mađarske delegacije priredio, J. B. Tito je, između ostalog, rekao:

«Smatram da ova posjeta zvaničnih predstavnika susjedne nam Mađarske Republike potvrđuje da smo mi na dobrom putu u pogledu produbljivanja naših međusobnih odnosa. Dosadašnji rezultati, i u ekonomskoj i u političkoj saradnji, to potvrđuju...

Dosadašnji odnosi između Jugoslavije i Mađarske dobri su. Oni su dobri i mogli su ostati takvi zbog toga što je i kod mađarskog naroda postojala, kao i kod naroda Jugoslavije, ista želja da živi u dobrim odnosima sa susjedima, sa narodima koje je već

¹⁵³ AJ, 836, KMJ I-2-a/57.

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1947*, Knj. II, Beograd, 1986, str. 270.

¹⁵⁶ Isto, str. 268.

prije mnogo vjekova sudbina povezala da žive kao susjedi. I kad se mi nalazimo jedan uz drugog stoljećima, kad znamo da ćemo morati da živimo kao susjedi stoljećima i hiljadama godina, onda od nas zavisi da sve ono što je u prošlosti bilo rđavo počnemo da ispravljamo. Ja se neću zanositi iluzijama da to može biti odjednom, ali mi možemo postaviti temelje tih budućih odnosa između naših zemalja.»¹⁵⁷

Pošto su sagovornici razmotrili međunarodnu situaciju i saglasili se «da očuvanje mira, sigurnost njihovih zemalja i odbrana suvereniteta iziskuju tešnju saradnju između obe zemlje», u saopštenju izdatom po završetku razgovora između predstavnika dve vlade najavljeno je sklapanje ugovora o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći u bliskoj budućnosti.¹⁵⁸

Ubrzo, krajem godine došlo je do uzvratne jugoslovenske posete na najvišem nivou, kojom je krunisana posleratna bilateralna politika dve susedne zemlje. Delegacija jugoslovenske vlade boravila je u Budimpešti od 6. do 8. decembra 1947, vodeći razgovore o političkim i ekonomskim pitanjima. U sastavu delegacije predvođene J. B. Titom, predsednikom vlade i maršalom Jugoslavije, bili su ministri Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Sreten Žujović i Boris Kidrić, kao i Vladimir Velebit, pomoćnik ministra inostranih poslova.¹⁵⁹ Vrhunac posete predstavljalo je potpisivanje *Ugovora o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći između FNRJ i Republike Mađarske*, 8. decembra 1947. godine.¹⁶⁰

Dolazak Josipa Broza Tita u Budimpeštu izazvao je veliku pažnju mađarske štampe. Uglavnom je isticana važnost ove posete za dalji razvitak odnosa između dve zemlje i odnosa u jugoistočnom delu Evrope. Mađarske novine su tih dana izlazile u proširenom izdanju donoseći Titovu biografiju, pišući o Narodnooslobodilačkoj borbi i novoj Jugoslaviji. Glasilo mađarskih komunista *Sabad nep (Szabad Nép)* pisalo je o velikom značaju potpisivanja ugovora. *Kiš ujšag (Kis Ujság)*, list Stranke malih posednika, nazvao je Titovu posetu istorijskom, žaleći što Mađari nisu imali takvu ličnost

¹⁵⁷ *Isto*, str. 269.

¹⁵⁸ *Isto*, str. 270.

¹⁵⁹ *Isto*, str. 390. Prema svedočenju M. Đilasa, tokom posete, iako se, još uvek višepartijska mađarska vlada pridržavala protokola, bliskost između jugoslovenskog i mađarskog komunističkog rukovodstva bila je očigledna. Došlo je i do njihovog neformalnog susreta, kome su zajedno prisustvovali Laslo Rajk i Janoš Kadar. Već tada su ih, piše M. Đilas, Jugosloveni izdvajali kao «domaće» komuniste, za razliku od «moskovita». M. Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 109.

¹⁶⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1947*, Knj. II, str. 393.

u Drugom svetskom ratu. U javnosti je sa odobravanjem praćena i poseta jugoslovenskog predsednika vlade radnicima u Čepelu.

Josip Broz je ostavio vrlo pozitivan utisak i na Zoltana Tildija, predsednika Republike, koji ga je procenio kao čvrstu, sigurnu i umirujuću osobu.¹⁶¹

I pored gustog rasporeda obaveza šef jugoslovenske delegacije je u toku drugog dana boravka u Budimpešti izdvojio vreme za razgovor sa predstavnicima Demokratskog saveza Južnih Slovena, koje je predvodio Anton Rob, poslanik mađarskog parlamenta.¹⁶²

Međutim, upadljivo je da se o položaju etničkih zajednica nije razgovaralo u toku zvaničnih susreta ni u Beogradu, ni u Budimpešti, a manjine gotovo da nisu pomenute ni u potpisanim sporazumima.¹⁶³

Posle potpisivanja Ugovora, odgovarajući na zdravicu Lajoša Dinješa, predsednika vlade, na svečanom ručku priređenom u čast jugoslovenske delegacije, Josip Broz Tito je konstatovao: «Odnos između nove Mađarske i nove Jugoslavije u dosadašnjem periodu poslije rata pokazao je da je ispravan put kojim smo pošli – put zbližavanja naroda naših zemalja koji su vijekovima živjeli zajedno u ovom dijelu Istočne Evrope, put zbliženja bez obzira na razdor koji su sijali među nama upravljajući i bivše Mađarske i bivše Jugoslavije.»¹⁶⁴

Iako se i u ovim Titovim rečima naslućuje oprez, u opštoj komunističkoj retorici jugoslovensko-mađarski odnosi su znali da budu idealizovani i u raskoraku sa realnošću.

¹⁶¹ AJ, 836, KMJ I-1/9.

¹⁶² *Isto*. Prvih dana decembra, uoči dolaska jugoslovenske delegacije u Mađarsku, Antifašistički savez Južnih Slovena je preimenovan u Demokratski savez Južnih Slovena. M. Ђуковић, «Јужни Словени у новој, демократској Мађарској», *Словенско братство*, год. I, бр. 12, 1947, стр. 834-841. Autor članka je istakao veliki napredak u očuvanju nacionalnih posebnosti Južnih Slovena u Mađarskoj u poslednje dve godine.

¹⁶³ Član 5 (k) *Konvencije o kulturnoj saradnji* navodi kao jedan od zadataka buduće Jugoslovensko-mađarske mešovite komisije «potpomaganje kulturno-prosvetne delatnosti jugoslovenske manjine u Mađarskoj i mađarske manjine u Jugoslaviji». *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1947*, Knj. II, str. 267.

¹⁶⁴ *Isto*, str. 395.

2. Posledice sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948-1952

Sukob nastao između jugoslovenskog i sovjetskog komunističkog vođstva doveo je do potpunog razlaza Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom i zemljama narodne demokratije.

Zbog nepriličnog ponašanja jednog dela oficira, nezadovoljstvo sovjetskim kadrovima pojavilo se još krajem 1944. godine. Prema svedočenju Iva Vejvode, sovjetski savetnici, koje je Josip Broz smatrao neophodnim u razvoju oružanih snaga i privrede nove države, uskoro su bili zapaženi po neumerenim zahtevima. Njihovo ponašanje je bilo i predmet razgovora na jednom od sastanaka Politbiroa CK KPJ. Sovjetski poslanik A. Lavrentjev je došao do saznanja o tom razgovoru i obavestio J. V. Staljina, koji je kopiju beležaka sa sastanka dostavio svim članovima Politbiroa SKP(b). Kasnije je, preko Nikite Hruščova, koji je i sam dobio jedan primerak, ovaj vrlo važan podatak izbio na videlo i omogućio profesoru B. Petranoviću da zaključi dve stvari: «1. da su jugoslovenski rukovodioci na osnovu iskustva sa Sovjetima imali već jednu kritičku distancu prema deformacijama u sovjetskom društvu; 2. da je Staljin bio upoznat sa kritičkim određenjem Jugoslovena prema deformacijama sovjetskih savetnika u Jugoslaviji».¹

Nisu postojale samo jednostrane zamerke. Sa sovjetske strane one su se uglavnom odnosile na neke spoljnopolitičke odluke jugoslovenskog rukovodstva. Izvesna samostalnost u jugoslovenskom komunističkom pokretu je primećena još u ratnom periodu, ali su ponovljene sovjetske primedbe uglavnom prihvatane i vodeća pozicija SKP(b) nikada nije dovođena u pitanje.² Nesuglasice koje su povremeno izbijale na videlo nisu mogle da ugroze čvrsto savezništvo dve kompartije i države u prvim posleratnim godinama.

¹ B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945-1948*, str. 44.

² A. Anikejev, «Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948. godine. Loša volja Staljina ili svestan izbor Josipa Broza Tita. Problem interpretacije», *Tito – viđenja i tumačenja*. ZR, Beograd, 2011, str. 461-462.

Zbog toga je Rezolucija Kominforma³ protiv KPJ i njenog vođstva u leto 1948. godine zatekla sve svetske političare. Silinom sukoba i brzinom kojom se širio na sve državne i društvene segmente bili su zatečeni i glavni akteri, kako se to ispostavilo otvaranjem sovjetskih, tj. ruskih arhiva, početkom devedesetih godina prošlog veka. Zahvaljujući prvenstveno istraživanja ruskog istoričara Leonida Gibjanskog razjašnjena je suštinu sukoba Tito - Staljin: jugoslovensko samostalno vođenje balkanske politike, pokušaj formiranja vojne baze u Albaniji⁴ i intenziviranje odnosa sa Bugarskom početkom 1948. godine, nepoštovanje starijeg u komunističkoj hijerarhiji i neobaziranje na sovjetske interese.⁵

Zemlja koja je 1948. godine bila izbačena iz monolitnog socijalističkog bloka, trasirala je početkom pedesetih godina svoj samostalni put i izgradila sopstveni državni model, kasnije nazvan *nacionalni komunizam*. Glavne karakteristike ovog državnog socijalizma bile su uočljive u demokratizaciji jugoslovenskog društva, u otvaranju prema svetu, u delimičnoj decentralizaciji državne uprave, u uvodjenju samoupravljanja u privredu i u odustajanju od nasilne kolektivizacije sela. Ipak, dok je J. B. Tito na međunarodnom nivou tragaо за saveznicima, utemeljujući pokret nesvrstanih, u unutrašnjoj politici su granice slobode bile jasno ocrtane i jednopartijski sistem decenijama ničim nije bio ozbiljno ugrožen.

³ О nastanku Kominforma, tj. Informbiroа, međunarodne komunističке организације после Другог свetskог рата v. Л. Гибианский, «Подготовка создания Коминформа и проблема социалистического лагеря», *Историја 20. века*, 2/1998, str. 103-127.

⁴ Vidi: А. Живоћ, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Београд, 2011, str. 295-303.

⁵ Vidi: Л. Я. Гибианский, «К истории советско-югославского конфликта 1948-1953. Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10. февраля 1948 года», *Славяноведение*, I (3/1991, str. 12-23), II, (4/1991, 4-36) III(1/1992, 42-56), IV(3/1992, 35-51); L. Gibianski, «The 1948 Soviet-Yugoslav conflict and formation of the 'socialist camp' model», *The Soviet Union in Eastern Europe 1945-1989*, New York, 1994, str. 26-46; L. Gibianskii, «Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori», *Jugoslavija v hladni vojni*, Ljubljana, Toronto, 2004, str. 27-47; Л. Гибианский, «Столкновение Сталин – Тито: мифы и историческая реальность», *ЗР са међународног округлог стола Тито – Стаљин*, Београд, 2007, str. 23-39; L. Gibianskii, «Soviet-Yugoslav relations, the Cominform and Balkan communist parties: documentary sources and some aspects of its research», *The Balkans in the Cold war*, Belgrade, 2011, str. 265-301; такође, v. А. С. Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел. Югославия, СССР и США в начальный период «холодной войны». 1945-1957*, Москва, 2002.

2. 1. Međunarodni položaj Jugoslavije posle razlaza sa Informbiroom

Prve godine izopštenosti Jugoslavije od ideološki joj bliskih zemalja, 1948-1949, bile su mukotrpne i vrlo nesigurne, kako sa spoljnopolitičkog, tako i sa aspekta unutrašnje politike. Zatečeno između nepoverenja Zapada i odbačenosti od strane Istoka, jugoslovensko rukovodstvo je u prvi mah pokušalo da brani svoju nezavisnu poziciju dokazujući ideološku pravovernost i odanost komunističkom pokretu i ukazujući da je suština sukoba na državnom nivou. Tek pod pritiskom sovjetske ekonomske blokade krajem 1949. godine i pred strahom od gladi zbog izuzetno sušne godine i usahlih useva, ono se odlučilo da zatraži pomoć od zapadanih kapitalističkih zemalja.

Pomak u posleratnim američko-jugoslovenskim odnosima predstavljalo je potpisivanje sporazuma o nadoknadi za nacionalizovanu američku imovinu u Jugoslaviji i oslobađanje jugoslovenskih zlatnih rezervi u američkim bankama u julu 1948, nekoliko nedelja po izbijanju sovjetsko-jugoslovenskog sukoba.⁶ Međutim, angloameričko-jugoslovensko nepoverenje je bilo ogromno i obostrano. Ekonomska, a zatim i vojna saradnja, usledila je posle isčekivanja, niza opreznih koraka, ispitivanja i proveravanja i sa jedne i sa druge strane. Pošto je krajem 1948. Sovjetski Savez odlučio da trgovinsku razmenu sa Jugoslavijom u narednoj godini svede na jednu osminu razmene u odnosu na tekuću,⁷ gotovo istovremeno zaključenje jednogodišnjeg trgovinskog sporazuma sa Velikom Britanijom, uz perspektivu produbljivanja ekonomske saradnje, donelo je Jugoslaviji izvesno olakšanje.⁸ Posle budno praćene situacije na Balkanu u toku 1949. i američka administracija se odlučila za politiku «održavanja Tita na površini».⁹ Američka ekonomska pomoć je počela da pristiže 1950. godine, a sledile su je i britanske i fransuske isporuke hrane. Ove isporuke su omogućile da se jugoslovenski režim odrekne kolektivizacije, ali ne i teške industrije u okviru koje je Jugoslavija nastavila da sledi sovjetski model. Američki ambasador Džordž Alen, u Beogradu od januara 1950,

⁶ Lj. S. Adamović, Dž. R. Lempi, R. O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1990, str. 31. Ako je potpisivanje sporazuma i ubrzano događajima, ipak, konačnom postizanju dogovora prethodili su jednogodišnji pregovori. *Isto*.

⁷ *Dokumenti 1948. Knj. 1* (prir. V. Dedijer), Beograd, 1980, str. 639 (dok. br. 132).

⁸ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Zagreb, 1988, str. 60.

⁹ Tvorac sintagme *keeping Tito afloat* je, prema američkom istoričaru Dž. Lempiju, Ernest Bevan, britanski ministar inostranih poslova u laburističkoj vladi K. Atlija. Dž. R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, 2004, str. 229.

uspeo je da ubrza pomoć Jugoslaviji i do marta 1951. isporučeno je hrane u vrednosti od 32 miliona dolara.¹⁰ Ukupna američka pomoć u saniranju posledica katastrofalne suše 1950. godine iznosila je blizu 70 miliona dolara.¹¹

Potpisivanje sporazuma o američkoj vojnoj pomoći usledilo je posle više od tri godine od objavljivanja Rezolucije IB, u novembru 1951.¹² Jugoslavija je u međuvremenu napravila niz političkih koraka koji su uverili zapadne saveznike da ona ostaje na putu nezavisnosti. Kako su приметили američki posmatrači, Jugoslavija je u pomenutom periodu uložila određeni trud u popravljjanje odnosa sa susednim kapitalističkim zemljama: ublažila je retoriku u vezi sa Trstom i Koruškom i, uopšte, upadljivo snizila antizapadnu propagandu, povukla svoje oružane snage iz neposredne okoline Trsta, obustavila pomoć grčkim ustanicima i zatvorila južnu granicu u leto 1949. godine. U jugoslovenskoj štampi je odgovarajuće praćena američka ekonomska pomoć, a zapaženo je i osetno poboljšanje odnosa prema američkim predstavnicima u Beogradu. Najpozitivnija promena sa stanovišta Zapada bila je jugoslovenska odluka da samostalno istupa u radu Organizacije ujedinjenih nacija.¹³

Ova odluka doneta je na sednici Politbiroa CK KPJ održanoj 30. avgusta 1949, kao rezultat diskusije o stavu FNRJ na predstojećem Četvrtom zasedanju Generalne skupštine OUN. Tom prilikom odlučeno je i da se Jugoslavija na jesenjem zasedanju kandiduje za nestalnog člana Saveta bezbednosti, kako bi sprečila sovjetski pokušaj izolacije na međunarodnom planu.¹⁴ Za govornicom u Generalnoj skupštini, 26. septembra 1949, Edvard Kardelj, ministar spoljnih poslova i šef jugoslovenske delegacije, iskoristio je priliku da internacionalizuje jugoslovensko-sovjetski sukob. Njegovo «politički promišljeno i diplomatski uglađeno»¹⁵ izlaganje, pojavno i sadržinski netipično za predstavnike komunističkih zemalja, skrenulo je pažnju mnogih članica Ujedinjenih nacija na malu balkansku zemlju, koja je zahtevala da Sovjetski Savez i

¹⁰ Isto.

¹¹ I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD 1951-1958. godine*, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 2012, str. 115.

¹² O pripremama za vojne pregovore i njihovom toku v. D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 200-344; L. Lis, *Održavanje Tita na površini*, str. 121-168; Д. Богетић, «Војни преговори Југославије са Западом у светлу опасности оружане интервенције источноевропских држава», *Војно-историјски гласник*, 1-2(2003), str. 88-105; I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD...*, str. 117-218.

¹³ I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD...*, str. 53-54.

¹⁴ J. Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945-1953)*, Beograd, 1985, str. 43, 85-88.

¹⁵ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 84.

ostale komunističke zemlje svoju miroljubivost na rečima iskažu i na delu i obustave neprijateljske akcije prema Jugoslaviji. Ključne tačke Kardeljevog govora, zagovaranje saradnje među zemljama sa različitim društvenim sistemom i zalaganje za ravnopravnost među malim i velikim, razvijenim i nerazvijenim državama, nosile su u sebi zametke buduće jugoslovenske spoljne politike - aktivne miroljubive koegzistencije.¹⁶

Isticanje jugoslovenske kandidature za nestalnog člana Saveta bezbednosti iznenadilo je najveći broj zemalja učesnica na Četvrom zasedanju OUN. Iako zatečen ovom objavom, Sovjetski Savez je istog trenutka pokrenuo oštru kampanju protiv izbora Jugoslavije. Međutim, obezbedivši američku podršku, koja je za sobom povukla i dobar deo zemalja Latinske Amerike, Jugoslavija je 20. oktobra 1949. na plenarnoj sednici Četvrtog zasedanja Generalne skupštine OUN izabrana u Savet bezbednosti na dvogodišnji period, od 1. januara 1950. do 31. decembra 1951. godine. Prvi samostalan izlazak FNR Jugoslavije na međunarodnu scenu bio je vrlo uspešan.¹⁷

Spoljnopolitičkim potezima u toku 1949. godine Jugoslavija je odagnala sumnje Zapada u ozbiljnost i dubinu sukoba između dve komunističke zemlje i njihovih lidera, tako da je sredinom novembra iste godine Nacionalni savet bezbednosti (NSC – National Security Council) SAD redefinisao svoju politiku prema Jugoslaviji: u dokumentu «Politika SAD prema sukobu SSSR i Jugoslavije» polazno američko stanovište «održavanje Tita na površini» je, s obzirom na dalje zaoštavanje sovjetsko-jugoslovenskog sukoba, dopinjeno novim odredbama u vezi sa veličinom i načinom vojne pomoći u slučaju izbijanja rata.¹⁸

Sledeće godine Sjedinjene Države su prednjačile u pomaganju Jugoslaviji da prevlada ekonomske teškoće, a istovremeno su podsticale i svoje saveznike da je u tome slede. U septembru 1950. tri zapadne sile, Amerika, Velika Britanija i Francuska su kod Svetske banke podržale jugoslovenski zahtev za zajam. Delikatna situacija u kojoj su se Jugoslavija, pred svojim nižim partijskim članstvom, i zapadne sile, pred svojim javnim mnjenjem, našle zbog moguće vojne saradnje jedne komunističke zemlje sa

¹⁶ Govor E. Kardelja v. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1949*, Beograd, 1991, str.192-196.

¹⁷ Birane su tri nestalne članice Saveta bezbednosti, a za izbor je bilo potrebno dobiti dvotrećinsku većinu. Direktno su izabrane Indija i Ekvador. U drugom krugu glasanja Jugoslavija je pobedila sovjetskog kandidata, Čehoslovačku. O izboru Jugoslavije u Savet bezbednosti v. J. Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija*, str. 85-89; D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 104-106; D. Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd, 1990, str. 120-121.

¹⁸ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 107; L. Lis, *Održavanje Tita na površini*, str. 115.

kapitalističkim svetom u jeku hladnoratovskih odnosa, diktirala je tajnost u pregovaranju. U oktobru 1950. je formiran poseban tripartitni komitet za vojnu pomoć Jugoslaviji, sastavljen od američkih, britanskih i francuskih oficira, koji su imali zadatak da ispituju sve oblike vojne saradnje sa ovom balkanskom zemljom i dogovore jedinstven stav prema njoj.¹⁹ U novembru 1950, prilikom boravka u Vašingtonu, na čelu delegacije koja je pregovarala sa Svetskom bankom oko zajma, Vladimiru Velebitu, zameniku saveznog ministra spoljne trgovine, ponuđena je američka vojna i politička pomoć Jugoslaviji.²⁰

Nakon detaljnih priprema jugoslovenska delegacija predvođena generalom Kočom Popovićem, načelnikom generalštaba, stigla je sredinom maja 1951. u Vašington. U jednomesečnim pregovorima, vođenim pod senkom preteće vojne intervencije komunističkih zemalja, postavljeni su temelji buduće jugoslovensko-američke vojne saradnje. Dogovorom postignutim u Vašingtonu u junu 1951, tj. ulaskom u američki program vojne pomoći, što je i ozvaničeno potpisivanjem sporazuma u novembru iste godine, Jugoslavija je obezbedila nabavku neophodnog naoružanja. Ovim aranžmanom, kao i sličnih vojnih aranžmana, u daleko manjem obimu, ugovorenim sa Velikom Britanijom i Francuskom nakon Vašingtonske konferencije, Jugoslavija je istovremeno sebi obezbedila zaštitu moćne zapadne vojne alijanse.²¹

Vojna tehnika je ipak sporo stizala. Tokom 1952. i 1953. godine od 296 miliona USD američke pomoći Jugoslaviji, samo 43 miliona USD je došlo u obliku oružja, a ostatak za održavanje vojnih snaga od 650.000 ljudi.²²

2. 2. Pritisak IB zemalja i mogućnost vojne intervencije

Dunavska konferencija, koja je na savetovanju ministara spoljnih poslova pobjedničkih zemalja u Njujorku krajem 1946. godine, dogovorena da se održi u leto 1948. zbog potrebe da se definišu prava i obaveze priobalnih država i regiliše plovidba

¹⁹ Д. Богетић, «Војни преговори Југославије са Западом ...», str. 89.

²⁰ L. Lis, *Održavanje Tita na površini*, str. 142-144.

²¹ Više o pregovorima u Vašingtonu v. А. Живоћић, *Вашиingtonска конференција 1951*, Београд, 2015, str. 9-49.

²² Dž. R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija*, str. 229; više o vojnoj pomoći Jugoslaviji v. I Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica, 2006.

Dunavom, bila je pravo mesto za demonstriranje jugoslovenske ideološke pravovernosti i odanosti Sovjetskom Savezu posle donošenja Rezolucije IB. Jugoslovensko-sovjetske nesuglasice oko Beograda, kao mesta održavanja konferencije, primećene u javnosti, brzo su od strane aktera proglašene za nesporazum. Na inicijativu iz Moskve, uoči početka zasedanja usaglašeni su stavovi delegacija zemalja bliskih Sovjetima i dogovoren zajednički nastup, posebno sa Jugoslovenima. Zahvaljujući tome u toku zasedanja nijedan predlog američke, britanske i francuske delegacije nije mogao biti usvojen ukoliko nije odgovarao sovjetskim interesima. Međutim, Beogradska konferencija, održana od 30. jula do 18. avgusta 1948, bila je poslednja demonstracija monolitnosti sovjetskog bloka.²³

Otvoreni sovjetski poziv u Rezoluciji IB članovima KP Jugoslavije da se suprotstave svom najvišem rukovodstvu, smene ga ukoliko ne prizna greške i postave novo, ostavio je dubok utisak na jedan deo partijskog članstva i pokrenuo ga na akciju. Već početkom avgusta 1948, u toku zasedanja Dunavske konferencije osujećen je pokušaj bekstva generala A. Jovanovića i B. Petričevića i pukovnika V. Dapčevića u Rumuniju. Ovi visoki vojni funkcioneri su se izjasnili za Rezoluciju, a plan bekstva u Rumuniju jugoslovenske vlasti su povezale sa idejom formiranja prosovjetske vlade u izbeglištvu.²⁴

Dešavanja u leto 1948. nagovestila su žestok pritisak Sovjetskog Saveza na Jugoslaviju. Zbog toga je stav prema informbirovcima pooštren. Njihova brojnost nije bila zanemarljiva, 11.68% od ukupnog članstva Komunističke partije.²⁵ Strah od hapšenja mnoge je naterao na bekstvo iz zemlje. Prema jugoslovenskim podacima IB emigracija je brojala 4.928 osoba, od kojih je oko 2.400 izbeglo iz Jugoslavije posle donošenja Rezolucije.²⁶ Ubrzo po prispeću na teritoriju IB zemalja dobijali su određena zaduženja i

²³ Više v. M. Гулић, «Београдска дунавска конференција 1948. године», *Токови историје*, 1(2013), str. 173-202.

²⁴ A. Jovanović je ubijen prilikom pokušaja prelaska jugoslovensko-rumunske granice, B. Petričević je uhapšen po povratku u Beograd, a V. Dapčević je uhvaćen početkom septembra na jugoslovensko-mađarskoj granici. I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu*, Zagreb, 1990, str. 130.

²⁵ Ivo Banac je procentulani broj pristalica Rezolucije među jugoslovenskim komunistima izračunao koristeći partijske izvore. *Isto*, str. 149.

²⁶ *Isto*, str. 211.

uzimali učešće u nekom od mnogobrojnih oblika antijugoslovenske kampanje, intenzivno vođene sve do Staljinove smrti.

Informbrovci su najčešće bili uključivani u medijsku antijugoslovensku propagandu. Svaki veći IB centar izdavao je novine i imao određenu minutažu na državnoj radio stanici zemlje domaćina. Prvi list jugoslovenskih emigranata u IB zemljama, *Nova borba*, bio je pokrenut u Pragu, u septembru 1948. pod uredništvom Slobodana Ivanovića, bivšeg atašea za štampu u jugoslovenskoj ambasadi u Vašingtonu.²⁷ U mnoštvu sličnih, za primat se izborio list *Za socijalističku Jugoslaviju*, organ Saveza jugoslovenskih revolucionarnih emigranata, osnovan u sedištu Sveslovenskog komiteta u Moskvi, u proleće 1949. godine. Glavni urednik lista, Radonja Golubović, bivši ambasador Jugoslavije u Rumuniji i predsednik Saveza, general Pero Popivoda, bili su jedni od najangažovanijih pripadnika IB emigracije.²⁸

Pozivanje jugoslovenskih komunista na pobunu protiv rukovodstva i obustava ekonomske saradnje činili su manje opasan vid pritiska sovjetskog bloka zemalja. Uporedo sa ovim, Jugoslavija je ubrzo bila suočena sa najraznovrsnijim oblicima otvorene političke agresije. Milan Bartoš, jedan od najboljih jugoslovenskih poznavalaca međunarodnog prava i dugogodišnji glavni pravni savetnik u Ministarstvu inostranih poslova, u članku «Međunarodna politika Jugoslavije», objavljenom u aprilu 1950. u časopisu *Trideset dana*, grupisao je oblike političkog pritiska IB zemalja na Jugoslaviju u sedam osnovnih kategorija:

- povreda diplomatskog imuniteta (presretanje kurirske pošte, nepoštovanje načela nepovredivosti službenih prostorija jugoslovenskih

²⁷ S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi ...*, str. 560.

²⁸ Saradnici pomenutih i drugih listova (*Pod zastavom internacionalizma*, Bukurešt, *Napred*, Sofija, *Za pobedu*, Varšava, *Za slobodu*, Tirana, *Za ljudsko zmago*, Budimpešta) objavljivali su članke i u vodećoj štampi zemalja domaćina, kao i u glasilu Kominforma *Za trajan mir, za narodnu demokratiju*, čije je sedište zbog sukoba Jugoslavije sa IB prebačeno iz Beograda u Bukurešt. Na Radio Bukureštu su dnevno imali i jednosatnu emisiju – program *Radio Slobodna Jugoslavija*. I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, str. 212-213; P. Лубурић, *Врући мир Хладног рата*, Подгорица, 1994, str. 56-59; takođe, v. М Митровић, С. Селинић, «Југословенска информбироовска емиграција у источноевропским земљама, 1948-1964.», *Токони устопује*, 1-2/2009; više o programu *Radio Slobodna Jugoslavija* v. D. Simić, M. Petrović, *Dražesni KGB – javi se*, Beograd, 2009. Milan Petrović, jedan od autora knjige, bio je urednik *Slobodne Jugoslavije*, za koju je radio od kraja novembra 1950. do oktobra 1954. godine, tj. do obustavljanja antijugoslovenske propagande.

poslanstava, ograničavanje kretanja članova jugoslovenskih misija, njihovo omalovažavanje, zastrašivanje i proterivanje);²⁹

- kršenje pravila o nemešanju u unutrašnje odnose jedne suverene države (formiranje obaveštajne mreže sastavljene od državljana Jugoslavije³⁰ i izdavanje lažnih jugoslovenskih pasoša, rasturanje letaka neprijateljske sadržine);
- organizovanje terorističkih akcija (ubacivanje naoružanih pojedinaca i grupa s ciljem izazivanja nemira u Jugoslaviji);³¹
- otvorene pretnje miru (nota Vlade SSSR od 18. avgusta 1949. godine);³²
- sistematsko izazivanje svakodnevnih graničnih incidenata svih oblika;³³
- nepriznavanje suverene jednakosti (osporavanje prava Jugoslavije na izbor u Savet bezbednosti u jesen 1949. godine);³⁴

²⁹ U periodu od 1. jula 1948. do 1. avgusta 1952. iz sovjetskog bloka zemalja proterano je ukupno 149 diplomatskih i drugih jugoslovenskih predstavnika, ubedljivo najviše iz Čehoslovačke, 42, i iz Mađarske, 41 lice. S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi ...*, str. 442.

³⁰ Zavrbovanih građana FNRJ od strane obaveštajnih službi IB zemalja bilo je i pre Rezolucije. Ali, prema podacima koje je Josip Broz izneo u svom govoru na Drugom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije, 6. oktobra 1951, obaveštajne službe susednih IB zemalja su posle juna 1948. uspele da uvuku u svoju mrežu daleko veći broj građana FNRJ nego ranije: mađarska služba je u svojoj saradničkoj mreži imala ukupno 153 lica, 10 pre i još 143 posle sukoba, rumunska od 19 samo jedno lice pre Rezolucije, bugarska svih 275 posle Rezolucije. *Vojna bezbednost* (edicija: *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985*, Knj. 12), Beograd, 1986, str. 68; J. B. Tito, *Borba za socijalističku demokratiju*, Knj. 5, Beograd, 1953, str. 358.

³¹ Od 1949. do 1951. godine na jugoslovenskoj teritoriji je uhvaćeno 504 lica ubačenih iz Albanije, Bugarske, Rumunije i Mađarske. *Kampanja protiv Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1948-1958*, oktobar 1958, str. 63.

³² Sovjetska vlada je uzela u zaštitu belogardejce uhapšene pod optužbom da su neprijateljski delovali protiv Jugoslavije. U «Odgovoru Vlade SSSR notom br. 208 od 18 avgusta 1949 godine na notu Vlade FNRJ od 30 jula 1949 o razlozima hapšenja nekih belogardejaca – sovjetskih građana», u kojem se traži njihovo hitno puštanje i kažnjavanje krivaca za hapšenje, istaknuto je da u protivnom «sovjetska Vlada smatra za potrebno da izjavi, da se ona neće pomiriti sa takvim stanjem stvari i da će biti primorana da pribegne drugim efikasnijim sredstvima, neophodnim da se zaštite prava i interesi sovjetskih građana u Jugoslaviji i da pozove na red fašističke nasilnike koji su prekoračili sve granice». *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd, 1951, str. 114.

³³ U periodu od 1. jula 1948. do 31. decembra 1952. godine duž jugoslovenske granice sa Albanijom, Bugarskom, Rumunijom i Mađarskom zabeleženo je 5.359 incidenata, 23 ubistva, 37 ranjavanja i 36 slučajeva hapšenja i otmica. *Informburo i Jugoslovenska (narodna) armija: zbornik dokumenata*, Beograd, 2015, str. 228-229. Od Rezolucije 1948. do maja 1954. registrovano je ukupno 7.877 graničnih incidenata. *Vojna bezbednost*, str. 67; o raznovrsnosti graničnih incidenata i provokacija učinjenih od strane susednih IB zemalja više v. B. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945-1958*, Beograd, 2005, str. 183-202.

³⁴ Vidi: Iz govora A. J. Višinskog održanog 20 oktobra 1949 godine na 231 plenarnoj sednici Generalne skupštine UN, nepsredno posle proglašenja rezultata izbora za tri nestalna člana Saveta bezbednosti, *Bela knjiga...*, str. 162-163.

- zastrašivanje putem jednostranog otkazivanja političkih ugovora (posle govora E. Kardelja u Generalnoj skupštini OUN, 28. septembra 1949. SSSR je otkazao Ugovor o prijateljstvu sa Jugoslavijom, a sovjetski primer su sledile Mađarska, Poljska, Bugarska i Rumunija³⁵).³⁶

Sudski procesi protiv titoista i «titoista», vođeni u svim istočnoevropskim prestonicama od 1949. do 1952. godine, predstavljali su još jedan vid antijugoslovenske kampanje. Ujedno, procesi su sprovedeni i sa namerom da se zastraše kolebljivi elementi, suzbije mogući Titov uticaj i spreči širenje «jugoslovenske jeresi» na druge zemlje u sovjetskoj orbiti, te se, gledano sa te strane, može reći da su u potpunosti ispunili svoju svrhu.³⁷ Od početnog, procesa protiv Koči Džodže³⁸ u Tirani, u maju 1949, do poslednjeg, protiv Rudolfa Slanskog³⁹ u Pragu, u novembru 1952, u 41 antijugoslovenskom procesu optuženo je ukupno 275 osoba, od kojih je 68 osuđeno na smrt i 207 lica na višegodišnje kazne zatvorom.⁴⁰ Neki visokopozicionirani partijski i državni funkcioneri, prvooptuženi u ovim procesima, uklonjeni su kao potencijalni rivali svojim, domaćim komunističkim liderima. Neki su odabrani kao najpogodniji za uloge koje je trebalo odigrati u sudnici. Činjenice su prevrtane i izmišljeni dokazi, kao u staljinističkim čistkama uoči Drugog svetskog rata.⁴¹ Po neuverljivosti optužbi i po opsežnosti konstrukcija kojima su tužiocima pribegli, izdvajaju se dva procesa, protiv Lasla

³⁵ *Bela knjiga...*, str. 126.

³⁶ М. Бартош, «Међународна политика Југославије», *Тридесет дана*, 7, 51(1950), str. 27-28. Tekst je istovremeno, aprila 1950, izašao i u američkom časopisu *Foreign Affairs*, pod nazivom «Jugoslavia's struggle for equality». Objavljivanje članka u prestižnom američkom časopisu za međunarodne odnose svedoči da je jugoslovensko rukovodstvo prepoznalo važnost podrške zapadnog javnog mnjenja jugoslovenskom otporu sovjetskim pritiscima.

³⁷ Više v. V. Mastny, *The Cold War and Soviet insecurity*, New York, 1996, str. 67-74.

³⁸ Koči Džodže, bivši potpredsednik albanske vlade i ministar policije, uhapšen je u decembru 1948. Kao Titovom čoveku i pretnji Albanskoj nezavisnosti, održano mu je tajno suđenje u proleće sledeće godine. K. Džodže je proglašen krivim i streljan. А. Живоћ, *Југославија, Албанија и велике силе*, str. 376-378.

³⁹ O procesu R. Slanskog, generalnom sekretaru KP Čehoslovačke, koji je, pored antijugoslovenskog, imao dominantan antisemitski karakter, v. S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi ...*, str. 599-613.

⁴⁰ *Isto*, str. 445, nap. 249.

⁴¹ V. Mastny podseća da su posleratni montirani procesi krenuli sa Balkana, bez Staljinove inicijative, od Dauhaskog procesa «nacističkim špijunima i kapitalističkim agentima», bivšim španskim borcima u Ljubljani u aprilu 1948. godine. V. Mastny, *The Cold War and Soviet insecurity*, str. 67; sažeto o čistkama u Istočnoj Evropi krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina prošlog veka v. I. Berend, *Centralna i Istočna Evropa: 1944-1993*, Podgorica, 2001, str. 84-99; R. J. Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth century – and after*, 2. ed, London, 1997, str. 261-274.

Rajka u Budimpešti, u septembru 1949, i protiv Trajča Kostova u Sofiji, u decembru iste godine.⁴²

Između ova dva suđenja u Budimpešti je u novembru održano treće, poslednje, zasedanje Informbiroa, na kome je doneta druga, daleko oštrija rezolucija protiv Jugoslavije, pod nazivom «Jugoslovenska kompartija u rukama ubica i špijuna». «Zdrave snage» u zemlji još jednom su pozvane da se suprotstave «fašističkom teroru klike Tito-Ranković», koja je «pretvorila Beograd u centar američke špijunaže i antikomunističke propagande».⁴³ Jake kvalifikacije i neodmerene optužbe produbile su jaz između Jugoslavije i istočnoevropskih zemalja.

Krajem 1949. godine odnosi Jugoslavije sa IB zemljama činilo se da ne mogu da budu gori. Kao nestalna članica Saveta bezbednosti od početka 1950. Jugoslavija se ponašala maksimalno korektno, razmatrajući svaki problem zasebno i pokušavajući da se principijelno opredeljuje. Već u prvom mesecu svog mandata, Aleš Bebler, jugoslovenski predstavnik u SB i stalni delegat FNRJ u Ujedinjenim nacijama, podržao je sovjetski predlog o isključenju kuomintanškog predstavnika iz Saveta, jer pobedom revolucije u Kini on nije mogao biti odgovarajući predstavnik kineskog naroda. Pošto ovaj predlog nije prihvaćen, Sovjetski Savez se povukao i narednih sedam meseci nije učestvovao u radu Saveta bezbednosti.⁴⁴ Po izbijanju Korejskog rata u junu 1950. godine, iako pitanje predstavnika NR Kine u SB u međuvremenu nije bilo rešeno, SSSR je, pod uticajem razvoja događaja u Koreji, 1. avgusta vratio svog predstavnika u Savet.⁴⁵

⁴² O procesu vođenom protiv L. Rajka biće više reči u nastavku teksta. Trajčo Kostov, bivši bugarski ministar unutrašnjih poslova, takođe je optužen je za nedozvoljene veze sa jugoslovenskim rukovodstvom, proglašen krivim i ubrzo streljan. Jugoslovenska ambasada u Sofiji je označena kao leglo špijuna i jugoslovenskim diplomatama na čelu sa ambasadorom Josipom Đerđom je u januaru 1950. otkazano gostoprimstvo. P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, Beograd, 2007, str. 218, 231.

⁴³ *Bela knjiga...*, str. 156-159.

⁴⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1950*, Beograd, 1993, str. 9-11.

⁴⁵ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 175. Posle povlačenja japanskog okupatora u avgustu 1945. na teritoriji Koreje ostale su američke i sovjetske oružane snage, koje su svojim prisustvom poduprle stvaranje dve države sa različitim državnim i društvenim uređenjem, Severnu i Južnu Koreju, čija linija razgraničenja i danas ide duž 38 paralele. Severnokorejske snage su 25. juna 1950. izvršile prodor na jug i ubrzo stigle do Seula. U odsustvu Sovjetskog Saveza, Savet bezbednosti je početkom jula izglasao pružanje pomoći korejskom stanovništvu, što je prvenstveno američku vojnu intervenciju u Koreji stavilo pod okrilje Ujedinjenih nacija. Pošto je, nakon ove odluke Saveta, sovjetski predstavnik vraćen u SB, izgledalo je da je prethodnim povlačenjem u januaru 1950, Sovjetski Savez otpočeo pripreme za dalekoistočnu kampanju, računajući na pometnju i blokadu koja će, njegovim bojkotom nastati u radu Saveta, ali su se ove procene pokazale pogrešnim. *Isto*, str. 166.

Zauzimanje stava prema ratu u Koreji za Jugoslaviju je bilo vrlo neugodno i iziskivalo je veoma oprezne i dobro odmerene diplomatske korake, o kojima se odlučivalo u kontekstu moguće vojne intervencije u sopstvenoj zemlji. Nakon što su njihovi predlozi u vezi sa smirivanjem dalekoistočne krize bili odbačeni, od svih članica Saveta bezbednosti jedino je Jugoslavija bila uzdržana prilikom glasanja o pružanju pomoći korejskom narodu, procenjujući da, ukoliko bi se našla u sličnoj situaciji, ne bi želela ulazak stranih trupa na svoju teritoriju, već samo logističku podršku.⁴⁶

Iako je od leta 1950. godine svet bio zaokupljen Korejskim ratom, Jugoslavija nije dopustila da njihovi problemi budu potisnuti sa međunarodne scene. U toku Petog zasedanja Generalne skupštine OUN u Njujorku, u uopštenom govoru o međunarodnim odnosima, održanom 25. septembra 1950, Edvard Kardelj, potpredsednik vlade, ministar spoljnih poslova i šef jugoslovenske delegacije, podsetio je prisutne na svakodnevne neprijateljske aktivnosti sa kojima se Jugoslavija suočavala poslednje dve godine: granični incidenti, ubacivanje diverzantskih grupa, proterivanje diplomatskih predstavnika, raseljavanje jugoslovenskih nacionalnih manjina u Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj, ratnohuškačka antijugoslovenska propaganda.⁴⁷ Tom prilikom izneo je predlog vlade FNRJ da sa svakom od pomenutih susednih zemalja Jugoslavija sklopi sporazum o trajnom miru i nenapadanju, ali je, takođe, naglasio da je «uopšte vrlo aktuelna opasnost da se pod izvesnim uslovima pod maskom odbrane od agresije u stvari baš i započne agresija... To navodi jugoslovensku delegaciju da podnese Generalnoj skupštini predlog da se u toku ovog zasedanja donese rezolucija koja će sprečiti ili bar otežati takvo maskiranje agresije».⁴⁸

Jugoslavija nije verovala u mogućnost smirivanja situacije na svojoj granici, te je predlogom o sklapanju sporazuma sa susedima o nenapadanju samo demonstrirala svoju dobru volju. Istovremeno, predlogom o definisanju agresije nastojala je da sa sebe skine svaku odgovornost u slučaju oružanog sukoba u kojem bi ona bila jedna od zaraćenih strana. Rezolucijom o dužnostima država u slučaju izbijanja neprijateljstva, usvojenom na Petom zasedanju OUN u novembru 1950, definisana je procedura za obustavu

⁴⁶ *Isto*, str. 160-166; takođe, o Jugoslaviji i korejskom pitanju v. J. Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija*, str. 123-137.

⁴⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1950*, str. 218.

⁴⁸ *Isto*, str. 221.

konflikta u što kraćem roku: uz zadržavanje prava na samoodbranu, najkasnije u roku od 24 časa od izbijanja sukoba, država u sukobu mora da da izjavu o spremnosti da prekine vatru i da povuče trupe po međusobnom dogovoru, ili pod uslovima koje odrede Ujedinjene nacije. Usvajanje ove rezolucije potvrdilo je ispravnost nove jugoslovenske diplomatije i ohrabrilо državno rukovodstvo na dalje diplomatske korake.⁴⁹

Koliko je bila realna opasnost od sovjetske vojne intervencije u Jugoslaviji posle razlaza jugoslovensko-sovjetskog rukovodstva? I da li je izbijanje rata u Koreji sprečilo agresiju na Jugoslaviju?

Nesumnjivo da je u jugoslovenskom rukovodstvu u toku 1949. i 1950. godine postojao strah od sovjetske vojne intervencije. Bojazan je poticala iz saznanja jugoslovenske obaveštajne službe o pokretima sovjetskih trupa u graničnom pojasu susednih zemalja, udaljavanju pripadnika jugoslovenskih manjina iz tog pojasa i vojnom organizovanju IB emigracije i raspoređivanju u Mađarsku, Rumuniju i Bugarsku.⁵⁰ Iako je javno izražavao sumnju u mogućnost napada na zemlju, prosuđujući da Sovjeti neće rizikovati da ispadnu agresori,⁵¹ krajem decembra 1950. Josip Broz je, razmatrajući ipak mogućnost da Jugoslavija bude uvučena u neki eventualni sukob svetskih razmera, pravio planove za pojedine faze rata i diskutovao o ratnoj taktici sa članovima najužeg rukovodstva.⁵²

U toku britansko-američkih konsultacija krajem avgusta 1949, nakon preteće sovjetske note Jugoslaviji od 18. avgusta, zaključeno je da se napad na Jugoslaviju ipak ne može isključiti, a početkom septembra iste godine objavljeno je i zajedničko saopštenje u kome je istaknuto da bi agresija na nju imala «ozbiljnih posledica».⁵³

Iako je, prvenstveno na osnovu političkih pretpostavki, prihvaćena mogućnost napada na Jugoslaviju, verovatnoća da će se napad dogoditi, takođe prema angloameričkim procenama, bila je veoma mala. Velika Britanija je učestalost graničnih incidenata tokom 1949. tumačila kao jedan vid pritiska na jugoslovensko rukovodstvo i podršku informbirovske snagama u zemlji da zbace «Titovu kliku», a ne kao neposrednu vojnu

⁴⁹ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 187.

⁵⁰ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, str. 214.

⁵¹ Odgovori Josipa Broza Tita, predsednika vlade FNRJ, na konferenciji za štampu o spoljnopoličkim pitanjima, Beograd, 28. april 1950. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1950*, str. 94-95.

⁵² *Титов дневник* (прир. П. Симић), Београд, 2009, str. 64-66.

⁵³ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 77.

opasnost po Jugoslaviju. Jedino ukoliko bi se Sovjetski Savez odlučio na sukob svetskih razmera, mogao je doći u obzir rat i u Jugoslaviji. Posle izbijanja rata u Koreji, u britanskim spoljnopolitičkim i vojnim krugovima razmatrani su i eventualni pravci napada na Jugoslaviju iz sovjetskih satelitskih zemalja.⁵⁴

Američke procene u vezi sa vojnom intervencijom u Jugoslaviji nisu se razlikovale od britanskih. O verovatnoći napada razmatrano je u dokumentima Centralne obaveštajne agencije (CIA), *Procena sposobnosti jugoslovenskog režima da odoli sovjetskom pritisku tokom 1949 (ORE 44-49)*, od 20. juna 1949. i *Verovatnoća invazije na Jugoslaviju u 1951. godini (NIE-29)*, od 20. marta 1951.⁵⁵ U dokumentu iz 1949. zaključeno je da u toku te godine Sovjetski Savez ne planira nikakvu vojnu agresiju na Jugoslaviju.⁵⁶ Nepune dve godine kasnije američki analitičari su, prateći opsežne vojne pripreme sovjetskih satelitskih zemalja, procenjivali da su pripreme za moguću intervenciju gotove, uz ogradu da ne poseduju dokaze za postojanje namere da se Jugoslavija napadne. Dakle, zbog manjka obaveštajnih podataka nisu bili u mogućnosti da odgovore na pitanje «da li je Kremlj odlučio da napadne Jugoslaviju» u toku 1951, ali su napad okarakterisali kao «ozbiljnu mogućnost».⁵⁷ Neizvesnost vojne intervencije obezbeđivala je Jugoslaviji bolje pozicioniranje u toku pregovora sa Sjedinjenim Državama. Analizirajući pomenuta i druga dokumenta američke obaveštajne službe, I. Laković je u svojoj doktorskoj disertaciji zaključio da je «ova opasnost ...češće posmatrana u smislu *kolika bi mogla da bude*, nego kolika je stvarno bila» i da je u trenutku potpisivanja sporazuma o vojnoj pomoći SAD Jugoslaviji u novembru 1951, već «završen ... period iole realne opasnosti od sovjetskog oružanog napada.»⁵⁸

O postojanju sovjetskog vojnog plana za napad na Jugoslaviju uz pomoć mađarskih i rumunskih jedinica, svedočio je Bela Kiralj, oficir mađarske vojske 1949. i politički emigrant na Zapadu posle 1956. godine. On je, takođe, prvi izneo tezu da je J. V.

⁵⁴ P. Vukman, «The possibility of a Soviet military attack against Yugoslavia in British archival documents (1948-1953)», *Токони историје*, 1-2/2009, str. 163-176.

⁵⁵ *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948-1983*, prir. M. Pavlović, Beograd, 2009, str. 57-81; takodje, v. M. Павловић, «Процене ЦИА о развоју југословенско-совјетских односа и могућности инвазије на Југославију 1948-1953», *ЗР Тито – Стаљин*, str. 123-141.

⁵⁶ *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948-1983*, str. 58.

⁵⁷ *Isto*, str. 73-74.

⁵⁸ I. Laković, *Vojni odnosi Jugoslavije i SAD...*, str. 66.

Staljin odustao od napada posle odlučne intervencije SAD i UN u Koreji,⁵⁹ dok je, prema svedočenju Envera Hodže, J. V. Staljin odbacio mogućnost vojne intervencije još u novembru 1949. godine.⁶⁰

Upoređujući usmena i pisana svedočenja B. Kiralja sa dostupnim arhivskim izvorima, uzgred otkrivši u njima niz nedoslednosti, mađarski istoričar Laslo Riter je utvrdio da ni u jednom do sada poznatom izvoru mađarske i ruske provenijencije, kao ni u arhivima nekadašnjih istočnoevropskih satelitskih država, nema dokaza o postojanju sovjetskog vojnog plana za napad na Jugoslaviju. Nasuprot tome, krajem 1950. godine u Mađarskoj je razrađen odbrambeni plan u slučaju jugoslovenske agresije, zasnovan na pogrešnoj pretpostavci da se Jugoslavija pridružila imperijalističkim zemljama i da predstavlja neposrednu pretnju za Mađarsku. Glavni zadatak mađarske vojske, koja je počela da se formira tek 1948. i 1950-1951. još uvek nije bila sprema za rat, bio je da pruži otpor eventualnom jugoslovenskom napadu. U tom cilju, podstaknuta iz Moskve, a kao sastavni deo sovjetskog južnog odbrambenog sistema, Mađarska je pristupila utvrđivanju granice prema Jugoslaviji, završavajući fortifikaciju tek u januaru 1955. godine.⁶¹

Početkom 1951, od 9. do 12. januara, u Moskvi je, na Staljinovu inicijativu, održana konferencija visokih političkih i vojnih predstavnika sovjetskog bloka zemalja na kojoj je doneta odluka o povećanju ljudstva i naoružanja, tj. podizanju borbene gotovosti istočnoevropskih armija u roku od dve, tri godine na nivo sa koga bi mogle uspešno da se suprotstave imperijalističkom bloku. Uspostavljen je i *Koordinacioni komitet za razvoj oružanih snaga zemalja narodne demokratije*, na čije čelo je postavljen sovjetski maršal Nikolaj Bulganjin.⁶² Da li je Staljinova namera bila priprema za ofanzivni ili defanzivni evropski rat, moguće je utvrditi tek pošto se otvore delovi ruskih arhiva, koji čuvaju relevantne izvore za ovu problematiku. Do tada se mogu iznositi samo pretpostavke na

⁵⁹ Béla K. Király, «The aborted Soviet military plans against Tito's Yugoslavia», *At the brink of war and peace. The Tito-Stalin split in the historic perspective*, ed. W. E. Vucinich, New York, 1982, str. 273-288.

⁶⁰ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, str. 131. Tih godina albanski vođa je u toku svojih poseta Sovjetskom Savezu pokušavao da dobije vojnu pomoć, insistirajući na oružanoj opasnosti od Jugoslavije. Pomoć je dobijao, ali je Moskva svaki put isključivala bilo kakvu ugroženost Albanije od strane Jugoslavije. A. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе*, str. 388-392.

⁶¹ L. Ritter, «War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian army in early Cold War Soviet strategies», *ZR «Balkanski pakt 1953/1954»*, Beograd, 2008, str. 280-281.

⁶² *Isto*, str. 264; J. Baev, «Bulgaria and the Balkan Pact (1953-1954)», *ZR «Balkanski pakt 1953/1954»*, str. 243.

osnovu sećanja i beležaka učesnika, a da to može biti varljivo, vidi se na primeru svedočenja Bele Kiralja. Razvoj sukoba u Koreji svakako je uticao na Staljinove planove na evropskom tlu, kao što je i početak Korejskog rata uticao na razmatranje mogućih dešavanja na Balkanu i pokrenuo Jugoslaviju da potraži saveznike među balkanskim državama i izbori mesto u zapadnim odbrambenim planovima. Uspehi kineskih trupa u Koreji, izveštaji o slabom otporu američkih jedinica i saznanja o američko-britanskim neslaganjima⁶³ mogli su podići sovjetsko samopouzdanje i navesti Staljina na pomisao o brzom rušenju zapadnoevropskog društvenog poretka u jednom olujnom pohodu. Ali, promena situacije, američki kontranapad i napredovanje, te krah kinesko-severnokorejskih trupa u aprilu 1951. morali su odagnati takvu pomisao. Godine 1951. niti mađarska, niti bilo koja druga istočnoevropska satelitska vojska nije bila spremna za vođenje rata, zaključio je Laslo Riter.⁶⁴

2. 3. Promena percepcije suseda

Posleratni ekonomski oporavak opustošene Centralne i Istočne Evrope nije se mogao izvesti bez državne intervencije i nacionalizacije. Uloga države u obnovi zemlje uočljiva je i na primeru Mađarske: obuzdavanje hiperinflacije u avgustu 1946. izvedeno je uz strogu državnu kontrolu cena, nadnica, kredita i proizvodnje, a istovremeno država je postala i najveći kupac industrijske robe. Ovakvo stanje pogodovalo je sovjetizaciji istočnoevropskih država i učvršćivalo i inače jak položaj Komunističke partije u svim vladajućim koalicijama.⁶⁵ Bez obzira na to da li je potpuno komunističko preuzimanje vlasti u ovom delu Evrope tokom 1948. godine bilo posledica ili uzrok prekida odnosa sa Zapadom, činjenica je da se ono u svakoj zemlji odvijalo prema istom obrascu: brzo i surovo izbacivanje koalicionih partnera, a zatim apsorbovanje socijaldemokrata.⁶⁶ Već u toku 1947. KP Mađarske je uspela da potisne iz koalicije najuticajniju posleratnu

⁶³ E. Bajanov, «Assessing the politics of the Korean War, 1949-51», *CWIHP Bulletin*, 6/7(1995/1996), str. 89-90.

⁶⁴ L. Ritter, «War on Tito's Yugoslavia?...», str. 266-267; v. A. C. Аникеев, *Как Tutto от Сталина ушел...*, str. 187-189.

⁶⁵ I. Berend, *Centralna i Istočna Evropa: 1944-1993*, str. 48-49.

⁶⁶ *Isto*, str. 61-62.

organizovanu političku snagu, Partiju sitnih posednika, neprestano optužujući njene vođe za zaveru protiv Republike, hapseći ih i prisiljavajući ih na emigraciju. U martu 1948. obrazovanjem zajedničkog Političkog odbora, KPM je otpočela pripreme za ujedinjenje sa Socijaldemokratskom strankom Mađarske. Tri meseca kasnije, u istom danu, 12. juna, održani su njihovi pojedinačni kongresi na kojima su donete odluke o ujedinjenju i stvaranju Partije mađarskih trudenika, i zajednički, osnivački kongres nove partije.⁶⁷ Stara partija pod novim imenom i formalno je postala neprikosnovena sila u Mađarskoj.

Kada je izgledalo da bi dve susedne zemlje, Jugoslavija i Mađarska, pod vođstvom bratskih kompartija mogle krenuti ubrzanim putem pomirenja i približavanja južnoslovenskih sa mađarskim narodom, ostavljajući za sobom ratne traume, pokazalo se, kao i nebrojano puta do tada, da su žudnja prema moći i sama moć i pojedinca i države, jači od svake ideologije. Tako je i potpuni razlaz između J. B. Tita i J. V. Staljina, doveo i do potpunog razlaza između J. B. Tita i M. Rakošija, neprikosnovenog mađarskog lidera, čija je celokupna politička karijera bila čvrsto vezana za sovjetskog vođu.

Urušavanje jugoslovensko-mađarskih odnosa, primetno stanovništvu sa obe strane granice od leta 1948, u narednih nekoliko godina, sve do Staljinove smrti, izgledalo je kao da neminovno vodi otvorenom oružanom sukobu. Pogoršanje partijskih odnosa, započeto pismom Centralnog komiteta KPM Centralnom komitetu KPJ u proleće 1948, vodilo je ubrzanom pogoršanju odnosa i na državnom nivou, odakle se prelivalo na sve društvene segmente i nastavilo da truje tek nešto malo oporavljene međuljudske i međususedske odnose. Pismo CK KPM, dostavljeno jugoslovenskim «drugovima» preko CK SKP(b) u kome su podržani sovjetski stavovi izneti u pismu od 27. marta, bilo je prvo u nizu sličnih pisama drugih kompartija i najavilo je organizovanu hajku protiv KPJ.⁶⁸ Posebno je bila uvredljiva osuda mađarskih drugova bez ikakve najave i pokušaja da se čuje i druga strana u sporu, jugoslovenska.

O lošem stanju u jugoslovensko-mađarskim odnosima čitav mesec pre donošenja Rezolucije IB, svedoči izjava mađarskog poslanika, Zoltana Santoa, od početka juna

⁶⁷ *Trudecem dana*, 6, 31(1948), str. 110-111.

⁶⁸ *Kampanja protiv Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1948-1958*, str. 23-24..

1948, «da je njegov rad u Jugoslaviji (posle odbijanja jugoslovenske delegacije da prisustvuje zasedanju Kominforma u Bukureštu – prim. K. K.) postao skoro nemoguć».⁶⁹

Početak antijugoslovenske kampanje, koju su po donošenju Rezolucije pokrenule IB zemlje, poklapa se sa obustavom isporuka mađarskih reparacija u toku leta 1948. godine. Prema jugoslovensko-mađarskom sporazumu od 11. maja 1946. Mađarska se obavezala da reparacije u iznosu od 70 miliona US dolara isporuči do 20. januara 1951, ali je na molbu mađarske vlade taj rok produžen za dve godine, do 20. januara 1953. Već u toku prve reparacione godine, 1946. kasnilo se sa isporukama. Do kraja januara 1947. isporučeno je 50% robe u vrednosti predviđenoj za prethodnu godinu, a do kraja oktobra 1947. tek 43% od predviđenog za tekuću godinu.⁷⁰

Jugoslovenska vlada je u novembru 1947. uputila i zvaničan protest mađarskoj strani zbog neispunjavanja obaveza preuzetih potpisivanjem Reparacionog sporazuma. Povod za verbalnu notu vlade FNRJ od 12. novembra je bilo odbijanje Mađarske da isporuči Jugoslaviji zaostale količine naftnih derivata, preko potrebnih jugoslovenskoj privredi. U isto vreme Mađarska je na osnovu trgovinskih sporazuma isporučivala velike količine nafte i naftnih derivata drugim državama.⁷¹

Međutim, jugoslovenski protest nije doneo željene rezultate. Naprotiv, 18. juna 1948, na adresu Predsedništva vlade FNRJ, stigla je molba mađarske vlade da joj se, po ugledu na «prijateljski Sovjetski Savez», prepolovi preostali deo reparacionih obaveza.⁷² U razmatranju mađarske molbe, a imajući u vidu tešku ekonomsku situaciju i suseda i svoju, jugoslovenska vlada je zatražila od reparacione komisije u Budimpešti detaljan izveštaj o dotadašnjim isporukama. Zaključci izneti u referatu Jugoslovenske reparacione delegacije od 21. juna 1948. nisu išli u prilog mađarskoj molbi: prvo, utvrđeno je da je sovjetski reparacioni dolar zaračunavan dvostruko više od jugoslovenskog (sovjetski je mađarsku državu koštao 30-34 forinte, a jugoslovenski 16-18 forinti); drugo, do trenutka sovjetskog otpisa polovine preostalog duga, mađarske reparacione obaveze prema Sovjetskom Savezu su u potpunosti izvršavane prema sporazumu; treće, Mađarska je

⁶⁹ Marko (A. Ranković) je pismom od 4. juna 1948, između ostalog, obavestio Starog (J. B. Tita) da se Z. Santo u tom smislu požalio Nikoli Kovačeviću, članu CK KPJ, pri čemu je primećena neupućenost mađarskog poslanika u razloge za ovakav jugoslovenski postupak. AJ, 836, KMJ I-3-c/18.

⁷⁰ AJ, 50-69-155. Reparacije iz Mađarske.

⁷¹ AJ, 50-69-390.

⁷² AJ, 50-69-414.

Jugoslaviji vratila tek jednu četvrtinu, a Sovjetskom Savezu jednu trećinu duga; i četvrto, Mađarska nije restituisala jugoslovensku imovinu. Preporuka reparacione komisije je bila, da ukoliko i dođe do otpisivanja dela reparacionog duga, treba izričito navesti grupe, odnosno, vrste materijala na koje se otpisivanje duga odnosi.⁷³

Pošto je Jugoslavija odbila smanjenje reparacionog duga, obustava isporuka materijala predviđenog Reparacionim ugovorom je u toku avgusta 1948. bivala sve učestalija, zbog čega je 30. avgusta zvanično, u pisanoj formi, šef Jugoslovenske reparacione delegacije zatražio objašnjenje od predsednika Mađarskog reparacionog zavoda.⁷⁴ Ovo, kao i dva naredna pisma iz prve polovine septembra ostala su bez odgovora. Ipak, nezvanično se saznalo da je mađarska vlada odlučila da, bez obzira na jugoslovenski stav, umanja dug prema Jugoslaviji za 50%, kako bi na taj način obezbedila ispunjenje svog trogodišnjeg plana. Za isplatu jugoslovenskih porudžbina Mađarskom reparacionom zavodu su znatno smanjeni krediti, te je to prouzrokovalo zaostajanje i obustavu isporuka.⁷⁵

Iz izveštaja Lazara Brankova, savetnika jugoslovenskog poslanstva u Budimpešti u to vreme, upućenog Edvardu Kardelju, ministru inostranih poslova, 20. septembra 1948, sledi da je ove informacije, takođe, nezvanično potvrdio i predsednik Mađarskog reparacionog zavoda i da je odluka o obustavi reparacionih isporuka imala političku pozadinu. Kako je u istom razgovoru predstavnicima reparacione komisije predloženo da bi Jugoslavija robu, na koju se računalo u pokretanju već primljenih uređaja i postrojenja, mogla uzeti «na račun trgovine dok se još može», L. Brankov je zaključio da se Mađarska sprema da uvede političko-ekonomske sankcije Jugoslaviji, ali pri tom želi da ne ošteti sebe. Savetnik poslanstva je izneo stav da bi preuzimanje bilo kakve reparacione robe trgovinskim putem, oslabilo pregovaračku poziciju Jugoslavije. Dok je Mađarska pokušavala da postigne novi, povoljniji reparacioni dogovor, roba proizvedena za Jugoslaviju ležala je u magacinima. Zbog toga je mađarska vlada polovinom septembra uputila verbalnu notu vladi FNRJ, pozivajući je na pregovore u vezi sa regulisanjem preostalih reparacionih obaveza.⁷⁶

⁷³ AJ, 54-163. Referat o dosadašnjem načinu isporuka robe na račun reparacija od strane Mađarske.

⁷⁴ AJ, 836, KMJ I-3-b/424.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

Međutim, pregovori nisu ni započeti, jer ih je mađarska strana usloвила povlačenjem izjave poslanika Karla Mrazovića u vezi sa reparacijama, date 1. avgusta 1948, da će se u slučaju potrebe Jugoslavija obratiti nadležnim međunarodnim telima. Sa mađarskog stanovišta, bila je sporna i Uredba o prelasku mađarske imovine na teritoriji FNRJ u vlasništvo FNRJ, doneta na osnovu Ugovora o miru, takođe, 1. avgusta 1948.⁷⁷

Nepristajući na te uslove jugoslovenska vlada je još nekoliko puta pozvala mađarsku vladu na pregovore, a kada je u noti od 19. maja 1949. zatražila konkretan odgovor u vezi sa pokretanjem pregovora o mađarskoj imovini u Jugoslaviji, mađarska vlada je notom od 25. maja 1949. otkazala gostoprimstvo Jugoslovenskoj reparacionoj delegaciji, smatrajući da je njen rad na mađarskoj teritoriji postao izlišan. Četiri meseca kasnije jugoslovenska vlada je pred zemlje potpisnice Ugovora o miru sa Mađarskom iznela spor o reparacijama na razmatranje,⁷⁸ ali pomak u jugoslovensko-mađarskim reparacionim pregovorima nastupio je tek nekoliko godina kasnije.

U junu 1949. godine mađarska vlada je otkazala i Ugovor o privrednoj saradnji na području aluminijumske industrije, kao i Sporazum o dugoročnim mađarskim isporukama i jugoslovenskim protivisporukama, a u decembru iste godine i preostale trgovinske sporazume o robnoj razmeni i plaćanjima koja proističu iz uzajamne robne razmene. U maju 1949, do trenutka kada je prestala da izvršava obaveze prema Jugoslaviji preuzete investicionim sporazumom za period od 1947. do 1951. godine, ispunila je tek 8% od onoga na šta se obavezala.⁷⁹

2. 3. 1. Informbirovska propaganda u Mađarskoj i odnos prema jugoslovenskoj manjini

Propagandna borba Istočnog bloka, kao i svi drugi vojni i politički oblici pritiska na Jugoslaviju vođeni su čvrstom rukom bezbednosnih službi istočnoevropskih zemalja iz

⁷⁷ *Bela knjiga...*, str. 93-95 (dok. br. 39). Pismo poslanika FNRJ u NR Mađarskoj od 27. septembra 1949. godine šefovima diplomatskih misija SSSR, SAD i Ujedinjenog Kraljevstva u Budimpešti kojim se traži da uzmu u razmatranje spor o reparacijama između FNRJ i NR Mađarske.

⁷⁸ *Isto.*

⁷⁹ *Isto*, str. 281 (dok. br. 192), 282 (dok. br. 193), 410, 440; v. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1949*, str. 95-96 (dok. br. 47), 100-103 (dok. br. 51).

98 centara, od koji se 12 nalazilo na teritoriji Mađarske.⁸⁰ Mađarski Ured državne bezbednosti, odnosno, AVH (Államvédelmi Hivatal) bio je izuzetno aktivan u prikupljanju obavještajnih podataka preko svojih diplomatskih predstavnika, ali i preko pripadnika mađarske nacionalnosti u Vojvodini, nezadovoljnika svih vrsta. Obaveštajci i agenti su masovno ubacivani na jugoslovensku teritoriju s ciljem prikupljanja vojno-političkih informacija, rasturanja propagandnog materijala, izvođenja diverzantskih akcija. Jugoslovenske bezbednosne službe uspele su da otkriju i uhvate preko 200 takvih lica, među kojima je bilo i bivših pripadnika Jugoslovenske armije.⁸¹

Glavni centri obavještajnog rada prema Jugoslaviji bili su u Segedinu, Pečuju i Sombathelju, a njihova delatnost se prvenstveno sastojala u ubacivanju i rasturanju propagandnog materijala, suvozemnim, ili vodenim putem, Dunavom i Tisom. Agenti za ovaj posao su regrutovani među jugoslovenskim prebezima, švercerima, dvovlasnicima,⁸² ne retko primoranim na to. Do polovine 1949. agenti su odabirani na brzinu i slabo pripremani, te su često padali u ruke jugoslovenskoj policiji. Suočena sa neuspehom AVH je izvršila reorganizaciju i prebacila težište na prikupljanje vojno-političkih podataka. Kasnijim pregrupisavanjem u toku 1952. godine stvoreni su pri komandama okruga graničnih jedinica obavještajni centri, tzv. odeljenja za daljinsko izviđanje. U više navrata iz ovih centara su u Jugoslavju bile ubacivane subverzivne grupe sastavljene od IB emigracije, ali su i dalje prvenstveno prikupljani obavještajni podaci.⁸³

Informbirovska emigracija je učestvovala u svim oblicima borbe protiv jugoslovenskog rukovodstva. Među 412 lica prebeglih u Mađarsku, bilo je oko 140 dezertera, uključujući 15 oficira i 7 podoficira. Većinu emigranata je AVH uključio u obavještajni rad prema Jugoslaviji. Od 25 zavrbovanih pripadnika vojne emigracije, 14 je

⁸⁰ P. Лубурић, *Врћу мур ...*, str. 54.

⁸¹ *Vojna bezbednost*, str. 65-66.

⁸² Novi (posleratni) jugoslovensko-mađarski sporazum kojim je regulisano korišćenje dvovlasničkih imanja i malogranični promet potpisan je 27. novembra 1947. Polovinom 1949. praktično je prekinut, ali nije i formalno raskinut. Na jugoslovenske dvovlasnike je vršen veliki pritisak da se priključe propagandnom ratu protiv Jugoslavije. Od polovine 1948. do polovine 1950. Vlada FNRJ je zbog maltretiranja njenih dvovlasnika uputila Vladi NR Mađarske 14 protestnih nota. *Bela knjiga...*, str. 205, nap. 1.

⁸³ *Obaveštajna služba i vojnoobaveštajna služba Mađarske*, DSNO, Uprava bezbednosti, pov. br. 1711, 1970, str. 25-27.

ilegalno ubacivano u Jugoslaviju s ciljem sprovođenja raznih obaveštajno-subverzivnih akcija. Među ovih bivšim vojnicima, bilo je 7 nekadašnjih oficira Jugoslovenske armije.⁸⁴

Popagandni materijal (brošure, novine) pripreman u IB centralama u Bukureštu i Moskvi, prebacivan je u Mađarsku, Albaniju, Bugarsku i Austriju odakle je raznim kanalima ubacivan u Jugoslaviju.⁸⁵ Mađarska obaveštajna služba je uglavnom koristila vodene tokove Dunava i Tise, jer je nenaseljene rečne obale bilo teže kontrolisati. Brodovi, ili ribarski čamci, mogli su lako i brzo prići obali, izbaciti pripremljeni materijal i nesmetano se udaljiti. Za ovaj posao su korišćeni i, često ucenjeni, dvovlasnici sa obe strane.⁸⁶

Kampanja protiv Jugoslavije vodila se i u centralnim listovima IB zemalja, kao i putem radio-stanica za koje su pripremane emisije na jezicima jugoslovenskih naroda. Primera radi, prema jugoslovenskoj statistici, u trećoj četvrtini 1949. godine, *Szabad nép* (Szabad nép), list PMT, je u proseku 9,1% svog prostora mesečno koristio za objavljivanje članaka, vesti i karikatura protiv FNRJ, a Radio-stanica Budimpešta je za jugoslovensko govorno područje 1948. počela da emituje jednu emisiju dnevno, da bi u julu 1950. u svojoj programskoj šemi u popodnevним i večernjim satima imala takve 4 emisije dnevno u trajanju od po 15 do 45 minuta.⁸⁷

Svojim govorima i člancima u antijugoslovenskoj kampanji su se posebno istakli čelnici Partije mađarskih trudenika, na prvom mestu Maćaš Rakoši, generalni sekretar Partije i potpredsednik vlade, Mihalj Farkaš, ministar narodne odbrane i zamenik generalnog sekretara Partije, te Jožef Revai, ministar narodnog obrazovanja i glavni

⁸⁴ *Isto*, str. 27-28. Najpoznatiji među njima bio je bivši kapetan JA Rade Mrđenović, uhvaćen prilikom drugog ilegalnog boravka u Jugoslaviji. Više o R. Mrđenoviću v. B. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta...*, str. 214. Prema mađarskim izvorima, aktivno su protiv Jugoslavije uzela učešće 132 emigranta, uglavnom organizovani u male i zatvorene kružoke. P. Vukman, «Political activities of *ibeovci* emigrants in Hungary (1948-1953)», *Токови истопује*, 3/2017, str. 37; više o životu i radu IB emigracije u Mađarskoj v. P. Vukman, «*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen*». *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948-1980)*, Budapest-Pécs, 2017.

⁸⁵ *Советский фактор в Восточной Европе 1944-1953. Документы, Т. 2 (1949-1953)*, Москва, 2002, str. 216 (dok. br. 76).

⁸⁶ Duž granice sa jugoslovenske strane živele su 904 dvovlasničke porodice. Jugoslovenska obaveštajna služba nije imala podatke o broju takvih mađarskih porodica. Dešavalo se, međutim, da uhvaćeni agenti imaju lažne dvovlasničke isprave. *Obaveštajna služba i vojnoobaveštajna služba Mađarske*, str. 32.

⁸⁷ *Bela knjiga...*, str. 436-439.

urednik *Sabad nepa*.⁸⁸ Nakon Rakošijevog govora na skupu u Kečkemetu, gde je optužio Jugoslaviju za teror nad pristalicama SSSR, Vlada FNRJ je 27. avgust 1948. uputila i prvu notu Vladi NR Mađarske, zbog antijugoslovenske kampanje vođene od strane visokih državnih funkcionera.⁸⁹

Odmah po donošenju Rezolucije IB krenuo je i pritisak na predstavnike Demokratskog saveza Južnih Slovena. Poslednjeg dana juna 1948. godine, Antun Rob, generalni sekretar Saveza, narodni poslanik i član PMT pozvan je u CK PMT na razgovor sa M. Farkašem, zamenikom generalnog sekretara Partije. Od Antuna Roba je traženo da u ime Saveza podrži stav Centralnog komiteta u vezi sa Rezolucijom i napiše uvodnik za *Sabad nep* u kome bi javno osudio KP Jugoslavije. Pošto je A. Rob to odbio, M. Farkaš mu je oduzeo poslaničku legitimaciju i zatražio partijsku knjižicu. Sledećeg dana na istom mestu, Andraš Salai, visoki partijski funkcioner, pokušao je da izvrši pritisak na Milana Ognjenovića, organizacionog sekretara Centralne uprave DSJS. Milan Ognjenović je, takođe, odbio da podrži rezoluciju i ostao bez partijske knjižice. Dan kasnije i Eduard Karagić, član Izvršnog odbora CU DSJS, je odbio da osudi jugoslovenske komuniste. Istoga dana mađarski zvaničnici su i na sednici Centralne uprave zatražili od rukovodstva manjine da se izjasni za Rezoluciju. Izvršni odbor Centralne uprave DSJS je na sednici održanoj u popodnevnim satima 3. jula 1948. izglasao rezoluciju u kojoj je izražen protest zbog narušavanja autonomije manjinske organizacije od strane mađarskih zvaničnika i zbog oduzimanja mandata A. Robu i njegovog isključenja iz Partije trudbenika.⁹⁰

Pojedinačni pritisci na članove Izvršnog odbora CU DSJS nastavljeni su i narednih dana, a ubrzo, 10. jula 1948. dogodilo se i ranjavanje Miloša Mojića, jednog od istaknutijih aktivista DSJS, koji je sledećeg dana i preminuo, što je mađarska policija iskoristila za ulazak u Savez i ukidanje autonomije ove organizacije. Pod sumnjom da su učestvovali u ubistvu čoveka koji se izjasnio za Rezoluciju IB, rukovodioci južnoslovenske organizacije su uhapšeni. Pušteni su na slobodu tek krajem jula, kada je

⁸⁸ *Isto*, str.220-223. Tekst M. Rakošija, «Jugoslovenski trockisti – jurišni odredi imperijalizma», objavljen u *Sabat nepu* 8. juna 1949. štampan je i kao brošura u 1.200 primeraka s namerom da se preko Albanije rastura po Jugoslaviji. *Советский фактор в Восточной Европе 1944-1953*, T. 2, str. 217.

⁸⁹ *Тридесет дана*, 7, 32/33 (1948), str. 112.

⁹⁰ AJ, 837, KPR I-3-a Mađ: O jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Mađarskoj (1944-1956), str. 22-23; takođe, v. B. Љ. Цветковић,., «Југословенска сазнања о положају српске мањине у Мађарској и Румунији 1948-1953», *Срби и Југославија*, Београд, 2007, 378-397.

pod optužbom za Mojićevo ubistvo uhapšen Živko Boarov, jugoslovenski ataše za štampu.⁹¹

Pola veka kasnije, prisećajući se događaja koji je ubrzao oživljavanje jugoslovensko-mađarskog nepoverenja i neprijateljstva, akteri i svedoci afere Mojić-Boarov, Lazar Brankov i Ivo Vejvoda u jednom su bili saglasni: Živko Boarov je upao u zamku mađarske tajne policije.⁹² Miloš Mojić, saradnik mađarske policije, prema rečima L. Brankova, inicirao je sastanak sa Ž. Boarovim, zaduženim za saradnju sa DSJS, 10. jula u Tekelijanumu. Razgovor se pretvorio u svađu, svađa u tuču. Ispaljen je hitac, a ranjeni Mojić je sutradan u bolnici podlegao povredama. Mađarska policija je zatražila izručenje Živka Boarova zbog ubistva. Lazar Brankov je hitno otišao u Beograd na konsultacije. Na sastanku sa A. Rankovićem odlučeno je da Ž. Boarov može biti saslušan samo u prostorijama jugoslovenskog poslanstva. Posle deset dana, prisećao se L. Brankov, J. B. Tito je lično odlučio da se Živko Boarov preda mađarskoj policiji i poslao je I. Vejvodu u Budimpeštu da tu aferu privede kraju.⁹³

Za razliku od L. Brankova, koji je krivicu za stradanje Ž. Boarova pripisao jugoslovenskom vođi, Ivo Vejvoda je smatrao da je Boarov ispaao žrtva bezobzirne mađarske propagande i neprijateljske delatnosti prema Jugoslaviji. Zadužen da ispita slučaj na licu mesta, I. Vejvoda se već na putu do Budimpešte uverio u čvrst mađarski stav o izručenju Boarova, koji mu je izneo lično Maćaš Rakoši.⁹⁴

U jugoslovenskom poslanstvu u Budimpešti niko nije sumnjao u nevinost Živka Boarova. Prepričavajući događaj I. Vejvodi, Boarov je ostavio utisak dobroćudnog i časnog čoveka: po nagovoru L. Brankova otišao je na sastanak sa M. Mojićem, izbila je svađa i tuča, ali, sa ubistvom, delovao je iskreno, nije imao nikakve veze.⁹⁵

⁹¹ AJ, 837, KPR I-3-a Mađ: O jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Mađarskoj, str. 25.

⁹² *Razgovor sa L. Brankovim* vodio D. Simić, Pariz, 1998; G. Berić, *Zbogom XX. stoljeće. Sjećanja Ive Vejvode*, str. 129-134.

⁹³ *Razgovor sa L. Brankovim* vodio D. Simić, Pariz, 1998.

⁹⁴ Ivo Vejvoda je do Budimpešte putovao specijalnim vozom, kojim se iz zvanične posete Sofiji, preko Beograda, vraćala mađarska partijsko-državna delegacija na čelu sa M. Rakošijem. Na stanici u Beogradu Mađare su pozdravili Milovan Đilas i Stanoje Simić. U, prema sećanju I. Vejvode, hladnom i suzdržanom susretu, M. Đilas je zamolio da do Budimpešte povezu i visokog zvaničnika Ministarstva inostranih poslova. Može se pretpostaviti da su ovo zajedničko putovanje I. Vejvode i M. Rakošija jugoslovenske vlasti smatrale zgodnom priliko da se pokrene razgovor o trenutno gorućem problemu između dve države. G. Berić, *Zbogom XX. stoljeće. Sjećanja Ive Vejvode*, str. 129.

⁹⁵ *Isto*, str. 131-132. Prema rečima (nepretencioznim u odnosu na sećanja L. Brankova i I. Vejvode) samog Živka Boarova, on je otišao na sastanak sa M. Mojićem, ne bi li ga nagovorio da ne uvlači DSJS u

Iako je postojala opasnost da se Živko Boarov, ako izađe, više ne vrati u poslanstvo, u Beogradu je odlučeno da u pratnji I. Vejvode ipak ode u centralnu zgradu mađarske policije na ispitivanje, o čemu je odmah obavještena i mađarska strana. Sledećeg jutra Ž. Boarov, I. Vejvoda i Vladimir Gavrilović, ekonomski savetnik poslanstva i prevodilac I. Vejvodi, krenuli su na zakazano ispitivanje. Čim su ušli u zgradu, Gabor Peter, šef mađarske policije, sproveo ih je u jednu podrumsku prostoriju. gde je bila pripremljena pozornica za sudski proces, sudije, tužilac, ožalošćena, svedok optužbe. Po završetku sudjenja, ne ispitivanja, G. Peter je I. Vejvodi saopštio da je krivica Ž. Boarova ustanovljena i da je on uhapšen. Ivo Vejvoda je odbio da napusti zgradu policije, smatrajući da je i on uhapšen, ali je popodne, po naređenju iz Beograda, prekinuo sa protestom. Sve vreme boravka u policiji Gabor Peter je bio izuzetno ljubazan prema njemu, a u jednom trenutku je ugrabio priliku i da mu stavi do znanja da ceo slučaj «nije stvar policije», nego «stvar drugih».⁹⁶ Pošto se našao u rukama AVH, Živku Boarovu u narednih nekoliko godina više nije bilo spasa.⁹⁷ Ostaće upamćen kao jedna od prvih žrtava sovjetsko-jugoslovenskog konflikta.

Sredinom jula, po ovlašćenju ministra unutrašnjih poslova, rukovodstvo Demokratskim savezom Južnih Slovena preuzeo je Janoš Đuška, mađarski kontraobaveštajac, čiji je zadatak bio da pripremi održavanje IV kongresa Saveza i sprovede kampanju u korist Rezolucije u mesnim i oblasnim podružnicama. Na kongresu održanom u Budimpešti početkom avgusta 1948, pod nadzorom mađarske policije, kako je izvestila štampa u Jugoslaviji,⁹⁸ izabrano je novo rukovodstvo, odgovarajuće mađarskoj državnoj politici, staro rukovodstvo Saveza okarakterisano je kao izdajničko i, konačno, Partija mađarskih trudbenika je podržana u svom stavu prema IB Rezoluciji.⁹⁹

kampanju protiv Jugoslavije. U koškanju do kojeg je došlo, opalio je pištolj za koji je Boarov tvrdio da je Mojićev i da ga je on stalno nosio sa sobom. Mađarska policija nije utvrdila u čijem je vlasništvu pištolj bio, ali je konstatovala ubistvo iz nehata. A onda se umešala politička policija. V. Popin, *Montirana politička suđenja u Mađarskoj*, str. 20 (u rukopisu).

⁹⁶ *Isto*, str. 132-134.

⁹⁷ U predmetu za ubistvo M. Mojića Živko Boarov je osuđen na doživotnu robiju tek u decembru 1953. godina. U decembru 1955. optužba protiv njega je izmenjena i kazna mu je preinačena. Posle skoro sedam godina provedenih u samici bio je upućen na rad u zapadnu Mađarsku, odakle je uspeo da pobjegne i ode u jugoslovensko Poslanstvo u Budimpešti. Nakon pregovora sa mađarskim vlastima, odobren mu je povratak u zemlju početkom 1956. godine. V. Popin, *Montirana politička suđenja...*, (u rukopisu), str. 20.

⁹⁸ *Trpudecem dana*, 7, 32/33 (1948), str. 110.

⁹⁹ AJ, 837, KPR I-3-a Mađ: O jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Mađarskoj, str. 26.

U drugoj polovini 1948. nastavljeno je uklanjanje starih funkcionera iz lokalnih ograna DSJS, a bivšim članovima Izvršnog odbora i Centralne uprave, koji su stavljeni pod policijski nadzor, zabranjen je svaki politički rad.¹⁰⁰

Propagandni pritisak na manjine pojačan je kad se krajem oktobra 1948. godine IB emigraciji pridružio Lazar Brankov sa jednom grupom službenika poslanstva.¹⁰¹ U sledećim nedeljama jugoslovenski predstavnici su bezuspešno pokušavali da vrata novac i mercedes poslanstva koji L. Brankov uzeo pri odlasku, protestujući kod mađarskih vlasti i tražeći njegovo izručenje zbog pronevere para i imovine FNRJ.¹⁰² Poslanstvo u Budimpešti uputilo je 26. oktobra i verbalnu notu Ministarstvu inostranih poslova Mađarske zbog hapšenja i ispitivanja D. Devedžića, sekretara poslanstva, iako je on imao urednu diplomatsku legitimaciju. Dušan Devedžić je priveden kada je u prostorijama Tanjuga tražio od smenjenog dopisnika Ozrena Krstonošića, koji je podržao Rezoluciju, da preda prostorije dopisništva.¹⁰³ Međutim, neprilični postupci mađarskih vlasti protiv jugoslovenskih diplomatskih predstavnika nastavljani su i u narednom periodu.

U prvoj polovini 1949. počela su hapšenja nacionalno najsvesnijih predstavnika manjine, a ubrzo i suđenja za špijunažu u korist Jugoslavije i antidržavnu delatnost. Početkom 1950. došlo je do prvih masovnih deportacija sa južne granice u radne logore u unutrašnjosti, a to je ujedno i godina kulminacije odmazde nad jugoslovenskom manjinom. Prema jugoslovenskoj proceni, u periodu od juna 1948. do kraja 1952. godine ukupno je internirano oko 100 pripadnika manjine, uhapšeno oko 5.000, suđeno je 60, a oko 2.200 je deportovano.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Isto, str. 26-27.

¹⁰¹ Među njima su bili Dušan Vidović, zamenik vojnog atašea, Milutin Stevanović, šef trgovinskog odeljenja i Branislav Doroslovački, šef konzularnog odeljenja. Neki od njih su bili za Rezoluciju, drugi su im se priključili iz protesta protiv «izručivanja» Živka Boarova, prisećao se pedeset godina kasnije L. Brankov, ne uviđajući ništa ne logično u načinu ispoljavanja protesta. (D. Simić, *Razgovor sa L. Brankovim*, Pariz, 1998.) Ivo Vejvoda svedoči da je L. Brankov imao dosta uticaja na osoblje poslanstva, mada su mu, i pre nego što je mogao da nasluti da je L. Brankov sovjetski agent, njegovi predlozi u vezi sa slučajem Boarov izgledali «avanturistički i besmisleni». G. Berić, *Zbogom XX. stoljeće. Sjećanja Ive Vejvode*, str. 132. O L. Brankovu kao prvom lideru IB emigracije u Mađarskoj v. P. Vukman, Péter, «Political activities of *ibeovci* emigrants in Hungary (1948-1953)», *Tokovu ucmapuje*, 3/2017, 37-41; više v. P. Vukman, «*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen*». *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948-1980)*, Budapest-Pécs, 2017.

¹⁰² MOL XIX-J-1-j 3 Kül 0212-48; *Isto*, 0258-48.

¹⁰³ *Isto*, 025-48.

¹⁰⁴ AJ, 837, KPR I-3-a Mađ. O jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Mađarskoj, str. 31-32.

Jugoslovenski protesti upućeni mađarskim zvaničnicima protiv proganjanja i prisilnog raseljavanja južnoslovenske manjine ignorisani su,¹⁰⁵ te je pitanje zaštite prava i slobode čoveka, garantovanog posleratnim međudržavnim ugovorima o miru, Vladimir Popović, član delegacije FNRJ na V redovnom zasedanju Generalne skupštine UN, pokrenuo na sastanku Političkog komiteta specijalno sazvanog povodom povrede prava i slobode čoveka u Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji, 5. oktobra 1950.¹⁰⁶ Početkom novembra na zasedanju Generalne skupštine usvojena je i rezolucija kojom se osuđuju vlade ovih zemalja zbog povrede pomenutog prava, što nije uticalo na promenu njihove politike prema južnoslovenskim sunarodnicima.¹⁰⁷

Suprotno situaciji u Mađarskoj, narušeni bilateralni odnosi nisu uticali na pogoršanje položaja mađarske manjine u Jugoslaviji. Pripadnici ove manjine su, kao i svi drugi, dolazili pod udar vlasti ukoliko su joj bili ideološki protivnici, odnosno pristalice IB rezolucije. Vladajuće strukture su pratile političko raspoloženje među jugoslovenskim Mađarima. Naročito su Mađari u Bačkoj bili izloženi velikoj antijugoslovenskoj propagandi, koju su intenzivno sprovodile budimpeštanska i druge mađarske radio stanice. Takođe, njihove rodbinske i prijateljske veze sa iseljenjima Mađarima su bile jače nego u drugim delovima zemlje i ogledale su se u hiljadama razmenjanih pisama na mesečnom nivou. Bilo je pojedinačnih slučajeva nacionalističkih ispada, kao za vreme letnjih Olimpijskih igara u Helsinkiju 1952, kada je u finalnoj fudbalskoj utakmici između Jugoslavije i Mađarske, Mađarska pobedila sa 2:0, ali ništa što je pretilo da se otrgne kontroli.¹⁰⁸ O minimalnom uticaju mađarske obaveštajne službe i IB propagande svedoči i podatak da je samo 74 pripadnika mađarske nacionalne manjine bilo osuđeno kao pristalice Rezolucije, što je u odnosu na ukupnu mađarsku populaciju u Jugoslaviji zanemarljiv broj. Jugoslovenske obaveštajne službe imale su veoma pozitivno mišljenje o

¹⁰⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1950*, str. 205-206 (dok. br. 103).

¹⁰⁶ *Isto*, str. 230-233 (dok. br. 113).

¹⁰⁷ S. Selić, D. Bajagić, *Jugoslavija i svet 1945-1950. Hronologija*, Beograd, 2010, str. 457. O raznovrsnosti mađarkog šikaniranja vezanog za Rezoluciju IB svedočio je i slovenački stručnjak za međunarodno pravo, Ivo Murko, jugoslovenski otpravnik poslova u Pragu, 1949-1950. Tih godina je brzi voz na pruzi Beograd-Budimpešta-Prag tri puta nedeljno vozio spavaća kola sa jugoslovenskim sprovodnicima. Oni su u Prag dolazili sa jednokratnom mađarskom tranzitnom vizom, važećom samo u jednom pravcu! Svaki put je I. Murko morao trčati u mađarsko poslanstvo u Pragu, kako bi jugoslovenskim železničarima obezbedio povratnu vizu u roku od nekoliko sati, koliko se voz zadržavao u mestu. I. Murko, *Meje in odnosi s susedami*, Ljubljana, 2004, str. 362.

¹⁰⁸ J. Попов, *Народни фронт у Војводини 1944-1953*, Нови Сад, 1986, str. 264-265.

držanju mađarske etničke grupacije u godinama sukoba sa Sovjetskim Savezom i ostalim istočnoevropskim zemljama.¹⁰⁹

Takođe, prema podacima obaveštajnih službi, u periodu od 1948. do 1955. godine u Jugoslaviju je prebeglo 2.313 mađarskih državljana, najviše tokom 1949. godine. Neki od njih nastavili su izbeglički put ka Zapadu. U istom periodu 770 lica je vraćeno sa granice, pošto su ih jugoslovenski organi procenili kao nepodobne za dobijanje azila.¹¹⁰

2. 3. 2. Sudski procesi

Režirani sudski politički procesi vođeni u istočnoevropskim zemljama krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina prošlog veka spadaju u poseban vid pritiska na Jugoslaviju, koju je trebalo prokazati i njene lidere razotkriti kao prevrtljive i lažljive uljeze u komunistikom svetu. Čini se, pak, u odnosu na domaću publiku, da je osnovni cilj ovih procesa bilo zastrašivanje protivnika sovjetske dominacije i čvršće vezivanje kolebljivih elemenata za Sovjetski Savez.

Maćaš Rakoši, generalni sekretar Partije mađarskih trudbenika, imao je i poseban razlog za organizovanje spektakularnog suđenja. Namera mu je bila da povрати Staljinovo poverenje, koje je ranije izgubio neoprezno hvaleći jugoslovensko posredništvo u rešavanju čehoslovačko-mađarskog spora u vezi sa mađarskom manjinom u Slovačkoj, i uopšte, posleratnom bliskošću sa jugoslovenskim liderima.¹¹¹ Osim toga, ukazala mu se i prilika da ukloni nekog od svojih političkih takmaca. Dvoumeći se između Imrea Nađa i Lasla Rajka, odlučio se za potonjeg, procenjujući da će Sovjeti lakše prihvatiti žrtvovanje nekoga ko nije pripadao grupi «moskovita».¹¹²

Laslo Rajk je bio jedan od najuglednijih i najpopularnijih mađarskih komunista. Član Partije od 1931. i španski borac, jedini je među partijskim liderima proveo rat u

¹⁰⁹ *Obaveštajna služba i vojnoobaveštajna služba Mađarske*, str. 30. Prema istraživanju E. Šajti zbog podrške Rezoluciji u Jugoslaviji je osuđeno 244 lica mađarske nacionalnosti. E. Šajti, *Mađari...*, str. 285 (nap. 113).

¹¹⁰ *Obaveštajna služba i vojnoobaveštajna služba Mađarske*, str. 31.

¹¹¹ K. Kimura, «The influence of L. Rajk's trial on Hungarian foreign policy in the late 1940-s to the early 1950-s. The role of Mátyás Rákosi and the Soviet counselors in the process of preparation for L. Rajk's trial in 1949.», *Pecob's Papers Series* [elek. izvor], June 2012, 24 (ISSN 2038-632X), str. 19.

¹¹² I. Romsics, *Hungary in the Twentieth...*, str. 272.

zemlji, interniran od strane Hortijeveg režima. Posle internacije kao partijski sekretar za Budimpeštu bio je aktivan u pokretu otpora 1944. godine.¹¹³ U koalicionoj vladi 1946. postavljen je za ministra unutrašnjih poslova, što upućuje na činjenicu da je njegova lojalnost Sovjetskom Savezu bila van svake sumnje. Pone dve godine bio je na ključnom položaju za transformaciji Mađarske u sovjetsku satelitsku državu. U leto 1948. imenovan je za ministra spoljnih poslova, čime je signaliziran pad njegove karijere. U junu 1949. Laslo Rajk je uhapšen.¹¹⁴

Istovremeno, pod sumnjom da su špijunirali u korist Zapada, planirali likvidaciju M. Rakošija i izdvajanje Mađarske iz Istočnog bloka, uhapšeno je još nekoliko članova PMT i dva jugoslovena, Lazar Brankov i Milan Ognjenović. Uz pomoć sovjetskih savetnika, pristiglih na Rakošijev poziv, čitavo leto je pripremano suđenje, a optuženi nasilno uvežbavani da odigraju svoje uloge u njemu. L. Rajk je u početku odbijao saradnju sa istražiteljima, ali je kasnije, kao i ostali, izložen fizičkoj i psihičkoj torturi prihvatio da izgovori sve što mu je AVH, na čelu sa svojim šefom, Gaborom Peterom, servirala.¹¹⁵

Konačno, kada je u septembru 1949. godine podignuta otužnica protiv Lasla Rajka i saučesnika i održano suđenje, u optužnom predmetu su se našli i članovi najužeg jugoslovenskog rukovodstva. Željeni efekat organizatora javnog suđenja je ipak izostao. Umesto toga, proces protiv Rajka je ostalo upamćeno kao vrhunac antijugoslovenske propagande i antititoističke histerije mađarskog rukovodstva. Optužbe su bile toliko apsurdne i proizvoljne da su izazvale nevericu i kod predstavnika Istočnog bloka.¹¹⁶

Suđenje, održano od 16. do 24. septembra, u Jugoslaviji je pomno praćeno i komentarisano i u štampi i na radiju. Na podsticaj Uprave državne bezbednosti, Josip Hrnčevića, javni tužilac FNRJ i član CK KPJ, analizirao je optužnicu, tačku po tačku, i sam tok procesa, argumenovano dokazujući da je proces iskonstruisan: Laslo Rajk je optužen da je još tridesetih godina sarađivao sa Hortijevom policijom, posle Španskog građanskog rata postao američki špijun, a u toku Drugog svetskog rata radio je i za

¹¹³ L. Rajk je i fizički je bio sušta suprotnost M. Rakošiju: znatno mlađi, visok, zgodan, harizmatičan. *Isto.*

¹¹⁴ A. B. Ulam, *Titoism and the Cominform*, 1952, str. 196.

¹¹⁵ v. *Советский фактор в Восточной Европе, Т. 2 (1949-1953)*, str. 177 (nap. 2); K. Kimura, «The influence of L. Rajk's trail on Hungarian foreign policy in the late 1940-s to the early 1950-s....», *Pecob's Papers Series*, June 2012, 24; I. Romsics, *Hungary in the Twentieth...*, str. 273.

¹¹⁶ v. *Советский фактор в Восточной Европе, Т. 2 (1949-1953)*, str. 176 (dok br. 58).

nemačku obaveštajnu službu. Posle rata Amerikanci su ga predali titoistima, te je od 1946. godine sledeći američko-jugoslovenske naloge radio na rušenju mađarske narodne demokratije. U vrlo kompromitujućem kontekstu pomenuta su imena mnogih Jugoslovena, španskih boraca i članova najužeg rukovodstva. Jedini dokaz navodima optužnice bila su priznanja optuženih i iskazi svedoka privedenih u sudnicu iz zatvora.¹¹⁷

Direkcija za informacije Vlade FNRJ izdala je 17. septembra 1949. saopštenje povodom suđenja Laslu Rajku, okarakterisavši optužnicu kao najnoviji napad na Jugoslaviju. Navodeći primere posleratne pomoći i jugoslovenske predusretljivosti prema Mađarskoj, u saopštenju je istaknuto da je do uspostavljanja prijateljskih veza između najužeg rukovodstva dve zemlje došlo na mađarsku inicijativu i uz znanje sovjetskih vlasti, te je bila potpuno prirodna i očekivana razmena informacija u pravcu formiranja stabilne mađarske demokratije. Nekadašnji savetnik i otpravnik poslova jugoslovenskog Poslanstva, Lazar Brankov, ispostavilo se i glavni svedok optužbe, nazvan je «mračnim tipom», «poznatim špijunom» i čak saradnikom Hortijeve policije, te je osporen i skoro svaki podatak iz njegove zvanične biografije.¹¹⁸ Drugi optuženi Jugosloven, Milan Ognjenović je, prema autorima saopštenja, bio podređen Brankovu i imao ulogu da diskredituje Demokratski savez Južnih Slovena.¹¹⁹

Veći deo teksta Direkcije za informacije ušao je i u protestnu notu vlade FNRJ vladi Republike Mađarske od 24. septembra 1949, u kojoj je dat i kratak pregled

¹¹⁷ Članak Josipa Hrnčevića pod nazivom «Budimpeštanski proces» objavljen je u *Borbi* od 20. septembra 1949. U svojim uspomena J. Hrnčević se priseća i odluke jugoslovenskog rukovodstva 1950. da organizuje kontraproces u Parizu. na kome bi se utvrdila istina o L. Rajku i lažnost optužbe protiv Jugoslavije. U pripremama za ovaj proces učestvovao je i sam, analizirajući nekoliko meseci Rajkovo suđenje. Hrnčevićev elaborat sa dokumentacijom predat je Marku Ristiću, ambasadoru u Parizu. Elaborat je trebalo da bude prosleđen jednom od tadašnjih najuglednijih advokata u Francuskoj, M. Gjaferiju (Vincent de Moro Giafferri, 1878-1956), angažovanom od strane Jugoslavije da je zastupa. Prema glasinama koje su stigle do J. Hrnčevića, francuski advokat se povukao zbog pretnji primljenih od sovjetskih agenata, a onda je i Jugoslavija odustala od kontraprocesa. J. Hrnčević, *Svjedočanstva*, Zagreb, 1984, str. 213-218.

¹¹⁸ Karakteristično za pokret kojem je pripadala, KP Jugoslavije je, na isti način kao i KPSS, ili PMT, pokušavala da kompromituje svoje nepoželjne, ili, bivše članove, pripisujući im saradnju sa neprijateljima u prošlosti. Oko Lazara Brankova vremenom su nastale mnoge kontraverze, kojima je i sam doprineo dajući oprečne izjave. Nekim savremeniciima je ostavio utisak samovoljnog i neodgovornog čoveka, sklonog nepotrebnim rizicima. Iako je bio partijski opunomoćenik u Poslanstvu u Budimpešti, partijski rad ga nije interesovao, ali je kao savetnik Poslanstva obavljao vrlo uspešno svoje dužnosti. Ostvarena bliskost sa mađarskim rukovodstvom, svakako i zbog odličnog poznavanja jezika, imponovala je i njemu i jugoslovenskoj komunističkoj diplomatiji u povelju, ali je imala i povratno udarno dejstvo. Kao glavni rezident UDB u Mađarskoj, raspolagao je mnogim podacima, koje su AVH i KGB iskoristile u toku konstrukcije Rajkovog procesa. С. Селинић, *Партуја и дипломатуја...*, 2013, str. 128, 215; G. Berić, *Zbogom XX. stoljeće*, str. 130; V. Popin, *Montirana politička suđenja...*, (u rukopisu), str. 20.

¹¹⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1949*, str. 178-185 (dok. br. 83).

neprijateljskih postupaka mađarske vlade od objavljivanja Rezolucije. Poslednji, budimpeštanski proces, okarakterisan je kao ratnohuškački akt za čije će posledice svu odgovornost snositi upravo mađarska vlada i njeni nalogodavci. Notu Šandoru Kerestešu, novom mađarskom poslaniku u Beogradu, predao je lično Josip Broz Tito.¹²⁰

Istoga dana sud u Budimpešti proglasio je optužene krivim za veleizdaju. Laslo Rajk je obešen 15. oktobra 1949. U vezi sa Rajkovim slučajem izvršeno je još 14 smrtnih kazni nad licima osuđenim u građanskim i vojnim sudovima, 11 okrivljenih je dobilo doživotnu kaznu i 38 lica je internirano bez suđenja. Lazar Brankov je osuđen na doživotnu, a Milan Ognjenović na devet godina robije.¹²¹

Između donošenja presude i Rajkovog pogubljenja, od 22. septembra do 6. oktobra, u *Borbi* su u pet nastavaka objavljeni tekstovi Moše Pijade, u kojima je istaknuti jugoslovenski komunista čitaocima glavnog partijskog glasila predočio uzroke sukoba sa Informbiroom, posleratni razvoj državno-partijskih odnosa sa Mađarskom i dvoličnost Sovjetskog Saveza i zemalja narodne demokratije. Ova, zapravo, tri članka, kako je to pojasnio njihov autor, objavljena su odmah i posebno, kao brošura, pod nazivom *Veliki majstori licemerja*, u okviru edicije *Politička biblioteka Narodnog fronta Jugoslavije*, što ukazuje na želju jugoslovenskog rukovodstva da svoju verziju i jednu od posledica sukoba, budimpeštanski proces, predstavi što većem broju ne samo partijskih članova, već i široj populaciji.¹²²

U prvom članku, postavljajući u naslovu pitanje «Šta otkriva budimpeštanski proces», Moša Pijade je čitaocima pojasnio da su ustvari glavni optuženi članovi jugoslovenskog rukovodstva, te da je «smisao procesa u monstruoznoj provokaciji protiv Jugoslavije». Na optuženičkoj klupi u Budimpešti mogli su se naći bilo koji članovi

¹²⁰ *Isto*, str. 187-191 (dok. br. 85). Š. Keresteš je početkom avgusta 1949. preuzeo dužnost mađarskog poslanika u Beogradu, nasledivši na tom mestu Zoltana Santoa, simpatizera i poštovaoca Jugoslavije, opozvanog u proleće iste godine. AJ, 836, KMJ I-3-b/426.

¹²¹ I. Romsics, *Hungary in the Twentieth...*, str. 273; V. Dedijer, *Dokumenti 1948, Knj.2*, 1980, str. 344-346 (dok. br. 186). Osuda L. Brankova na doživotnu robiju, i pored dogovorene saradnje u procesu, svedoči, kako je konstatovao V. Popin, o velikom nepoverenju sovjeskih i mađarskih službi prema njemu. Lazar Brankov je do puštanja na slobodu u aprilu 1956. sedam godina proveo u samici. Nekoliko meseci je pod nadzorom policije radio u biblioteci u Đeru, blizu austrijske granice, te je nemire u oktobru 1956. iskoristio da pobegne iz Mađarske. Naredne decenije proživio je u Parizu, dočekavši duboku starost. V. Popin, *Montirana politička suđenja...*, (u rukopisu), str. 23.

¹²² *Borba*, 22. septembar 1949, br. 226; 26. septembar 1949, br. 229; 29. septembar 1949, br. 232; 5. novembar 1949, br. 237; 6. novembar 1949, br. 238; M. Пијаде, *Велики мајстори лицемерја*, Београд, 1949.

politbira PMT, a sličan proces mogao se povesti i u bilo kojoj drugoj istočnoevropskoj prestonici, ili će se povesti, «sve zavisi od ocene agitacione vrednosti tih sudskih lakrdija za čitavu ratnohuškačku kampanju protiv Jugoslavije», proročki je dodao M. Pijade.¹²³

Opisujući u drugom članku posleratne odnose Jugoslavije sa zemljama narodne demokratije, autor se, očekivano, najviše zadržao na jugoslovensko-mađarskim odnosima. Zbog optužbe da su L. Rajk i A. Ranković zajednički planirali uklanjanje M. Rakošija, Moša Pijade je, sa puno detalja i uz citiranje partijske građe bez navođenja izvora, opisao jugoslovenske kontakte sa mađarskim komunistima od poslednjih meseci rata do proleća 1948. godine. Iz teksta je očigledno da je do čestih tajnih susreta dolazilo na Rakošijevu inicijativu, po pravilu kada je hteo da se posavetuje sa članovima CK KPJ u vezi sa najrazličitijim pitanjima, ili da traži neke ustupke od njih. Pored pomenutih veza, M. Pijade je opisao i uspešnu saradnju jugoslovenskih i mađarskih organa bezbednosti, koja se odvijala uz znanje Sovjeta, a takođe, na Rakošijevu inicijativu. Iz teksta je proizilazilo da je jugoslovensko-mađarska bezbednosna saradnja išla mimo Lasla Rajka, iako je on bio posleratni mađarski ministar unutrašnjih poslova skoro tri godine.¹²⁴

U poslednjem, naslovnom članku brošure, Moša Pijade se pozabavio razobličavanjem licemernosti sovjetskog rukovodstva: uz blagonaklonost Moskve zemlje narodne demokratije su razvijale i produbljivale bilateralne odnose sa Jugoslavijom, a onda se u jednom trenutku vođa Sovjetskog Saveza uplašio za svoj prestiž i uticaj i

¹²³ *Isto*, str. 7-8.

¹²⁴ *Isto*, str. 26-30. Prema M. Đilas, L. Rajk je među jugoslovenskim komunistima važio za «inteligentnog, osetljivog i savesnog funkcionera». Postoje naznake o Rajkovim simpatijama prema Jugoslaviji, ili, kako je to Đilas definisao, «Rajk je, bez sumnje, u sebi negodovao protiv sovjetskog komandovanja, a mi smo to osećali... i prirodno je (Rajk) osećao oslonac u nama... Tito (je) - u prvom redu preko Rankovića – nastojao na kanalisanju tog negodovanja ka nama, što je za njega bio samo jedan od načina jačanja svoje uloge i uloge Jugoslavije.», M. Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1990, str. 109-110. U, prema dostupnim izvorima, poslednjem Rajkovom razgovoru sa nekim jugoslovenskim zvaničnikom, poslanik Karlo Mrazović, stekao je utisak da se L. Rajk konačno rastao od Jugoslovena i da mu je taj rastanak vrlo teško pao. U dvosatnom razgovoru vođenom u prostorijama mađarskog Ministarstva inostranih poslova, 21. septembra 1948, Rajk je nekoliko puta naglasio Karloviću da prihvata Rezoluciju, da ne želi da diskutuje o njenoj sadržini i da je njegova osnovna zamerka Jugoslovenima što se nisu pojavili na sastanku Informbira u Bukureštu. Kako je i drug Marko (A. Ranković, prim. K. K.) primetio i zapisao u zaglavlju teksta, «razgovor druga Mrazovića sa Rajkom je dosta interesantan, jer se ipak vidi njegovo kolebanje», odnosno, kao da je svakom svojom izjavom Laslo Rajk ubeđivao sebe u ispravnost odluke da se prikloni Rezoluciji, jer se to od komuniste očekuje. AJ, 836, KMJ I-3-b/423.

gonjen bolesnom sujetom pokrenuo antijugoslovensku kampanju, optužujući upravo Jugoslaviju, za preterane ambicije i nametanje liderske pozicije.¹²⁵

Režirani sudski procesi u Mađarskoj odvijali su se narednih nekoliko godina. Komunisti predvođeni M. Rakošijem nastavili su obračun sa svim nepoželjnim elemenata među oficirima, bivšim socijaldemokratama i u sopstvenim redovima, uz mnogo manje propagande i na tajnim suđenjima u kojima jugoslovensko rukovodstvo više nije bilo u prvom planu. Jedna od poslednjih žrtava Rakošijeve diktature bio je i drugi, uslovno rečeno, jugoslovenski favorit među mađarskim komunistima, Janoš Kadar, odnosno čovek koji je svojim ponašanjem i biografijom privukao pažnju Jugoslovena.¹²⁶ Posle izuzetne torture, Janoš Kadar je krajem 1951. osuđen na doživotnu robiju.

Nakon suđenja L. Rajku, počeli su procesi najistaknutijim pripadnicima jugoslovenske manjine, bivšim funkcionerima Demokratskog saveza Južnih Slovena i učiteljima. Optužnice su svima bile iste: špijunaža u korist Jugoslavije i antidržavna delatnost. Sledila su tajna suđenja. Mnogi su osuđeni na višegodišnju robiju i prinudni rad. Veliki broj uhapšenih, osuđenih i otpuštenih učitelja uticao je na rad južnoslovenskih škola. Vlasti su neka upražnjena mesta popunile mađarskim učiteljima, ali zbog njihovog nepoznavanja jezika manjine, praktično je u južnoslovenskim školama ukinuta nastava na maternjem jeziku.¹²⁷

2. 3. 3. Granični incidenti

«Mali balkanski Hladni rat», kako su ovaj period jugoslovensko-mađarskih odnosa nazvali mađarski istoričari,¹²⁸ prepun je primera obostranog demonstriranja neprijateljstva, iniciranog postupcima i provokacijama uglavnom sa mađarske strane. Od avgusta 1948. do februara 1950. godine iz Mađarske je proterano 40 diplomata, službenika u poslanstvu i drugih jugoslovenskih predstavnika,¹²⁹ što je praćeno

¹²⁵ v. M. Пијаде, *Велики мајстори лицемерја*, str. 35-47.

¹²⁶ v. M. Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 109.

¹²⁷ AJ, 837, KPR I-3-a Mađ. O jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Mađarskoj, str. 30-31.

¹²⁸ J. M. Kiss, Z. Ripp, I. Vida, «Hungarian-Yugoslav relations, 1948-1956», *1956: the Hungarian Revolution and War for Independence* (ed. L. Congdon etc.), Boulder, 2006, str. 149.

¹²⁹ *Bela knjiga...*, str. 424-427.

recipročnim merama Beograda. U aprilu 1950. konačno su prekinuti regularni diplomatski odnosi, a i u naredne dve godine, dva jugoslovenska otpravnika poslova proglašeni su nepoželjnim.

Borba je sa diplomatskog nivoa prebačena na obaveštajni teren uz obostrano pojačan propagandni rad. Jugoslovenske vlasti su imale saznanja o izvršenoj reorganizaciji mađarskih graničnih jedinica u toku 1950 godine. Te jedinice su dopunjene većim brojem AVH oficira, uveden je nov sistem obezbeđenja granice i izvršeno sistematsko pojačanje graničnih straža prema Jugoslaviji i delimično prema Austriji. U leto 1950. razapeta je bodljikava žica duž cele granice prema Jugoslaviji, kasnije je i udvostručena, a u liniju su postavljene nagazne pešadijske mine, dok je u zoni od jednog kilometra postavljen sistem poteznih mina.¹³⁰ Na jugoslovenskoj strani su se ipak pojavljivali prebezi i uglavnom na osnovu njihovih iskaza prikupljani su vojnoobaveštajni i drugi podaci. Tako se, između ostalog, saznalo da granične incidente najčešće nisu izazivale stalne postave na terenu, već je iz Budimpešte dolazila posebno formirana grupa za izazivanje incidenata: takva grupa je po zadatku odlazila na određeni granični sektor, sa koga bi se u tom momentu povukle regularne jedinice. Po okončanju akcije ova grupa bi se vraćala u Budimpeštu.¹³¹ Povremeno demonstriranje vojne sile prolaskom sovjetskih tenkova duž granice, pojačavalo je strah Jugoslovena od vojne intervencije Istočnog bloka.

Potpisivanje Ugovora o prijateljstvu i saradnji između Turske, Grčke i Jugoslavije, 28. februara 1953. godine u Ankari, za jugoslovensku stranu je bilo značajno upravo kao demonstracija Sovjetskom Savezu da Jugoslavija u vojnom pogledu nije usamljena: na Jugoistočnom ratištu prema snagama Bugarske, Rumunije i Mađarske, stajale su isto toliko snažne balkanske zemlje, Grčka, Turska i Jugoslavija. U jednom

¹³⁰ VA, JNA, k. 48, f. 7, br. 1. *Mađarska. Granično obezbeđenje*, Decembar 1953., str. 54; V. Popin, *Montirana politička suđenja...*, (u rukopisu), str. 15; o fortifikaciji južne mađarske granice na primeru baranjskog sektora i političkom pritisku na mađarski Generalštab da se odbrambena linija prema Jugoslaviji što pre i do kraja utvrdi više v. Jakus János, «A déli védelmi rendszer baranyai szakasza», *A baranyai államhatár a XX. században*, 2008, str. 120-131.

¹³¹ *Izjava g-dina Vladimira Popina autoru*, Novi Sad, 23. mart 2007. Gospodin V. Popin je u periodu od 1950. do 1959. godine radio u Upravi državne bezbednosti za Jugoslaviju, sve vreme kao pristav. Zbog odličnog poznavanja mađarskog jezika, bio postavljen da radi na informativnom saslušavanju emigranata: u toku 1950-1951. u ispostavi Prvog (obaveštajnog) odeljenja jugoslovenske Državne bezbednosti u Senti, 1951-1952. u podcentru u Subotici, u toku 1952. i do kraja 1953. u prihvatilištu za mađarske emigrante u Novom Sadu, a čitavu 1954. godinu u prihvatilištu u Pančevu.

vojnoobaveštajnom izveštaju o situaciji u Mađarskoj, nedatiranom, ali zaključujući po sadržaju teksta, nastalom početkom 1953. godine, razmatrajući spoljnopolitičku situaciju Jugoslavije u svetlu najnovijeg razvoja odnosa na Balkanu, jugoslovenski vojni analitičari su istakli da naspram snaga balkanskih zemalja, oko 100 jugoslovenskih, grčkih i turskih divizija, stoji oko 100 do 105 divizija Bugarske, Rumunije i Mađarske. Istaknuto je, takođe, da, ukoliko bi došlo do napada Sovjetskog Saveza i njegovih satelita, za postizanje bilo kakvog ozbiljnijeg uspeha Sovjetski Savez bi morao da obezbedi bar dva do dva i po puta veće snage. Međutim, s obzirom na potrebe i zauzetost na drugim stranama, ne bi bio u stanju da obezbedi potrebnu premoć, zaključeno je u izveštaju.¹³² Kada je reč o Mađarskoj konstatovana je velika vojna aktivnost u toku 1952. godine: fortifikacioni radovi duž čitave jugoslovenske granice, izgradnja infrastrukture (novi aerodromi, kasarne, pruge i putevi), bročano povećanje vojske i pojačano snabdevanje savremenom opremom i naoružanjem, kao i razvoj vojne industrije.¹³³ O utvrđivanju granice prema Jugoslaviji i povećanju borbenih jedinica mađarske vojske pisala je i jugoslovenska štampa u julu 1952. godine,¹³⁴ ali su, uzimajući u obzir čitavu godinu, najbrojnije vesti vezane za Mađarsku bile upravo one vezane za neki od vidova povrede granice. Balkanski savez je posredno trebalo da utiče i na smirivanje stanja duž jugoslovenske granice prema zemljama narodne demokratije.

Iako su prvi pucnji ispaljeni sa mađarske na jugoslovensku teritoriju zabeleženi već u julu 1948. godine, ukupan broj incidenata duž granica sa svim susednim IB zemljama do kraja te godine, nije upućivao na zaključak da će u čitavom periodu do normalizacije odnosa sa Istočnim blokom baš jugoslovensko-mađarska granica biti najopterećenija sukobima. Međutim, dok su u drugoj polovini 1948. po broju izazvanih incidenata na jugoslovenskoj granici prednjačile Albanija i Bugarska, već je 1949. Mađarska izbila na prvo mesto. Od ukupnog broja incidenata u 1950. godini, više od

¹³² VA, JNA, k. 47, f. 4, br. 2. *Vojnoobaveštajna situacija u Mađarskoj*.

¹³³ *Isto*. U izveštaju je bročano stanje mađarske vojske procenjeno na «blizu 250.000 vojnika», dok novija istraživanja pokazuju da je mađarska vojska u periodu između 1951. i 1953. godine, uz nesumnjivo veliki porast i vojnih snaga i vojne industrije, dostigla brojku od 210.000 vojnika; v. L. Borhi, «Empire by Coercion: The Soviet Union and Hungary in the 1950s», *Cold War History*, Vol. 1, No. 2 (January 2001), str. 57.

¹³⁴ *Борба*, 3, 15. и 16. јул 1952.

trećine je registrovano na jugoslovensko-mađarskoj granici.¹³⁵ Krajem 1948. i početkom 1949. godine mađarsko Ministarstvo inostranih poslova je uputilo nekoliko nota Poslanstvu FNRJ u Budimpešti, protestujući zbog povreda svoje teritorije, ali je Jugoslavija, nakon ispitivanja slučajeve na koje su se Mađari žalili, ustanovila da je povreda teritorije bilo, ali da su one činjene, ili isprovocirane, sa mađarske strane. U dužoj noti od 23. februara 1949. jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova obavestilo je o rezultatima svoje istrage mađarsko Poslanstvo u Beogradu, navodeći sve ispitane slučajeve. Tako je, na primer, proverom mađarske tvrdnje da je pucano na njenu teritoriju 6. decembra 1948, jugoslovenska strana utvrdila da je njen vojnik pucao u pravcu dva mađarska civila, koji su prešli na njenu teritoriju i posle upozorenja nisu hteli da stanu. Tek posle dva pucnja jugoslovenskog vojnika oni su se povukli na mađarsku teritoriju.¹³⁶ Za razliku od prethodnih, na ovu jugoslovensku notu Mađarska je reagovala verbalnom notom od 2. marta 1949, nazvavši jugoslovenske tvrdnje lažnim i sadržaj note provokativnim i u službi «međunarodnih imperijalista».¹³⁷

Tokom proleća 1949. provokacije sa mađarske i uglavnom uzdržane, ali ponekad i nervozne reakcije sa jugoslovenske strane nastavile su da opterećuju državne odnose. U maju 1949. u razmeni pucnjave jedan mađarski graničar je ranjen. Tim povodom je izdato i saopštenje *Tanjuga* o provokacijama mađarskih pograničnih organa i mađarska vlada upozorena na odgovornost.¹³⁸

Nekoliko meseci kasnije, pošto je situacija na granici postajala sve složenija, došlo je do pokušaja smirivanja: na inicijativu Jugoslavije i nakon kraćih pregovora jugoslovenske i mađarske delegacije, u Subotici je, 3. avgusta 1949. potpisan *Sporazum između FNRJ i NR Mađarske o radu mešovutih komisija za ispitivanje i utvrđivanje graničnih incidenata*. Vlade Jugoslavije i Mađarske obavezale su se da preduzmu sve potrebne mere da se uklone uzroci i povodi graničnim incidentima i povrati bezbednost na granici. Sporazumom je utvrđena procedura prijavljivanja i rešavanja incidenata i

¹³⁵ U 1948. zabeleženo je 11 incidenata na granici sa Mađarskom, 30 sa Bugarskom i 33 sa Albanijom, ukupno 74; u 1949. godini 149 sa Mađarskom, 38 sa Rumunijom, 145 sa Bugarskom i 110 sa Albanijom, ukupno 442; 1950. godine od ukupno 936 zabeleženih incidenata 342 su izbila na granici sa Mađarskom, 278 sa Rumunijom, 204 sa Bugarskom i 112 sa Albanijom. *Informbiro i Jugoslovenska (narodna) armija*, str. 198, 228.

¹³⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1949*, str. 13-14.

¹³⁷ *Isto*, str. 18-19.

¹³⁸ *Isto*, str. 80.

način formiranja i rada mešovite komisije imenovane za pojedinačne slučajeve.¹³⁹ Međutim, provokacije sa mađarske strane nisu prestajale, čak su i pojačane u oktobru 1949. U noći 27. i 28. oktobra izvršena je do tada najteža oružana provokacija: na jugoslovensku teritoriju je pucano iz automatskog oružja punih 8 sati. Prema saopštenju Ministarstva inostranih poslova, jugoslovenski graničari su ostali mirni i u pripravnosti i niko nije bio ranjen, niti ubijen. Nedostatak volje sa mađarske strane za rešavanjem problema i neslaganje u radu mešoviti komisija dovelo je do jednostranog raskida *Sporazuma*, o čemu je mađarska vlada obavestila jugoslovensku notom od 31. oktobra 1949. godine.¹⁴⁰ Incidenti su nastavili da se umnožavaju: povreda teritorije, osvetljavanje i pucanje na teritoriju, povreda vazdušnog prostora, u svemu je Mađarska početkom pedesetih godina prošlog veka prednjačila. Kada su u pitanju teži incidenti, hapšenja, otmice, ranjavanja i ubistva, jugoslovenska granica prema Mađarskoj je bila bezbednija u odnosu na granicu prema Rumuniji, Bugarskoj i Albaniji, ukupno 13 slučajeva, u odnosu na 15 na rumunskoj, 22 na bugarskoj i 46 na albanskoj granici. Od jula 1948. do kraja 1952. godine od 23 ubistva na jugoslovenskoj granici prema pomenutim zemljama, samo jedno ubistvo je izvršeno od strane Mađara.¹⁴¹

U govoru, održanom u Narodnoj skupštini FNRJ 28. decembra 1950. povodom usvajanja vojnog budžeta za 1951. godinu, Josip Broz Tito je, u svojstvu predsednika vlade, obrazlažući potrebu za većim vojnim izdacima u narednoj godini, skrenuo pažnju i na stanje na granici, ističući da je od 2.800 km suvozemne granice «neposredno ugoženo 1.990 kilometara.» Tom prilikom odao je priznanje graničarima koji su, radeći u ratnim uslovima, savesno obavljali svoj posao i nisu podležali panici i provokacijama, a kao primer, naveo je pomenutu osmočasovnu paljbu na jugoslovensku karaulu na granici sa Mađarskom od oktobra 1949. godine.¹⁴²

Tokom 1951. godine stanje na granici prema IB zemljama se nimalo nije popravilo. Naprotiv, u odnosu na 936 granučnih incidenata u 1950, sledeće godine registrovan je 1.571 incident, od čega samo na mađarskoj granici 793 slučaja.¹⁴³ U cilju

¹³⁹ *Isto*, str. 153-155.

¹⁴⁰ *Isto*, str. 269, 323-325.

¹⁴¹ U januaru 1951. godine u rejonu Donje Lendave ubijen je vojnik Slavoljub Miljković. *Informbiro i Jugoslovenska (narodna) armija*, str. 228-229, 272.

¹⁴² *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1950*, str. 365.

¹⁴³ *Informbiro i Jugoslovenska (narodna) armija*, str. 219, 223.

smanjenja pritiska, Jugoslavija je na Šestom zasedanju Generalne skupštine OUN, u novembru 1951. podnela tužbu protiv neprijateljske delatnosti Sovjetskog Saveza i ostalih istočnoevropskih država, zatraživši javnu osudu njihovih agresivnih postupaka. Tužba je potkrepljena memorandumom sa detaljnim obrazloženjem predloga i uz insistiranje da pomenute zemlje poštuju principe Povelje UN, kada su već članice ove organizacije.¹⁴⁴ Polovinom decembra 1951, posle ad hoc diskusije, Generalna skupština je ogromnom većinom izglasala rezoluciju u kojoj je izrazila zabrinutost zbog jugoslovensko-sovjetskih i odnosa Jugoslavije sa susednim i drugim istočnoevropskim državama. Preporuka GS OUN vladama pomenutih zemalja bila je da međusobne sporove rešavaju u skladu sa duhom Povelje UN, diplomatske odnose uvedu u tokove uobičajene u međunarodnim odnosima i da svoje granične sporove rešavaju putem mešovitih komisija.¹⁴⁵

Ignorišući preporuke Generalne skupštine istočnoevropski susedi Jugoslavije nastavili su sa izazivanjem incidenata na zajedničkoj granici. Od ukupno registrovanih 2.390 slučajeva u toku 1952. godine, više od polovine, odnosno, 1.591 incident se dogodio na mađarskoj granici.¹⁴⁶ Demonstriranje neprijateljstva između Jugoslavije i Mađarske u toku pomenute godine dostiglo je vrhunac. Provokacije, nasilje na granici, povrede teritorije i vazdušnog prostora bile su skoro svakodneвне. U novembru, za vreme održavanja VI kongresa Saveza komunista Jugoslavije, odnosi između dve zemalje spustili su se na najnižu tačku, a uzajamno optuživanje za ideološka skretanja i devijacije bilo je u zenitu.

Tokom čitave godine u jugoslovenskoj štampi su se pojavljivala saopštenja o prebezima iz Mađarske i objavljivane njihove izjave o lošim životnim uslovima i teroru koji su ostavili za sobom, ali su u drugoj polovini 1952. te kratke novinske vesti bile mnogo učestalije. Kada je u *Borbi* 4. avgusta 1952. objavljena vest da je Đerđ Ujhelji, potporučnik mađarske obaveštajne službe, u ranim jutarnjim časovima 29. jula pobjegao u Jugoslaviju,¹⁴⁷ bila je to samo još jedna u nizu vesti vezanih za Mađarsku u tom, kao i u prethodnim brojevima novina. Nije se dalo naslutiti da će čitaoci *Borbe* za nekoliko

¹⁴⁴ v. *Dokumenti 1948. Knj. 3* (prir. V. Dedijer), str. 278-339 (dok. br. 279).

¹⁴⁵ J. Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija*, str. 89-93.

¹⁴⁶ *Informbiro i Jugoslovenska (narodna) armija*, str. 227.

¹⁴⁷ *Borba*, 4. avgust, 1952, br.184, str. 3.

meseci imati priliku da se upoznaju sa nizom informacija koje je Đ. Ujhelji pružio jugoslovenskoj obaveštajnoj službi. Ustvari, da tokom 1952. godine obaveštajni rat nije eskalirao, čitaoci *Borbe* bi bili uskraćeni za petodnevni novembarski feljton «Mađarska pod čizmom AVH».¹⁴⁸

U avgustu se pojavila i kratka vest o osnivanju Udruženja mađarskih političkih emgranata u Novom Sadu, na čijem čelu se našao nekadašnji poručnik mađarske vojske Ištvan Radi, koji je, takođe, ranije te godine prebegao u Jugoslaviju.¹⁴⁹ U septembru su stigli novi emigranti; u oktobru su više puta zabeležene povrede jugoslovenskog vazdušnog prostora; u toku poslednja dva meseca mađarske poštanske vlasti su zloupotrebile slobodni tranzit kroz Jugoslaviju slanjem propagandnog materijala u Suboticu; početkom novembra ranjen je jedan jugoslovenski graničar u blizini Bačkog Brega.¹⁵⁰ Napetost je rasla.

«Mađarska pod čizmom AVH» osvanulo je na nalovnoj strani *Borbe* 17. novembra. «Prebegli mađarski obaveštajac govori o stanju u Mađarskoj». Najavljujući serijal uredništvo *Borbe* je istaklo da je Đerđ Ujhelji, bivši potporučnik mađarske obaveštajne službe i šef sreskog odseka AVH u Mohaču, izneo niz detalja iz rada te službe, posebno onih koji se odnose na antijugoslovensku delatnost pod upravom sovjetskih oficira. A imao je puno toga da kaže, jer je skoro tri i po godine i lično učestvovao u teroru o kojem svedoči, naglašeno je u uvodnom delu. Đerđ Ujhelji je neko vreme živeo u Pečuju pod imenom Verag Bele, navodno kao službenik gradske uprave. Lažno ime mu je bilo potrebno, jer je radio na prebacivanju agenata u Jugoslaviju. U periodu od juna do septembra 1949. godine. lično je prebacio preko sto agenata.¹⁵¹ U komentaru povodom ove njegove izjave istaknuto je da je veliki broj njih uhvaćen.¹⁵² Iz Pečuja je premešten u Šikloš, gde je ostao kraće vreme pošto je već ispunio probne

¹⁴⁸ *Isto*, 17-21. novembar, 1952, br. 276-280.

¹⁴⁹ Sa Ištvanom Radijem informativni razgovor je vodio Vladimirom Popin, koji ga je zatim i dopratio iz Subotice u Novi Sad. *Izjava g-dina Vladimira Popina autoru*, 5. septembar 2008.

¹⁵⁰ *Borba*, 9. avgust, 1952, br. 188; 30. septembar 1952., br. 218; 12. oktobar 1952., br. 243; 29. oktobar 1952., br. 258; 8. novembar 1952., br. 266.

¹⁵¹ *Isto*, 17. novembar 1952., br. 276, str. 1. i 3.

¹⁵² Ofanzivni rad preko granice primenjivale su i jugoslovenaka i mađarska obaveštajna služba. U dostupnim dokumentima jugoslovenskog porekla uglavnom se pominju mađarska obaveštajna i subverzivna dejstva, te saznajemo da su organi UDB-e i KOS-a otkrili preko 200 agenata, koje je AVH zavrbovala i ubacila u Jugoslaviju. Bojan Dimitrijević, *JNA od Staljina so Atlantskog pakta*, Beograd, 2005, str. 210.

uslove, a zatim, 9. juna 1951. Đerđ Ujhelji je postavljen za šefa sreskog odseka AVH u Mohaču, gde je ostao sve do svog bekstva u Jugoslaviju, krajem jula 1952. godine.

Sve do početka 1952. izvršavao je sva naređenja bez pogovora, ali više nije mogao, jer su se kosila sa elementarnim osnovama ljudskog morala. «Nisam mogao da se složim sa direktivama koje su nalagale deportovanje, hapšenje, mučenje ...a povrh svega nisam mogao podnositi ono nepoverenje koje vlada u čitavoj domovini, a posebno u redovima AVH... Po naređenju Sabo Ištvana, mog pretpostavljenog trebalo je da dam predlog za iseljenje najmanje 400 porodica iz mohačkog sreza, a dao sam predloge samo za 120 porodica. Sabo je ruski čovek, završio je školu NKVD i u potpunosti sprovodi rusku politiku.» Bio je na referisanju zbog neizvršavanja zadataka i strepeo je od hapšenja. Po njegovim rečima, iz redova AVH u Pečuju izbačeno je oko 30 oficira, od kojih su petorica osuđena na ukupnu zatvorsku kaznu od 39 godina, među njima i major Ištvan Somolj, osuđen na 8 godina robije, a koji je u radničkom pokretu od 1936. «Zatvaraju ih i osuđuju samo da ne bi pričali o svom prethodnom radu u AVH i o nečovečnim postupcima prema uhapšenima... Svoju domovinu sam napustio zbog toga što sam uvideo da AVH ne zastupa interese mađarskog naroda... Vrhovima AVH rukovode sovjetski stručnjaci i čitav rad AVH organizuju tako da u potpunosti služi njihovim interesima.» I reorganizacijom AVH u aprilu 1950. takođe su rukovodili Sovjeti.¹⁵³

U posebnoj poglavlju prvog dela svoje ispovesti, pod nazivom «Teror AVH nad mađarskim narodom» Đerđ Ujhelji je pojedinačnim primerima ilustrovao tvrdnju o teroru: u selu Dravasabolč obesio se bivši sekretar Nacionalne seljačke stranke, pošto ga je nedelju dana na sve moguće načine zlostavljao potporučnik AVH, Đula Sente; u Šiklošu se obesio jedan seljak mučen u zatvoru od potporučnika AVH Imre Pete. U selu Dravaserdahelj poludeo je Josif Maći, nakon mučenja od strane Bardoša Gustava. Iz sela Očard pobegla su tri seljaka napustivši svoje porodice, jer ih je zlostavljao oficir AVH Đula Patkai, tražeći od njih da sarađuju sa policijom. Kada je početkom 1950. po naređenju iz Budimpešte trebalo stvoriti široku agenturu u pograničnom pojasu od 5 km prema Jugoslaviji situacija se pogoršala, jer je po tom naređenju trebalo obavezati na saradnju sve odrasle muškarce i žene, uz pretnju da će biti oterani sa tog područja, ako ne

¹⁵³ *Borba*, 17. novembar 1952., br. 276, str. 3.

pristanu. U junu 1950. na savetovanju operativaca iz Mohača dogovoreno je da sve «kulake» prisile na saradnju, a kulakom je smatran svako ko je imao godišnji prihod veći od 350 kruna (10 jutara zemlje, pa i manje). Tako je u Mohaču registrovano 600, u Šiklošu 560, u Šelju 400 kulačkih porodica. Svako ko je imao rođake u Jugoslaviji registrovan je kao neprijatelj. «U Mohaču je svaki peti čovek registrovan kao neprijatelj.» U kartoteci je registrovano preko 1.000 lica, aktivnih neprijatelja, a «opštih neprijateljskih elemenata» preko 5.000. Srez Mohač brojao je u to vreme oko 40.000 stanovnika. Ova registrovana neprijateljska lica nisu mogla da se zaposle u državnoj službi, stalno su bila pod pritiskom da sarađuju i svi su bili kandidati za deportaciju i interniranje u razne logore, bez ikakve sudske odluke. Deca takvih lica su takođe bila diskriminisana i bez prava da pohađaju visoke škole. Na savetovanju svih oficira AVH za županiju Baranja Janos Komloš, major AVH, naglasio je da prema tako registrovanim licima ne treba imati nikakve milosti, već primeniti najkorisnije sovjetske vaspitne mere.¹⁵⁴

Sledećeg dana, 18. novembra 1952, u drugom nastavku objavljivanja iskaza Đ.Ujheljija težište je stavljeno na uhođenje južnog suseda: «Desetine špijunskih centara okrenuto je iz Mađarske prema Jugoslaviji». Na sektoru Pečuja, pored Đerđa Ujheljija, prebacivanjem agenata u Jugoslaviju bavila su se još četiri oficira AVH, Mikloš Gebler, Ištvan Nemet, Mihalj Farkaš i Arpad Vagner, kao i načelnik oblasnog odeljenja AVH u Pečuju, major Ištvan Šoljom i njegov zamenik, nadporučnik Jožef Mužlai. Čitavim obaveštajnim radom protiv Jugoslavije tada, 1949-1950, rukovodio je major Havaš iz centra u Budimpešti, koji je često dolazio u Pečuj, naročito kada je prebacivan veći broj agenata. Bilo je slučajeva kada se u toku noći prebacivalo i po 20 agenata, a zatim se na radio Budimpešti moglo čuti kako ilegalne grupe u Jugoslaviji rasturaju propagandni materijal, te se njeno stanovništvo otvoreno pozivalo na borbu protiv Titovog režima. Broj obaveštajnih centara i ljudstva se neprestano povećavao. Pri svakom županijskom odeljenju postojao je odsek koji se bavio isključivo špijunskim radom prema Jugoslaviji i jugoslovenskoj manjini, a u svakom sreskom mestu po nekoliko oficira radilo je na istom

¹⁵⁴ *Borba*, 17. novembar 1952., br. 276, str. 3. I Mačas Rakoši bi, da nije bio prvi čovek Mađarske, bio registrovan kao državni neprijatelj, jer je njegova rođena sestra 1950. godine živela u Adi. M.Rakoši je okolnim diplomatskim kanalima, izdejstvovao da joj jugoslovenske vlasti dozvole prelazak u Mađarsku. Početkom leta 1950. Vladimir Popin je obavio informativni razgovor sa njom, nakon čega joj je odobren odlazak. *Izjava g-dina Vladimira Popina autoru*, 5. septembar 2008.

poslu. Njihov zadatak je bio da pridobijaju za saradnju što veći broj ljudi: koristili su ih nekoliko meseci u Mađarskoj radi provere i obuke, a zatim su ih predavali oficirima, koji su se bavili neposrednim špijunskim radom protiv Jugoslavije. Svaki šef sreskog odseka AVH u pograničnoj zoni ujedno je bio i rukovodilac odseka, koji se bavio pitanjima vezanim za Jugoslaviju i jugoslovensku nacionalnu manjinu u Mađarskoj. Prema uputstvu, Đ. Ujhelji je za špijunski rad protiv Jugoslavije trebalo da bira manjince koji su se kompromitovali kao simpatizeri Jugoslavije, odnosno, ljude koji su imali bliže rođake u Demokratskom savezu Južnih Slovena, jer su oni bili zgodni za ucenjivanje. Po proceni Đerđa Ujheljija, na tom poslu je bilo oko 100 oficira AVH. Pored specijalnih odseka AVH, pri komandama graničnih jedinica formirani su odseci oficira ofanzivne obaveštajne službe, koji su brojali po 6 i više oficira. Oni su bili poznati pod nazivom «daljinski izviđači» i koordinirali su svoj rad sa oficirima specijalnih odseka, od kojih su preuzimali pripremljene saradnike i prebacivali ih u Jugoslaviju sa konkretnim zadacima. Dalje, pri svakoj komandi graničnih okruga, bilo je 20 do 30 tzv. «bliskih izviđača», koji su za svoj rad uglavnom odgovarali štabu u Budimpešti. Oni su imali zadatak da stvaraju agenturu u pograničnom pojasu sa obe strane. Postojale su još i specijalne grupe AVH oficira, sastavljene od 4 do 5 lica, sa sedištem u Budimpešti, a potčinjene odeljenju daljinskih izviđača. Đ. Ujhelji je znao za dolazak takvih grupa u Nađ Kanjižu, Pečuj, Bajju, Segedin, Šelje i u Mohač. Ove grupe su izvršavale specijalne zadatke glavnog štaba AVH u Budimpešti. Zadatcima vojne prirode bavila se vojna obaveštajna služba.¹⁵⁵

Trećeg dana, pored nastavka «Oficiri NKVD-a organizuju špijunažu protiv FNRJ», objavljena je i fotografija Đerđa Ujheljija. Iako je na početku izlaženja feljtona bilo napomenuto da je u pitanju dvadesetjednogodišnji momak, koji je u svojoj sedamnaestoj godini počeo da radi za AVH, ipak iznenađuje njegova mladost, a na fotografiji deluje baš onako kako je ostao i u sećanju čoveka koji ga je ispitivao, Vladimira Popina: malo puniji, otvoren, simpatičan.¹⁵⁶

U trećem nastavku Đ. Ujhelji je izneo svoja saznanja o prisutnosti oficira sovjetske službe bezbednosti u redovima AVH: u Glavnom štabu AVH u Budimpešti bilo je preko deset viših oficira NKVD-a. Oni su zajedno sa načelnicima županijskih odeljenja

¹⁵⁵ *Borba*, 18. novembar 1952., br. 277, str. 4.

¹⁵⁶ *Izjava g-dina V. Popina autoru*, 5. septembar 2008.

obilazili lokalne centre AVH i nadgledali njihov rad. Sovjetski ljudi su bili raspoređeni i u nižim jedinicama AVH, a zajedničko im je bilo da su oni imali i do osam puta veću platu u poređenju sa mađarskim službenicima istog ranga.¹⁵⁷

U posebnom poglavlju detaljno su opisani logori za internirane. Koristeći iskustvo i savete NKVD-a oficiri AVH su mnoge ljude slali u logore samo na osnovu rešenja istražnog odeljenja centra AVH u Budimpešti, a na predlog pojedinih oficira iz županijskog AVH. Najveći broj interniranih lica smeštan je u logor za političke krivce «Kištarča», 25 km istočno od Budimpešte. U aprilu 1952. godine Đ. Ujhelji je boravio u tom logoru kako bi saslušao Aladara Vargu, bivšeg sekretara sindikata u Mohaču, i tom prilikom se uverio u težak život interniraca, počev od očajnog smeštaja, hrane, neodgovarajuće medicinske pomoći. Većina logoraša je pri tom obavljala teške fizičke poslove. Nad licima koja su smatrana opasnim, vođena je neprekidna istraga, uz raznovrsno mučenje. U logoru je, pored A. Varge, Ujhelji video i Janoša Šereša, glavnog beležnika iz Mohača, Pala Grunčica, jugoslovenskog manjinskog učitelja iz sela Olaš i Milana Šuputa. P. Grinčić i M. Šuput internirani su zbog prijateljstva sa Antunom Robom, bivšim čelnikom Demokratskog saveza Južnih Slovena.¹⁵⁸ «Zatim je video Karolja Fajta, Đerđa Acela, bivšeg sekretara PMT za Baranju, Jožefa Stira, sekretara sreskog komiteta partije u Šiklošu, Liviju Deak, sekretara gradskog komiteta PMT za Pečuj.» Slični logori nalazili su se u Marijanostri, Rečku i Segedinu.

Svako županijsko odeljenje AVH imalo je svoj zatvor u kome su uhapšeni isleđivani uz batinanje i zlostavljanje.¹⁵⁹

«Hiljade porodica u mađarskim logorima za deportirce» naslov je četvrtog nastavka.¹⁶⁰ «Masovno deportovanje stanovništva u Mađarskoj, a naročito iz pogranične zone prema Jugoslaviji, još uvek je u punom jeku. Deportirci se smeštaju duboko u unutrašnjost Mađarske po raznim logorima i radilištima, rudnicima, fabrikama i poljoprivrednim dobrima. Kolika je razmera deportovanja stanovništva iz srezova pogranične zone prema Jugoslaviji najbolje se vidi na primeru Mohačkog sreza, za koji Ujhelji daje detaljne podatke.» Početkom marta 1952. Đerđ Ujhelji je prisustvovao

¹⁵⁷ *Borba*, 19. novembar 1952., br. 278, str. 3.

¹⁵⁸ Antun Rob je izbegao hapšenje blagovremenim prebacivanjem u Jugoslaviju, sa čijom obaveštajnom službom je sarađivao i pre napuštanja Mađarske. *Izjava g-dina V. Popina autoru*, 5. septembar 2008.

¹⁵⁹ *Borba*, 19. novembar 1952., br. 278, str. 3.

¹⁶⁰ *Isto*, 20. novembar 1952., br. 279, str. 3.

sastanku oficira AVH, održanom na poziv majora Ištvana Saboa, načelnika županijskog odeljenja AVH, a povodom uputstva koje je stiglo iz Budimpešte u vezi sa deportacijom: županijskom odeljenju je trebalo dostaviti predloge za iseljenje svih nepoželjnih lica iz pogranične zone. Svako od prisutnih na tom sastanku trebalo je, oslanjajući se na kartoteku o neprijateljskim elementima, da sastavi spisak od najmanje 400 porodica za iseljenje. Ujhelji je sa svojim saradnicima sastavio spisak od tek 120 porodica, zbog čega je bio pozvan u Pečuj na referisanje: major I. Sabo mu je zamerio nizak broj porodica u Mohaču koji «ima tako mnogo neprijateljskih elemenata». Na spiskovima za deportaciju najbrojniji su bili pripadnici jugoslovenske manjine, zatim oni koji su odbili da rade za AVH, te oni koji su radili za Službu, pa su se predomislili, a deo predloženih za deportaciju činili su i oni saradnici AVH koji su se pokazali neaktivnim.¹⁶¹ Deportaciju su vršile specijalne brigade sa sedištem u centru AVH u Budimpešti. Te brigade su po naređenju odlazile u određena mesta i po obavljenom zadatku vraćale se u Budimpeštu.

U prvom talasu iz Mohača je, po odobrenju centra AVH, bila predviđena deportacija 180 lica u septembru 1952. godine. Deportacija je delimično izvršena, a prema podacima jugoslovenske obaveštajne službe, bila je u toku i u vreme objavljivanja feljtona. Dat je i jedan ilustrativni primer: sa naznakom *strogo poverljivo: titoistička lica predložena za deportaciju* našao se i izvesni Ferenc Čoka. Po Ujheljijevom svedočenju Čokinu karakteristiu dao je potporučnik Ištvan Orlei:

«Čoka Ferenc, rođen u Mohaču 19. marta 1925; neoženjen, zidarski radnik, ne poseduje ništa, sa stanom u Mohač-sigetu, Alšoleg broj 20. Imenovani je, kada su se oslobodilačke trupe približile Mohaču, prišao jugoslovenskim partizanima. Uzeo je učešća i u borbama. Posle oslobođenja vratio se nazad u Mohač i postao član PMT. Imenovani je između ostalog izjavio da Jugoslaviji nije bilo potrebno da je sovjetske trupe oslobode, jer su se Jugosloveni sami oslobodili. Imenovani je radio na izgradnji puteva i na kamene oznake ispisivao *živeo Tito*. Sem toga imenovani je pevao pesme o Titu...»¹⁶²

¹⁶¹ Iz granične zone prema Jugoslaviji u unutrašnost Mađarske nasilno je iseljeno oko 2.500 porodica. Ovo iseljavanje je sprovedeno grublje nego u ostalim delovima zemlje. Z. Hajdú, «A magyar-jugoszláv kapcsolatok a hidegháború első szakaszában (1948-1955)», *A baranyai államhatár a XX. században*, 2008, str. 74.

¹⁶² *Borba*, 20. novembar 1952., br. 279, str. 3.

Najveći broj deportovanih je smeštan u okolinu Debrecina, te u Nađalfeldu na pustari Bugac, u Hortobađu, Hajdu i Sabolču, u izolovanim mestima strogo pod nadzorom AVH. Zbog teških radnih i životnih uslova smrtnost u ovim mestima je bila izuzetno velika.

Uz tekst u ovom broju *Borbe* objavljena je i mapa jugoslovensko-mađarskog graničnog pojasa sa obeleženim sedištima većih obaveštajnih i diverzantskih centara AVH uperenih prema Jugoslaviji.

Poslednji, peti nastavak serijala «Mađarska pod čizmom AVH» bio je posvećen opisivanju izuzetno teškog položaja Hrvata, Srba i Slovenaca u Mađarskoj u godinama posle objavljivanja rezolucije Informbiroa. «Teror AVH nad našom nacionalnom manjinom» naslov je petog dela u kome se već na početku ističe da progoni i mađarizacija jugoslovenske manjine iz nekog prethodnog vremena nisu ništa u odnosu na ono čemu su sada, tj. 1952., izloženi. Posle 1948. godine posebno su bili proganjani rukovodioci i članovi organizacije Demokratski savez Južnih Slovena, od kojih je zahtevano da se uključe u propagandni rat protiv Jugoslavije. «Ali, svi naponi CK PMT u tom pravcu ostali su bezuspešni. Pošto naša nacionalna manjina i njena organizacija DSJS nisu hteli da se upregnu u neprijateljski rad protiv Jugoslavije, mađarska vlada ih je proglasila neprijateljima Mađarske i otpočela sistematsku likvidaciju kako naše manjine tako i njene organizacije. Otpočelo je maltretiranje, zatvaranje i deportovanje rukovodilaca, članova DSJS i velikog broja jugoslovenskih porodica u Mađarskoj.»¹⁶³

Prema daljem Ujheljijevom svedočenju, «većina Jugoslovena u Mađarskoj registrovana je u kartoteci neprijateljskih elemenata. Prema njima je AVH primenjivala specifične metode agenturnog rada kako bi se ugušio i poslednji osećaj nacionalne svesti.» Osim pojedinačnih dosijea, otvoren je i poseban dosije za agenturnu obradu čitave južnoslovenske zajednice:

«Po svim sreskim mestima gde živi jugoslovenska nacionalna manjina otvoreni su «Dosijeji objekata» u koje su uneti svi pripadnici ove manjine. To je urađeno na osnovu službenog naređenja iz Pečuja od 26. septembra 1950. godine...

Otvranje dosijea bilo je uslovljeno time, što smo prema manjini sprovodili posebnu politiku i obrađivali je kao posebnu neprijateljsku grupu. Među manjinom smo

¹⁶³ *Isto*, 21. novembar, 1952, br. 280, str. 3.

stvarali masovnu mrežu agenata. Prisiljavanje manjinaca na saradnju sa AVH vršili smo najčešće na bazi ucene: ili raditi za AVH ili biti deportovan, interniran.»¹⁶⁴

U mnogim delovima *Borbinog* feljtona primetno je tendenciozno preterivanje, na primer, brojka od 200.000 pripadnika južnoslovenske manjine u Mađarskoj, ili obim arhive koju je Đ. Ujhelji doneo sa sobom (veći deo mohačke AVH arhive!). Međutim, propaganda, ma koliko prisutna, nije umanjila težinu koju je imalo svedočenje iz prve ruke. Slika Mađarske pod sovjetskom okupacijom početkom pedesetih godina prošlog veka bila je više nego uverljiva. U naglašeno pamfletističkoj završnici serijala potpisanog inicijalima S. M., istaknuto je:

«I mađarski narod, zajedno sa našom manjinom, danas stenje pod čizmom AVH, bez ikakvih političkih prava i sloboda, bestidno eksploatisan i porobljen, u stalnom strahu od neizvesne sutrašnjice, od zatvora i logora smrti, interniranja i deportacije.

Oficiri NKVD-a vršljaju po Mađarskoj kao po svojoj guberniji, komanduju čitavim životom zemlje, držeći u svojim rukama sve konce njene politike i privrede, vojske i policije.

Pod rukovodstvom «stručnjaka» NKVD-a budimpeštanska vlada organizovala je čitavu mrežu svojih špijunsko-diverzantskih centara raznih vidova duž naše granice. Ona ubacuje na našu teritoriju desetine špijuna i terorista i svakodnevno ruši mir na našim granicama, izvodeći na stotine provokacija i povreda naše teritorije, ne prezajući od ubijanja naših graničara i drugih građana naše zemlje.

Kršeci mirovni ugovor ona stalno uvećava armiju, kojoj je namenila zločinačku misiju rušioca mira u ovom delu Evrope. Sav taj teror nad mađarskim narodom i našom manjinom, stalna i do apsurdna nerazumna neprijateljska delatnost Rakošijeve vlade protiv naroda naše zemlje, daju puno pravo da se na nju gleda kao na potencijalnog agresora koji slepo izvršava sva naređenja sovjetske vlade i ispunjava sve zahteve njene imperijalističke i zavojevačke politike.»¹⁶⁵

Prema saznanjima Vladimira Popina, Đerđ Ujhelji je bio prvi prebeg koji je doneo autentične, kapitalne podatke u vreme kada se vodio najžešći obaveštajni rat između Mađarske i Jugoslavije i kada je bilo jako teško doći do bilo kakvih informacija, jer su

¹⁶⁴ *Isto. Borba* je ovaj nastavak ilustrovala faksimilom naređenja o otvaranju «Dosijea objekata» i faksimilom naslovne strane tog dosijea.

¹⁶⁵ *Borba*, 21. novembar, 1952, br. 280, str. 3.

agenti obe strane padali na samoj granici. Zbog položaja na kojem je bio u AVH, mnogo je znao, zapisnik je rađen jako opširno, a informacije dobijene od njega korišćene su u svim potonjim izveštajima. Đerđ Ujhelji je iz Subotice sproveden u prihvatilište u Novi Sad, a Vladimir Popin je nastavio da ga prati i dok je bio u novosadskoj tvrđavi. Takođe, prema V. Popinovom saznanju, kad je isleđivanje završeno, Đ. Ujhelji je poslat u Osijek, jer je taj deo teritorije, kao bivši šef AVH u Mohaču, najbolje poznao. Tamo se oženio i dobio posao. U Osijeku je bilo sedište jednog od tri glavna obaveštajna centra usmerena prema Mađarskoj. Da li je tamo radio za Upravu državne bezbednosti V. Popin nije znao, ali je pretpostavio, da je Đ. Ujhelji u najmanju ruku korišćen kao izvor raznih informacija za potrebe u vezi sa prekograničnim pojasem, jer je dobro poznao čitav kraj.¹⁶⁶

Uvidom u jedan izveštaj objavljen u *Biltenu* Ministarstva inostranih poslova od 16. oktobra 1952., može se zaključiti da su se podaci dobijeni u razgovorima sa Đerđom Ujheljijem već uveliko koristili u svim zainteresovanim državnim organima.¹⁶⁷ Nameće se pitanje zašto je baš 17. novembar odabran za početak objavljivanja serijala o radu mađarske obaveštajne službe.

Pisanje *Borbe* od 18. novembra 1952. upućuje na odgovor: na prvoj strani dato je saopštenje *Tanjuga* pod naslovom «Novi budimpeštanski pokušaj klevetanja Jugoslavije», kojim je jugoslovenska javnost obaveštena da je budimpeštanski radio 15. novembra preneo optužnicu protiv izvesnog Lasla Balinta i još nekoliko osoba pred Okružnim sudom u Budimpešti, a sledećeg dana, 16. novembra, preneo je saslušanja i priznanja optuženih: Laslo Balint je priznao da je po nalogu jugoslovenske obaveštajne službe upućen u Mađarsku radi otmice i vraćanja izvesnih izeovaca u Jugoslaviju. Optužnica je teretila L. Balint, njegovog brata i ljude koji su označeni kao njihovi pomagači, da su u krajem leta 1952. pokušali da kidnapuju Borisa Verstovšeka, glavnog urednika časopisa «Za ljudsko zmago», te da su početkom iste godine oteli i prebacili u

¹⁶⁶ *Izjava g-dina V. Popina autoru.* Naznaku da bi Đ. Ujhelji mogao biti saradnik UDB pre bekstva u Jugoslaviju, g-din Popin je izričito odbacio, pojašnjavajući da je u obaveštajnim službama princip koji nema izuzetka da svaki obaveštajac prihvata svoju vezu. Da je Đ. Ujhelji pre jula 1952. radio za jugoslovensku Službu, nikad ne bi stigao do V. Popina, već bi ga odmah prihvatila njegova viša veza. «Čovek na takvom mestu je «zlatna koka» za svakog obaveštajca i može da napusti svoje mesto samo ako je u životnoj opasnosti (što Ujhelji nije bio), a obaveštajac koji bi takvog sadradnika povukao bez ikakvog razloga, morao bi u najmanju ruku da bude smenjen.» *Isto.*

¹⁶⁷ AJ, 507/IX -75/III-40.

Jugoslaviju Dušana Vidovića, takođe jednog od viđenijih IB emigranata u Mađarskoj.¹⁶⁸ *Tanjug* je potvrdio da je L. Balint rođen u Senti. U četrnaestoj godini se sa roditeljima iselio u Mađarsku i živeo u Budimpešti punih dvadeset godina. Po dolasku u Mađarsku 1934, njegov otac je obnovio mađarsko državljanstvo za sve članove porodice. Iz L. Balintove kratka biografija vidi se da je on u maju 1950. prebegao u Jugoslaviju. U daljem tekstu se *Tanjugov* novinar bavi Balintovom kriminalnom prošlošću i navodno nestabilnom ličnošću, naglašavajući da je po prelasku u Jugoslaviju nestao.¹⁶⁹

Tri dana kasnije *Borba* je prenela delove jugoslovenske note Mađarskoj povodom «isceniranog procesa Laslu Balintu»: «Mađarska vlada pokušava da zamaskira svoju agresivnu politiku prema Jugoslaviji» i «odgovornost za antijugoslovenski budimpeštanski proces pada na mađarsku vladu», neke su od tvrdnji u noti.¹⁷⁰

U pitanju je, dakle, još jedan proces pred sudom u Budimpešti, poznat tih godina kao «proces protiv Titovih fašističkih otmičara ljudi», a i knjiga pod tim naslovom ubrzo se našla u mađarskim knjižarama. Međutim, u tom slučaju mađarsko rukovodstvo, policija i tužilaštvo nisu morali da ulože napor u izmišljanje optužnice. Laslo Balint, rodnom iz Sente, bio je poznat pre Drugog svetskog rata kao sportista, plivač. Za vreme i posle rata preživljavao je baveći se zajedno sa bratom, sitnim krađama u Budimpešti, zbog čega je dospao i u zatvor. Uspevši da pobegne iz zatvora, 1950. sa ženom i detetom prešao je u Jugoslaviju, u Sentu, kod svojih rođaka, gde ga je jugoslovenska policija i zatekla. Prema svedočenju Vladimira Popina, koji je zajedno sa svojim kolegama radio na njegovom slučaju, Laslo Balint je bio osoba sklona dokazivanju, osoba koja se nije mirila sa činjenicom da je nešto neizvodljivo. I upravo sa takvom jednom osobinom bilo ga je lako zavrbovati da radi za Državnu bezbednost. Takođe, po sećanju Vladimira Popina, početkom 1952. UDB je organizovala otmicu jednog ibeovca iz Budimpešte. Laslo Balint se vratio u Mađarsku, uz pomoć brata u Budimpešti oteo Dušana Vidovića, kamionom se sa njim prebacio do granice, a onda, čamcem niz Dunav, do Bezdana. Uspeh ove operacije, poneo je rukovodeće ljude u Službi, te je posle nekoliko meseci

¹⁶⁸ *Borba*, 18. novembar, 1952, br. 277; v. P. Vukman, «Political activities of *ibeovci* emigrants in Hungary (1948-1953)», *Tokovi ucmapuje*, 3/2017, str. 53; B. Verstovšek je 1951. prebačen iz Praga u Budimpeštu sa zadatkom da pokrene pomenuti časopis, čiji je urednik i bio sve vreme njegovog izlaženja od maja 1951. do jeseni 1954. godine. *Isto*, str. 46.

¹⁶⁹ *Borba*, 18. novembar, 1952, br. 277.

¹⁷⁰ *Isto*, 21. novembar, 1952, br. 280.

nesmotreno odlučeno da se Balint ponovo uputi u Budimpeštu, po još jednog emigranta, Borisa Verstovšeka; akcija je do detalja trebalo da bude ponovljena. Mađarska policija, poučena prethodnim dešavanjem, pratila je otmičare od Budimpešte do granice, da bi otkrila sve veze, i onda ih na granici uhapsila. Braća Balint osuđeni su na smrt i pogubljeni.¹⁷¹

Povodom ovog budimpeštanskog suđenja vođenog od 15. do 17. novembra 1952. godine, Jugoslavija i Mađarska su razmenile nekoliko veoma oštrih diplomatskih nota. Mađarska je optužila jugoslovenske organe bezbednosti da su u januaru 1952. ilegalno prebacili Lasla Balinta u Mađarsku sa zadatkom da otme Dušana Vidovića. Za uspešno obavljen zadatak L. Balint je dobio čin majora UDB, a onda je avgusta 1952. ponovo ubačen u Mađarsku da otme Borisa Verstovšeka i tada je uhvaćen. Poslanstvo FNRJ u Budimpešti označeno je kao „veza” optuženih sa njihovom centralom u Beogradu.¹⁷²

U noti od 20. novembra Jugoslavija je odbila bilo kakvu umešanost u čitav slučaj, prebacujući svu odgovornost na mađarsku vladu. Prema Balintovom dosijeu u pitanju je bila osoba koja je kao dezertar sa Istočnog fronta 1944, osuđena na smrt, ali je izbegla kaznu zbog duševne poremećenosti. Kao kriminalac L. Balint je 1949. osuđen na četiri godine robije. Prebegavši u Jugoslaviju 1950. predstavio se kao politički emigrant. Jugoslovenski organi su tvrdili da se pre odlaska u Jugoslaviju često viđao u društvu AVH oficira u Budimpešti. Od čitave priče Jugoslavija je jedino mogla da prizna da je Laslo Balint prebegao 1950. iz Mađarske, naglasivši pri tom da mu se u julu 1952. izgubio svaki trag.¹⁷³

Ispovest Đerđa Ujheljija očigledno je smišljeno puštena u štampu u vreme kada se Jugoslavija morala oglasiti u vezi sa suđenjem u Budimpešti. Zvučni naslovi, »Desetine špijunskih centara okrenuto je iz Mađarske prema Jugoslaviji», «Oficiri NKVD-a organizuju špijunažu protiv FNRJ», «Hiljade porodica u mađarskim logorima za deportirce», «Teror AVH nad jugoslovenskom nacionalnom manjinom u Mađarskoj» imali su za cilj da potisnu vest o suđenju otmičarima u drugi plan i da pojačaju doživljaj Jugoslavije kao potpuno nevine žrtve još jednog režiranog slučaja mađarske obaveštajne službe i tajne policije.

¹⁷¹ *Izjava g-dina V. Popina autoru*, 23. mart 2007.

¹⁷² MOL XIX-J-1-j 3 Kül 002007/1 1952

¹⁷³ *Isto.*

Zbog neprijateljske delatnosti mađarska vlada je 25. novembra zatražila povlačenje Miljana Komatine, jugoslovenskog otpravnika poslova. Tvrdeći da Mađarska nije iznela nijedan dokaz za svoje optužbe, Jugoslavija je takođe otkazala gostoprimstvo Jozefu Kovaču, mađarskom otpravniku poslova, notom od 26. novembra.¹⁷⁴ Krajem 1952. već godinama loši jugoslovensko-mađarski odnosi potpuno su zaleđeni.

¹⁷⁴ MOL XIX-J-1-j-Jug-Küm 002052 -1952 17. d

3. Normalizacija odnosa 1953-1956

Početak pedesetih godina prošlog veka sovjetsko-jugoslovenska konfrontacija, blokada Berlina i Korejski rat nisu se za Josipa Visarionoviča Staljina odvijali u željenom pravcu. Neostvarena očekivanja na spoljnopoličkom planu pojačala su diktatorovu frustraciju i nesigurnost, prisutnu u poslednjim godinama života, ali je njegova smrt 5. marta 1953. omogućila Sovjetskom Savezu silazak sa slepog koloseka.¹ Strahujući od američke reakcije, svesni da im predstoji i međusobna borba za vlast, Staljinovi naslednici su već u toku marta oglasili svoje miroljubive namere i počeli pregovore u vezi sa okončanjem Korejskog rata.² Premda je u ranijim američkim razmatranjima Staljinova smrt označena kao presudna tačka u sovjetskom razvoju, administracija Dvajta Ajzenhauera, novog američkog predsednika, bila je iznenađujuće zatečena događajem. Zbog skoro šestonedeljne pripreme za javno obraćanje predsednika tim povodom, mirovna inicijativa je na kraju bila potpuno na strani kolektivnog sovjetskog rukovodstva.³

Svesni da dominaciju Sovjetskog Saveza u srednjoj i istočnoj Evropi, uzdrmanu pogubnim sprovođenjem petogodišnjeg privrednog plana, mogu zadržati samo uz neodložno reformisanje Staljinovog režima, njegovi naslednici su odmah pristupili usporavanju industrijalizacije, smanjenju prinudnih davanja i eliminisanju unutrašnjeg partijskog terora. Istovremeno ovaj nagoveštaj destaljinizacije doveo je u opasnost i sam opstanak komunizma u satelitskim zemljama. Ekonomska kriza je podstakla proteste radnika u Čehoslovačkoj i Bugarskoj, a nezadovoljstvo u Istočnom Berlinu dovelo je do otvorene narodne pobune protiv režima 16. i 17. juna 1953, koja je ugušena sovjetskim tenkovima.⁴ Staljinovi naslednici su nekako uspeali da prevaziđu krizu sistema,

¹ V. Mastny, *The Cold war and Soviet insecurity. The Stalin years*, New York, Oxford, 1996, str. 170,193.

² V. Zubok, C. Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold war. From Stalin to Khrushchev*, Cambridge Mass. 1996, str. 154-155.

³ Osim pritiska na Severnu Koreju po pitanju razmene zarobljenika, Sovjeti su inicirali održavanje ministarske konferencije u vezi sa ujedinjenjem Nemačke, zatražili pregovore sa Velikom Britanijom zbog vazdušnih incidenata nad Berlinom, poslali jasne znake da su zainteresovani za sovjetsko-američki susret na najvišem nivou i dozvolili nekolicini američkih dopisnika da uđu u Sovjetski Savez. Vidi: G. Mitrovich, *Undermining the Kremlin. America's Strategy to Subvert the Soviet Bloc*, Ithaca, London, 2000, str. 126-132.

⁴ V. Zubok, C. Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold war*, str. 160-163; više o pobuni u Istočnoj Nemačkoj v. A. Baring, *Uprising in East Germany; June 17, 1953*, Ithaca, London, 1972.

prebacujući svu krivicu za prošle grehe na Lavrentija Beriju, upravo eliminisanog rivala. Pokazalo se, međutim, da nisu imali ni mogućnosti ni volje da suštinski reformišu sistem, čiji su bili i proizvod i žrtve, kako su to pre više od dvadeset godina konstatovali istoričari Sovjetskog Saveza i komunizma.⁵

U Jugoslaviji je vest o smrti J. V. Staljina primljena sa olakšanjem. Zvanične reakcije su bile uzdržane, ali su se pažljivo pratili potezi Moskve. Po povratku iz Velike Britanije, na dočeku koji mu je priređen u Beogradu 31. marta, obraćajući se okupljenoj masi, Josip Broz Tito je poručio sovjetskom rukovodstvu da bi jako voleo da oni jednoga dana priznaju da su pogrešili u vezi sa Jugoslavijom. «Mi ćemo čekati, mi ćemo vidjeti.»⁶ Ovo nije bio samo signal Sovjetskom Savezu, već i svim njegovim satelitima, da, ukoliko žele normalizaciju odnosa, prvi moraju preduzeti korake u tom pravcu. Strpljivo čekanje, odmeravanje svakog poteza, i protivničkog i sopstvenog, i recipročno postupanje glavne su karakteristike jugoslovenske politike prema Istočnom bloku u narednih par godina.

Među članovima kolektivnog sovjetskog rukovodstva u ideološkom i političkim raskidu sa ortodoksnim komunizmom najdalje je otišao Lavrentij Berija, ministar unutrašnjih poslova Sovjetskog Saveza u proleće 1953. godine. Svojim zanimanjem za spoljnu politiku i radikalnim predlozima u tom domenu izazivao je podozrenje i bojazan među konzervativnijim članovima. Činjenica da je bio dugogodišnji šef Staljinove tajne policije učinila ga je idealnim krivcem za sva diktatorova nepočinstva, što su njegovi konkurenti u borbi za vlast u Kremlju iskoristili. Krajem juna 1953. L. Berija je uhapšen i u decembru iste godine pogubljen. I krivica za razlaz sa Jugoslavijom je bila prebačena na njega, te se Moskva ponadala da bi time čitava stvar mogla biti stavljena ad acta. Međutim, o uzrocima sukoba i krivcima i jugoslovensko vođstvo je imalo još štošta da kaže.⁷

⁵ V. Mastny, *The Cold war and Soviet insecurity*, str. 190; F. Fire, *Prošlost jedne iluzije*, Beograd, 1996, str. 541-542;

⁶ *Borba*, 1. april 1953.

⁷ O dramatičnim okolnostima koje su dovele do odluke u sovjetskom vođstvu o normalizaciji odnosa sa Jugoslavijom u junu 1953. i uklanjanju L. Berije, kao i o koracima ka pomirenju v. A. B. Едемский, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953-1956 годах*, Москва, 2008, str. 55-108; Đ. Tripković, «Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953. godine», *Istorija 20. veka*, 1(1994), str. 111-122; Lj. Dimić, «Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini», *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1996, str. 155-165; ; Lj. Dimić, «Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953-1956», *Zbornik radova Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, Beograd, 1999, str. 279-293; «Obnavljanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1954-1955. godine. Pisma CK SKJ i CK KPSS razmenjena

Predvođene Sovjetskim Savezom istočnoevropske države su krenule putem normalizacije odnosa sa Jugoslavijom. Nakon što je početkom juna 1953. godine V. Molotov zatražio od jugoslovenske vlade saglasnost za imenovanje Vasilija Valjkova, višegodišnjeg šefa Odeljenja za Balkan sovjetskog Ministarstva spoljnih poslova, za poslanika u Beogradu, sledile su izmene poslanika, dopune osoblja poslanstava kako u Beogradu, tako i u svim istočnoevropskim prestonicama, poboljšanje odnosa prema jugoslovenskim predstavnicima, smanjenje tenzije na granici, sklapanje prvih međudržavnih ugovora posle 1949. godine.⁸ Ovo su bili prvi ohrabrujući znaci u vezi sa normalizacijom odnosa između Jugoslavije i Istočnog bloka.

U procesu obnavljanja jugoslovensko-mađarskih odnosa izdvajaju se dva talasa normalizacije. Prvi talas jeste posredno vezan za smrt J. V. Staljina, ali je iniciran promenom mađarske vlade i dolaskom na njeno čelo Imrea Nađa, nosioca reformske struje u Partiji mađarskih trudbenika, početkom jula 1953. godine. Za vreme njegovog mandata normalizacija jeste tekla sporo, ali je ipak napredovala. Već u jesen 1954. kada je položaj reformske vlade za trenutak doveden u pitanje, normalizacija odnosa je gotovo stala, a padom vlade I. Nađa, u proleće 1955, i definitivno je zapala u ćorsokak. Drugi talas otopljanja krenuo je tek nakon smenjivanja Maćaša Rakošija, generalnog sekretara Partije, u julu 1956, nakon čega je za samo par meseci dostignuta puna normalizacija, a u izgledu je bila i izgradnja mnogo čvršćih veza. Usled oktobarsko-novembarskih događaja jugoslovensko-mađarski odnosi u usponu na izvesno vreme su bili zaustavljeni.

1954-1955. godine», 1948. *Jugoslavija i Kominform. Pedeset godina kasnije*, ur. R. Petković, Beograd, 1998, str. 305-327; takođe, v. P. Maurer, *La réconciliation soviéto-yougoslave 1954-1958. Illusions et désillusions de Tito*, 1991.

⁸ Prvi ugovor sa nekom IB zemljom sklopljen posle 1949. bio je jugoslovensko-rumunski ugovor o uspostavljanju rečne uprave na Đerdapu u maju 1953. godine. M. Гулић, «Југословенске дипломате и службеници на Дунаву у вријеме сукоба Југославије са Информбироом», *Југословенска дипломатија 1945-1961*, 2012, str. 172; više o procesu normalizacije odnosa Jugoslavije sa sovjetskim satelitskim zemljama v. J. Pelikán, *Jugoslavie a vychodni blok 1953-1958*, Praha, 2001; V. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susjedstvu 1953-1958*, Beograd, 2013.

3. 1. Prvi talas normalizacije

Obnova dobrosusedskih odnosa tekla je sporo, nailazila na puno prepreka i obostrano nepoverenje stečeno gorkim petogodišnjim iskustvom. Međutim, za razliku od 1948. kad se sve odvijalo po diktatu Moskve, normalizacija bilateralnih odnosa nije više isključivo zavisila od promena nastalih u Sovjetskom Savezu, već je čitav proces približavanja jugoslovenska strana postavila u kontekst unutrašnjeg razvoja i personalnih promena u Mađarskoj.

Jugoslovensko-mađarski detant u prvom periodu normalizacije obeležen je uspostavljanjem punih diplomatskih odnosa, smanjenjem tenzije na granici i formiranjem mešovite komisije za ispitivanje graničnih incidenata, postizanjem sporazuma o obnavljanju graničnih oznaka, zatim, uspostavljanjem trgovinske razmene, obustavljanjem antijugoslovenske propagande i poboljšanjem položaja pripadnika južnoslovenske manjine u Mađarskoj.

3. 1. 1. *Novi kurs* - Mađarska 1953-1955

Centralizovan sistem planiranja (sa potpunom kontrolom cena, nadnica i prihoda) i komandna ekonomija u posleratnoj Istočnoj Evropi na kratko su stvorili utisak da se radi o jako uspešnoj, brznoj industrijalizaciji prostora koji se pre rata vodio kao pretežno poljoprivredni. Krajem četrdesetih godina sve satelitske zemlje primenile su Staljinov model modernizacije iz tridesetih godina XX veka kopirajući u potpunosti prvi sovjetski petogodišnji plan. Pripreme za rat odredile su obe industrijalizacije, i uoči Drugog svetskog rata i na početku Hladnog rata: forsirana je teška industrija na račun proizvodnje robe široke potrošnje, poljoprivrede i uslužne delatnosti. Neprestano su revidirani planovi i povećavani troškovi za vojsku. U nedostatku rata koji bi opravdao megalomanske investicione planove, prinudna industrijalizacija i kolektivizacija na selu izazvale ekonomski haos i socijalne nemire.⁹ Uvidevši neracionalnost ratnih priprema, sovjetsko rukovodstvo je odmah posle Staljinove smrti naložilo svim satelitima reviziju

⁹ I Berend, *Centralna i Istočna Evropa 1944 -1993*, Podgorica, 2001, str. 107-110.

petogodišnjeg plana. *Novi kurs*, koji su Sovjeti, u tom trenutku na čelu sa Geogrijem Maljenkovim, predsednikom vlade, proglasili, ogledao se u novom pristupu poljoprivredi i povećanju ponude prehranbenih proizvoda, tj. poboljšanje životnog standarda, što je podrazumevalo i racionalniju industrijalizaciju.¹⁰

U cilju primene novog kursa u Mađarskoj, generalni sekretar Partije mađarskih trudbenika i predsednik vlade, Maćaš Rakoši pozvan je krajem maja 1953. u Moskvu, gde mu je predočeno šta treba da uradi da ispravi počinjene greške i u kom pravcu treba da usmeri mađarsku unutrašnju i spoljnu politiku. Iako je početkom juna na sastanku u najužem partijskom krugu priznao izvesne nepravilnosti i predložio izmene u načinu rukovođenja zemljom, sovjetsko rukovodstvo je ubrzo procenilo da M. Rakoši nije pogodna osoba za uvođenje radikalnih pomena. Zbog toga je sredinom juna organizovan novi sastanak u Moskvi, međupartijske konsultacije, pri čemu je mađarsku delegaciju sastavilo sovjetsko rukovodstvo. Pored Maćaša Rakošija i Ernea Gere, njegovog najbližeg saradnika, mađarski sagovornici Sovjeta bili su neki mlađi članovi Partije, ili manje istaknuti do tada, kao Andraš Hegediš, ali i Imre Nađ, poznati politički oponent mađarskom staljinističkom rukovodstvu.¹¹

U prvoj privremenoj vladi I. Nađ je, kao autor radikalne agrarne reforme, bio postavljen za ministra poljoprivrede. Po okončanju Drugog svetskog rata, nakon što je pet meseci bio ministar unutrašnjih poslova, u martu 1946. godine I. Nađ je smenjen sa te dužnosti, jer Partija nije bila zadovoljna njegovim radom. Krajem 1947. izrazio je javno neslaganje sa ekonomskom politikom koju je proklamovao Erne Gere i posvetio se profesorskom pozivu. Početkom 1948. izbačen je iz Politbiroa, ali je sredinom 1950. bio ponovo izabran za ministra, ovaj put ishrane, tj. 1951. za potpredsednika vlade i vraćen u Politburo. Ova tiha rehabilitacija dovedena je u vezu sa pojavljivanjem G. Maljenkova u Staljinovom okruženju.¹²

¹⁰ *Isto*, str. 128-129.

¹¹ L. Izsák, «Imre Nagy's first government, 1953-1955», *1956: the Hungarian revolution and War for independence*, 2006, str. 72-73.

¹² I. Nađ je živeo u Sovjetskom Savezu između 1930. i 1944. godine. Kao poljoprivredni stručnjak radio je u Institutu za poljoprivredu u Moskvi. Pretpostavlja se da je u tom periodu Georgij Maljenkov imao priliku da ga dobro upozna. I Berend, *Centralna i Istočna Evropa...*, str. 130; János M. Rainer, *Imre Nagy: the Leader and Martyr of the Hungarian Revolution*, Budapest, 2006, str. 44-46; detaljnije o biografiji I. Nađa v. J. Rainer, *Nagy Imre*, Budapest, 2002.

Na konsultacijama u Moskvi, održanim od 13. do 16. juna 1953, svi sovjetski lideri, posebno G. Maljenkov i L. Berija, najoštrije su kritikovali M. Rakošija zbog teškog stanja u mađarskoj privredi i društvu, prebacujući mu zloupotrebu vlasti i insistirajući da mesto predsednika vlade ustupi I. Nađu.¹³ Pošto je ova odluka doneta, po povratku u Budimpeštu sastavljeni su materijali i preduzete su pripreme za održavanje vanredne sednice Centralnog rukovodstva PMT, kako je formalno u ovom periodu CK mađarske Komunističke partije nosio naziv. Ubrzo, 27. juna 1953, na sednici Centralnog komiteta PMT, član Polibiroa i za koji dan predsednik mađarske vlade, Imre Nađ, održao je prvi destaljinistički govor u istočnoevropskom bloku. Za greške u vođenju zemlje i u izgradnji socijalizma, kao i za uspostavljanje apsolutističke vlasti i kulta ličnosti I. Nađ je, osim M. Rakošija, optužio i Rakošijeve najbliže saradnike E. Gereu, Miholja Farkaša i Jožefa Revajia. I izveštaj Imrea Nađa o stanju u zemlji i Partiji i rezolucija o neophodnim političkim i privrednim promenama koje je trebalo preduzeti u cilju oporavka usvojeni su jednoglasno.¹⁴ Međutim, pristigle vesti o hapšenju L. Berije i o borbi za prevlast u Kremlju, uticale su da mađarski staljinisti delimično povrate svoje pozicije. Maćaš Rakoši je mesto premijera morao da ustupi I. Nađu, ali je ostao na čelu Partije, dok je E. Gere, zadržavši poziciju potpredsednika vlade, imenovan i za ministra unutrašnjih poslova.

U svom inauguracionom govoru od 4. jula 1953. Imre Nađ je objavio prelazak na novu ekonomsku politiku, smanjenje opterećenja seljaštva i mogućnost ukidanja zemljoradničkih zadruga, delimičnu amnestiju, zatvaranje logora za deportovane i versku toleranciju. Ovaj program je imao veliki odjek u svim segmentima mađarskog društva. Iako se u govoru pozvao na Junsku rezoluciju kao programsko polazište vlade, I. Nađ ni jednom rečju nije pomenuo greške najužeg parijskog rukovodstva, niti sovjetske i sopstvene kritike upućene M. Rakošiju zbog zloupotrebe vlasti i gradnje kulta ličnosti.¹⁵ I

¹³ Vidi: «Jegyzökönyv a szovjet és a magyar párt és állami vezetők tárgyalásáról – 1953. június 13-16», szer. György T. Varga, *Múltunk* 37, 2/3(1992), str. 234-269; deo u eng. prevodu v. «Transcript of the conversations between the Soviet leadership and a Hungarian United Worker's Party delegation in Moscow on 13 June 1953», ed. Ch. Ostermann, *CWIHP Bulletin*, 10, 1998, str. 81-86.

¹⁴ «Počeci destaljnizacije. Tajni govor Imre Nađa (sa Uvodom Bila Lomaksa)», *Mađarske alternative*, 1987, str. 24-26.

¹⁵ L. Izsák, «Imre Nagy's first government, 1953-1955», *1956: the Hungarian revolution ...*, str. 78-79. Ali, već sredinom jula u razgovoru sa E. D. Kiseljevim, sovjetskim poslanikom u Budimpešti, Imre Nađ je izneo svoje strepnje u pogledu daljeg razvoja situacije u Partiji, a u vezi sa ekonomskim reformama,

u kasnijim zajedničkim nastupima sa M. Rakošijem, I. Nađ je nastojao da u javnosti održi privid partijskog jedinstva.

Kolika god bila široka podrška novom kursu među stanovništvom, u vrhovima vlasti jednini istinski pobornik reformisane ekonomske politike bio je predsednik vlade. Sve vreme mandata sabotiran od strane staljinista oko sebe, Imre Nađ je postao centar narastajućeg otpora starom režimu. Unutar Partije stekao je podršku predstavnika mlađe inteligencije, koja je uspela da ga odbrani od napada staljinista na oktobarskom plenumu CK PMT 1954. godine, ali pola godine kasnije, na martovskom plenumu 1955, staljinisti su odneli prevagu. Optuživši ga za desničarske devijacije, M. Rakoši je u aprilu uspeo i da ga ukloni sa mesta premijera, pošto se i zvezda Nađevog zaštitnika u Kremlju, G. Maljenkova, ugasila koji mesec ranije.¹⁶

3. 1. 2. Normalizovanje diplomatskih odnosa

Sve vreme sukoba sa Istočnim blokom Jugoslavija je u okviru svojih mogućnosti pratila unutrašnja kretanja, posebno u geografski bližim blokovskim zemljama. Putem obaveštajne mreže Uprave državne bezbednosti sakupljani su podaci vezani za najrazličitije oblasti i javne ličnosti iz političkog, privrednog i kulturnog života suseda. Tako su i kad je u pitanju Mađarska svi potezi vlade, promene u njenom sastavu, ili u sastavu partijskih organa, beleženi i analizirani. Na osnovu ovih saznanja Jugoslavija je stekla uvid u tešku ekonomsku situaciju u kojoj se Mađarska početkom pedesetih godina našla. U elaboratu «Sovjetska okupacija Mađarske i privredne posledice», pripremljenom za upoznavanje jugoslovenskog partijskog vrha sa situacijom u mađarskoj privredi, navedeni su vidovi sovjetske eksploatacije od početnih oblika kroz ratni plen i naplaćivanje nemačko-mađarskih dugova, preko bankarskih usluga, demontiranja nekih preduzeća i prebacivanja u Sovjetski Savez, reparacija i okupacionih troškova, do

primećujući nemirenje M. Rakošija sa novom politikom. v. *Советский фактор в Восточной Европе*, T. 2 (1949-1953), str. 786-792 (dok br. 303).

¹⁶ I Berend, *Centralna i Istočna Evropa 1944 -1993*, str. 132.

eksploatacije putem mešovitih sovjetsko-mađarskih društava.¹⁷ Tačna su bila i jugoslovenska zapažanja da je kriza najoštrije pogodila mađarsko selo, gde je zbog višegodišnjeg sprovođenja najkrućih mera prinudnog otkupa, postojala opasnost od potpunog urušavanja zadružnog sistema i gde je nezadovoljstvo stanovništva režimom bilo najdublje.¹⁸

Prvo tromesečje 1953. obeleženo je nastavkom negativnih tendencija prisutnih u jugoslovensko-mađarskim odnosima u prethodnim godinama. Iako su potpisivanje Ankarskog sporazum krajem februara i, naročito, Staljinova smrt početkom marta morali uticati na smirivanje neprijateljstava između Jugoslavije i njenih suseda, u proleće 1953. još je bilo rano da se njihovi pozitivni efekti primete na terenu. Incidenti na jugoslovensko-mađarskoj granici nastavljeni su kao i ranije, čak je njihov broj od januara do aprila 1953. neprekidno bio u porastu.¹⁹ Nastavljena je i razmena nota između Beograd i Budimpešte, a povoda za to je bilo skoro svakoga dana: raznovrsne povrede granice, špijunske afere, hapšenja. U neprijateljskoj propagandi Mađarska je opet iskoračila u odnosu na druge istočnoevropske zemlje objavivši početkom godine roman Petera Feldeša *Krivudava Drava*. Glavni junak romana, čija se radnja odvija u jednom pograničnom mestu na Dunavu, je poručnik jugoslovenske vojske, koji je na kraju ispao žrtva Uprave državne bezbednosti. Pažnju jugoslovenskih vlasti privukao je opširan prikaz ovog romana iz pera Ivana Boldižara, zamenika mađarskog ministra informisanja, objavljen u partijskom listu *Sabad nep*. Ivan Boldižar je bio pun hvale za mladog pisca «koji se poduhvatio tako smelog i značajnog zadatka i popunio prazninu u mađarskoj literaturi», ali mu je zamurio što u romanu ni jednom nije pomenuo Josipa Broza Tita, «te je tako propustio da mađarskom narodu prikaže njegovog glavnog neprijatelja».²⁰

¹⁷ AJ, 507, 75/II-49-98. U toku 1953. godine saradnici mađarske redakcije Radio Jugoslavije pripremali su i knjigu «Mađarska 1952», osmišljenu u tri poglavlja (mađarska privreda, rusifikacija mađarske kulture i prilozi), ali su zbog nepotpunosti podataka i neprimerenosti i neujednačenosti stila recenzenti iz Instituta za međunarodnu politiku i privredu predložili preradu i objavljivanje samo prvog dela, pod nazivom «Privreda Mađarske 1952. godine». Iako su recenzenti smatrali da bi «jedna solidna publikacija o mađarskoj privredi činila dragocenu dopunu kritici privrede satelitskih zemalja» koja je već predočena jugoslovenskoj javnosti, krajem godine se u potpunosti odustalo od ovog projekta. AJ, 58-2-9.

¹⁸ DA MSP, PA, 1953, f. 2, str. pov. br. 375, str. 40.

¹⁹ DA MSP, PA, 1953, f. 2, str. pov. br. 362, str. 1.

²⁰ AJ, 112, TANJUG, vesti stranih agencija, 18. februar, 1953, u 19.00.

U aprilu na jugoslovensko-mađarskoj granici zabeleženo je preko dve stotine incidenata.²¹ U noti upućenoj Mađarskoj početkom maja 1953. Državni sekretarijat inostranih poslova FNRJ prebacio je mađarskoj vladi nipodaštavajući odnos prema svim dotadašnjim predlozima za otklanjanje uzroka graničnih incidenata poteklim sa jugoslovenske strane i obnovio je poziv za pregovore.²²

Nakon skoro dva meseca zatišja početak novog perioda u jugoslovensko-mađarskim odnosima najavila je vest o promenama u Mađarskoj. Informacija o postavljanju Imrea Nađa na čelo vlade, kao i izveštaj o skupštinskom govoru u kojem je oštro kritikovan celokupni rad prethodne vlade, objavljena je tek na petoj strani *Borbe* od 5. jula, ali je već sledećeg dana opširne izvode iz Nađevog govora *Borba* donela i na naslovnoj i na četvrtoj strani.²³ *Novi kurs* je bio prepoznat.

Pozitivan odgovor na jugoslovensku inicijativu od maja 1953. godine za pregovore u vezi sa incidentima na granici stigao je već 13. jula, a ubrzo je utvrđen i termin za početak pregovora.²⁴ Ovaj, za jugoslovensku stranu, vrlo ohrabrujući potez mađarske vlade odškrinuo je vrata normalizaciji odnosa.

Jugoslavija je, ipak, bila vrlo oprezna u određivanju stava o najnovijim dešavanjima u Mađarskoj. Smatrala je da je kapitulacija Rakošijeve vlade pred ekonomskim problemima rezultat podređenosti mađarske privrede interesima Sovjetskog Saveza. Bilo joj je očigledno da su promene u rukovodećim strukturama iznuđene: Moskva se plašila otvorene pobune nezadovoljnih seljaka i radnika, po ugledu na Istočnu Nemačku i Čehoslovačku.²⁵ Postavljanje na čelo vlade čoveka koji se u vezi sa agrarom ranije već sukobio sa M. Rakošijem i koji je slovio za stručnjaka u poljoprivredi, ukazivalo je na potrebu da se najhitnije preduzmu mere upravo u toj oblasti.²⁶ Kao što su inokosni seljaci i zadrugari pod određenim uslovima oslobođeni nekih dugovanja i olakšano im ispunjenje otkupnih obaveza, ukinuto je i administrativno kažnjavanje radnika zbog neispunjavanja postojećih normi. Ovo popuštanje discipline vodilo je ka sve većem broju izostanaka radnika sa posla, te su rukovodstva preduzeća počela zahtevati

²¹ DA MSP, PA, 1953, f. 2, str. pov. br. 362, str. 1.

²² *Borba*, 10. maj 1953, бр. 121.

²³ *Borba*, 5. јул 1953, бр. 170; 6. јул 1953, бр. 171.

²⁴ DA MSP, PA, 1953, f. 5, str. pov. br. 361, str. 33.

²⁵ DA MSP, PA, 1953, f. 3, str. pov. br. 372, str. 3.

²⁶ Od osamnaest uredbi, koliko je vlada I. Nađa donela u toku prvog meseca rada, najveći broj se odnosio na ekonomske probleme vezane za selo. DA MIP, PA, 1953, f. 2, str. pov. br. 375, str. 40.

povratak na novčano kažnjavanje. Analitičari Državnog sekretarijata inostranih poslova FNRJ su na osnovu ovih saznanja konstatovali «da je režim prinuđen na odstupanje, ali i da je kriza toliko duboka, da i najmanja popuštanja već prete da budu opasnost za čitav sistem, koji se drži na najkrućem policijskom sistemu vladavine. Popuštanja koja su do sada preduzeta, iako minimalna, dala su podstreka snagama otpora da pojačaju pritisak i nateraju birokratiju na dalje i efikasnije ustupke, a ova, u cilju očuvanja svojih pozicija, nastoji da to onemogući ograničavanjem i onako polovičnih mera.»²⁷

Na osnovu javnih nastupa Imrea Nađa i Maćaša Rakošija moglo se zaključiti da su postojale nesuglasice među njima i da Nađeva pozicija nije tako sigurna, jer se pokazao previše liberalnim. Zbog toga se nije odbacivala mogućnost da se M. Rakoši posle izvesnog vremena vrati u vladu. Postavljanje E. Gere za zamenika predsednika vlade i ministra unutrašnjih poslova bilo je dovoljno rečito. U Jugoslaviji se smatralo da će E. Gere «čvrsto držati situaciju u zemlji i da će toliko popustiti koliko mogu da podnesu interesi sovjetske i domaće birokratije».²⁸ Opšta društvena kriza osetila se i u Partiji mađarskih trudbenika, a nicanje u njoj novih snaga sposobnih za razvijanje postojećih protivurečnosti, jugoslovenska strana je ocenila kao korak napred.²⁹

Za vreme pregovora o rešavanju graničnih incidenata, 10. avgusta 1953, Mađarska je pokrenula pitanje normalizacije diplomatskih odnosa.³⁰ Posle Sovjetskog Saveza, to je bila prva komunistička zemlja koja je napravila i formalne korake ka normalizaciji. Preko Janeza Hočevara, jugoslovenskog otpravnika poslova u Budimpešti, zatražen je agreman za poslanika Šandora Kurimskog, uz objašnjenje da se, posle više godina sukoba, žele poboljšati odnosi sa Jugoslavijom, u obostranom interesu, a ovo bi bio prvi korak ka tome.³¹

²⁷ *Isto*, str. 41.

²⁸ DA MSP, PA, 1953, f. 3, str. pov. br. 362, str. 20-21. U pismu Josipu Brozu Titu od 10. jula 1953. Ivan Karaivanov, člana CK KPJ od 1952, analizirajući promene u rukovodećim strukturama Mađarske, u dvojcu Nađ-Gere, osmišljenom da očuva ugroženu moskovsku hegemoniju, davao je prednost E. Gereu, ističući da je sovjetsko poverenje u Gereu daleko veće nego u Nađa. AJ, 837, KPR I-5-b Mađ.

²⁹ DA MSP, PA, 1953, f. 2, str. pov. br. 426, str. 25.

³⁰ O normalizaciji diplomatskih odnosa v. K. Kovačević, «Obnova jugoslovensko-mađarskih odnosa 1953-1954», *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961*, (ur. S. Selinić), 2008., str. 168-187; В. Цветковић, «Нормализација дипломатских односа Југославије са Мађарском и Бугарском 1953-1954», *Tokovi istorije*, 3(2009), 117-135

³¹ AJ, 837, KPR I-3-a Mađ.

O predloženom poslaniku znalo se jedino da je u martu 1952. postavljen za mađarskog poslanika u Albaniji. Pošto je bio skoro nepoznata ličnost i u samoj Mađarskoj, prošlo je nekoliko dana dok su jugoslovenske vlasti prikupile šturu podatke o njemu. Šandor Kurimski, rođen 1907. godine u jevrejskoj porodici, slovio je za potpuno ruskog čoveka. Kao obučarski radnik emigrirao je u Sovjetski Savez 1935. i neko vreme nastavio da se bavi svojom profesijom, ali je u toku rata radio u sovjetskoj građevinskoj industriji. Jugoslovenske vlasti nisu uspele da saznaju kada se vratio u Mađarsku, ali im je bilo poznato da je posle rata u Sovjetskom Savezu pohađao i obaveštajne kurseve. U činu pukovnika policije Š. Kurimski je bio na dužnosti komesara u pečujskom srezu, odakle je, pretpostavljalo se, delovao prema Jugoslaviji i bio upoznat sa problemima jugoslovenske manjine u Mađarskoj. Prema podacima mađarskog Ministarstva inostranih poslova čin general-majora u policiji Š. Kurimski je dobio 1950. i do prelaska u diplomatiju radio je kao jedan od rukovodilaca u resoru unutrašnjih poslova u Budimpešti.³²

Zbog ovakve biografije predloženog mađarskog poslanika Josip Broz Tito je zatražio da se ispita mogućnost davanja agremana jednom policajcu. Koča Popović, ministar inostranih poslova FNRJ, smatrao je da je teško odbiti Š. Kurimskog zato što je bivši policajac, pogotovu što je već bio poslanik u Albaniji. Pozivajući se na interes Jugoslavije da se obnove diplomatski odnosi sa Mađarskom, predložio je da se Š. Kurimskom da agreman. I Josipu Brozu je bilo jasno da Jugoslavija nije bila u poziciji da odbije predlog, ali je preporučio da se još malo oteže sa odgovorom «da bi Mađari videli da mi nismo baš oduševljeni sa osobom koju predlažu».³³

Šandor Kurimski je dobio agreman 31. avgusta 1953. godine,³⁴ ali se puna dva meseca pripremao za dolazak u Beograd. Prilikom predaje akreditiva, 4. novembra, u petnaestominutnom razgovoru vođenom na ruskom jeziku, J. B. Tito je pokazao posebno zanimanje za ekonomske prilike u Mađarskoj i izrazio nadu u normalizaciju odnosa, obećavši Š. Kurimskom podršku svih jugoslovenskih organa u ostvarenju tog cilja.³⁵ Po svedočenju Slovena Smodlake, koji je Š. Kurimskog pratio od poslanstva do Belog dvora

³² DA MSP, PA, 1953, f. 2, str. pov. br. 375, str. 42.

³³ AJ, 837, KPR I-3-a Mađ.

³⁴ DA MSP, PA, 1953, f. 2, str. pov. br. 375, str. 42.

³⁵ AJ, 837, KPR, I-3-a, Mađ.

i natrag, mađarski poslanik, impresioniran J. B. Titom, istakao je svoju želju da on bude taj koji će učvrstiti dobrosusedske odnose.³⁶

Prilikom odlučivanja o svom predstavniku u Budimpešti Jugoslavija nije sledila mađarski primer. Krajem septembra je za poslanika predložila Dalibora Soldatića, diplomatu od karijere, koji je, budući da Mađarima nije bio sporan, dobio agroman 10. oktobra 1953.godine.³⁷

Sredinom septembra mađarski MIP je ponudio Jugoslaviji repatrijaciju 110 lica od kojih se većina u tom trenutku nalazila u mađarskim logorima i zatvorima.³⁸ U pitanju su bili bivši deportirci, uglavnom Mađari, koji su kao pripadnici mađarskih vojnih jedinica bili u ruskom zarobljeništvu. Nijedna osoba sa mađarskog spiska za repatrijaciju nije imala bilo kakav jugoslovenski dokument, niti je ikada bila u kontaktu sa jugoslovenskim poslanstvom. Prema šturim podacima do kojih su uspele da dođu, jugoslovenske vlasti su pretpostavile «da se radi o propagandnom manevru za stvaranje atmosfere prividnog popuštanja i preuzimanja inicijative pred razmenu poslanika», pogotovo što se nije dopuštao povratak u zemlju većem broju jugoslovenskih državljana koji su imali svu potrebnu dokumentaciju.³⁹ Sve vreme insistirajući na rešavanju pitanja repatrijacije nesporno jugoslovenskih državljana, do kraja godine Jugoslavija je odobrila i repatrijaciju 34 osobe sa mađarskog spiska, nastavljajući dalje sa proverama.⁴⁰

Normalizacija diplomatskih odnosa podrazumevala je i dopunu osoblja u poslanstvima i drugim državnim predstavništvima. U oktobru je Ministarstvo inostranih poslova Mađarske, zatraživši ulaznu vizu za opunomoćenog ministra Š. Kurimskog, zatražilo istovremeno i ulazne vize za dva sekretara i dva atašea.⁴¹ Jugoslovensko poslanstvo u Budimpešti bilo je, takođe, u deficitu sa ljudstvom. Nekolicina službenika na čelu sa J. Hočevarem, otpravnikom poslova, nisu stizali da odgovore na sve veće zahteve Ministarstva u pogledu praćenja razvoja unutrašnje situacije u Mađarskoj. U izveštaju pretpostavljenima u Prvom odeljenju Državnog sekretarijata za inostrane poslove FNRJ od 12. jula 1953, Janez Hočevar se žalio da se, zbog obavljanja

³⁶ *Isto*, I-3-c, Mađ

³⁷ DA MSP, PA, 1953, f. 2, str. pov. br. 513, str. 30.

³⁸ MOL XIX-J-1-j 11 5/a 1953-as évi. *Magyar-yugoszláv viszonya /1953-ban/*, Budapest, 1953 december 30, str. 6.

³⁹ DA MSP, PA, 1953, f. 2, str. pov. br. 513, str. 30.

⁴⁰ *Isto*, 1953, f. 2, str. pov. br. 563, str. 19.

⁴¹ *Isto*, 1953, f. 2, str. pov. br. 513, str. 30.

administrativnih i tehničkih poslova, nije mogao dovoljno posvetiti jugoslovenskim državljanima, stvaranju veza u diplomatskom koru, analizi štampe i opservacijama. Molio je da poslanstvo bude pojačano jednom osobom koja bi vodila konzularne poslove, spremala izveštaje na osnovu štampe i vodila administraciju, kako bi se Vlado Paradinović i on posvetili diplomatskom koru.⁴² Prema istom izveštaju, evidentan je bio i nedostatak pomoćnog osoblja, koje bi vodilo računa o higijeni, hrani, održavanju zgrade poslanstva.

Sredinom 1953. godine jugoslovenskim predstavnicima je znatno olakšan boravak u Mađarskoj. Odnos službenika mađarskog MIP prema njima osetno se promenio. Postali su ljubazniji u komunikaciji. Agenti AVH nisu više legitimisali jugoslovenske državljane pri izlasku iz poslanstva. Praćenje zaposlenih se proredilo i bilo mnogo diskretnije. U avgustu je ukinuta zabrana kretanja za članove jugoslovenskih diplomatskih i vojnih misija, doneta početkom godine, mada su ostale neke zabranjene zone kroz koje se moglo prolaziti samo uz posebnu dozvolu Ministarstva inostranih poslova.⁴³

Uporedo sa ovim promenama u toku jula i avgusta 1953. u centralnoj mađarskoj štampi je počeo da opada broj antijugoslovenskih članaka, ali ta tendencija nije u istom stepenu zahvatila provincijsku štampu i štampu namenjenu jugoslovenskim nacionalnim manjinama. Uglavnom se obrađivala ekonomska problematika u Jugoslaviji, a izrazi «fašisti» i «bande» više se nisu upotrebljavali.⁴⁴ Janez Hočevar, koji je ove analize štampe uglavnom sam pravio, dobio je pojačanje u septembru, kada je za sekretara poslanstva došao Marko Žigmund. Interesovanje za promene u Mađarskoj je bilo veliko i u svakom sledećem pismu, odnosno, uputstvu Državnog sekretarijata inostranih poslova postavljani su novi zahtevi u vezi sa praćenjem promena u Partiji mađarskih radbenika, dopunjavanje i pravljenje kartoteke za nove političke ličnosti, praćenje raspoloženja masa, način i obim sprovođenja novih vladinih mera od strane nižih državnih i partijskih organa i drugo. Sprovođenje amnestije i odluke o ukidanju logora, takođe, su bile stvari koje je Jugoslavija pomno pratila. Konstatujući da jugoslovenski predstavnici sada imaju daleko povoljnije uslove za rad, Sekretarijat im je nalagao da iskoriste mogućnost kretanja i više putuju, da stupaju u kontakte sa mađarskim građanima i šire krug

⁴² *Isto*, 1953, f. 3, str. pov. br. 342.

⁴³ *Isto*, 1953, f. 3, str. pov. br. 372.

⁴⁴ *Isto*.

poznanstava, kako bi stvorili sveobuhvatnu sliku o pojedinim pitanjima i sa više sigurnosti procenjivati i predviđali pravce razvoja mađarskog društva i države.⁴⁵

Iz pisama, izveštaja i uputstava tokom druge polovine 1953. može se zaključiti da je jugoslovensko diplomatsko predstavništvo u Budimpešti, zbog niza godina iscrpljujućih sukoba sa Mađarskom, normalizaciju dočekalo u prilično zapuštenom stanju i u pogledu ljudskih i u pogledu materijalnih resursa. Osim nedostatka novca za svakodnevne potrebe, u oktobru se kao neophodno postavilo i pitanje smeštaja pristiglog osoblja, te je u mađarskom Ministarstvu inostranih poslova insistirano na hitnom stavljanju na raspolaganje tri stana, za porodice J. Hočevara, M. Žigmunda i budućeg poslanika, čiji se dolazak očekivao u novembru. Bilo je potrebno izvesno vreme da se i samo poslanstvo podigne na nivo normalnog funkcionisanja.⁴⁶ Stalno podsticano od šefova u Beogradu da proširi krug svojih aktivnosti, osoblju poslanstva je ukazivano na potrebu da se bavi i drugim elementima razvoja u Mađarskoj, ne isključivo negativnim pojavama.⁴⁷ U novembru je konstatovano da Jugoslavija u procesu normalizacije odnosa sa komunističkim zemljama, te i sa Mađarskom, ne sme više da bude pasivna. Mađarska inicijativa je bila razmena diplomatskog osoblja, pokretanje pitanja jugoslovenskih državljana i repatrijacije i nagoveštaj pokretanja niza drugih nerešenih pitanja. Procenjeno je da je došlo vreme da se preuzme inicijativa od Mađara i u tom smislu je članstvo poslanstva ohrabrivano da iznese svoje predloge i pojača rad na sakupljanju informacija o organizaciji vlasti i drugih političkih institucija u Mađarskoj.⁴⁸

Kada je sredinom novembra Dalibor Soldatić stigao u Budimpeštu, Janez Hočevar, od tada prvi sekretar Poslanstva, potrudio se da poslaniku omogući što lakše preuzimanje dužnosti. Jedan od načina da se to sprovede, bilo je i organizovanje prijema i poseta članovima diplomatskog kora. Upoznavanje sa Janošem Boldockim, ministrom spoljnih poslova Mađarske, usledilo je 17. novembra. Pošto mu je D. Soldatić preneo želje svoje vlade da se odnosi među susedima normalizuju i poboljšaju, ministar Boldocki je uzvratilo da je to želja i mađarske vlade i da se nada da će njih dvojica

⁴⁵ *Isto*, 1953, f. 3, str. pov. br. 366, str. pov. br. 384.

⁴⁶ «Dobro bi bilo da nam ukratko opišete ko koje poslove radi od vas, da li je i koliko opterećen i koja bi mesta trebalo popuniti sa ljudima iz zemlje.», načelnik I odeljenja, M. Milatović, poslanstvu, 5. oktobar 1953. *Isto*, 1953, f. 3, str. pov. br. 431.

⁴⁷ Ovo je bila načelna zamerka svim predstavništvima u zemljama Istočne Evrope. *Isto*, 1953, f. 3, str. pov. br. 521.

⁴⁸ *Isto*.

ostvariti dobre rezultate u rešavanju nagomilanih međudržavnih problema.⁴⁹ Predaju akreditiva D. Soldatić je obavio 24. novembra 1953. godine. I ovog puta izuzetno srdačan, Janoš Boldocki, je u razgovoru istakao sličnost problema suseda u oblasti poljoprivrede (kolektivizacija sela) i izrazio nadu u buduću razmenu iskustava na tom polju. Soldatićev dolazak je izazvao veliko interesovanje kod svih. Šefovi diplomatskih misija su pokazali želju za ostvarenjem što bližih kontakata i razmenom mišljenja sa jugoslovenskim predstavnikom. Na prijemu u poslanstvu, organizovanom povodom proslave Dana Republike, 29. novembra, Mađarsku su, pored nižih zvaničnika, predstavljali i ministar Janoš Boldocki i Ištvan Dobi, predsednik Prezidijuma.⁵⁰

Primer velike promena odnosa istočnoevropskih zemalja prema Jugoslaviji je rad Dunavske komisije u toku 1953. godine.⁵¹ Zbog sovjetske dominacije, od Prvog zasedanja u Galcu 1949, svi jugoslovenski predlozi su odbijani. Nakon Sedmog zasedanja Komisije u decembru 1952. i izglasavanja rezolucije kojom se osuđuju nezakoniti postupci jugoslovenskih vlasti u vezi sa eksploatacijom lokomotivske vuče u Sipskom kanalu, Jugoslavija je u februaru 1953. uputila identične note SSSR-u, Mađarskoj, Rumuniji, Bugarskoj i Čehoslovačkoj. U noti je istaknuto da mere koje je Jugoslavija preduzela, nisu ugrozile interese plovidbe Dunavom, te je Komisiji zamereno grubo mešanje u spor između Rumunije u Jugoslavije. Jugoslovenska strana zaključila je da je ovo još jedan dokaz za njenu tvrdnju da se Dunavska komisija od svog početka u odnosu na Jugoslaviju rukovodila političkim motivima, te je dovela u pitanje svrsishodnost svog daljeg učešća u radu ove komisije.⁵² Po pisanju beogradske štampe, na Osmom zasedanju, u junu 1953, Slavoljub Petrović, šef jugoslovenske delegacije, zahtevao je reviziju poslovnika Dunavske komisije, ali je i ovaj put jugoslovenski predlog odbijen, te je opet razmatrano pitanje daljeg jugoslovenskog učestvovanja.⁵³ Međutim, i pored tog što je usvojen poslovnik koji zadržava staru neravnopravnost članova Komisije, prilikom diskusije u toku njegove izrade, neki jugoslovenski predlozi

⁴⁹ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Jugoslavija – Mađarska. Interne izjave mađarskih rukovodilaca o odnosima između dve zemlje date u razgovorima našim diplomatskim pretsavnicima.*

⁵⁰ *Isto*, 1953, f. 2, str. pov. br. 563, str. 19-20.

⁵¹ Dunavska komisija, formirana na osnovu *Konvencije o režimu plovidbe Dunavom*, potpisane u Beogradu 18. avgusta 1948, imala je šest članova (po jedan predstavnik Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Jugoslavije, Bugarske i Sovjetskog Saveza) i do kraja 1953. zasedala je u Galcu, u Rumuniji.

⁵² *Borba*, 12. februar 1953, br. 42.

⁵³ *Isto*, 16. jun 1953., br. 154; 4. jul 1953., br. 169.

su i usvojeni.⁵⁴ Ovo prvo, delimično prihvatanje jugoslovenskih stavova u vezi sa organizacijom i rukovođenjem Dunavskom komisijom, bio je i prvi znak normalizacije rada u ovaj instituciji i razlog zbog čega je jugoslovenska delegacija došla na sledeće zasedanje.

Na Devetom zasedanu, u decembru 1953. učinjeni su znatni ustupci Jugoslaviji, usvajanjem njenih predloga za reorganizaciju rada Komisije: promenjen je sporni član Pravila procedure, na osnovu toga je došlo do novih izbora, a Dragoje Đurić, jugoslovenski delegat, izabran je za sekretara. Usvojen je takođe stari jugoslovenski predlog da se sedište Komisije prebaci iz Galca u Budimpeštu. Za sednice bez tenzije i za konstruktivnost u radu bili su zaslužni novi ruski delegat i mađarski delegat Endre Šik, novoizabrani predsednik komisije, koji su se često prethodno konsultovali sa jugoslovenskim delegatom. U Beogradu su ovi ustupci ocenjeni kao sračunati potezi novog sovjetskog rukovodstva s ciljem da «omekšaju» stav Jugoslavije prema njima u budućim kontaktima i, istovremeno, da demonstriraju Zapadu bliskost Jugoslavije i Istočnog bloka.⁵⁵

Normalizovanje jugoslovensko-mađarskih diplomatskih odnosa nije praćeno nikakvim zvaničnim stavom Partije mađarskih trudbenika. Zbog toga je došlo do konfuzije u nižim partijskim organima, a, posle dolaska jugoslovenskog poslanika, na pitanja članstva da li normalizacija odnosa sa Jugoslavijom znači napuštanje dotadašnje linije i u čemu je razlika između socijalizma u Jugoslaviji i Mađarskoj, lokalni funkcioneri su odgovarali prema ličnoj naklonosi i sposobnosti razumevanja. Tako su se pojavila najrazličitija tumačenja normalizacije u kojima je odneo prevagu višegodišnji ibeovski pogled na Jugoslaviju: osim ćutanja, jedan od karakterističnih odgovora na pitanja o razlici u modelu socijalizma bio je odgovor sekretara partijske organizacije u Fabrici kablova u Budimpešti, da se u Jugoslaviji radi o nekoj vrsti socijalizma, ali da tim socijalizmom rukovode izdajnici.⁵⁶

⁵⁴ DA MSP, PA, 1954, f. 4, str. pov. br. 1.

⁵⁵ *Isto.*

⁵⁶ *Isto*, 1953, f. 2, str. pov. br. 563, str. 19.

3. 1. 3. Rešavanje graničnih pitanja

U prvoj polovini pedesetih godina prošlog veka aktuelna jugoslovensko-mađarska pitanja u vezi sa zajedničkom granicom mogla su se svrstati u dve grupe: granični incidenti i obeležavanje granice.

Goruće je svakako bilo rešavanje incidentnih situacija na granici.⁵⁷ Prema statističkim podacima vođenim u vojnim službama incidenti na jugoslovensko-mađarskoj granici su bili daleko brojniji od incidenata na granici prema ostalim susednim satelitskim zemljama, a u prvom tromesečju nakon smrti J. V. Staljina i učestaliji nego u tromesečju koje je prethodilo njegovom odlasku. Od 8. decembra 1952. do 8. marta 1953. godine na granici prema Mađarskoj zabeleženo je 475 slučajeva provokacija i incidenata, nekoliko puta više u odnosu na ukupan broj incidenata na granici sa Rumunijom (58), Bugarskom (56) i Albanijom (14) u istom periodu. Od 8. marta do 6. juna 1953. broj incidenata duž cele granice sa informbirovskim susedima se drastično povećao: na mađarskoj granici registrovano je 658 slučajeva, na rumunskoj 159, bugarskoj 92 i na albanskoj 31 slučaj. Drastično povećanje broja incidentnih slučajeva u proleće 1953. godine nije se moglo objasniti samo pogodnijim vremenskim uslovima u odnosu na zimski period, jer je u istom tromesečju godinu dana ranije broj incidenata bio daleko manji (Mađarska 411, Rumunija 111, Bugarska 50, Albanija 13). Jugoslavija je ovo povećanje protumačila kao poruku o nastavku određene politike informbirovskih suseda prema njoj. I vrsta incidenata je upućivala na takav zaključak: neuobičajeno veliki bio je broj najtežih incidenata, pucanja na teritoriju i bacanja eksplozivnih naprava, a 6. juna je došlo i do ranjavanja jednog jugoslovenskog vojnika u blizini Horgoša.⁵⁸ U junu 1953. je ipak na mađarskoj granici zabeleženo tri puta manje incidenata nego u prethodnom mesecu, a u

⁵⁷ O incidentima i načinu njihovog rešavanja takođe v. K. Kovačević, «Incidenti na jugoslovensko-mađarskoj granici 1953-1956», *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik radova*, Beograd, 2008, str. 282-294.

⁵⁸ *Informbiro i Jugoslovenska (narodna) armija: zbornik dokumenata*, Beograd, 2015, str. 260-262. Iako je najveći broj graničnih incidenata izazvan sa mađarske strane, Jugoslavija nije bila sasvim nevina. Razne provokacije, pucanja na teritoriju, ubacivanja neprijateljskih grupa i špijuna osmišljavali si i izvršavali i jugoslovenski državni organi, naročito početkom pedesetih godina, a mađarske granične službe su uredno vodile evidenciju o ovim slučajevima, kao, uostalom, i suprotna strana. MOL XIX-J-1-j Jugo-4/a-00840-1952; MOL XIX-J-1-j Jugo-5/b-001298-1952 17. d.; MOL XIX-J-1-j Jugo-5/b-00564-1953 17. d.

julu dva puta manje nego u junu, tek 51 slučaj. U istom mesecu, julu, na rumunskoj granici zabeleženo je 20, na bugarskoj 10, a na albanskoj 7 incidenata. Sa manjim odstupanjima srazmerno sličan odnos ostaće sve vreme do 1956. godine.⁵⁹

Podstaknuta ovako velikim brojem incidenata na svojim granicama Jugoslavija je u protestnim notama tokom maja i juna 1953. predložila svim susednim narodnim demokratijama osnivanje mešovutih komisija za ispitivanje graničnih incidenata. Ovaj predlog je verovatno uticao na smanjenje broja incidenata u junu i julu 1953. godine. Prema jednom obaveštenju koje je stiglo do jugoslovenskih vlasti granične mađarske jedinice dobile su naređenje da ne izazivaju incidente, a za prekršioce su bile predviđene stroge kazne.⁶⁰

Jugoslavija je još u toku maja 1953. godine uputila Mađarskoj predlog za formiranje mešovite jugoslovensko-mađarske komisije koja bi se pozabavila incidentnim situacijama na granici, ali sa mađarske strane skoro dva meseca nije bilo odgovora na ovaj predlog. U noti od 13. jula nova mađarska vlada je, saglasivši se sa formiranjem zajedničke komisije, predložila da članovi iste komisije razmotre tri pitanja: granične incidente, postavljanje novih graničnih oznaka i pitanje plovidbe mađarskih brodova jugoslovenskim delom Tise. U odgovoru od 17. jula Jugoslavija je insistirala da se ova pitanja rešavaju u odvojenim komisijama i predložila da se počne sa rešavanjem najaktuelnijeg pitanja, graničnih incidenata, ponudivši 1. avgust kao termin za početak pregovora. Krajem jula Mađari su obavestili Jugoslovene da pristaju na pregovore o incidentima, tražeći da se prvi sastanak održi 5. avgusta 1953. godine.⁶¹

Pregovori između delegacija FNR Jugoslavije i NR Mađarske vođeni su od 5. do 28. avgusta naizmenično u Somboru i Baji. Tročlanu mađarsku delegaciju predvodio je Imre Kutaš, zamenik načelnika Političkog odeljenja Ministarstva inostranih poslova i bivši pukovnik ÁVH, a petočlanu jugoslovensku delegaciju Dane Čuić, pukovnik graničnih jedinica JNA.⁶² Kako su u isto vreme i u vezi sa istim pitanjem tekli pregovori i sa Rumunima u Temišvaru i sa Albancima u Podgradecu i Ohridu, to su često u diplomatskim izvorima ovi pregovori poređeni i uvek je isticana konstruktivnost

⁵⁹ DA MSP, PA, 1953, f. 2, str. pov. br. 362, str. 1.

⁶⁰ *Isto.*

⁶¹ *Isto*, 1953, f. 5, str. pov. br. 361, str. 33.

⁶² VA, JNA, k. 39, f. 3, br. 2. *Sporazum između FNRJ i Republike Mađarske (potpisan u Baji 28 avgusta 1953 g.);* MOL XIX-J-1-j 11 5/a 1953-as évi. *Magyar-yugoszláv viszonya /1953-ban/,* str. 3.

mađarske u odnosu na rumunsku i albansku delegaciju. Iako su i rumunska i mađarska delegacija u pregovore ušle sa sličnim projektima, kod Mađara je bila primetna veća želja da se do sporazuma zaista dođe, ali i da se ovi pregovori iskoriste u političke svrhe. Mađari su nastojali da kod svojih sunarodnika ostave utisak izuzetne saradnje između dve države po pitanju sprečavanja ilegalnih prelazaka. Pregovori su se odužili zbog usaglašavanja oko mađarskog predloga da se svaki ilegalni prelazak granice smatra incidentom. Ovo im je bilo u interesu zbog većeg broja bekstava iz Mađarske u Jugoslaviju. S druge strane, Jugosloveni su insistirali na podeli granice na 8 sektora sa 23 granična prelaza, što je omogućavalo vrlo brzu intervenciju odgovornih graničnih predstavnika. Jugoslovenski predlog je odneo prevagu.⁶³

Mađarski delegati su se u toku pregovora vrlo srdačno ophodili prema svojim jugoslovenskim kolegama i pokazivali želju za druženjem. Po prebacivanju pregovora u Baju bio je priređen ručak u čast jugoslovenske delegacije i izlet na Balaton, gde su Jugosloveni opet bili ugošćeni i darivani poklonima. Za uzvrat, mađarskoj delegaciji je priređen ručak u Novom Sadu i izlet na Iriški venac. Bilo je upadljivo da Mađari izbegavaju sve teme koje bi mogle da naruše opuštenu atmosferu. Pokretali su i prihvatili razgovore o jugoslovensko-mađarskim i jugoslovensko-sovjetskim odnosima, ali su nerado pričali o politici Sovjetskog Saveza i o stanju u IB zemljama.⁶⁴ Jugoslovenskim predstavnicima je izgledalo da su njihovi sagovornici dobili direktivu da što više stupaju u kontakt sa njima i pokreću razna politička pitanja. Pri tom su izražavali nadu u poboljšanje odnosa između dve zemlje i u rešavanje ostalih nerešenih pitanja, te su ove pregovore i posmatrali u tom kontekstu. Tvrdili su da različiti pogledi na neka pitanja ne treba da budu prepreka za uspostavljanje ekonomskih i trgovinskih veza. U vezi sa jugoslovensko-sovjetskim odnosima smatrali su da će Sovjetski Savez imati dovoljno snage da ispravi grešku. Priznavali su i da je životni standard u Jugoslaviji i na Zapadu bolji nego u Mađarskoj i Sovjetskom Savezu.⁶⁵ Članovi jugoslovenske delegacije su u

⁶³ DA MSP, PA, 1953, f. 5, str. pov. br. 374, str. 2.

⁶⁴ AJ, 837, KPR, I-5-b, Mađ. *Zabeleška o toku pregovora sa delegacijom NR Mađarske po pitanju ispitivanja i rešavanja graničnih incidenata*, 7. X 1953 (sastavio član delegacije Mito Matevski).

⁶⁵ DA MSP, PA, 1953, f. 5, str. pov. br. 374, str. 2. «Za vreme boravka u Somboru članovi mađarske delegacije su se raspitivali da li mogu slobodno da kupe šta hoće. Pošto im je pozitivno odgovoreno oni su u slobodno vreme obilazili radnje i kupovali raznorazne stvari kao što su: salama, šećer, čokolada, jaja u prahu, cigarete, cipele, naliv pera i drugo... Isto se ponovilo i prilikom njihovog boravka u Novom Sadu...»,

razgovoru sa pripadnicima južnoslovenske manjine saznali da je uoči njihovog dolaska pristigla razna roba iz Budimpešte kako bi se popunili izlozi u Baji i da će ona po njihovom odlasku biti vraćena natrag. Daleko bitnije, u razgovoru im je bilo potvrđeno da su pripadnici manjine i dalje izloženi maltretiranju i progonima i nisu se usuđivali da govore maternjim jezikom.⁶⁶

Preko načelnika Političkog odeljenja MIP Mađarske, Endrea Šika, do zapadnih diplomata u Budimpešti doprla je vest o atmosferi koja je vladala na ovim pregovorima, te su se Amerikanci raspitivali kod članova jugoslovenskog poslanstva u Budimpešti o stvarnom karakteru razgovora. Kod jugoslovenskih vlasti je vladalo uverenje da je Endre Šik smišljeno pričao zapadnim diplomatama o zajedničkim pijankama, gozbama i izletima jugoslovensko-mađarskih pregovarača, da bi Zapadu stavio do znanja, koliko je zapravo malo bilo potrebno da se Jugoslavija pomiri sa Istočnoevropskim blokom.⁶⁷

Međutim, i u toku avgusta 1953. godine, za vreme samih pregovora, na jugoslovensko-mađarskoj granici zabeleženo je dosta incidentnih situacija koje je jugoslovenska strana doživljavala kao svojevrsan pritisak. *Borba* je sredinom avgusta pisala da je za osam dana dvadeset jedan put pucano na jugoslovenske graničare i teritoriju, a mađarski avioni su u samo dva dana pet puta povredili jugoslovenski vazdušni prostor.⁶⁸

Posle dvanaest sednica delegacije Jugoslavije i Mađarske su konačno usaglasile svoje stavove po pitanju vremenskog roka za izlazak na teren gde se incident odigrao i u vezi sa formulisanjem graničnog incidenta. Atmosfera koja je dominirala tokom pregovora ostala je nepromenjena do kraja. Mađari su i dalje pričali o potrebi normalizacije odnosa između, kako su govorili, dve socijalističke zemlje, na prvom mestu o potrebi uspostavljanja trgovinskih odnosa. Na njihovo insistiranje da se dogovoreno što pre formalizuje, 28. avgusta 1953. u Baji potpisan je *Sporazum između Vlade Federativne*

AJ, 837, KPR, I-5-b, Mađ. Zabeleška o toku pregovora sa delegacijom NR Mađarske po pitanju ispitivanja i rešavanja graničnih incidenata, 7. X 1953.

⁶⁶ *Isto.*

⁶⁷ *Isto.*

⁶⁸ «...Pored pojedinačnih provokatorskih istupa, zabeleženi su i slučajevi kada su na granicu dolazile čitave mađarske jedinice i otvarale vatru na našu teritoriju: 11. avgusta oko 22.00, nedaleko od Lendave, izašla mađarska jedinica u jačini tri čete i zadržala se sve do 4.00 ujutro, otvarala vatru iz puškomitraljeza na našu teritoriju... Iz aviona 11. i 12. avgusta bacali informbiroovski propagandni materijal...», *Borba*, 15. avgust 1953., br. 205.

Narodne Republike Jugoslavije i Vlade Narodne Republike Mađarske o načinu predupređenja i ispitivanja incidenata na jugoslovensko-mađarskoj granici, u trajanju od pet godina. Posle potpisivanja članovima jugoslovenske delegacije priređena je svečana večera u Baji i još jednom su darivani poklonima. Izrazivši nadu da incidentata više neće biti, Mađari su ispratili Jugoslovane do granice i srdačno se oprostili od njih.⁶⁹

Sporazumom o načinu predupređenja i ispitivanja graničnih incidenata obe strane su se obavezale da će «preduzeti sve potrebne mere efikasnog i trajnog karaktera za uklanjanje svih uzroka i povoda graničnih incidenata, kao i radi bezbednosti na granici» (čl. 1), tj. preduzeće sve mere kako bi sprečile svaki prelaz granice iz sopstvene zemlje koji ne odgovara uslovima Sporazuma: otvaranje vatre na teritoriju i organe druge strane, povrede vazdušnog prostora, osvetljavanje susedne teritorije, pomeranje, oštećenje ili uništenje graničnih oznaka, napadanje ili provociranje graničara, isticanje uvredljivih natpisa ili karikatura na mesta vidljiva sa druge strane.⁷⁰

Predviđeno je da obe vlade u cilju ispitivanja i rešavanja eventualnih incidenata imenuju predstavnike za određene granične sektore i formiraju Glavnu mešovitu komisiju i mesne mešovite jugoslovensko-mađarske komisije. Svaka od tih komisija imala bi najviše do 6 članova, svaka strana po 3: jugoslovenski i mađarski granični predstavnici su obavezno članovi mesne komisije. Ostale članove takođe imenuju vlade ugovornice, a u cilju efikasnijeg ispitivanja, utvrđen je način njihovog rada: komisija je dužna da u roku od 10 sati od primanja poziva izađe na lice mesta i ispita teren; svaka strana sama procenjuje da li je incident takav da treba izaći na uviđaj ili taj incident treba samo registrovati, ali na poziv jedne strane da se izađe na lice mesta, druga strana je obavezna da se odazove. Ako se u slučaju nekog incidenta lokalna komisija ne usaglasi, dalje ispitivanje prelazi na Glavnu mešovitu komisiju čiji svaki deo daje predloge svojoj Vladi u cilju rešavanja iskrskog problema. Glavna komisija se sastaje tromesečno, naizmenično u Osijeku i Segedinu. Prva tačka na redovnim zasedanjima komisije je izveštaj o preduzetim merama od prošlog sastanka. Sastavljaju se istovetni zapisnici, zaključci se donose zajednički i obavezni su za obe strane. Dogovoreno je da Sporazum stupa na

⁶⁹ DA MIP, PA, 1953, f. 5, str. pov. br. 406, str. 8.

⁷⁰ VA, JNA, k. 39, f. 3, br. 2. *Sporazum između FNRJ i Republike Mađarske (potpisan u Baji 28 avgusta 1953 g.)*

snagu onog trenutka kada ga odobre obe vlade i diplomatskim putem obaveste jedna drugu o tome.⁷¹

Sporazum ima četiri priloga. U prvom prilogu je određeno osam graničnih sektora i u okviru njih dvadeset tri mesta za obaveštavanje graničnih predstavnika i dva mesta za obaveštavanje Glavne mešovite komisije. Način obaveštavanja preciziran je u drugom prilogu. U ostalim prilogima definisani su oblik i dimenzije pečata za mesne komisije i za Glavnu mešovitu komisiju. Poseban dodatak čini Uputstvo za primenu Sporazuma izloženo na deset strana sa prilogom od navedenih dvanaest pravno priznatih slučajeva graničnih incidenata na međunarodnom nivou.⁷²

Bajski sporazum je stupio na snagu 23. oktobra 1953, pošto je Jugoslavija notom obavestila Mađarsku da ga je Savezno izvršno veće odobrilo.⁷³ Mađarski parlament je Sporazum ratifikovao jedan mesec ranije.⁷⁴

Kako su u međuvremenu postignuti sporazumi o predupređenju i ispitivanju graničnih incidenata i sa Rumunijom i Albanijom, već u oktobru 1953. prema izveštajima jugoslovenskih graničnih jedinica moglo se zaključiti da je pregovaranje i postignuti sporazumi imalo efekta i da su se stvari kretale u pozitivnom pravcu: jugoslovenski državni organi isticali su da se karakter incidenata na granici u priličnoj meri izmenio, da se ti incidenti ne mogu više povezivati sa zvaničnom politikom vlada susednih IB zemalja, već su mogli biti inspirisani i učinjeni od pojedinih grupa obaveštajnih službi u vojsci, ili od drugih neprijateljskih elemenata. Mada je broj incidenata za oktobar 1953. bio isti, ili čak veći nego u prethodnim mesecima, nije bilo ozbiljnijih incidenata, tj. pucanja na jugoslovensku teritoriju ili ranjavanja graničara, te je opšti zaključak bio da je situacija na granici prema sovjetskim satelitskim zemljama počela da se smiruje.⁷⁵ Najveći broj lakših incidenata, bar kada je reč o jugoslovensko-mađarskoj granici, odnosio se na prelaz zalutale stoke, ili prirodnim putem prešlih plovni objekata.

Po imenovanju članova Glavne i mesnih mešovite komisije, u Segedinu je od 9. do 15. februara 1954. godine održano Prvo zasedanje Glavne mešovite jugoslovensko-mađarske komisije. Pod vođstvom predsednika jugoslovenskog dela komisije, Milutina

⁷¹ *Isto.*

⁷² *Isto.*

⁷³ DA MSP, PA, 1953, f. 2, str. pov. br. 513, str. 30.

⁷⁴ *Isto*, 1953, f. 2, str. pov. br. 426, str. 27.

⁷⁵ *Isto*, 1953, f. 2, str. pov. br. 513. *Pregled incidenata za mesec oktobar.*

Vujovića, i predsednika mađarskog dela, Pala Manjika, na tom zasedanju su izrađena dva važna akta: *Pravilnik o proceduri rada Glavne komisije* i *Predlog za uređenje načina vraćanja zalutale stoke preko granice i prirodnim putem prešlih plovnih objekata*. Od stupanja sporazuma na snagu u oktobru 1953. do Prvog zasedanja Glavne komisije prošlo je dovoljno vremena da se u praksi primete neki njegovi nedostaci, te su se članovi komisije razmatrajući sporazum odlučili da ga dopune.⁷⁶

Pravilnikom o radu regulisana su organizaciona pitanja i procedura rada komisije. Predviđena su redovna zasedanja svaka tri meseca, kako je i naznačeno u osnovnom sporazumu, i vanredna zasedanja po potrebi. Komisija je trebalo da donosi jednoglasne odluke, a eventualno različita mišljenja trebalo je da budu konstatovana u zapisniku. Pravilnikom je regulisano i: pitanje službenog jezika (srpskohrvatski i mađarski), mesta održavanja sastanaka, mesta prelaza preko granice i bezbednost članova komisije obe strane, utvrđivanje dnevnog reda i sva ostala pitanja, čije je regulisanje neophodno da bi komisija normalno radila.⁷⁷

Drugi akt donet u toku Prvog zasedanja Glavne komisije odnosio se na regulisanje vraćanja zalutale stoke i plovnih objekata. Sporazumom između FNRJ i NRM o načinu predupređenja i ispitivanja incidenata mesne mešovite komisije su se obavezale da preduzimaju mere za vraćanje zalutale stoke, odnosno prirodnim putem prešlih plovnih objekata preko granice, ali je praksa pokazala da je poželjno urediti ovo pitanje na najjednostavniji način: granični predstavnik preduzima mere za vraćanje zalutale stoke ili predmeta tako što na propisan način obaveštava nadležnog graničnog predstavnika druge strane, a primopredaja se vrši na najbližem punktu za obaveštavanje. Prilikom primopredaje bilo je obavezno sastaviti potvrdu u dva primerka, za svaku stranu po jedan, o mestu prelaska, vremenu, broju i vrsti stoke ili predmeta, kao i potpis primaoca i predavaoca. Prema obrazloženju Koče Popovića, državnog sekretara za inostrane poslove, koji je podneo predlog Glavne mešovite komisije Saveznom izvršnom veću na usvajanje, ovakvo detaljno utvrđivanje postupka imalo je za cilj da spreči sve nesuglasice

⁷⁶ AJ, 130-1031-1553.

⁷⁷ *Isto*.

između graničnih predstavnika dve zemlje, a sprečavanje nesuglasica vodilo je normalizovanju stanja na jugoslovensko-mađarskoj granici.⁷⁸

U cilju što pravilnijeg ispitivanja incidenta na Prvom zasjedanju iznet je i predlog za dopunu Bajskog sporazuma. S obzirom da Sporazum nije pružao mogućnost ispitivanja nastalih incidenata na obe teritorije zainteresovanih strana, predložena je dopuna rečenice u stavu 3 člana 5 Sporazuma, kojom bi se u slučaju potrebe omogućilo isleđivanje nekog incidenta sa obe strane granice.⁷⁹ Nakon pravne ekspertize koja je obavljena u ministarstvima inostranih poslova dotičnih zemalja u periodu između dva zasjedanja, na Drugom zasjedanju Glavne komisije, od 5. do 8. maja 1954, u Osijeku, sačinjen je *Sporazum između Vlade FNRJ i Vlade NRM o dopuni Sporazuma o načinu predupređenja i ispitivanja graničnih incidenata na jugoslovensko-mađarskoj granici*. Poslednja rečenica stava 3 člana 5 «Mesna mešovita komisija sastaje se i radi na teritoriji one strane čiji je granični predstavnik sazvaio mešovitu komisiju» dopunjena je, posle zareza, sledećim tekstom: «ispitivanje graničnih incidenata u slučaju potrebe, ako to mesna mešovita komisija sporazumno odluči, može se sprovesti i na teritoriji druge strane».⁸⁰

Od Prvog zasjedanja Glavne mešovite komisije Bajski sporazum je bio preispitivan i dopunjavan u onom pravcu u kojem je na to ukazivala njegova primena u praksi. Na sledećem zasjedanju predložena je zamena jednog punkta za obaveštavanje drugim, činilo se, korisnijim punktom. Kada je ovaj predlog dobio saglasnost pravnih i ostalih nadležnih službi u ministarstvima, na Trećem zasjedanju Glavne komisije, početkom septembra 1954. godine uobličen je u *Sporazum o izmeni Sporazuma Vlade FNRJ i Vlade NRM o načinu predupređenja i ispitivanja graničnih incidenata* i potpisan na istom zasjedanju u Segedinu, 2. septembra. Između dva zasjedanja promenjen je

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ AJ, 130-52-52. Koliko je tenzija u vezi sa graničnim incidentima popustila svedoči i prepiska između mađarskog MIP-a i jugoslovenskog Poslanstva u Budimpešti u vezi sa vazdušnim incidentom koji se dogodio ubrzo posle drugog zasjedanja Glavne komisije. Mađarska vlada je 27. maja 1954. uputila notu zbog prisilno spuštenog mađarskog aviona na teritoriju Jugoslavije. U vrlo uljudnom tonu Poslanstvo FNRJ je par nedelja kasnije izvestilo mađarski MIP da je primopredaja aviona Mig 15 br. 25 izvršena komisijskim putem ovlašćenim licima i tom prilikom je konstantovano da je avion predat i primljen kompletan. Ukoliko se protest odnosio na municiju, stajalo je u odgovoru Poslanstva, jugoslovenska vlada je obaveštena da je municija uništena iz bezbedonosnih razloga i da je spremna da nadoknadi njenu vrednost. XIX-J-1-j 3 Kül 00552/9 1954 jun 14.

predsednik jugoslovenskog dela Glavne komisije, te je ovaj sporazum u svojstvu novog predsednika potpisao Osman Đikić, savetnik u DSIP i budući savetnik jugoslovenske ambasade u Budimpešti.⁸¹ Međutim, koliko god Glavna komisija bila efikasna, prolaženje kroz administrativnu proceduru je jako usporavalo, a ponekad čak i obesmišljavalo primenu dogovorenog u praksi. Sporazum o izmeni Sporazuma, potpisan 2. septembra 1954, ratifikovan je u jugoslovenskoj skupštini krajem januara sledeće godine, a još u junu 1955. godine nije bio punovažan, jer Državnom sekretarijatu za unutrašnje poslove, Odeljenju za pograničnu službu i strance, nije stigla potvrda iz Državnog sekretarijata za inostrane poslove, da su Mađari upoznati s tim da je Vlada FNRJ odobrila ovu izmenu.⁸²

Srećom, od početka rada graničnih komisija broj incidenata se drastično smanjio. Upoređujući incidenate na jugoslovensko-mađarskoj granici u 1953. i 1954. godini, uočljivo je da je njihov broj u 1954. tri puta manji nego u 1953, a slična je situacija bila i duž granice sa drugim IB zemljama. Zbog drastičnog smanjenja broja incidenata Glavna mešovita komisija je predložila još jednu izmenu sporazuma: umesto tromesečnog predviđeno je šestomesečno zasedanje komisije. Predlog i obrazloženje izneti su na Četvrtom zasedanju, 6. i 7. januara 1955, u Osijeku, a *Sporazum o izmeni Sporazuma od 28. avgusta 1953.* potpisan je na sledećem, Petom zasedanju, 14. aprila 1955. godine u Segedinu.⁸³

Po završetku Petog zasedanja Glavne mešovite jugoslovensko-mađarske komisije, u Ministarstvu inostranih poslova Jugoslavije razmatran je njen rad i veoma je pozitivno ocenjen. Konstatovano je da su se obe strane pridržavale Bajskog sporazum: razmotreni su važniji incidenti iz druge polovine 1954. godine i izvršena razmena spiskova incidenata za ovaj period. Prema statistikama, izuzev povreda vazdušnog prostora, granični incidenti su i po broju i po težini bili u opadanju. Poslednja izmena sporazuma, predviđeno šestomesečno zasedanje komisije, i doneta je zbog poboljšanja stanja na jugoslovensko-mađarskoj granici.⁸⁴ Naredni mesečni pregledi incidenata na ovoj granici za maj, jun i avgust 1955. godine potvrđuju zaključke prethodne analize i pokazuju

⁸¹ AJ, 130-53-57.

⁸² DA MSP, PA, 1955, f. 37, Mađ – 363, pov. br. 48650.

⁸³ AJ, 130-62-362 i 130-59-60.

⁸⁴ DA MSP, PA, 1955, f.36, Mađ-321, pov. br. 18056.

nastavak opšteg trenda opadanja incidenata, pa čak i opadanje broja povreda vazdušnog prostora Jugoslavije.⁸⁵

U skladu sa prethodnom izmenom Sporazuma, Šesto redovno zasedanje Glavne mešovite komisije održano je u Osijeku od 11. do 14. oktobra 1955. godine. Na njemu je potpisan *Sporazum o postupku za vraćanje lica zalutalih ili nenamerno prešlih preko jugoslovensko-mađarske granice*, kojim se dalje upotpunjuje sporazum od 1953. preciziranjem načina vraćanja civilnih ili vojnih lica koja zalutaju, tj. nenamerno pređu granicu, sa svim ličnim i službenim stvarima zatečenim kod njih prilikom prelaska. Predviđeno je da se vraćanje i u ovim slučajevima vrši preko graničnih predstavnika na način i na mestima određenim Bajskim sporazumom.⁸⁶ Na Šestom zasedanju izneta su i dva predloga vladama Jugoslavije i Mađarske u vezi sa prebacivanjem mesta zasedanja iz Osjeka i Segedina u Beograd i Budimpeštu i vezi sa premeštanjem jednog obaveštajnog punkta. Oba predloga su prihvaćena.⁸⁷ Na Sedmom zasedanju u Budimpešti, 11. maja 1956. godine potpisan je još jedan sporazum o izmeni sporazuma, kojim su predlozi sa prethodnog zasedanja dobili snagu međunarodnog pravnog akta.⁸⁸

Koliko se stanje na jugoslovensko-mađarskoj granici u toku 1955. i 1956. godine razvijalo u pravcu pune normalizacije svedoči i predlog komisije iznet na Osmom redovnom zasedanju, da se Glavna komisija ubuduće sastaje jednom godišnje. Na ovom zasedanju održanom u Beogradu, od 24. do 27. oktobra 1956, u vreme rasplamsavanja mađarskog ustanka, konstatovano je da se situacija na granici u potpunosti pozitivno razvija i da nije potrebno češće sastajanje, a komunikacija među članovima Glavne mešovite komisije, ukoliko bude bila potrebna između dva zasedanja, predviđeno je da se obavlja preko punkta Horgoš – Reska.⁸⁹

U izveštaju Komande graničnih jedinica Jugoslavije za 1955. godinu konstatovano je svakodnevno poboljšavanje stanja na granici prema istočnoevropskim

⁸⁵ U maju je vazdušni prostor Jugoslavije povređen 7 puta, u junu 5, a u avgustu nijednom. *Isto*, f. 37, Mađ-363, pov. br. 48336, 49867 i 411944.

⁸⁶ AJ, 130-64-93.

⁸⁷ *Isto*, 130-64-180.

⁸⁸ *Isto*, 130-624.

⁸⁹ *Isto*, 130-69-1209. Čitajući zapisnik sa tog zasedanja nameće se zaključak da članovi oba dela Glavne mešovite komisije nisu bili svesni ozbiljnosti situacije u Mađarskoj. To potvrđuje činjenica da je na istom zasedanju zakazan sledeći susret za oktobar 1957. godine u Budimpešti. Međutim, Deveto redovno zasedanje Glavne komisije jeste održano u Budimpešti, ali u aprilu 1957. pod predsedništvom proverenih partijskih i policijskih kadrova, o čemu će u daljem tekstu biti više reči. *Isto*, 130-70-612.

zemljama: u odnosu na 1954. godinu broj incidenata na granici prema tim zemljama smanjen je dva i po do tri puta. I karakter incidenata je bio lakši: dok je u 1954. na granici zabeleženo jedno ubistvo i jedno ranjavanje, u 1955. nije bilo nijednog takvog slučaja; u 1954. je zabeleženo 130 slučajeva pucanja na jugoslovenske organe, a sledeće godine samo 22; drastično je opao i broj pucanja na jugoslovensku teritoriju, sa 174 u 1954. na svega 26 u 1955; broj povreda vazdušnog postora je takođe bio u opadanju.⁹⁰

U izveštaju Komande graničnih jedinica za 1956. godinu izraženo je zadovoljstvo stanjem na granicama prema istočnim zemljama, te je izvršena reorganizacija i smanjeno brojčano stanje graničnih jedinica za 1.520 lica.⁹¹ Tendencija smanjenja ukupnog broja incidenata je i dalje bila приметna. Na granici prema zemljama sovjetskog bloka broj incidenata u odnosu na prethodnu godinu smanjen je za 62,3 procenta.⁹² Ako ostavimo po strani povrede teritorijalnih voda na granici prema Italiji, i dalje je brojčano dominirala povreda vazdušnog prostora. Broj povreda jugoslovenskog vazdušnog prostora od strane mađarskih aviona je bio u opadanju, ali je sve vreme rada Glavne mešovite komisije u periodu od 1953. do 1956. ovo bio problem u čijem je rešavanju komisija imala najmanje uspeha. Ostali incidenti u 1956. godini su bili lakše prirode i uglavnom su se odnosili na povredu teritorije od strane stanovništva u graničnom pojasu, najčešće u cilju vraćanja zalutale stoke. Za smanjenje broja incidenata i promenu njihovog karaktera, dakle, za stvaranje normalnijih odnosa na granici prema istočnim zemljama, u izveštaju za 1956. godinu istaknuta je zasluga mešovitih komisija za ispitivanje i rešavanje incidenata, koje su se na svojim sastancima uglavnom uspešno nosile sa iskrsavajućim problemima.⁹³

Potpisan na početku jugoslovensko-sovjetskog dentanta prvi jugoslovensko-mađarski sporazum od posleratnog prekida diplomatskih odnosa odmah je zaživeo i vrlo uspešno je sproveden u praksi, prvenstveno zahvaljujući rešenosti zemalja potpisnica da okončaju «mali balkanski rat». Praćenje situacije na terenu, blagovremeno delovanje i međusobno razumevanje članova oba dela Glavne i mesnih mešovitih komisija, kao i njihova stručnost, dali su odlične rezultate: od preko 1000 incidentnih situacija u toku

⁹⁰ VA, JNA, k. 20, f. 1, br. 1. *Obezbeđenje državne granice.*

⁹¹ *Isto*, 20, f. 1, br. 9.

⁹² U istom periodu broj incidenata na austrijskoj, italijanskoj i grčkoj granici opao je za samo 16,2%. *Isto.*

⁹³ *Isto.*

1953. godine granični incidenti su se sveli na 46 zabeleženih slučajeva u 1956. godini,⁹⁴ na osnovu čega se jugoslovensko-mađarska granica, mogla okarakterisati kao relativno mirna i stabilna.

Postigavši dogovor o rešavanju incidenata na granici i nakon uspešnog početka njegove primene od jeseni 1953, Jugoslaviji je preostalo sređivanje još jednog važnog segmenta graničnih pitanja sa Mađarskom – obeležavanje granice.

Jugoslovensko-mađarska granica protezala se u dužini od oko 623 km. Prema Trijanonskom ugovoru od tromeđe sa Rumunijom do izbijanja na reku Dravu, prolazeći južno od Segedina, u velikom luku severno obilazeći rejon Subotice i presecajući Baranju, granična linija je neprekidno obrazovala razne prelome, udubljenja i ispuččenja taktičkog značaja. Od izbijanja na Dravu uglavnom se ka zapadu protezala rečnim tokovima Drave i Mure, a napuštajući rečni tok, u poslednjem delu, ka tromeđi sa Austrijom, granična linija se pela uz brdovito područje dve vododelnice, između Krke i Lendave i Rabe i Krke.⁹⁵ Iako je sa obe strane granice ostalo etnički mešovito stanovništvo (slovenačko u Porablju, srpsko i većinom hrvatsko na području Baje, mađarsko stanovništvo u Vojvodini), saobraćaj na granici je bio jako slab. Prelazi su postojali uglavnom za dvovlasnike. Sa obnavljanjem jugoslovensko-mađarskih odnosa posle Drugog sveskog rata počelo je i obeležavanje i popravljanje graničnih oznaka uništenih u toku rata, ali je taj pozitivan razvoj prekinut u julu 1948. godine.

U periodu sukoba Jugoslavije sa Informbiroom konstatovane su i devijacije na graničnoj liniji nastale u rečnom toku Mure. Od vremena izrade trijanonskih karata Mura je odnela znatan deo i jugoslovenske i mađarske obale. Jugoslovenski stručnjaci su na terenu izradili precizne geografske skice na kojima je bilo vidljivo da se u ranijem rečnom toku obrazovalo ostrvo. Rečni tok se razvio u dva rukavca, sa obe strane ostrva, a formirani su i novi naplavi, sa jugoslovenske strane uzvodno, a sa mađarske nizvodno od ostrva. Iako je rukavac sa jugoslovenske strane bio širi, komisija bez dubinskog merenja koje bi zahtevalo prelazak na mađarsku stranu, nije mogla da utvrdi maticu. «Ako se na kartu današnje situacije na ovom delu Mure ucrtaju trigonometrijske tačke trianonske granične linije, onda granica seče novostvoreno ostrvo približno po sredini, pri čemu

⁹⁴ Broj incidenata na mađarskoj granici za 1956. godinu merodavan je do oktobra 1956. godine.

⁹⁵ VA, JNA, k. 48, f. 7, br. 1, str. 2-3. *Mađarska : granično obezbeđenje, II uprava GŠJNA, decembar 1953.* Posle raspada Jugoslavije granica Srbije, Hrvatske i Slovenije sa Mađarskom ostala je ista.

jedna deo jugoslovenske obale uzvodno od ostrva ostavlja mađarskoj strani, a jedan deo mađarske obale nizvodno od ostrva ostavlja jugoslovenskoj strani», konstatovala je tim povodom formirana komisija, sastavljena od predstavnika svih odgovarajućih ministarstava.⁹⁶

Proučivši Trijanonski ugovor, rad Savezničke komisije za razgraničenje i Konvenciju o zaštiti i očuvanju graničnih kamenova, obeliska i znakova potpisanu između Kraljevine SHS i Kraljevine Mađarske 24. jula 1926. godine, komisija je zaključila da «za određivanje granične linije nije merodavna matica, već granični kamenovi. Drugim rečima, granična linija, precizirana trianonskim kartama, ne podleže promenama usled promena toka reke.»⁹⁷

Nakon ispitivanja na licu mesta članovi komisije su se 29. januara 1952. sastali u Ministarstvu inostranih poslova kako bi na osnovu svojih nalaza i zaključaka podneli predloge za dalje postupanje.⁹⁸ Tom prilikom je konstatovano da Jugoslavija na osnovu Konvencije od 1926. godine može pozvati Mađarsku da zajednički pregledaju granicu i pristupe obnovi oštećenih graničnih kamenova, jer ih Konvencija inače i obavezuje da na svakih deset godina preduzmu takve mere. Prvi radovi na osnovu Konvencije izvedeni su 1931/32. godine. Sledeći su izostavljeni zbog rata, a 1952. godine navršavalo se daljih deset godina, te je komisija smatrala da bi se ova godišnjica mogla iskoristiti i pristupiti radovima na reviziji i rekonstrukciji granične linije, kako bi se uklonile «nejasnoće u pogledu tačnog toka granične linije kada ona ide rekom, a koje mogu postati izvor stalnih sporova sa Mađarskom», te bi se i jugoslovensko-mađarski spor oko ostrva na Muri rešio na taj način.⁹⁹

Na osnovu nalaza i preporuka komisije, a uz konsultovanje arhivske građe nekadašnjeg Biroa za razgraničenje, Pravni savet Ministarstva inostranih poslova sastavio je 25. marta 1952. strogo poverljiv elaborat o slučaju spora sa Mađarskom oko ostrva na Muri i dostavio ga na razmatranje svim relevantnim državnim organima. Neopozivo je utvrđeno da je Međunarodna komisija za razgraničenje u svom radu u toku 1921. i 1922.

⁹⁶ AJ, 836, KMJ, I-3-b/428, str. 1.

⁹⁷ *Isto.*

⁹⁸ Ministarstvo narodne odbrane predstavljao je general Šumonja, Kiro Hadži Vasilev Ministarstvo inostranih poslova, Ocokoljić i L. Katana bili su ispred Ministarstva unutrašnjih poslova, a potpukovnik Janković u ime Komande narodne odbrane Jugoslavije. *Isto.*

⁹⁹ *Isto*, str. 3.

godine prihvatila fiksnu graničnu liniju, čime je razrešena dilema jugoslovenskih vlasti da li je granična linija prema Trijanonskom ugovoru fiksna ili promenljiva, odnosno da li u rečnom toku sledi maticu, tj. glavni tok reke.¹⁰⁰ Zbog postojanja fiksne linije, načina nastanka ostrva na Muri i prema rešenjima predviđenim u ovakvim slučajevima u međunarodnom pravu, Pravni savet DSIP je zauzeo stav da Jugoslavija ne polaže pravo na ostrvo u celini, što je do tada u diplomatskoj prepisci sa Mađarskom tvrdila. Po mišljenju Milana Bartoša, glavnog pravnog savetnika i potpisnika elaborata, dve note upućene Mađarskoj, krajem decembra 1951. i početkom januara 1952, bile su ishitrene, poslate bez konsultovanja stručnjaka, kao i jugoslovenska izjava da granična linija sledi maticu reke, a pri tom nije ni bilo utvrđeno čijom stranom matica teče.¹⁰¹

U elaboratu je istaknuto da bi se moglo pravno dokazati da treba povratiti raniju fiksnu granicu, ali pre odluke o tome da se ovaj postupak uopšte pokrene, dat je predlog da se detaljno razmotri situacija ne samo sa stanovišta ostrva, nego i šire i za u buduće, kako bi Jugoslavija imala najveću moguću korist od toga. Glavnu reč bi u ovom razmatranju i odluci, prema mišljenju Saveta, trebalo da imaju Generalštab, KNOJ i hidrotečnički stručnjaci. Bilo da se Jugoslavija opredeli za fiksnu ili promenljivu graničnu liniju, trebalo bi da se pristupi učvršćivanju obale, kako se ova situacija ne bi ponovila. U zaključku je naglašeno da ponovo treba formirati Biro za razgraničenje pri Ministarstvu inostranih poslova u kome bi stručna lica vodila ove poslove i bila konsultovana u vezi sa svim tehničkim pitanjima sa političkim efektom.¹⁰²

Mađarska se u svojim uzvratnim notama držala stava da granica ide glavnim rukavcem, jugoslovenskom stranom. Iz toga je zaključila da je u pitanju njena teritorija, što je i demonstrirala zauzimanjem spornog ostrva na Muri sredinom 1952, čime je samo povećala postojeće tenzije na granici.¹⁰³ U avgustu iste godine *Borba* je prenela vest *Jugopresa* da su mađarske vlasti 4. avgusta uveče srušile i most na Muri kod Letenja,

¹⁰⁰ VA, JNA, k. 39, f. 2, br. 3, str. 5.

¹⁰¹ *Isto*, str. 13-14.

¹⁰² *Isto*, str. 8-9, 16.

¹⁰³ *Isto*, k. 48, f. 7, br. 1, str. 40-41. Jugoslavija je imala saznanja da ovaj potez mađarskih vlasti nije smatran opravdanim ni među mađarskim vojnicima koji su zaposeli ostrvo, jer «se posle nekoliko meseci u bunkerima pojavila diskusija da se sakupi novac, koliko staje ostrvo i da se isplati mađarskoj vladi, ako joj je do njega toliko stalo». *Isto*.

nizvodno od ostrva, preko koga se do zatvaranja granice 1949. obavljao kolski saobraćaj.¹⁰⁴

Iako je početni period normalizacije obeležen mađarskom inicijativom za regulisanjem odnosa na mnogim poljima, pitanje obnavljanja i obeležavanja graničnih oznaka, kao uostalom i pitanje graničnih incidenata, pokrenula je Jugoslavija.¹⁰⁵ Verovatno su jugoslovenske vlasti priliku za pokretanje ovog pitanja iščekivale od momenta mađarskog zauzimanja ostrva na Muri.

Jugoslavija je u toku novembra 1953. ponudila Mađarskoj pregovore o obnavljanju graničnih kamenova, a već 3. decembra u Subotici su se sastale državne delegacije i započele rad na postizanju sporazuma. Pregovori su se vodili naizmenično u Subotici i Segedinu i dobro su napredovali, kako je sa zadovoljstvom naglasio mađarski poslanik Š. Kurimski u razgovoru sa potpredsednikom vlade E. Kardeljom, prilikom protokolarne posete, 7 decembra 1953. godine.¹⁰⁶

Da su nadležni sa obe strane sa posebnom pažnjom i detaljno proučili pitanje obeležavanja granice i pre pristupanja pregovorima potvrđuje činjenica da nije bilo većih spornih pitanja u toku samih pregovora, te da je *Sporazum između Vlade FNRJ i Vlade NRM o obnovi i obeležavanju graničnih oznaka na jugoslovensko-mađarskoj granici* zaključen i potpisan u Subotici već 30. januara 1954. godine. Za Jugoslaviju je bilo najbitnije da su se vlade ugovornice dobavezale da «obnove i obeleže jednostrane granične oznake na otsecima gde rečni tokovi pretstavljaju graničnu liniju, *pridržavajući se pri tom zvanične merničke dokumentacije*» (kurziv K.K.),¹⁰⁷ precizirane u članu 5, stav 2.¹⁰⁸ Dogovorenim načinom utvrđivanja i obeležavanja granice rešen je i spor oko ostrva na Muri na najbezbolniji način za obe strane, podelom ostrva.

Sporazumom je predviđeno formiranje Mešovite komisije, čiji bi zadatak bio da koordinira rad tehničkih grupa i izdaje odgovarajuća uputstva u toku izvođenja radova, te da sporazumno donosi odluke o spornim pitanjima u vezi sa obnovom i obeležavanjem granice. Komisija će se sastojati od šest članova, po tri sa obe strane, a biće joj na

¹⁰⁴ *Борба*, 13. август 1952, str. 3.

¹⁰⁵ DA MSP, PA, 1953, f. 3, str. pov. br. 521.

¹⁰⁶ *Isto*, 1953, f. 2, str. pov. br. 563 i 583.

¹⁰⁷ AJ, 130-1031-1553.

¹⁰⁸ Član 5, stav 2 *Sporazuma* glasi: «Pri određivanju tačnog mesta nepostojećih graničnih oznaka Tehničke grupe pridržavaće se u svemu dokumentacije Međunarodne komisije za razgraničenje iz 1921 i 1922 godine, koja je radila na osnovu Trianonskog ugovora.». *Isto*, 130-50-440.

raspolaganju i tim stručnog i pomoćnog osoblja ne većeg od po pet članova. Naizmenično će po potrebi zasedati u Somboru i u Baji.¹⁰⁹ Sporazum ostaje na snazi dok se posao oko obnove i obeležavanja graničnih oznaka ne završi. Pripremni radovi planirano je da budu završeni do 15. juna 1954, a kao rok za završetak celokupnih radova postavljen je kraj 1955. godine.¹¹⁰

Početak proleća Koča Popović, državni sekretar za inostrane poslove, urgirao je da se Sporazum ratifikuje, pošto je mađarska vlada to već učinila, a bilo je u interesu Jugoslavije da radovi što pre počnu, jer su se mogli izvoditi samo od proleća do početka jesenjih kiša.¹¹¹ Prvog dana juna *Borba* je objavila vest da je završen rad jugoslovensko-mađarske komisije za obeležavanje granice, koja je svoje prvo zasedanje imala u Somboru od 17. do 22. maja.¹¹²

Radovi na obnovi i obeležavanju graničnih kamenova u 1954. godini počeli su na vreme i odvijali su se prema utvrđenim planovima Komisije, kako je konstatovano u izveštaju Biroa za razgraničenje DSIP od 14. januara 1955.¹¹³ Nastavljeni su sledećeg proleća, ali nisu završeni u toku 1955, kao što je bilo predviđeno. Ako ne isključivi, svakako jedan od razloga za probijanje roka za završetak radova, bio je prekid rada Komisije za obeležavanje granice, nastao zbog neslaganja članova komisije u vezi sa graničnom linijom na reci Muri, te su se morale sačekati odluke ministarstava spoljnih poslova, tj. vlada Jugoslavije i Mađarske, kao vrhovnih arbitera u slučaju spora u toku rada Mešovite komisije. Krajem juna 1955. E. Šik, pomoćnik ministra inostanih poslova Mađarske obavestio je jugoslovenskog poslanika D. Soldatić da je njegova vlada spremna na kompromisno rešenje po pitanju obnove granice na Muri, te su se stvorili uslovi za nastavak radova na terenu.¹¹⁴ Na sastanku Mešovite komisije održanom 23. decembra 1955. u Somboru dogovoreno je da se nastavi sa radovima 27. marta 1956. godine.¹¹⁵

U međuvremenu, 18. januara 1956. zaključena je *Konvencija između Vlade FNRJ i Vlade NRM o održavanju i obnovi granične linije i graničnih oznaka na jugoslovensko-*

¹⁰⁹ *Isto*, 130-50-437.

¹¹⁰ *Isto*, 130-50-440.

¹¹¹ *Isto*, 130-1031-1553.

¹¹² *Borba*, 1. jyh 1954, str. 3.

¹¹³ DA MSP, PA, 1955, f.36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Granična pitanja između dve zemlje*.

¹¹⁴ *Isto*, PA, 1955, f.36, Mađ-314a, pov. br. 48947.

¹¹⁵ AJ, 130-624.

*mađarskoj granici.*¹¹⁶ Jugoslavija je još u martu 1955. godine predložila mađarskoj strani izradu nove konvencije u vezi sa održavanjem granice, ali je dugo ostala bez odgovora.¹¹⁷ Na ponovljeni predlog Jugoslavije Mađarska je pristala na pregovore, koji su vođeni u Beogradu od 9. do 18. januara 1956. godine. Prema izveštaju pukovnika Karla Šumana, šefa Biroa za razgraničenje DSIP i vođe jugoslovenske pregovaračke delegacije, Jugoslavija je imala pripremljen projekat konvencije i čvrsto ga je zastupala. Pregovori su trajali kratko, deset dana, ali je i mađarska delegacija u vezi sa nekim pitanjima bila vrlo uporna, posebno kada je bila u pitanju granica na vodenim tokovima. Mura i Drava su vremenom delimično promenile korito. Voda je najčešće odnosila delove jugoslovenske strane obale. Mađari su odbijali da u konvenciju uđe jasno definisana odredba «da je granična linija na vodenim tokovima Mure i Drave stalna i nepromenljiva bez obzira na promenu vodenog toka», ali suočeni sa mogućnošću povlačenja Jugoslavena sa pregovora, konačno su prihvatili jugoslovenski zahtev.¹¹⁸

Konvencijom je predviđeno da se granična linija obnavlja svake pete godina u skladu sa međunarodnom praksom. Za svaku priliku će se formirati posebna mešovita komisija. Obe strane su prihvatile obavezu raščišćavanja granične linije na svojoj teritoriji jednom godišnje u širini od dva i po metra.¹¹⁹

Pošto je, i pored mađarskog otpora, jugoslovenska delegacija uspjela da u konačnu verziju ubaci sva pitanja koja je obradila u projektu, njen rad je ocenjen veoma pozitivno. Pukovnik K. Šuman je zaključujući izveštaj naglasio da potpisana Konvencija u potpunosti odgovara interesima Jugoslavije.¹²⁰

Na XV redovnom zasjedanju u julu 1956. u Somboru Mešovita jugoslovensko-mađarska komisija za obnovu i obeležavanje graničnih oznaka, u očekivanju završetka terenskih radova na granici najkasnije do polovine avgusta, konstatovala je da važeći opis granične linije između FNRJ i NRM, izrađen u toku 1921. i 1922. godine od strane Međunarodne komisije za razgraničenje, ne odgovara u potpunosti stvarnom stanju na graničnoj liniji. Komisija je zaključila da je neophodno izraditi novi opis cele granične

¹¹⁶ *Isto*, 130-64-318.

¹¹⁷ DA MSP, PA, 1955, f.36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Jugoslavija-Mađarska. Nerešena pitanja.*

¹¹⁸ VA, JNA, k. 39, f. 6, br. 1. *Izveštaj o pregovorima sa Mađarima u vezi zaključenja Konvencije o održavanju i obnovi granične linije.*

¹¹⁹ *Isto.*

¹²⁰ *Isto.*

linije između suseda, a kako su upravo njeni članovi najbolje upoznata sa ovom problematikom, predložila je da se posao poveri njima i da se odmah krene sa radom.¹²¹

Nakon prolaska kroz administrativnu proceduru, predlog je konačno odobren 8. septembra, ali više nije bilo vremena da se novi opis granične linije izradi u toku 1956. godine.¹²²

Problem nastao rušenjem mosta na Muri kod Letenja bio je prisutan sve vreme od početka radova na regulisanju granične linije. Stvari su se pokrenule sa mrtve tačke 20. januara 1955. kada je, na mađarski predlog, u Letenju došlo do sastanka jedne jugoslovensko-mađarske mešovite komisije, gde je razmatrano pitanje uklanjanja ruševina starog mosta i utvrđivanje uslova za podizanje novog.¹²³ Na osnovu postignutog dogovora izvršena je licitacija između preduzeća za podizanje konstrukcije porušenog mosta. Odabrano je jedno jugoslovensko preduzeće sa najjeftinijom ponudom za izvođenje radova. Međutim, poplave i led u 1956. godini usporili su radove i povećali izvođačke troškove.¹²⁴ Pregovori sa Mađarima u vezi sa novonastalom situacijom bili su zakazani za 26. oktobar 1956. u Budimpešti.¹²⁵ Zbog izbijanja pobune nisu održani.

3. 1. 4. Obnova privredne saradnje i saobraćaja

Jugoslavija je pretpostavila da će, nakon normalizacije diplomatskih odnosa sa zemljama Istočnog bloka, uskoro na dnevni red doći i pitanje normalizacije ekonomskih odnosa. Već krajem jula 1953. godine u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove formirana je Komisija za utvrđivanje potraživanja i obaveza prema zemljama IB, koja je dobila zadatak da prikupi dokumentaciju, prouči po kojim su sve osnovama nastala predratna, ratna i posleratna potraživanja i obaveze i da izvrši analizu postojećeg stanja.

¹²¹ AJ, 130-624. *Zapisnik sastavljen 14 jula 1956 godine u Somboru na petnaestom redovnom sastanku Mešovite jugoslovensko-mađarske komisije.*

¹²² *Isto.*

¹²³ *Isto*, 130-56-246. *Zapisnik sastavljen 20 siječnja 1955. u Leteny-u između izaslanika F.N.R.J. i izaslanika Ministarstva prometa i pošta Mađarske Narodne Republike u predmetu mosta preko Mure kod Leteny-a.*

¹²⁴ DA MSP, PA, 1956, f. 52, pov. br. 423271, str. 7-8. *Zabeleška sa sastanka održanog 11 juna 1956 godine kod Državnog potsekretara D. Vidića po pitanju odnosa Jugoslavija – Mađarska.*

¹²⁵ AJ, 130-624.

Do kraja godine Komisija je uspjela da prikupi i sredi veći deo dokumentacije i time prevaziđe prvi veliki problem u radu. Na osnovu prikupljenih podataka ustanovila je da po svim osnovama ukupna potraživanja Jugoslavije prema zemljama IB iznose 145.491 miliona \$US, a obaveze 111.866 miliona \$US. Izneta je pretpostavka da će u eventualnim pregovorima nacionalizovana imovina Čehoslovačke i posebno Mađarske, jer je osporila Jugoslaviji pravo na likvidaciju njene celokupne imovine, predstavljati veliki problem, kao i pitanje na kojoj osnovi će se vršiti obračunavanje predratnih i ratnih privatno-pravnih potraživanja, koja zbog različitih valuta, nisu uračunata u pomenute cifre. Osim toga, jugoslovenski zahtevi za naknadu štete pričinjene neizvršavanjem investicionih sporazuma od strane zemalja IB mogli bi, takođe, kako je Komisija istakla, izazvati veća razmimoilaženja među budućim pregovaračkim stranama.¹²⁶

Očekivano, rešavanje ovih pitanja odrazilo se na proces normalizacije jugoslovensko-mađarskih ekonomskih odnosa. Izjava I. Nađa, data u Parlamentu 23. januara 1954, da je Mađarska spremna za ekonomsku saradnju sa neposrednim susedima, u Beogradu je protumačena kao znak da bi uskoro sa mađarske strane mogao doći neki zvaničan predlog u vezi sa ekonomskom saradnjom, ali, istovremeno, postojala su saznanja da je u mađarskoj Planskoj komisiji većina smatrala da obnova trgovinskih odnosa zavisi od jugoslovenske vlade. Procene analitičara u Ministarstvu inostranih poslova FNRJ u aprilu 1954. bile su da će obe strane insistirati na svojim zahtevima, te da će se, s obzirom na pitanja poput reparacija i drugih ekonomskih potraživanja, dalja normalizacija sa Mađarskom sporije odvijati.¹²⁷ Nerešeni finansijski odnosi iz perioda sukoba sa Informbiroom bili su ipak glavna prepreka razvoju ekonomskih odnosa suseda.

Pošto je polovinom decembra 1953. u kontaktu sa jugoslovenskim predstavnicima zaključila da obnavljanje trgovinske razmene ne bi bilo odbijeno, Mađarska je preuzela inicijativu i posredstvom jedne frankfurtske firme, u januaru 1954. predložila je razmenu poljoprivrednih i drugih mašina i ostalih industrijskih proizvoda za drvo za ogrev, rezanu građu, plavi kamen i drugo. U martu 1954. posredstvom iste firme jugoslovenski i mađarski privrednici su napravili prve kontakte, a u aprilu i maju vođeni su i direktni pregovori u Beču, koji su 22. maja rezultirali potpisivanjem kompezacionog aranžmana

¹²⁶ DA MSP, PA, 1954, f. 4, str. pov. br. 1, str. 25.

¹²⁷ *Isto*, PA, 1954, f. 4, str. pov. br. 170, str. 29.

između Generaleksporta iz Beograda i Hemolipeksa i Lignimpeksa iz Budimpešte u vrednosti od 2,25 miliona \$US u oba pravca. Planirano je da glavna izvozna jugoslovenska roba bude ogrevno drvo i meka rezana građa, hemijski proizvodi, pirit, kudelj, a uvoz iz Mađarske: cement, delovi za traktore i poljoprivredne mašine, elektrode, vatrostalni materijal, radio delovi, sumporna kiselina. Predviđeno je da pojedine kupoprodajne ugovore zakluče osam jugoslovenskih i sedam mađarskih preduzeća. Prvi takav ugovor sklopljen je u junu u Budimpešti, cement za drvo, u iznosu od 420.000 \$US sa svake strane, a rok isporuke trebalo je da bude kraj septembra. Prema bečkom ugovoru sve isporuke trebalo je da se završe do kraja 1954, a novčane transakcije dogovoreno je da se vrše preko jedne švajcarske banke u Cirihu. Zbog potreba za sirovinama i proširenjem spoljne trgovine, Mađari su već u julu 1954. predložili sklapanje novog aranžmana preko trgovinskih komora.¹²⁸

Uspostavljanje jugoslovensko-mađarske trgovinske razmene bio je jedini pomak u normalizaciji odnosa u prvoj polovini 1954. godine. Trovinski pregovori na nivou državnih delegacija otpočeli su tek krajem godine. U Beogradu, 21. decembra započeli su pregovori u tri podkomisije (robna, finansijska i transportna) s ciljem da se postigne jednogodišnji trgovinski i platni sporazum. Jugoslovenski projekat predviđao je razmenu u vrednosti 10 do 15 miliona \$US u oba pravca, a mađarski tri puta veću. Mađarski projekat su Jugosloveni smatrali nerealnim, pogotovo što se 60% ponuđene mađarske robe sastojalo od potrošnih artikala, koje je Jugoslavija i sama počela da proizvodi. Ali, interes za uvoz mađarskih radioaparata, cementa, motornih vozila i rezervnih delova i raznih drugih mašina je postojao. Mađari su najviše bili zainteresovani za uvoz rezane drvene građa, drva za ogrev, jamskog i celuloznog drveta, kukuruz i živu stoku. Izvoz obojenog metala i električne energije, za čiji uvoz su Mađari takođe bili zainteresovani, Jugoslavija je odbila. S druge strane, uspela je da obezbedila uvoz potrebnog železničkog materijala, koji prvobitno nije bio u mađarskoj ponudi. Pregovori su nastavljeni i posle Nove godine, kada je konačno dogovorena razmena u vrednosti od 14 miliona \$US i usaglašen predlog platnog sporazuma.¹²⁹ U toku pregovora, pošto je Dragoje Đurić, načelnik Prvog odeljenja DSIP, predložio Jozefu Silađiju, šefu mađarske trgovinske

¹²⁸ *Isto*, PA, 1954, f. 4, str. pov. br. 506, str. 29-30 i str. pov. br. 620, str. 16-17.

¹²⁹ *Isto*, PA, 1955, f. 4, str. pov. br. 10, str. 14-15.

delegacije, da se ubuduće jugoslovenska plaćanja za Dunavsku komisiju vrše preko kliringa, na osnovu platnog sporazuma, a ne u dolarima, D. Soldatića je izvestio svoje Ministarstvo da se u nezvaničnoj poruci Endre Šik, zamenik ministra spoljnih poslova, saglasio sa jugoslovenskim predlogom.¹³⁰

Mađarska delegacija se posebno interesovala za tranzit kroz Jugoslaviju i korišćenje luke u Rijeci, kao i za jugoslovenske pomorske linije. Jedan deo delegacije je i otputovao u Rijeku da se upozna sa načinom korišćenja luke i brodova. U izgledu je bilo prebacivanje celokupnog mađarskog tranzita sa Trsta na Rijeku i u Jugoslaviji su već postojale kalkulacije o visini ekonomske dobiti u tom slučaju.¹³¹

Sporazum o robnoj razmeni i Platni sporazum između FNRJ i NR Mađarske potpisani su u Beogradu, 14. januara 1955. godine. Pored ova dva dokumenta sa listama mađarskih i jugoslovenskih izvoznih artikala, sporazum je obuhvatao i razmenjena pisma o privremenoj primeni *Sporazuma o robnoj razmeni* od datuma potpisa, razmenjena pisma u vezi sa povlasticama za obostrani železnički tranzit i pisma o međusobnom ispomaganju rečnog brodarstva u pogledu pogonskog materijala, kao i poverljiva razmenjena pisma. Znajući koliko vremena je potrebno da se prođu sve pravne i administrativne procedure, dogovoreno je da će se *Sporazum o robnoj razmeni* privremeno primenjivati od datuma potpisa, a konačno će stupiti na snagu pošto ga obe vlade ratifikuju, u ovom slučaju, početkom jeseni 1955. godine.¹³² U okviru pregovora sklopljen je i poseban sporazum između Jugoslovenske železnice i Mađarske špedicije u vrednosti od 1,5 miliona \$US: Mađari su se obavezali da isporuče 11 lokomotiva, 2 krana, kolske slogo ve i ugalj za železnice, što bi se platilo iz sredstava koja treba da se ostvare u korist Jugoslovenske železnice tranzitom mađarske robe.¹³³

U nastavku jugoslovensko-mađarske saradnje na privrednom planu od 28. do 31. marta 1955. u Opatiji održana je konferencija predstavnika dveju zemalje, na kojoj je osnovan tarifski savez za prevoz prekomorske mađarske robe preko Rijeke za Mađarsku. U toku 1955. Mađari su se nekoliko puta žalili na poteškoće prilikom zaključivanja

¹³⁰ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-311b-I, pov. br. 4358. Soldatić SIP-u, 8. januar 1955.

¹³¹ *Isto*, PA, 1955, f. 4, str. pov. br. 10, str. 14-15.

¹³² *Isto*, PA, 1955, f. 37, Mađ-330, pov. br. 17802; AJ, 130-56-349. *Sporazum o robnoj razmeni i Platni sporazum između FNRJ i NR Mađarske*.

¹³³ DA MSP, PA, 1955, f. 4, str. pov. br. 360, str. 22.

konkretnih trgovinskih poslova na osnovu sporazuma od januara.¹³⁴ Međutim, već u junu izvezeno je daleko više jugoslovenske robe u Mađarsku, nego mađarske u Jugoslaviju, iz jednostavnog razloga što Jugosloveni nisu imali mogućnosti da obave nabavke. Naime, valjani materijal (proizvodi od čelika), najviše zastupljen na mađarskoj izvoznoj listi, imao je ili predugačak rok nabavke, ili roba koja se nalazila na stovarištima nije odgovarala jugoslovenskim specifikacijama. Pošto je D. Soldatić izneo ovu primedbu u razgovoru, koji je vodio sa ministrom Laslom Hajom, 22. juna 1955, mađarski ministar spoljne trgovine je obećao da će intervenisati, kako bi se jugoslovenskim željama izašlo u susret.¹³⁵ Sredinom novembra 1955. pokazalo se da je daleko više robe uvezeno iz Mađarske (realizovano 65% planiranog uzvoza prema sporazumu), nego što je u nju izvezeno (realizovano 35%).¹³⁶

Još jedan korak ka normalizaciji odnosa predstavljalo je potpisivanje *Sporazuma između Vlade FNRJ i Vlade NRM o vodoprivrednim pitanjima*. Nakon pregovora koji su vođeni od 12. jula, u Beogradu, 8. avgusta 1955. godine Stevan Sinanović, predsednik Savezne komisije za vodoprivredu, u ime jugoslovenske, i poslanik Šandor Kurimski, u ime mađarske vlade, utvrdili su odredbe i potpisali sporazum kojim su se susedi obavezali na zajedničko rešavanje vodoprivrednih pitanja na tokovima reka duž granice, kao i na rekama i hidrosisteminama presečenim državnim granicom. Održavanje korita vodotoka u ispravnom stanju i održavanje svih objekata i gradnja novih, odvodnjavanje, odbrana od poplave i leda, zaštita voda od zagađivanja, neka su od najvažnijih pitanja kojima će se baviti jugoslovensko-mađarska desetočlana Komisija za vodoprivredu, čije je formiranje Sporazumom predviđeno i istovremeno izrađen i potpisan njen Statut.¹³⁷

U toku proleća i leta 1955. Jugoslavija je još uvek prikupljala dokumentaciju i proučavala problem ranijih ekonomskih potraživanja od zemalja Istočnog bloka. Jugoslovenske vlasti su bile svesne kompleksnosti i, posebno za Mađare, osetljivosti pitanja reparacija, restitucije, potraživanja koja su nastala usled jednostrano raskinutih ugovora. Očekivalo se, sa druge strane, da Mađari postave pitanje svoje nacionalizovane

¹³⁴ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Jugoslavija-Mađarska*.

¹³⁵ *Isto*, PA, 1955, f. 37, Mađ-330, pov. br. 49312.

¹³⁶ *Isto*, PA, 1955, f. 4, str. pov. br. 360, str. 22.

¹³⁷ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-314b-I, pov. br. 48046; AJ, SIV, 130-60-77. *Sporazum između Vlade FNRJ i Vlade NR Mađarske o vodoprivrednim pitanjima*.

imovine u Jugoslaviji. U Ministarstvu inostranih poslova smatrano je da i to pitanje treba proučiti i pripremiti se za diskusiju.¹³⁸

Poslednje nedelje avgusta 1955. u Moskvi su vođeni jugoslovensko-sovjetski ekonomski pregovori. Jugoslovensku privrednu delegaciju predvodio je Svetozar Vukmanović Tempo, potpredsednik Saveznog izvršnog veća i predsednik Privrednog saveta SIV-a, koji je, zajedno sa Anastasom Mikojanom, prvim zamenikom predsednika sovjetske vlade, prvi dan septembra potpisao protokol o jugoslovensko-sovjetskim privrednim razgovorima, uspešno završenim sporazumom o nizu trgovinsko-finansijskih aranžmana.¹³⁹

Istovremeno sa povratkom Svetozara Vukmanovića iz Moskve, 4. septembra 1955, u Beograd je kolima iz Budimpešte doputovao Laslo Haj, ministar spoljne trgovine Mađarske.¹⁴⁰ L. Haj je predvodio privrednu delegaciju, koja je u glavni grad Jugoslavije pristigla sa zadatkom da reši otvorena finansijska pitanja između suseda. Na čelo jugoslovenskog pregovaračkog tima postavljen je Mijalko Todorović, član SIV-a i predsednik Odbora za privredu Saveznog izvršnog veća. Jugoslovensko-mađarski ekonomski pregovori počeli su sledećeg dana. Rasprava se vodila oko jugoslovenskih potraživanja koja su se odnosila na obaveze Mađarske narodne banke i privrednih preduzeća u visini od oko 21 milion dolara i na neizvršene obaveze po sporazumu o reparacijama u iznosu od 48,65 miliona reparacionih dolara (dolarska vrednost od 1938. godine), odnosno u vrednosti od oko 98 miliona dolara 1955. godine. Vlada FNRJ postavila je i zahtev za plaćanje penala predviđenih u sporazumu o reparacionim isporukama od 1946. Na dnevnom redu se našlo i pitanje štete koju je Jugoslavija pretrpela mađarskim jednostranim raskidom investicionog ugovora zaključenog 1947. U vezi sa restitucijom Mađarskoj je ponuđeno da plati naknadu zbog toga što je onemogućila rad na restituciji i da odobri povraćaj jugoslovenskih kulturno-istorijskih i umetničkih predmeta. Jugoslavija je u toku razgovora zatražila i izmirivanje obaveza

¹³⁸ DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Jugoslavija-Mađarska*.

¹³⁹ *Борба*, 3. септембар 1955, str. 1.

¹⁴⁰ *Борба*, 5. септембар 1955, str. 1.

Mađarske i njenih državljana i pravnih lica, nastalih pre i za vreme rata, u iznosu od, po jugoslovenskom proračunu, skoro 28 miliona dolara.¹⁴¹

Kao što se i očekivalo, Mađarska je pokrenula pitanje svoje nacionalizovane imovine u Jugoslaviji i po raznim osnovama iznela je zahtev za nadoknadu u ukupnom iznosu od približno 132 miliona US\$ od 1938. godine. Jugoslavija je, pak, smatrala da je na osnovu Ugovora o miru sa Mađarskom (čl. 23 i 29) imala pravo da prisvoji ovu imovina kao nadoknadu za deo pretrpljene ratne štete, koji nije bio obuhvaćen reparacijama.¹⁴²

Na plenarnoj sednici, održanoj 8. septembra 1955, nakon što su razmatrana sva izneta pitanja, Laslo Haj je konstatovao da su jugoslovenska potraživanja previsoka i još jednom u ime mađarske vlade odbio jugoslovensko tumačenje nacionalizovane mađarske imovine, zatraživši da se sporna pitanja ponovo pretresu na sastanku šefova delegacija sledećeg dana. U petak, 9. septembra, Mađari su ipak zatražili odlaganje ovog sastanka zbog, kako su Jugosloveni pretpostavljali, namere da se konsultuju sa svojim rukovodstvom i dobiju instrukcije za dalje pregovaranje.¹⁴³

Pred početak jugoslovensko-mađarskih finansijskih pregovora, 2. septembra 1955. otvoren je Deveti međunarodni velesajam u Zagrebu.¹⁴⁴ U očekivanju daljih smernica iz Budimpešte, mađarska delegacija je izrazila želju da poseti velesajam. Zbog organizovanja puta i boravka u Zagrebu, 9. septembra u Ministarstvu inostranih poslova, u prisustvu poslanika Š. Kurimskog, sastala su se dva saradnika u Dunavskoj komisiji, Dragoje Đurić, načelnik Prvog odeljenja DSIP, i dr Endre Šik, zamenik ministra spoljnih poslova i član mađarske delegacije. Stari poznanici su u prijateljskom razgovoru prokomentarisali i beogradske pregovore. D. Đurić je u referatu državnom i partijskom rukovodstvu izneo utisak da je E. Šik «imao za cilj da raskrivi mučnu situaciju, stvorenu u dosadašnjim pregovorima, a naročito na jučerašnjem plenarnom zasedanju, i da

¹⁴¹ DA MSP, PA, 1955, f. 4, str. pov. br. 310, str. 16. *Jugoslovensko-mađarski pregovori o nerešenim finansijskim pitanjima.*

¹⁴² *Isto*, str. 17.

¹⁴³ *Isto*. Iako se u ovom izvoru kao datum održavanja plenarne sednice navodi petak, 9. septembar, iz beleške Dragoja Đurića, koju je on sastavio posle razgovora sa E. Šikom, proizilazi da je plenarna sednica privrednih delegacija održana 8. septembra 1955. *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-314b, pov. br. 412092.

¹⁴⁴ *Борба*, 3. септембар 1955, str. 1.

posredno apeluje na nas da naš zahtev realnije postavimo». ¹⁴⁵ Naime, E. Šik je D. Đuriću izjavio da su Mađari bili iznenađeni visinom jugoslovenskih finansijskih potraživanja i da je jedna stvar kolike su njihove obaveze, a sasvim druga kolike su im mogućnosti, te da su mislili da su Jugosloveni toga svesni. Smatrao je da je pauziranje u pregovaranju dobro došlo obema stranama da razmisle o ovome. ¹⁴⁶

Pošto se Ištvan Antoš, predsednik parlamentarnog Odbora za privredu i finansije i zamenik šefa mađarske delegacije, vratio iz Budimpešte, jugoslovenskoj strani je ponuđeno da Mađarska za podmirivanje svih svojih obaveza isplati 20 miliona US\$ u roku od pet godina. Jugoslavija je ovu ponudu doživela kao uvredljivo nisku. Laslo Haj je od Mijalka Todorovića tražio da se o njihovoj ponudi obavesti jugoslovenska vlada, a zatim da se članovi delegacija ponovo sastanu. Na sledećem sastanku šef jugoslovenske delegacije ponovio je stav u pogledu ukupnog iznosa za likvidaciju jugoslovenskih potraživanja od oko 230 miliona dolara, ostavljajući mogućnost za dalje pregovaranje u vezi sa sumom, načinom i rokovima isplate. Mađarska delegacija nije iznela novi, relaniji predlog, te je M. Todorović konstatovao da se pregovori moraju prekinuti i da se mogu očekivati posledice po razvoj jugoslovensko-mađarskih političkih i privrednih odnosa. Laslo Haj je naglasio da bi prekid pregovora bio štetan za obe strane i zatražio je sastanak sa Svetozarom Vukmanovićem, članom jugoslovenske vlade i uspešnim pregovaračem iz Moskve. ¹⁴⁷

Međutim, razgovor, koji su L. Haj i I. Antoš obavili sa S. V. Tempom i M. Todorovićem 22. septembra u Vukmanovićevom kabinetu, nije uticao na promenu jugoslovenskog stava. Iako je L. Haj, «na svoju ličnu odgovornost», kako je izjavio, udvostručio sumu za obeštećenje Jugoslavije, kao i rok otplate, i iznos od 40 miliona dolara je, prema rečima S. Vukmanovića, bio «beznačajan (kliring i nekih 15 miliona od reparacija) i nemoguć za Jugoslaviju». ¹⁴⁸ Predsedavajući mađarske privredne delegacije pokušao je da apeluje na solidarnost među socijalističkim zemljama, ali ga je predsednik

¹⁴⁵ DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-314b, pov. br. 412092. *Zabeleška o razgovoru druga Dragoja Đurića sa Dr. Endre Šik-om ..., na dan 9 septembar 1955 god.*

¹⁴⁶ *Isto.*

¹⁴⁷ *Isto*, PA, 1955, f. 4, str. pov. br. 328, str. 4. *Povodom prekida jugoslovensko-mađarskih pregovora o nerešenim finansijskim pitanjima.*

¹⁴⁸ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-314b, pov. br. 412685. *Zabeleška o razgovoru drugova Svetozara Vukmanovića-Tempe i Mijalka Todorovića sa šefom mađarske delegacije Hay-em i njegovim zamenikom Antošom, dana 22 septembra 1955 godine u 10 časova.*

Privrednog saveta SIV-a podsetio da «Jugoslavija jednostrano kidanje svih ugovora i blokadu nije doživela ni od jedne kapitalističke zemlje», te da je bolje «da ostanu na terenu konkretnih pregovora, gde međutim ne vidi izlaza do prekida».¹⁴⁹

Na mađarski zahtev održana je 24. septembra plenarna sednica delegacija na kojoj su još jednom potvrđeni čvrsti stavovi obe strane. Mađarski predstavnici su tom prilikom ponudili 45 miliona dolara kao ukupnu nadoknadu, sa rokom otplate od 10 godina, a pošto je i ova ponuda odbijena, ocenili su jugoslovenski stav kao krut i izrazili neslaganje sa prekidom pregovora. I insistiranje s mađarske strane da se pregovori odlože, a ne prekinu, uverilo je domaćine da je Mađarska ekonomske pregovore prihvatila iz političkih razloga i samo formalno pokazala volju za rešavanjem spornih pitanja sa Jugoslavijom.¹⁵⁰

Istog dana, 24. septembra 1955, Vlada FNRJ dostavila je Tanjugu saopštenje o prekidu pregovora, obrazlažući ga nastojanjem mađarske delegacije da nekoliko puta umanji obaveze Mađarske prema Jugoslaviji.¹⁵¹

Sa druge strane, u Mađarskoj je prekid razgovora tumačen «neopravdanim, preteranim i neumesnim» jugoslovenskim zahtevima, bez objavljivanja konkretnih brojki i stvarnih ugovornih obaveza Mađarske. Saopštenje izdato u mađarskim medijima tim povodom Jugoslavija je ocenila kao nekorektno i neobjektivno. Naročito je komentar u *Sabad nepu* svojim tonom i krivim i jednostranim tumačenjem iznenadio Jugoslovene. Prebacivanje odgovornosti za prekid pregovora na Jugoslaviju u Beogradu je tumačeno kao unutrašnji politički potez mađarskog rukovodstva, odnosno, zbog potrebe da učvrsti svoje unutarparijske pozicije i pridobije za sebe i one mađarske krugove koji su iskreno zagovarali normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom. Takođe, u jednom delu mađarske javnosti prekid pregovora je protumačen i kao nespremnost jugoslovenskog vođstva da pregovara sa vladom koja odgovara Maćašu Rakošiju.¹⁵²

U razgovoru na prijemu povodom dana Čehoslovačke, 5. oktobra u Budimpešti, Milan Drobac, pomoćnik vojnog atašea, i E. Razga, savetnik ambasade ČSR, dotakli su

¹⁴⁹ *Isto*.

¹⁵⁰ *Isto*, PA, 1955, f. 4, str. pov. br. 328, str. 5.

¹⁵¹ *Борба*, 25. септембар 1955, стр. 1.

¹⁵² DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 413333. *Zabeleška o razgovoru III sekretara J. Polkića sa Antos Istvanom, predsednikom Odbora za privredu i finansije mađarske narodne skupštine. Budimpešta, 3. oktobar 1955*; PA, 1955, f. 4, str. pov. br. 328, str. 5-6; PA, 1955, f. 36, Mađ-330, pov. br. 413195.

se i prekinutih pregovora u Beogradu. E. Razga je smatrao da su Mađari pogrešili što nisu prethodno politički sredili odnose sa Jugoslovenima, navodeći sovjetski primer, na koji je trebalo da se ugledaju. «Posle posete N. Hruščova i N. Bulganjina Beogradu, Tempo je u Moskvi obavio stvar na zadovoljavajući način. Kada su Rusi otvoreno priznali da snose krivicu za ekonomske posledice otkazivanja ugovora, to su mogli učiniti i Mađari.», konstatovao je savetnik čehoslovačke ambasade.¹⁵³

Uporedo sa nastojanjem da ožive ekonomske veze, Mađari su, prema informacijama koje su stizale do Beograda početkom 1954. godine, započeli radove na popravci železničke pruge prema Subotici i železničkog mosta kod Kotoribe. Bilo kakva privredna saradnja podrazumevala je solidnu saobraćajnu mrežu. Za vreme sukoba sa Informbiroom, osim slabo korišćenog drumskog saobraćaja, jugoslovensko-mađarski železnički, plovni i vazdušni saobraćaj je bio obustavljen. Na početku normalizacije pojavile su se naznake da bi Mađarska svoj tranzit ka Trstu i iz njega ponovo prebacila na Jugoslaviju, jer joj je put preko Austrije bio mnogo duži, odnosno, skuplji. Takođe, ponovo se našlo u opticaju i mađarsko korišćenje luke u Rijeci, a kako je to bilo u ekonomskom interesu Jugoslavije, ona je bila otvorena za ovu vrstu saradnje.¹⁵⁴

Mađari su već polovinom 1953. pominjali pitanje plovidbe Tisom, koja je pre Drugog svetskog rata bila uključena u internacionalnu rečnu mrežu. Posle rata, na insistiranje Jugoslavije, Tisa je isključena iz ove mreže, ali je mađarska plovidba jugoslovenskim delom tolerisana do početka 1953, kada je zabranjena pod izgovorom da nije ugovorno regulisana između dve zemlje.¹⁵⁵ Krajem te godine Mađari su i zvanično zatražili od Jugoslovena dozvolu za plovidbu njihovih brodova ovom panonskom rekom, jer im je to znatno skraćivalo put ka Bugarskoj i delovima Rumunije. Međutim, u početnoj fazi normalizacije jugoslovenska politika prema Mađarkoj, kao i prema ostalim IB zemljama, sastojala se u odugovlačenju sa rešavanjem pojedinih pitanja u kojima nije imala nikakvog interesa. Odugovlačenje se najčešće pravdalo tehničkim razlozima.¹⁵⁶

Tek početkom 1955. jugoslovenska vlada je pristala na pregovore. Prilikom posete Šandora Kurimskog Dragoju Đuriću, načelniku Prvog odeljenja DSIP, 11. januara

¹⁵³ Isto, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 413416. Zabeleška o razgovoru pomoćnika vojnog atase-a M. Drobac, sa savetnikom Ambasade CSR, E. Razga, dne 5 oktobra o.g.

¹⁵⁴ Isto, PA, 1954, f. 4, str. pov. br. 47.

¹⁵⁵ Isto, PA, 1955, f. 37, pov. br. 9952. Sporazum o plovidbi Tisom.

¹⁵⁶ Isto, PA, 1954, f. 3, str. pov. br. 6.

1955, predočeno mu je da je vlada domaćina saglasna da se reguliše plovidba Tisom putem dvostranog sporazuma i u tom cilju Mađari su pozvani da dođu u Beograd na pregovore krajem januara, ili početkom februara.¹⁵⁷ Pošto je poziv prihvaćen, jedna mađarska delegacija je pvela pregovore, koji su uspešno završeni 10. februara zaključivanjem sporazuma. Predviđena je slobodna plovidba Tisom od Tokaja u Mađarskoj do ušća Tise u Dunav isključivo za jugoslovenske i mađarske brodove, sa izuzetkom ratnih, pod uslovom da se pridržavaju nacionalnih propisa teritorijalne države. Važenje sporazuma je bilo neograničeno, sa šestomesečnim otkaznim rokom. Mađarski pregovarači su nastojali da u sporazum uključe i plovidbu rekom Savom, kao i dozvolu mogućnosti plovnim objektima trećih zemalja da plove Tisom, misleći prvenstveno na ruske brodove. Jugoslovenska strana je oba predloga odlučno odbila.¹⁵⁸

Konačno je u Beogradu, 9. marta 1955, *Sporazum o plovidbi Tisom* i potpisan, a početkom avgusta iste godine u Budimpešti je potpisan i sporazum vezan za celokupno brodarstvo suseda.¹⁵⁹ Ovaj sporazum je nastao na osnovu pregovora koji su vođeni u Beogradu od 9. do 11 marta 1955. između generalnih direktora Jugoslovenskog rečnog brodarstva i Mađarskog brodarkog akcionarskog društva. Tom prilikom dogovorena je saradnja u vezi sa remorkažom (ispomoć, havarije, pojava leda i dr.) i dunavskim prevozom robe iz jugoslovensko-mađarske razmene dobara, kao i učešće JRB u prevozu koksa Dunavom iz Zapadne Nemaške za Mađarsku, učešće Mađarskog brodarkog akcionarskog društva u prevozu Dunavom generalnog tereta iz FNRJ za Bliski Istok, međusobno ispomaganje u snabdevanju pogonskim materijalom i međusobno ispomaganje u hitnim opravkama plovnih objekata.¹⁶⁰

Jugoslavija je bila više zainteresovana za normalizaciju železničkog saobraćaja, ali ni u ovom segmentu komunikacija nije bilo brzog napretka. Od dve postojeće prekogranične linije koje su bile u funkciji do sukoba sa IB, u toku 1954. saobraćaj se odvijao na jednoj liniji, Beograd – Budimpešta (preko Kelebije), i to samo tri puta nedeljno. U novembru 1954. potpisan je jugoslovensko-mađarski sporazum o obnovi

¹⁵⁷ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-300, pov. br. 4459.

¹⁵⁸ *Isto*, PA, 1955, f. 37, pov. br. 9952. *Sporazum o plovidbi Tisom*.

¹⁵⁹ *Isto*, PA, 1956, f. 52, *Odnosi Jugoslavija – Mađarska (1953-1956)*, str. 2-3.

¹⁶⁰ *Isto*, PA, 1955, f. 37, pov. br. 45102.

železničkog mosta Kotoriba – Murakerestur (Murakeresztur), neophodnog za osposobljavanje druge linije.¹⁶¹

U nastavku saradnje, od 26. do 28. februara 1955. u Budimpešti su vođeni pregovori između predstavnika jugoslovenske i mađarske železnice. Razmatrano je ponovno otvaranje saobraćaja na graničnom prelazu Kotoriba – Murakerestur, regulisanje železničke pogranične službe na istom prelazu, uspostavljanje redovnih i vanrednih polazaka i regulisanje robnog prekomorskog saobraćaja Mađarska – Rijeka. Jugoslovenski predstavnici su stekli utisak «da je Mađarima mnogo stalo da se železnički saobraćaj, a naročito njihov tranzit preko Rijeke, ne samo normalizuje, nego i poveća do mere do koje ranije nije ni postojao».¹⁶² Dogovoreno je ponovo uspostavljen teretni železnički saobraćaj preko Kotoribe krene početkom aprila i da se pogranična služba preko istog prelaza privremeno obavlja prema odredbama *Privremenog sporazuma* zaključenog u Subotici krajem novembra 1945. godine. Mađari su tom prilikom postavili i pitanje revizije pomenutog sporazuma, ali su se saglasili da se rasprava o izmeni sporazuma, sa konkretnim predlozima obe strane, odloži za kasnije. U februarским pregovorima dogovoreno je i da se odmah pristupi izradi lučke tarife za mađarski prekomorski saobraćaj robe, koja bi išla preko luke u Rijeci.¹⁶³ Obnovljeni teretni saobraćaj preko prelaza Kotoriba - Murakerestur krenuo je 1. aprila 1955, a osim što je veza na železničkoj liniji Beograd – Budimpešta postala učestalija, na njoj su u maju iste godine uvedena i spavaća kola.¹⁶⁴

U toku 1955. godine Mađarska je više puta predlagala proširivanje železničkog saobraćaja. Mađarski ministar saobraćaja je u julu 1955. obavestio jugoslovensku stranu da Mađari nameravaju da prošire železničku stanicu na Kelebiji. Istovremeno je predložio skraćivanje zadržavanja na graničnim prelazima, racionalizacijom pregleda na obe strane, i otvaranje novog železničkog i drumskog saobraćaja kod graničnog prelaza Mađar Bolj (Magyar Bóly) u Baranji. Krajem godine iz Ministarstva inostranih poslova Mađarske stigao je predlog o otvaranju prelaza na pravcu Pečuj (Pécs) – Osijek i obnovi mosta južno od Kotoribe, kod Đekenješa (Gyékényes), na liniji Budimpešta – Zagreb – Rijeka.

¹⁶¹ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Jugoslavija-Mađarska*.

¹⁶² *Isto*, PA, 1955, f. 33, pov. br. 43227.

¹⁶³ *Isto*.

¹⁶⁴ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Jugoslavija-Mađarska*.

Sa ovim su bile upoznate sve nadležne jugoslovenske institucije. Mađarski pedlozi su razmatrani na različitim nivoma vlasti, ali do jeseni 1956. nije se odmaklo dalje od toga.¹⁶⁵

Kada je početkom januara 1955. poslanik Š. Kurimski posetio načelnika Prvog odeljenja DSIP, iznoseći mu predloge mađarske vlade u vezi sa daljom normalizacijom međudržavnih odnosa, načelnik D. Đurić je iskoristio priliku da postavi pitanje mogućnosti otvaranja jugoslovenske aviolinije Beograd – Budimpešta – Beč, ili Beograd – prelet mađarske teritorije – Beč. Uz uzdržanost, Š. Kurimski je obećao da će jugoslovenski predlog preneti nadležnima, a D. Đurić je napomenuo da Jugoslavija očekuje pozitivan odgovor s obzirom da je pokazala predusretljivost u vezi sa mađarskim korišćenjem Tise.¹⁶⁶

U toku prethodne godine, razmatrajući mogućnosti daljeg razvoja aviotransporta, Uprava civilnog vazduhoplovstva FNRJ je, zajedno sa Privrednim preduzećem JAT, došla do zaključka da je u cilju skraćivanja itinerera na interkontinentalnim linijama koje je Jugoslovenski aerotransport planirao da eksploatiše u toku 1955. godine, između ostalog, potrebno obezbediti dozvolu za preletanje mađarske teritorije sa mogućnošću sletanja u komercijalne svrhe kod Budimpešte. U vezi sa tim je 30. oktobra 1954. Državnom sekretarijatu za inostrane poslove dostavljen izveštaj sa molbom da se proceni ostvarljivost iznetih zahteva.¹⁶⁷ Imajući ovo u vidu, u ministarstvu je planiran povoljan trenutak za predlaganje uspostavljanja jugoslovensko-mađarskog vazdušnog saobraćaja i taj trenutak je Dragoje Đurić iskoristio kada je mađarskom poslaniku saopštio odluku jugoslovenske vlade o regulisanju plovidbe Tisom, insinuirajući da je Mađarska na redu da učini ustupak Jugoslaviji.

Ipak se na odluku vlade u Budimpešti čekalo do 16. juna 1955. Na sastanku u Ministarstvu inostranih poslova Mađarske, E. Šik, pomoćnik ministra je saopštio jugoslovenskom poslaniku D. Soldatiću, da je Jugoslovenskom aviotransportu odobren prelet mađarske teritorije na liniji Beograd – Beč. Nedelju dana kasnije, 22. juna 1955, preko poslanstva u Beogradu, Mađarska je predložila i zaključenje sporazuma o

¹⁶⁵ *Isto*, PA, 1956, f. 52, Mađ-321, pov. br. 423271, *Zapisnik sa sastanka održanog 11 juna 1956 godine kod Državnog potsekretara D. Vidića, po pitanju odnosa Jugoslavija – Mađarska*, str. 5-6.

¹⁶⁶ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-300, pov. br. 4459.

¹⁶⁷ *Isto*, PA, 1955, f. 37, Mađ-352, pov. br. 412521.

redovnom vazdušnom saobraćaju između dve zemlje, što je Jugoslavija u načelu prihvatila.¹⁶⁸ Međutim, mađarska strana je na jugoslovenski zahtev za prelet teritorije dala svoj predlog rute od Beograda do Beča, obrazlažući ga tehničkim razlozima, i istovremeno, 30. avgusta 1955, predala je i svoj nacrt sporazuma o redovnom vazdušnom saobraćaju.¹⁶⁹ I pored molbe Uprave civilnog vazduhoplovstva Ministarstvu spoljnih poslova u septembru 1955. da se ovo pitanje što pre reši i da se pristane na rutu koju su Mađari odredili, jer bi se i tom rutom svakako postigle uštede,¹⁷⁰ do poletanja prvih redovnih aviona na pomenutoj liniji prošlo je više od godinu dana. Pravni savet DSIP FNRJ i Uprava civilnog vazduhoplovstva dobili su zadatak da izrade jugoslovenski predlog sporazuma. U januaru 1956. mađarsko Ministarstvo inostranih poslova je iniciralo sastanak predstavnika vazduhoplovnih društava JAT i MALEV radi usklađivanja tehničkih i administrativnih pitanja do zaključenja sporazuma o redovnom aviosaobraćaju,¹⁷¹ ali je Državni sekretarijat za inostrane poslove tek 10. maja 1956. dao saglasnost Upravi civilnog vazduhoplovstva za sastanak predstavnika Jugoslovenskog aviotransporta sa mađarskim kolegama.¹⁷²

Bilo da je odugovlačenje potpisivanja sporazuma bila posledica neažurnosti birokratije, ili politička odluka, tek jugoslovensko-mađarski sporazum o vazdušnom saobraćaju postignut je u julu 1956, posle uklanjanja Maćaša Rakošija iz političkog života Mađarske, tj. u drugom talasu normalizacije. U Beograd je 13. jula 1956. došla tročlana delegacija mađarske vlade, koja je sa jugoslovenskim predstavnicima, nakon dve plenarne sednice i pet sastanaka radne komisije, 21. jula potpisala *Sporazum o vazdušnom saobraćaju između FNR Jugoslavije i NR Mađarske*.¹⁷³ Obe strane su se saglasile da drže po jednu redovnu liniju na relaciji Beograd – Budimpešta, Budimpešta – Beograd i oba transportna preduzeća stavljena su u jednaki položaj u pogledu plaćanja. Prema mišljenju Batrića Jovanovića, šefa jugoslovenske delegacije i direktora Uprave civilnog vazduhoplovstva, zaključeni sporazum je u potpunosti odgovarao interesima

¹⁶⁸ Isto.

¹⁶⁹ Isto, PA, 1955, f. 37, Mađ-352, pov. br. 412181.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ Isto, PA, 1956, f. 52, Mađ-321, pov. br. 423271. *Zabeleška sa sastanka održanog 11 juna 1956 godine kod Državnog potsekretara D. Vidića po pitanju odnosa Jugoslavija – Mađarsk*, str. 5.

¹⁷² Isto, PA, 1956, f. 53, Mađ-352, pov. br. 43467.

¹⁷³ AJ, 130-66-6. *Sporazum o vazdušnom saobraćaju između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Mađarske*.

jugoslovenskog saobraćajnog vazduhoplovstva. Prve nedelje avgusta 1956. delegacija Jugoslovenskog aviotransporta boravila je u Budimpešti i u direktnim pregovorima sa mađarskim kolegama dogovorila tehničke detalje. Tom prilikom predstavljen im je i jedini koridor preko Mađarske, koji se protezao preko Budimpešte, zatim severno od jezera Balatona prema Beču. Početak redovnog saobraćaja bio je predviđen za oktobar 1956. godine¹⁷⁴

3. 1. 5. Obustava antijugoslovenske propagande i progona jugoslovenske manjine

Promenom vlade u julu 1953, u visokotiražnoj mađarskoj štampi osetno je popustila antijugoslovenska propaganda. Od 76 članaka sa negativnom konotacijom u junu, u avgustu 1953. izbrojano je samo 15 članaka. Takva promena ipak nije zabeležena u ostaloj štampi i na radiju.¹⁷⁵ U narednom jednogodišnjem periodu karakteristika antijugoslovenske propagande u mađarskim medijima bila je česta promena intenziteta. U vreme razmene poslanika znatno je opala, ali u toku jugoslovenskih parlamentarnih izbora u novembru 1953. pojačana je, a izrazi poput «buržoaski parlamentarizam», «rukovodioci kapitalističke Jugoslavije», «kapitalistička eksploatacija», čak «fašistički karakter» ponovo su u tekstovima o Jugoslaviji postali uobičajeni. Jugoslovenska strana je pojavu ovakvog pisanja tumačila kao unutrašnjopolitičku potrebu mađarskog rukovodstva, koje je nastojalo da u javnosti izbegne pitanja o napuštanju stare linije prema Jugoslaviji.¹⁷⁶

Posle izvesnog zatišja, u proleće 1954. antijugoslovenska kampanja je opet intenzivirana, naročito preko radija, kada su oštro napadani Ankarski sporazum i vojna saradnja Jugoslavije, Grčke i Turske. U napadima na Jugoslaviju u štampi su prednjačili emigrantski list *Za ljudsko zmago* i list jugoslovenske manjine *Naše novine*. Ipak, postalo

¹⁷⁴ DA MSP, PA, 1956, f. 53, Mađ-352, pov. br. 414753.

¹⁷⁵ DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Mađarska – Jugoslavija. Mađarska propaganda o Jugoslaviji*, 10. maj 1955.

¹⁷⁶ *Isto*, PA, 1953, f. 2, str. pov. br. 563, str. 19. Nepunih godinu dana posle Staljinove smrti, u izveštaju Ministarstva inostranih poslova FNRJ o dotadašnjim odnosima sa IB zemljama konstatovano je da je novonastaloj situaciji propaganda protiv Jugoslavije delimično prilagođena, ali da je u suštini ostala ista. *Isto*, PA, 1954, f. 4, str. pov. br. 78, str. 4.

je vidljivo da je započeti proces normalizacije uneo pometnju u redove jugoslovenske emigracije u Mađarskoj i do aprila 1954. podstakao tri IB emigranta da zatraže repatrijaciju.¹⁷⁷

Od juna 1954. zvanična antijugoslovenska propaganda u mađarskim medijima je bila u povlačenju. Zapravo, sledeći sovjetski primer, mađarska štampa i radio su počeli da spuštaju ton i smanjuju broj neprijateljskih istupanja, najčešće ih završavajući kritikom jugoslovenske privrede. Posle izvesne pauze u izveštavanju, prešlo se na objavljivanje kratkih, pažljivo sročenih informacija o značajnijim jugoslovenskim spoljnopolitičkim potezima, ili o ekonomskoj situaciji. Sledeću fazu obeležilo je preuzimanje odgovarajućih komentara iz jugoslovenske štampe, a u završnici procesa prenošeni su izvodi iz govora J. B. Tita i drugih jugoslovenskih zvaničnika. Konačno je krajem septembra 1954. u Istočnoj Evropi obustavljena antijugoslovenska propaganda, o čemu su, osim sovjetske i mađarske, još dve istočnoevropske vlade (bugarska i albanska) i zvanično obavestile jugoslovenske predstavnike u svojim zemljama.¹⁷⁸ Velika razlika u komentarisanju jugoslovenske spoljne politike u istočnoevropskoj štampi i na radiju u vreme potpisivanja Ankarskog sporazuma, u februaru 1954. i pola godine kasnije povodom rešavanja tršćanske krize, bila je primećena kako na Zapadu, tako i u javnosti istočnoevropskih zemalja. U jesen 1954. u istim tim medijima dominirale su kratke vesti TASS-a i saopštenja preuzeta od TANJUG-a.

Međutim, budimpeštanski *Radio Košut* (Kossuth Rádió) se u sinhronizovanom istočnoevropskom medijskom prostoru izdvajao po revnosnom informisanju o posetama državnika i vojnih zvaničnika Jugoslaviji, kao i po tome što se nije uvek služio TASS-ovim agencijskim vestima. Prvi je, 20. septembra 1954. objavio vest da se Josip Broz Tito u govoru u Sloveniji izjasnio za naoružanje Nemačke, ali je odmah, sledećeg dana preneo i TASS-ovu vest u kojoj je Titov stav o naoružavanju Nemačke izostavljen. Dve nedelje kasnije, kada su sve radio stanice IB zemalja prenele kratku vest o postizanju jugoslovensko-italijanskog dogovora oko Trsta, *Radio Košut* je, zajedno sa *Radio Tiranom*, kritikovao potpisivanje Londonskog sporazuma, smatrajući da se time narušava Mirovni ugovor sa Italijom. Tom prilikom emitovan je i govor Vitoria Vidalia, poznatog

¹⁷⁷ *Isto*, PA, 1954, f. 4, str. pov. br. 170, str. 29.

¹⁷⁸ *Isto*, PA, 1954, f. 4, str. pov. br. 20. *Neki momenti politike SSSR i istočnoevropskih zemalja prema Jugoslaviji*, srt. 1.

italijanskog komuniste, generalnog sekretara KP Slobodne teritorije Trsta, uperen protiv Sporazuma.¹⁷⁹

U razgovoru vođenom 27. septembra 1954, pošto mu je Dalibor Soldatić pozitivno odgovorio na pitanje da li sluša mađarske radio emisije, Maćaš Rakoši se interesovao da li je jugoslovenski poslanik primetio promenu u njihovom tonu i sadržaju, kao i u pisanju štampe u vezi sa Jugoslavijom. Prešavši preko Soldatićeve uzdržanosti, čelnik Partije mađarskih trudenika je ukazao na dobar pravac pomenutih promena, naglasivši da su Mađari i Jugosloveni «stari susedi» i da će njihovi odnosi ići uzlaznom linijom, odnosno «da će oni (Mađari – prim. K. K.) učiniti dalje napore u tom pravcu».¹⁸⁰

Endre Šik, u međuvremenu unapređen u pomoćnika ministra inostranih poslova, saopštio je Daliboru Soldatiću odluku mađarske vlade o obustavi propagande 15. oktobra 1954. godine. Odluka je doneta, kako je E. Šik istakao, u punoj saglasnosti sa partijskim rukovodstvom. Pred sovjetskom direktivom Maćaš Rakoši i nije imao izbora. U cilju normalizacije odnosa Mađarska se obavezala da povuče iz prometa sve knjige i brošure sa antijugoslovenskim sadržajem, kao i da obustavi rad mađarske sekcije *Saveza jugoslovenskih revolucionarnih emigranata* i izdavanje lista *Za ljudsko zmago*. Poslanik D. Soldatić je obavešten da će mađarski mediji dobiti instrukcije o načinu prenošenja vesti u skladu sa naporima ka normalizaciji, a da će, takođe po nalogu vlade, sportski i kulturni forumi pristupiti izradi projekata za dalje produbljivanje saradnje na ovim poljima.¹⁸¹

Jugoslovenska strana je pažljivo pratila u kojoj su se meri tačke iz oktobarskog saopštenja mađarske vlade ispunjavale. Krajem godine konstatovano je da su, objavljene do tada, vesti o Jugoslaviji bile kratke i korektne. Zabeležen je, na primer, odlazak Josipa Broza Tita u Indiju i Burmu, ali je bilo upadljivo da su se plasirale samo vesti koje su išle u prilog Sovjetskom Savezu i satelitskim zemljama.¹⁸²

Sredinom aprila 1955. Državni sekretarijat za inostrane poslove FNRJ je Poslanstvu u Budimpešti dostavio spisak knjiga sa antijugoslovenskim sadržajem, tražeći

¹⁷⁹ Isto, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Mađarska – Jugoslavija. Mađarska propaganda o Jugoslaviji*; Isto, PA, 1954, f. 4, br. str. pov. 691. *IB propaganda o Jugoslaviji*.

¹⁸⁰ Isto, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Mađarska – Jugoslavija. Interne izjave mađarskih rukovodilaca o odnosima između dve zemlje, datim u razgovorima našim diplomatskim predstavnicima*.

¹⁸¹ Isto, *Mađarska – Jugoslavija. Mađarska propaganda o Jugoslaviji*.

¹⁸² Isto.

da se proveri njihova dostupnost, kao i da se u okviru pripreme dokumentacije o pisanju o Jugoslaviji u mađarskoj štampi, provere listovi *Irodalmi újság* (Irodalmi Újság) i *Partmunkás* (Pártmunkás), te istoriografski časopis *Századok* (Századok). Dalibor Soldatić je ubrzo obavestio nadređene da su knjige i brošure poput *Tito – neprijatelj mađarskog naroda*, *Kako Titova banda prodaje Jugoslaviju SAD-u*, *Titova banda u službi ratnih planova imperijalista*, ili *Jugoslavija zemlja restauriranog kapitalizma*, povučene iz prodaje i iz javnih biblioteka u toku jeseni 1954, ali da se uz posebnu dozvolu mogu dobiti u velikim bibliotekama. Proverom je utvrđeno i da od maja 1953. u Mađarskoj nije objavljena nijedna knjiga sa isključivo antijugoslovenskim sadržajem. Međutim, neke knjige objavljene kasnije tretirale su jugoslovensku istoriju «na način Informbiroa».¹⁸³ Na primer, *Istorija mađarskog naroda*, štampana krajem 1953, pominjala je IB rezoluciju uobičajeno, u pozitivnom kontekstu, a u mađarskom *Zemljopisu*, štampanom u proleće 1954, Jugoslavija se i dalje tretirala kao kapitalistička zemlja. Obe knjige su u aprilu 1955. još uvek bile u prodaji i u upotrebi u školama.¹⁸⁴

Jedan mesec potom, pregledavši tražene časopise, D. Soldatić je u depeši od 27. maja 1955. obavestio svoje ministarstvo da u novijim brojevima *Századoka* i *Partmunkása* nije bilo članaka usmerenih protiv Jugoslavije, ali su se i stari brojevi, antijugoslovenski orijentisani izdavali u bibliotekama bez ikakvog ograničenja.¹⁸⁵ Po preporuci iz Beograda, usledila je intervencija kod mađarskih vlasti, nakon čega je, po naređenju Centralnog komiteta PMT od 16. juna 1955, počelo sistematsko uklanjanje knjiga sa antijugoslovenskim sadržajem iz svih biblioteka.¹⁸⁶

Sredinom februara 1955, u potrazi za informacijama o repatrijaciji, Poslanstvo u Budimpešti posetio je Franc Majcen, član redakcije *Naših novina*, lista južnoslovenske manjine, i nekadašnji član uređivačkog odbora lista *Za ljudsko zmago*. Od njega su jugoslovenske vlasti saznale pojedinosti u vezi sa obustavljanjem rada mađarske sekcije *Saveza jugoslovenskih revolucionarnih emigranata*. Na sastanku emigranata, u jesen 1954, Šandor Kalmar, načelnik odeljenja CK PMT za inostrane veze, koji je i inače radio sa njima od maja 1952, pročitao je pismo emigrantske centrale iz Moskve o potrebi

¹⁸³ *Isto*, PA, 1955, f. 32, Jug-101 II, pov. br. 48286. D. Soldatić DSIP-u, 23. april 1955.

¹⁸⁴ *Isto*.

¹⁸⁵ *Isto*, PA, 1955, f. 32, Jug-101 II, pov. br. 48286. D. Soldatić DSIP-u, 27. maj 1955.

¹⁸⁶ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-121, pov. br. 48548. D. Soldatić DSIP-u, 24. jun 1955.

ukudanja organizacije, njenog glasila i njenih radio emisija. Kratak govor, u kome je Š. Kalmar istakao da «treba znati boriti se za socijalizam i pod izmenjenim okolnostima» i zahvalnost na saradnji, bilo je sve što su emigranti dobili. Postavljena pitanja ostala su bez odgovora.¹⁸⁷

Posle ovog sastanka prekinuti su svi službeni kontakti emigranata i sa Centralnim komitetom PMT i sa AVH. Članovi CK PMT su u početku pomagali jugoslovenskim emigrantima u pronalaženju sredstava za život. Neki su prebačeni u druge novinske redakcije, neki su dobili stipendije za nastavak školovanja, ali su ubrzo prepušteni sami sebi. Boris Verstovšek je, na primer, predavao ruski jezik u jednoj školi i povremeno radio kao spiker u radio emisijama jugoslovenske redakcije. Emigranti zaposleni na radiju bojali su se pak da će Jugoslavija na njih gledati kao na prepreku za normalizaciju odnosa sa Mađarskom i tražiti njihovo uklanjanje sa tih mesta.¹⁸⁸ Bojazan je bila opravdana. Krajem aprila 1955. jugoslovenski poslanik je mađarskim vlastima postavio pitanje IB emigracije. Osim što je zatražio slobodnu repatrijaciju, zahtevao je i uklanjanje emigranata sa svih položaja sa kojih bi mogli da naškode procesu normalizacije.¹⁸⁹ Ovo se moglo široko tumačiti, te strah IB emigranata od gubitka egzistencije nije bio bezrazložan. Mesec i po dana kasnije, 16. juna 1955, u noti koju je poslanstvo predalo mađarskom MIP-u, između ostalog, zvanično je zatraženo i uklanjanje jugoslovenskih emigranata sa radija i iz manjinskih ustanova.¹⁹⁰ Smatrajući da su u izmenjenim međunarodnim okolnostima isпали žrtve, prema svedočenju F. Majca, većina emigranata bi se rado vratila u Jugoslaviju.¹⁹¹

Sledeći partijsku direktivu, novinske i redakcije radio emisija izbegavale su svaku kritičku izjavu u odnosu na Jugoslaviju. Novi način tretiranja FNRJ došao je do izražaja povodom Dana Republike, 29. novembra 1955. godine. Mađarski radio i štampa su

¹⁸⁷ Isto, PA, 1955, f. 37, Mađ-363 I, pov. br. 43832. Zabilješka o razgovoru sekretara Poslanstva FNRJ u Budimpešti, druga J. Hočevara sa Frančekom Majcem, jugoslovenskim političkim emigrantom, članom redakcije «Naše Novine» sredinom februara 1955; P. Vukman, «Political activities of ibeovci emigrants in Hungary (1948-1953)», *Токону учмопује*, 3/2017, str. 48.

¹⁸⁸ DA MSP, PA, 1955, f. 37, Mađ-363 I, pov. br. 43832. Zabilješka o razgovoru sekretara Poslanstva FNRJ u Budimpešti, druga J. Hočevara sa Frančekom Majcem ...

¹⁸⁹ Isto, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Mađarska – Jugoslavija. Nerešena pitanja, 10. maj 1955*, str. 8.

¹⁹⁰ Isto, PA, 1956, f. 52, Mađ-321, pov. br. 423271. Zabeleška sa sastanka održanog 11 juna 1956 godine kod Državnog sekretara D. Vidića, po pitanju odnosa Jugoslavija - Mađarska, str. 11.

¹⁹¹ Isto, PA, 1955, f. 37, Mađ-363 I, pov. br. 43832. Zabilješka o razgovoru sekretara Poslanstva FNRJ u Budimpešti, druga J. Hočevara sa Frančekom Majcem ...

jugoslovenskom državnom prazniku posvetili punu pažnju. Svi vodeći listovi objavili su čestitke, koje su J. B. Titu uputili Ištvan Dobi, predsednik mađarske države, i Andraš Hegediš, predsednik vlade, dok je radio više puta u toku dana emitovao prigodne emisije o južnom susedu.¹⁹²

Jugoslovensko-mađarska normalizacija odnosa donela je znatno olakšanje južnoslovenskoj manjini. Krajem 1953. godine antijugoslovenska propaganda u *Našim novinama* osetno je splasnula. Posle nekoliko meseci oslobođeni su iz zatvora bivši istaknuti manjinski čelnici, mada su ostali pod nadzorom mađarske službe bezbednosti. U toku 1954. i 1955. godine veći broj interniranih pripadnika jugoslovenske manjine je pušten iz logora. Međutim, bivšim internircima nije im bio dozvoljeno da se vrate u svoja mesta u pograničnoj zoni, a pošto im je imovina ranije bila konfiskovna, našli su se u vrlo teškom materijalnom položaju. Bez prava da se zaposle u državnoj službi, bili su prinuđeni da rade na državnim dobrima između Dunava i Tise, blizu Budimpešte, kao nadničari. Morali su se redovno javljati mesnoj policiji i imali su ograničenu slobodu kretanja.¹⁹³

I pored niza nerešenih pitanja, kao što su školstvo, odnos prema deportovanima, pitanje imovine, iz razgovora Novaka Rađenovića, atašea Poslanstva, vođenih sa pojedinim manjincima tokom 1954. moglo se zaključiti da je kod južnoslovenske manjine je u izvesnoj meri popustio strah, slobodnije su se kretali i slobodnije pričali na maternjem jeziku.¹⁹⁴ Na zasedanju mađarske skupštine, 24. septembra 1954. dva narodna poslanika su govorila o položaju jugoslovenske manjine, prvi put od početka normalizacije i bez napada na Jugoslaviju, a istovremeno je, ponovo posle šest godina, Ministarstvo prosvete odobrilo Demokratskom savezu Južnih Slovena kredit za štampanje knjiga na srpskohrvatskom jeziku.¹⁹⁵ Na predizbornom mitingu u Segedinu, 10. oktobra 1954, Mihalj Farkaš, član Politbiroa MPT, ozvaničio je promenu stava mađarskih komunista prema južnoslovenskoj manjini, govoreći o njenom poboljšanom

¹⁹² *Isto*, PA, 1955, f. 33, Mađ-390 IV, pov. br. 416350. D. Soldatić DSIP-u, 2. decembar 1955.

¹⁹³ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Mađarska – Jugoslavija. Postupak mađ. vlasti prema jug. nacionalnoj manjini*; AJ, 837, KPR, I-3-a, Mađ. *O jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Mađarskoj (1944-1956)*, 10. oktobar 1956, str. 33.

¹⁹⁴ DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Mađarska – Jugoslavija. Postupak mađ. vlasti prema jug. nacionalnoj manjini*.

¹⁹⁵ *Isto*.

položaju. Tom prilikom pozvao je jugoslovensku stranu na razgovore u kojima bi se razmotrila sva razmimoilaženja između suseda.¹⁹⁶

Utisak da se poslednjih meseci manjini poklanjalo više pažnje izneo je i Dušan Vujičić, pravoslavni sveštenik iz Budimpešte, u razgovoru sa Milanom Georgijevićem, sekretarom Poslanstva, 17. februara 1955. godine. Jedan od dvadesetak preostalih sveštenika Srpske pravoslavne crkve u Mađarskoj, D. Vujičić je, imajući u vidu prošla iskustva, izrazio sumnju u stav da južnoslovenska manjina treba aktivno da učestvuje u procesu zbižavanja dve zemlje. Smatrao je, takođe, da među manjinom nije bilo dovoljno kadrova za određene pozicije u redakciji *Naših novina* i u manjinskim školama, te je nalazio razumevanje za raspoređivanje IB emigranata na ta mesta.¹⁹⁷

Iako su pretnje i progoni, često i sudski, obustavljeni, zadržani su suptilniji vidovi pritiska na južnoslovensku manjinu da se odvoji od svoje matice. Osnivanje Pravoslavne crkve u Mađarskoj spada u jedan je od takvih pritisaka, koji je bio usmeren na manjinsko srpsko stanovništvo, o čemu je takođe bilo reči u pomenutom razgovoru. Srpska pravoslavna crkva Mađarsku pravoslavnu administraturu, kako je nova crkva nazvana, nije priznala, te su njeni sveštenici tih dana očekivali dolazak Budimskog episkopa, izabranog u Beogradu. Prema informacijama kojima je raspolagao Dušan Vujučić, nova crkva je bila pod jurisdikcijom Moskvske patrijaršije, izdavala je list na mađarskom jeziku, sveštenstvo je delom pristiglo iz Moskve, a mali broj njenih vernika činili su uglavnom Grci, Rusini i Rumuni.¹⁹⁸

U odnosu na period koji je prethodio jugoslovensko-mađarskoj normalizaciji Centralni komitet MPT je sredinom pedesetih godina XX veka promeno odnos prema južnoslovenskoj manjini, a donekle i prema ostalim manjinama, slovačkoj, rumunskoj i nemačkoj. Odustalo se od formalnog mešanja u manjinske poslove i izdavanja direktiva. Demokratski savez Južnih Slovena više nije imao zvaničan kontakt sa Centralnim komitetom, već je odgovornost za vođenje manjinske politike prebačena na mađarsko Ministarstvo prosvete, čije su kompetencije bile nedovoljne za ozbiljno bavljenje manjinskom politikom. Zbog toga, kao i zbog neodgovarajućih kadrova u odeljenju posvećenom Južnim Slovenima, najviši domet rada ove institucije bilo je preštampavanje

¹⁹⁶ AJ, 112, TANJUG, Dnevni bilten vesti stranih agencija, 12. oktobar, 1954, u 7.00.

¹⁹⁷ DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 42312.

¹⁹⁸ *Isto.*

knjiga jugoslovenskih autora.¹⁹⁹ Prema jugoslovenskim saznanjima, u vreme sastavljanja izveštaja o položaju južnoslovenske manjine u martu 1955. godine, Odeljenje za manjine i DSJS su zajednički izradili elaborat o potrebi osnivanja posebnog tela koje bi se u Centralnom komitetu PMT, ili u vladi, bavilo manjinskim pitanjima, i dostavili ga Politbirou partije na razmatranje. Usvajanje ovog elaborata, ili izdavanje uredbe na osnovu njega, negiralo bi zvaničan stav da je manjinsko pitanje u Mađarskoj rešeno, konstatovano je u jugoslovenskom izveštaju.²⁰⁰

Analizirajući prikupljeni materijal vlasti u Beogradu su zaključile da je DSJS, pošto su postepeno ukinuta sva njegova tela, postojao samo na papiru. Savez nije bio u koordinaciji sa *Našim novinama*, koje su i same imale komplikovan status. Redakcioni odbor lista od 30 članova nije se sastajao, a nije bio poznat ni tačan broj pretplatnika. Takođe, DSJS nije imao podatke o broju južnoslovenskih škola, đaka i prosvetnih radnika. Prema jugoslovenskim informacijama, od 20 škola sa nastavnim manjinskim jezikom i 47 škola sa manjinskim jezikom kao nastavnim predmetom najbolje su funkcionisale škole u srpskim, te u bunjevačkim selima, dok su u Baranji slabo radile, a gotovo nikako u jugozapadnim županijama, gde u slovenačkim selima nije postojala nijedna slovenačka škola. Školski kadar je bio poseban problem. Jedan broj učitelja je angažovan među posleratnim mađarskim izbeglicama iz Jugoslavije, te se mogla staviti pod znak pitanja njihova posvećenost radu. Veliki broj učitelja južnoslovenskog porekla je posle 1948. uhapšen ili proteran, a kada su pušteni nije im bilo dozvoljeno da se vrate u nastavu. I među njima je bilo priučenih, što je, takođe, ostavljalo loš utisak o manjinskim školama. Jugoslovenske vlasti su procenjivale da je te škole pohađalo manje od 20% južnoslovenske dece. Kad su u pitanju srednje škole, nakon reorganizacije opstale su samo po jedna gimnazija u Budimpešti i Pečuju i jedna učiteljska škola u Budimpešti.²⁰¹

Posle više godina represije obnavljanjem jugoslovensko-mađarskih odnosa strah kod Južnih Slovena je popustio, ali su mnogi manjinci normalizaciju shvatili kao privremeno stanje i mađarsku taktiku «da ohrabri razne «nacionalističke elemente» da se pokažu, kako bi ih kasnije bilo lakše uništiti». Zbog toga su bili vrlo sumnjičavi i prema

¹⁹⁹ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-440, pov. br. 17932. *Položaj jugoslovenske manjine*, 9. mart 1955.

²⁰⁰ *Isto*.

²⁰¹ *Isto; isto*, PA, 1956, f. 53, Mađ-440, pov. br. 423667. *Teze iz referata Poslanstva FNRJ u Budimpešti o stanju naše nacionalne manjine u Mađarskoj*.

školama na maternjem jeziku i u odnosu na učestvovanje u radu kulturnih grupa. Iako se pokazivanje naklonosti prema Jugoslaviji više nije smatralo izdajom, ipak nije ni odobravano u mađarskim krugovima. Uprkos tome primećena je želja Južnih Slovena da bolje upoznaju život i kulturu jugoslovenskih naroda.²⁰²

Postojanje zabranjene zone kretanja za diplomatska predstavništva je osoblju jugoslovenskog Poslanstva u Budimpešti otežavalo kontakt sa svojim sunarodnicima. Osim u nekoliko naseljenih mesta u okolini Budimpešte, svi Južni Sloveni u Mađarskoj su živeli u oblastima u kojima je diplomatama bio zabranjen pristup, uglavnom duž graničnog pojasa. Čak su mnoga groblja jugoslovenskih interniraca i boraca palih u Prvom i Drugom svetskom ratu bila u zabranjenoj zoni. U julu 1955. Dalibor Soldatić je predlagao Ministarstvu inostranih poslova FNRJ da mađarskom Poslanstvu u Beogradu postavi zahtev za reviziju ograničenih zona kretanja, odnosno da se Jugoslovenima daju iste mogućnosti za putovanje koje su Mađari imali u Jugoslaviji.²⁰³ Kada je 20. oktobara 1955. stiglo obaveštenje mađarskog Ministarstva inostranih poslova o proširenju slobodne zone kretanja za diplomatske predstavnike, zaključivši da se proširenje ne odnosi na krajeve u kojima je živela južnoslovenska manjina, jugoslovenski poslanik je ponovio svoj predlog od 11. jula i tražio od svog Ministarstva da ga uzme u razmatranje.²⁰⁴

U neformalnom razgovoru vođenom između J. Marjaia, šefa Protokola mađarskog Ministarstva inostranih poslova, i Milana Georgijevića, prvog sekretara Poslanstva, 2. septembra 1955, postavilo se i pitanje položaja manjina u Mađarskoj. J. Marjai je odlučno negirao postojanje bilo kakvog problema, uz komentar «da ne mogu za manjine stvarati sve one institucije koje postoje i za Mađare». Pri tom je izrazio spremnost za rešavanje pojedinih opravdanih zahteva, ako im se sa jugoslovenske strane ukaže na njih.²⁰⁵ Zbog ovakvog mađarskog stava, koji su jugoslovenski predstavnici imali prilike da čuju više puta, Poslanstvo je u depeši upućenoj svom ministarstvu 13. septembra iznelo stav da je krajnje vreme da se kod Mađara i zvanično postavi pitanje južnoslovenske manjine i da za početka treba izneti četiri zahteva: tražiti puštanje na slobodu svih Jugoslovena

²⁰² *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-440, pov. br. 17932.

²⁰³ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-310, pov. br. 414271. U Jugoslaviji je, takođe, postojala zabranjena zona kretanja za diplomate, ali je ona, prema Soldatićevim saznanjima, bila manja od postojeće u Mađarskoj. *Isto*.

²⁰⁴ *Isto*.

²⁰⁵ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 412890.

uhapšenih, osuđenih i interniranih posle 1948. samo zbog nacionalne pripadnosti, zahtevati da im se dozvoli povratak u mesto ranijeg prebivališta, odnosno slobodan izbor mesta boravka, tražiti da im se vrati oduzeta imovina, ili isplati nadoknada za pretrpljenu štetu, i zahtevati da se takva lica vrate u raniju službu, tj. da se zapošljavaju prema kvalifikacijama. U Poslanstvu su smatrali da je trebalo insistirati na pronalaženju načelnog i celovitog rešenja problema manjine.²⁰⁶

Početak novembra 1955. konstatovano je da se stav mađarskih vlasti prema južnoslovenskoj manjini samo formalno promenio, te da se prešlo na druge vidove zastrašivanja i represije. U toku meseca situacija se čak i pogoršala. Uz optužbu za zločine počinjene krajem Drugog svetskog rata, u nekim selima duž granice došlo je do hapšenja manjinaca koji su otvoreno pokazivali naklonost prema Jugoslaviji. Hapšenja su pratile glasine da je ovaj potez mađarskih vlasti povučen u dogovoru sa jugoslovenskim vlastima. Time su se nastojale sprečiti žalbe manjinaca Poslanstvu, ali su i pored toga pojedinci tražili jugoslovensku zaštitu i obraćanje međunarodnim institucijama. Naime, bili su ubeđeni da je Jugoslavija interevenisala, ali bezuspešno.²⁰⁷

Iako je zvanična jugoslovenska reakcija na poslednja dešavanja izostala, Poslanstvo i jugoslovenske vlasti su našle način da izvrše pritisak i izazovu preispitivanje mađarske odluke o hapšenjima. Prvi put posle 1948, uoči Dana Republike, 29. novembra, a povodom najvećeg jugoslovenskog državnog praznika, u Poslanstvu je organizovan prijem za predstavnike Južnih Slovena, na koji su došle sve pozvane zvanice, oko 200 manjinaca. Istovremeno je u jugoslovenskoj štampi i na radiju objavljena vest o hapšenjima sunarodnika u Mađarskoj u toku novembra. Već 5. decembra 1955. Poslanstvo je obavestilo Državni sekretarijat za inostrane poslove da su svi uhapšeni pušteni iz zatvora.²⁰⁸

U organizaciji Ministarstva narodnog obrazovanja Mađarske i uz prisustvo državnog i partijskog rukovodstva i diplomatskog kora u Budimpešti je 19. decembra 1955. održano kulturno veče nacionalnih manjina, na kome je zvanično izneta tvrdnja da problem manjina u Mađarskoj ne postoji, odnosno, da sve manjine u zemlji imaju

²⁰⁶ *Isto*, PA, 1956, f. 53, Mađ-440, pov. br. 423667. *Naša nacionalna manjina u Mađarskoj (Pregled depeša Poslanstva za period od 13 septembra do 5 decembra 1955 godine)*.

²⁰⁷ *Isto*.

²⁰⁸ *Isto*.

mogućnost punog razvoja. Utisak Poslanstva bio je da je ovoj manifestaciji kroz štampu dat mnogo veći publicitet nego prethodnih godina. Posebna pažnja je bila posvećena nemačkoj i južnoslovenskoj manjini, nemačkoj, jer je bila zanemarena u odnosu na rumunsku i slovačku manjinu, a južnoslovenskoj, jer su se mađarske vlasti bojale eventualne jugoslovenske kampanje u vezi sa položajem Južnih Slovena u Mađarskoj.²⁰⁹

Ista bojazan uticala je na odluku mađarskog Ministarstva kulture da finansira štampanje knjiga namenjenih južnoslovenskoj manjini. Povodom objavljivanja ovih knjiga početkom 1956. godine došlo je i do prve posete nadležnih iz ministarstva jugoslovenskom Poslanstvu. Tom prilikom, u razgovoru sa Markom Žigmundom, Mihailo Bernula, šef odseka za nacionalne manjine, hvaleći inicijativu ministarstva, požalio se na neaktivnost DSJS-a, nedostatak kadrova u njemu i na «delimično nerazumevanje nižih organa vlasti» u sprovođenju državne politike prema manjinama.²¹⁰

Narednih meseci, u organizaciji i pratnji predstavnika Protokola mađarskog MIP-a, jugoslovenski poslanik je imao priliku da poseti pogranična mesta u zabranjenoj zoni kretanja nastanjena Južnim Slovenima. Na poziv DSJS upućen preko Protokola MIP-a, sredinom februara 1956. Dalibor Soldatić je zajedno sa savetnikom Osmanom Đikićem posetio hrvatsku manjinu u Mohaču. Jedan mesec kasnije, sa sekretarom Markom Žigmundom, obišao je i porabske Slovence na jugu županije Vaš, povodom obeležavanja desetogodišnjice smrti dr Pavela Agoštona, filologa slovenačkog porekla. Jugoslovenski predstavnici su na oba mesta bili srdačno dočekani i ugošćeni. Priređene su priredbe u njihovu časti i predstavljen im je rad manjinskih kulturno-umetničkih društava. Međutim, iz razgovora sa starijim sunarodnicima saznali su da ne postoje nikakve škole, niti za Hrvate u Mohaču, niti za Slovence u Porablju i da njihova deca i unuci većinom i ne

²⁰⁹ *Isto. Naša nacionalna manjina u Mađarskoj (Pregled depeša našeg Poslanstva u Budimpešti za period od 20 decembra 1955 do 14 januara 1956).*

²¹⁰ *Isto.* Početkom 1956. godine za potrebe svog ministarstva i ostalih vladinih službi poslanik Šandor Kurimski je sastavio duži izveštaj (24 str.) o položaju mađarske manjine u Jugoslaviji, o dobijanju prava u FNRJ, o brojanom stanju Mađara (ukupno i po republikama), politički angažovanim pripadnicima mađarske manjine sa kratkim biografijama, o ustanovama kulture, upotrebi mađarskog jezika, mađarskoj štampi, školama i nastavnicima, sa akcentom na Vojvodinu, zbog najvećeg procenta Mađara među tamošnjim stanovništvom. Prema statističkim podacima kojima je raspolagao, uočljiv je osetan porast broja škola, nastavnika i đaka, ne samo u odnosu na preiod uoči Drugog svetskog rata, već i od 1950. do 1954. godine. Izveštaj je mađarskim vlastima dostavljen početkom februara 1956. i nema sumnje da je služio za poređenje u vezi sa položajem južnoslovenske manjine u Mađarskoj. MOL XIX-J-1-j-Jug. 16-b-002109/1/1956 25 d.

znaju hrvatski, odnosno, slovenački jezik.²¹¹ Izveštaj o situaciji koju je zatekao u selima porabskih Slovenaca, pun primera proganjana manjinaca posle 1948. i neispravljene nepravde, poslanik Soldatić je završio konstatacijom da je malo toga bilo urađeno za godinu i po od prestanka antijugoslovenske kampanje, i ponovio je svoj stav nadređenima u Ministarstvu da se kod Mađara šro pre mora i zvanično pokrenuti pitanje položaja južnoslovenske manjine. Njegov utisak je bio je «da bi županijske i mjesne vlasti bile spremne da isprave pomenute nepravde, ukoliko bi dobile naredjenje viših organa.»²¹²

Uskoro, 26. marta 1956, u Poslanstvo je došla grupa od 11 bivših interniraca, pripadnika srpske nacionalne manjine iz tri sela u okolini Segedina. Primili su ih D. Soldatić i M. Georgijević. U toku razgovora manjinci su zatražili jugoslovensku intervenciju kod mađarskih vlasti zbog nepotpune rehabilitacije svojih porodica, nedozvoljavanja povratka u mesto stanovanja i povratka na posao, nevraćanja imovine, problema u vezi sa školovanjem dece. Posavetovani su da se obrate direktno Šandoru Ronaiju, predsedniku mađarskog parlamenta, koji im je u roku od dva dana molbu pozitivno rešio i navodno je prosledio organima na terenu. Prema saznanjima Poslanstva lokalne vlasti su sabotirale instrukcije dobijene odozgo.²¹³

U prvoj polovini 1956. u položaju južnoslovenske manjine u Mađarskoj ništa se nije promenilo, ali je od Dvadesetog kongresa KP Sovjetskog Saveza unutarpartijska opozicija staljinistima u Partiji mađarskih trudbenika postajala sve vidljivija i organizovanija. U poslednjim nedeljama sovjetske podrške Rakošijevom režimu, u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove razmatrana su još uvek otvorena pitanja i dogovarane dalje aktivnosti, jer se smatralo da će se uskoro steći uslovi za njihovo rešavanje, ili bar razmatranje. Sumirajući nerešena pitanja, na sastanku održanom 11. juna 1956. kod državnog podsekretara Dobrivoja Vidića, konstatovano je da se položaj južnoslovenske manjine od početka normalizacije poboljšao, ali su i dalje prava Mađara u Jugoslaviji bila daleko veća od onih koja su imali Južni Sloveni u Mađarskoj. Pripadnicima južnoslovenske manjine puštenim iz zatvora nije bio dozvoljen povratak u

²¹¹ Isto, PA, 1956, f. 52, Mađ-320, pov. br. 42315. *Zabilješka u vezi posjete Poslanika D. Soldatića i savjetnika O. Djikića gradu Mohaču dana 12 i 13 februara 1956 god.*; Isto, PA, 1956, f. 53, Mađ-311 I, pov. br. 45936. *Zabilješka o posjeti poslanika D. Soldatića i sekretara M. Žigmunda Županiji Vaš dne 10-12 marta 1956 godine.*

²¹² Isto, str. 4-5.

²¹³ Isto, PA, 1956, f. 53, Mađ-440, pov. br. 45932.

ranija prebivališta i na stara radna mesta, niti im je vraćena oduzeta imovina. Zbog neodgovarajućeg učiteljskog kadra i nedostatka udžbenika na maternjem jeziku, školstvo je bilo u vrlo lošem stanju, a čak je bila ponovljena i represija nad pojedinim manjincima.²¹⁴

Mađarska je ostala pri stavu da je pitanje prava nacionalnih manjina rešeno na najbolji mogući način. Poslanik D. Soldatić i sekretar M. Georgijević su nekoliko puta nezvanično pokretali ovo pitanje i u celini i u vezi sa trenutno aktuelnim predmetima. Mađari su pokazali volju za rešavanjem samo konkretno predočenih slučajeva. Na junskom sastanku kod Dobrivoja Vidića zauzet je stav da Jugoslavija u tom trenutku treba da insistira samo na puštanju preostalih zatočenih manjinaca i na pitanju tretmana manjinaca puštenih iz zatvora, odnosno, da insistira da im se dozvoli povratak u mesta ranijeg stanovanja, te da im se vrati imovina i služba.²¹⁵

Sredinom jula 1956. u *Sabad nep*-u, izašao je članak o položaju južnoslovenske manjine, u kojem su se jako stidljivo, kako je to Dalibor Soldatić opisao svom ministarstvu, priznavale nezakonitosti i propusti učinjeni prema toj grupi mađarskog stanovništva. Do pojave teksta u centralnom partijskom dnevniku nije došlo samo zbog njegove poslednje interevencije u mađarskom MIP-u u korist proganjanih manjinaca, smatrao je jugoslovenski poslanik, već je tome doprineo i članak novinara Đuke Julijusa, objavljen u *Politici* 7. julu 1956. godine.²¹⁶

Naime, 26. juna 1956. Srbi iz Pomaza, sela u blizini Budimpešte, priredili su ručak za poslanika D. Soldatića, na kojem su među ostalim zvanicama bili Janoš Kadar, u to vreme sekretar partijskog komiteta Budimpeštanske županije, i Đuka Julijus, novinar *Politike*. Neizbežno, u razgovoru su se dotakli i pitanja rehabilitacije proganjanih Južnih Slovena. Janoš Kadar je ironično prokomentarisao da je i sama rehabilitacija mađarskih komunista jako slabo napredovala.²¹⁷ Prećutavši prisustvo J. Kadara, Đuka Julijus je napisao tekst o životu Srba u okolini Budimpešte. Prema pričanjima meštana Pomaza, period Informbiroa bio je jedan od od najtežih perioda za sve Južne Slovene, od njihovog

²¹⁴ *Isto*, PA, 1956, f. 52, Mađ-321, pov. br. 423271. *Zabeleška sa sastanka održanog 11 juna 1956 godine kod Državnog sekretara D. Vidića, po pitanju odnosa Jugoslavija - Mađarska*, str. 1-2.

²¹⁵ *Isto*, str. 2.

²¹⁶ *Isto*, PA, 1956, f. 53, Mađ-440, pov. br. 411626; *Полумика*, 7. јул 1956.

²¹⁷ Moguće da je ovaj izlet i osmišljeno kako bi jugoslovenska strana ostvarila kontakt sa J. Kadarem. DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-314a, pov. br. 410582. *Zabiljeska o razgovoru sa Kadar Janos-em, sekretarom partijskog komiteta budimpeštanske zupanije dne 26 juna 1956 god.*

doseljavanja u mađarske oblasti, naročito posle suđenja L. Rajku. Bilo im je gore nego pod Hortijem, zabeležio je Đ Julijus. U 11 srpskih sela u blizini Budimpešte živelo je između pet i šest hiljada ljudi. Zastrašivanje, maltretiranje, proganjane, uspehi i neuspeli pokušaji asimilacije učinili su da se broj Južnih Slovena u Mađarskoj neprestano osipao. Iako se od početka procesa normalizacije situacija stabilizovala, neizvesnost je još uvek bila velika, neki još nisu bili pušteni, nekima nije bio dozvoljen povratak, itd. Srbi su u Pomazu imali svoju školu od 1716. godine, a onda, sredinom pedesetih godina XX veka primećeno je da mnogi učitelji toj školi nisu govorili srpski jezik. Smatrali su da treba da dobiju prava kakva su već imali Mađari u Jugoslaviji. Đuka Julijus je konstatovao da je veselo raspoloženje na izletu odudaralo od priča o životu manjinaca.²¹⁸

Nedelju dana nakon izlaska Julijusovog teksta u *Politici*, *Sabad nep* je objavio članak o položaju južnoslovenske manjine, a nekoliko dana kasnije, 18. jula 1956, Mačas Rakoši, do tada neprikosnoveni šef PMT, je smenjen.

Krajem avgusta mađarska vlada je donela odluku o dozvoli povratka u ranija mesta boravka svim licima iseljenim iz pogranične oblasti posle 1949. godine, a početkom septembra donela je i odluku o povratku pokretne i nepokretne imovine bivšim deportovanim licima, odnosno odlučeno je da se oni materijalno i finansijski obeštete. Sledećom dopunom odluke predviđeno je i da se licima koja nisu želela da se vrate u mesta iz kojih su proterana, ponude srazmerne nekadašnjim, kuće i imanja u drugim mestima. Pored ove vladine odluke i druga dešavanja su svedočila o velikoj promeni Mađarske u načinu tretiranja južnoslovenske manjine: u toku septembra u Gari su rehabilitovani učesnici Narodnooslobodilačke borbe tako što su im dodeljena mađarska vojnička odlikovanja, a postojala su i saznanja da su neki učitelji, bivši zatvorenici, vraćeni u škole u kojima su nekada radili.²¹⁹

Početkom oktobra 1956. u okviru priprema za posetu mađarskog državnog i partijskog rukovodstva Jugoslaviji zakazanu za sredinu meseca, analitičari Prvog (obaveštajnog) odeljenja Državnog sekretarijata za unutrašnje poslove izradili su opširni izveštaj o položaju južnoslovenske manjine u Mađarskoj od kraja rata do zaključivanja

²¹⁸ *Политика*, 7. јул 1956.

²¹⁹ AJ, 837, KPR I-3-a Mađ. *O jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Mađarskoj (1944-1956)*, 10. oktobar 1956, str. 34.

teksta. Sastavljači teksta su promenu u položaju manjine, koja se desila nazvali preokretom, «ali još uvek ne suštinski(m)».²²⁰

Zbog kratkoće vremena proteklog od njihovog donošenja do završetka izveštaja, izostalo je praćenje sprovođenja vladinih odluka, ali je u zaključku teksta istaknuto da su mađarske vlasti u procesu normalizacije počele da rešavaju samo pitanja vezana za teror nad južnoslovenskom manjinom u periodu Informbiroa. Pri tom još uvek nije bilo rešeno pitanje materijalnog obeštećenja proganjanih manjinaca, niti su moralno i politički rehabilitovani istaknuti predstavnici Demokratskog saveza Južnih Slovena, kao ni sama organizacija, za razliku od satisfakcije koju su dobile sve mađarske grupacije proganjane u istom periodu. Specifična pitanja vezana za manjinske probleme, kao što su školstvo, politički i kulturni život, ostala su po strani i tek im je trebalo posvetiti dužnu pažnju. Imajući u vidu trenutni položaj manjine i iskustvo iz prošlosti, autori izveštaja su konstatovali da Južni Sloveni u Mađarskoj bez podrške Jugoslavije još dugo neće biti u stanju da obezbede sebi prava, koja su im pripadala.²²¹

3. 2. Međusobna percepcija suseda

Početkom 1954. godine Jugoslavija je započet proces normalizacije ocenila kao političku pobedu nad Sovjetskim Savezom, a poboljšanje odnosa sa komunističkim zemljama kao proširivanje manevarskog prostora u kontaktima sa Zapadom radi očuvanja sopstvene nezavisnosti. Razmatrajući dalji tok normalizacije sa zemljama Istočnog bloka, u Ministarstvu inostranih poslova došlo se do zaključka da će Sovjetski Savez svakako ići dalje u produbljivanju odnosa sa Jugoslavijom, jer na taj način «ublažava efekat poraza, koji je u početku morao pretrpeti», ali da je jugoslovenski interes da, istrajavajući na politici nezavisnosti, rešava samo konkretna pitanja sa Moskvom.²²² Međutim, kad je u pitanju normalizacija sa ostalim istočnoevropskim zemljama, dogovoreno je da će se izdvojeno prilaziti svakoj od njih u zavisnosti od stepena jugoslovenske zainteresovanosti

²²⁰ *Isto.*

²²¹ *Isto*, str. 39-40.

²²² DA MSP, PA, 1954, f. 4, str. pov. br. 78.

i njihovih specifičnosti, a istovremeno će se susedne zemlje podsticati na samostalne akcije u odnosu na Sovjetski Savez.²²³

U obnovi odnosa sa Mađarskom Jugoslavija se tokom 1953. godine zadržavala na pasivnom iščekivanju, sprečavanju korišćenja formalnih znakova normalizacije u propagandne svrhe i odbijanju jednostranih ustupaka. Krajem te godine stav Jugoslavije se promenio utoliko što je nastojala da preuzme inicijativu, te je postavila Mađarskoj niz konkretnih pitanja i predloga, uglavnom vezanih za repatrijaciju. Početak 1954. obe strane dočekale su u iščekivanju odgovora na svoje zahteve. Kako se iščekivanje oteglilo, Jugoslavija je zaključila da nema izgleda da se sa Mađarskom u skorije vreme reše neka krupnija pitanja, kao što su reparacije i ostala ekonomska potraživanja, te da će dalja normalizacija sa njom teći sporije.²²⁴

3. 2. 1. Međudržavni i međupartijski odnosi

Iako su se u javnim nastupim u toku 1954. mađarski političari zalagali za dalju normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom i proširenje saradnje na sva polja državnog, društvenog i ekonomskog života,²²⁵ iz internih izjava nekih otvorenijih među njima jugoslovenski predstavnici su imali saznanja o postojanju prepreka na putu obnavljanja međusobnih odnosa.²²⁶

²²³ *Isto*, PA, 1954, f. 3, str. pov. br. 6.

²²⁴ *Isto*, PA, 1954, f. 4, str. pov. br. 170.

²²⁵ «Mađarska vlada želi da normalizuje odnose sa Jugoslavijom. To će biti doprinos popuštanju međunarodne zategnutosti i stvari mira.», Lajoš Ac, sekretar CK MPT, na zboru Narodnog fronta u Pilišverešvaru, 19. oktobar 1954. AJ, 112, TANJUG, dnevni bilten vesti stranih agencija, 21. oktobar, 1954, u 11.00; «Napredujemo i na dobrom smo putu da uspostavimo stare dobro susedske odnose, ekonomske, političke, kulturne i dr. sa susednom Jugoslavijom sa kojom smo već zaključili više važnih sporazuma.», Imre Nađ, predsednik mađarske vlade, na svečanom zasedanju Skupštine u Debrecinu, 21. decembar 1954. DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Javne izjave mađarskih rukovodiaca o odnosima između dve zemlje*.

²²⁶ Nakon razgovora vođenog 8. aprila 1954. sa E. Šikom, načelnikom II političkog odeljenja mađarskog MIP-a u to vreme, D. Soldatić je zabeležio: «Iz toka njegovog izlaganja dobio sam dojam da u jednom delu mađarskih rukovodećih krugova još uvek ima otpora prema rešavanju visećih pitanja između dve zemlje, jer je Šik podvlačio da treba strpljenja dok se «uklone izvesne prepreke kod nekih ljudi» i sl.». Krajem novembra 1954, već kao pomoćnik ministra inostranih poslova, Endre Šik je i J. Hočevaru naglasio «da je linija normalizacije odnosa sa Jugoslavijom jasna, ali da u Mađarskoj ima pojedinaca i ustanova (pri tom me je značajno pogledao – zabeležio je J Hočevar, prim. K.K) koji teško menjaju svoj stav prema Jugoslaviji, ali će ih oni prisiliti (we'll make them change their attitude) da izmene svoj stav.», *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Interne izjave mađarskih rukovodiaca o odnosima između dve zemlje*

Jugoslovenima je izgledalo da su politički razlozi, kako spoljašnji, tako i unutrašnji, gurnuli Mađarsku u proces normalizacije, a da mađarsko rukovodstvo na čelu sa Maćašom Rakošijem nije imalo objašnjenje za promenu političkog kursa. Pitanja postavljena u partijskim organizacijama, zašto je došlo do normalizacije odnosa sa Jugoslavijom, šta se promenilo, u čemu je razlika između socijalizma u Jugoslaviji i socijalizma u zemljama Istočnog bloka, ostajala su bez odgovora. U nedostatku zvaničnog stava Partije mađarskih trudenika bilo je dosta prostora za različita tumačenja. Tako su, na primer, prema Soldatićevim saznanjima, u jednoj od većih mađarskih fabrika članovi partije dobili direktivu kako da tumače Titovu čestitku upućenu Ištvanu Dobiju, predsedniku Republike, povodom državnog praznika, 15. marta 1954. Partijski funkcioneri su ovu diplomatsku formalnost, iskazivanje dobre volje (kao što su Mađari čestitali 29. novembar 1953. Jugoslaviji), objašnjavali kao priznavanje mađarske vlasti posle petogodišnje borbe protiv nje, priznavanje njenih uspeha u borbi za mir i saradnju među narodima i uspeha u borbi za podizanje životnog standarda radnicima,²²⁷ što je bilo krajnje cinično u situaciji kada su činjenice o prezaduženosti države i siromaštvu stanovništva bile opšte poznate.

Jožef Hajdu, Šikov naslednik na mestu načelnika II odeljenja MIP-a, smatrao je da su u mnoštvu pitanja vezanih za Jugoslaviju pitanja kako i zašto je došlo do mađarsko-jugoslovenske normalizacije odnosa najteža pitanja sa kojima su se susretali partijski predavači. U takvim situacijama on se ograničavao na odgovor da loši mađarsko-jugoslovenski odnosi nisu koristili nijednoj strani, a dobri odnosi idu u korist obe države i doprinose miru uopšte. U razgovoru sa D. Soldatićem, vođenom 21. decembra 1954, J. Hajdu je preneo nedoumicu prisutnu u mađarskim krugovima u vezi sa tim dokle Jugoslavija misli da ide u normalizaciji odnosa sa sovjetskim blokom i nadu da bi u jednom trenutku normalizacija mogla da se proširi i van okvira državnih odnosa.²²⁸

U međudržavnim odnosima Jugoslavija se trudila da deluje u obostranu korist. O tome ne svedoči samo niz sporazuma vezanih za granicu, već i šira saradnja na spoljnopolićkom planu. Kada je Mađarska ponovo zatražila prijem u Organizaciju

date u razgovorima našim diplomatskim pretsavnicima. Zanimljivo je da su D. Soldatić i J. Hočevar sa mađarskim predstavnicima razgovarali na engleskom.

²²⁷ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Tumačenje normalizacije odnosa između dve zemlje u Mađarskoj.*

²²⁸ *Isto.*

ujedinjenih nacija, 17. septembra 1954, Jugoslavija je odlučila da njenu molbu podrži, nakon čega su se poslanku Soldatiću posebno zahvalili i Maćaš Rakoši i Imre Nađ.²²⁹ Međutim, i jednoj i drugoj strani je bilo jasno da se normalizacija bez rezerve odvijala po državnoj, kulturnoj i sportskoj liniji, ali ne i na liniji radničkog pokreta, baš kako je, parafrazirano, i partijski komitet u Baji početkom februara 1955. godine dobio direktivu da tumači mađarsko-jugoslovensku normalizaciju zainteresovanom južnoslovenskom stanovništvu.²³⁰

Od Junskog plenuma CK PMT 1953. Jugoslavija je vrlo pažljivo pratila unutrašnjopolitički razvoj situacije u Mađarskoj. Prema njenim saznanjima, pod rukovodstvom I. Nađa vlada je delimično uspeła da sprovede niz mera u cilju ublažavanja teške ekonomske situacije i bržeg razvoja poljoprivrede, trudeći se, pri tom, da za svoje postupke zadobije što veću podršku stanovništva. Međutim, kod jednog dela partijskog rukovodstva, primećen je čvrst otpor vladinim reformama.²³¹

Imre Nađ je dva puta u toku 1954. uspeo da odbrani svoj program: prvi put krajem maja, na Trećem kongresu PMT, a zatim, na oktobarskom plenumu CK Partije. Na Trećem kongresu su dominirala pitanja vezana za privredu, ali je težište interesovanja jugoslovenske strane bilo na političkim pitanjima i registrovanju disonantnih tonova među mađarskim čelnicima. Osnovna karakteristika majskog kongresa bila je nastavak i proširenje kritike od prethodne godine i na druge oblasti društvenog i političkog života. U podnetom referatu Imre Nađ je govorio o nesamostalnosti narodnih saveta, lokalnih organa vlasti, u odnosu na državnu upravu i nepovezanosti Partije sa masama. Pošto je među delegatima preovladavalo Nađevo shvatanje i M. Rakoši je izneo stav da je «preterana centralizacija» izazvala mnoge negativne pojave, prvenstveno ekonomsku stagnaciju. Kroz novousvojeni statut provučena je ravnopravnost svih članova rukovodećih organa Partije, kako viših, tako i nižih, a unet je i član u kome je istaknuto kolektivno rukovođenje i naglašena borba protiv kulta ličnosti.²³²

Na Nađevu inicijativu, a u cilju približavanja Partije različitim društvenim slojevima, doneta je i odluka o formiranju Patriotskog narodnog fronta, čiji je osnivački

²²⁹ *Isto. Spoljno političke akcije između dve zemlje.* Mađarska, Bugarska i Rumunija, zajedno sa još 13 zemalja, primljene su u OUN 14. decembra 1955. godine.

²³⁰ *Isto. Tumačenje normalizacije odnosa između dve zemlje u Mađarskoj.*

²³¹ *Isto, PA, 1954, f. 4, str. pov. br. 757. Neki novi elementi u unutrašnjem razvoju Mađarske.*

²³² AJ, 507, IX, 75/II-49-98.

kongres pripreman narednih šest meseci. Zamišljen kao organizacija sa karakterom opštenarodnog pokreta pod rukovodstvom PMT, Front je od osnivanja, u oktobru 1954, insistirao na nacionalnom karakteru nove vladine politike i podsticao preispitivanje rada i davanje predloga lokalnim i centralnim organima vlasti.²³³ U istom mesecu je održan i plenum CK PMT, na kome je još jednom oštro kritikovana stara politička orijentacija i nedoslednost u spovođenju novog kursa. Nepojavljivanje M. Rakošija na osnivačkom kongresu Patriotskog fronta i na svečanoj akademiji povodom Oktobarske revolucije, 7. novembra, navelo je jugoslovenske vlasti na zaključak, da se u mađarskom komunističkom pokretu počeo rasplitati sukob između dve koncepcije, stare i nove. Ali, primećeno je i da je program I. Nađa među razočaranim mađarskim stanovništvom pobudio nadu u mogućnost promene na bolje.²³⁴

Iz razgovora Janeza Hočevera, Marka Žgmunda, Dalibora Soldatića i drugih jugoslovenskih predstavnika, vođenih sa mađarskim državljanima, jugoslovenskim državljanima nastanjenima u Mađarskoj i članovima diplomatskog kora tokom zime 1954/55. godine, dalo se naslutiti u kom pravcu se odvijala borba na mađarskoj političkoj sceni. Imre Nađ je gubio sovjetsku podršku. Rezultati njegovog programa, dobrim delom sabotiranog od strane Rakošijeve grupe, bili su slabi. Nezadovoljstvo u zemlji se nije stišavalo, a prema proceni sagovornika, u međunarodnoj situaciji pogoršanoj potpisivanjem Pariskih ugovora,²³⁵ Sovjetskom Savezu je više odgovarala čvršća ruka u Budimpešti. Duži boravak M. Rakošija u Moskvi, njegov govor u Debrecinu po povratku u zemlju, te početak progona novinara koji su bili suviše kritični prema režimu, ukazivali su na usporavanje liberalizacije mađarskog društva. Loša ekonomska situacija pružala je povod za sve glasnije negodovanje, a Rakošijeva intervencija je imala za cilj da osigura autoritet i ulogu partijskih i državnih organa u periodu kad je Sovjetskom Savezu bila

²³³ Ivan Berend je Narodni front definisao kao «neku vrstu nove partijske formacije usmerene protiv političkog monopola postojeće partije». I. Berend, *Centralna i Istočna Evropa ...*, str. 132.

²³⁴ DA MSP, PA, 1954, f. 4, str. pov. br. 757. *Neki novi elementi u unutrašnjem razvoju Mađarske*.

²³⁵ Na inicijativu Francuske, u Parizu je 23. oktobra 1954. petnaest zemalja potpisalo niz sporazuma, kojima je vraćen suverenitet Federativnoj Republici Nemačkoj, omogućen ulazak u NATO u maju 1955. i dozvoljeno ponovno naoružavanje. Sovjetski Savez je osudio sporazume i predložio sazivanje konferencije velike četvorke, ali je Zapad ovaj predlog odbio. D. Dinan, *Menjanje Evrope. Istorija Evropske unije*, Beograd, 2010, str. 64-65.

potrebna neupitna poslušnost u lageru, tokom nastojanja da spreči ratifikaciju Pariskih sporazuma.²³⁶

Izvori iz CK PMT potvrđivali su postojanje sukoba između dve frakcije. I Nađeva i Rakošijeva grupa pokušavale su da postave svoje ljude na odlučujuće položaje u vladi, ministarstvima, u parijskim komitetima. Imre Nađ je stekao popularnost u masama, ali nije uspeo na svoju stranu da prevede armiju, policiju i AVH, u kojima je sovjetska pozicija bila neokrnjena. Frakcijska borba protiv levih i desnih skretanja, kako su je sami akteri definisali, odvijala se u visokim partijskim telima, dok su niže instance i obično partijsko članstvo ostajali po strani. Koplja su se lomila i oko prevlasti u Patriotskom narodnom frontu, oko koga su se okupljale pristalice novog kursa i na čiju je podršku u obračunu sa staljinistima I. Nađ računao. Preko PMT, M. Rakoši je ubacio svoje ljude u Front kako bi oni neutralisali «političko-ekonomske tendencije ka liberalizaciji režima koje bi išle preko dozvoljenog okvira koji Partija propisuje društvenom životu u zemlji». Sudeći po trenutno vođenoj kampanji PFN protiv remilitarizacije Nemačke, prvi čovek KP Mađarske je uspeo u svom naumu, konstatovao je jugoslovenski sagovornik.²³⁷

Zategnutost na relaciji Istok – Zapad u vezi sa Pariskim sporazumima u potpunosti je odgovarala Rakošijevoj grupi. Nemaštinu mađarskih seljaka i radnika potisnuo je strah od novog rata, naročito u zapadnim županijama, jer je naoružavanje Nemačke u mnogima izazivalo pomisao samo na jednu stvar. Već postojeći strah pothranjivala je mađarska propaganda preko radija, štampe i filmskih žurnala.²³⁸ O Rakošijevom korišćenju međunarodne situacije u unutarpartijskom obračunavanju sa Nađem razgovaralo se i među članovima diplomatskog kora u Budimpešti. Zapadne diplomate je posebno interesovala reakcija sovjetskih satelitskih zemalja na Pariske sporazume. Vilijam A. Kraford, pomoćnik načelnika Stejt departmenta, obišao je početkom januara 1955. istočnoevropske prestonice i došao do zaključka da, uprkos oštroj kampanji protiv ratifikacije sporazuma, nisu donete nikakve konkretne vojne i privredne odluke u Istočnom bloku, da Sovjetski Savez nema razloga za žurbu, te da

²³⁶ DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 4143. *Zabilješka o razgovoru druga J. Hočevara sa dr. P. Kertesz-om, našim državljanom, dne 30 decembra 1954.*

²³⁷ DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 4707. *Zabilješka o razgovoru druga J. Hočevara sa jednim mađarskim državljanom, dne 8 januara 1955.*

²³⁸ DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-314b, pov. br. 4715. *Zabilješka iz razgovora sekretara m. Žigmund-a sa Horvat Belom, dne 3. I 1955.*

postoji prostor za mogućnost sporazumevanja. U Bukureštu mu je jedan visoki rumunski funkcioner poverio da smatra da nikakve vojne mere neće biti ni preduzete. Prilikom boravka u Budimpešti V. Kraford je svoja saznanja preneo D. Soldatiću na večeri kod sekretara američkog Poslanstva, upriličenoj u svrhu njihovog susreta. U razgovoru sa D. Soldatićem, Kraforda je prvenstveno zanimalo jugoslovensko viđenje mađarskih prilika i viđenje procesa normalizacije sa sovjetskim blokom.²³⁹ Opažanja diplomata sa Zapada kad su u pitanju bila dešavanja u Mađarskoj, svodila su se na zaključak da je M. Rakoši vešto korstio međunarodnu zategnutost za suzbijanje mera novog kursa i učvršćivanje svoje pozicije. Međutim, zbog popularnosti I. Nađa, Rakošijev pokušaj vraćanja na staro biće kratkog daha, smatrao je italijanski poslanik.²⁴⁰ Trenutnu poziciju dvojice protivnika najbolje je ilustrovao slučaj koji je izraelski otpravnik poslova opisao Janezu Hočevaru kao očevidac: na prijemu organizovanom u Parlamentu povodom Nove 1955. godine, vojna delegacija sastavljena od sedam mađarskih generala, prvo je pozdravila Ištvana Batu, ministra odbrane, a zatim Maćaša Rakošija i Mihalja Farkaša. Tek posle intervencije jednog od generala i došaptavanja među njima, čitava delegacija se obratila i aktuelnom predsedniku vlade.²⁴¹

Upotpunjavanje jugoslovenskog osoblja nastavljeno u toku 1954. i 1955. godine i smanjenje administrativnih obaveza J. Hočevara u Poslanstvu,²⁴² omogućili su prvom sekretaru da proširi krug svojih sagovornika kako u diplomatskom koru, tako i među mađarskim državljanima. To je podiglo i kvantitet i kvalitet informacija dostavljenih raznim jugoslovenskim službama na analizu. Početkom 1955. Janez Hočevar je imao saznanja o novom preusmeravanju težišta mađarske proizvodnje na tešku industriju, što

²³⁹ DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 4713. *Zabilješka o razgovoru Poslanika D. Soldatić-a s g. Crawford-om, pomoćnikom načelnika State Departmenta, dne 10 januara 1955 g. na večeri kod američkog sekretara Downs-a.*

²⁴⁰ DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 4716. *Zabilješka o razgovoru poslanika D. Soldatić-a sa italijanskim poslanikom u Budimpešti R. Giardini-em, dne 13.I.1955.*

²⁴¹ Isto, pov. br. 4708. *Zabilješka o razgovoru druga J. Hočevara sa otpravnikom poslova izraelskog Poslanstva u Budimpešti, K. Katz-om, dne 11 januara 1955 godine.*

²⁴² Od dolaska u Budimpeštu u februaru 1954. Milan Georgijević je delio sekretarske poslove sa J. Hočevarom i M. Žigmundom, a po povratku J. Hočevara u Beograd u jesen 1955. preuzeo je mesto prvog sekretara Poslanstva. U februaru 1955. jugoslovenskoj diplomatskoj misiji u Budimpešti priključio se Osman Đikić kao savetnik Poslanstva, početkom proleća Milan Drobac kao pomoćnik vojnog atašea, od aprila 1956. stalni vojni ataše. U junu 1955. stigao je i Božidar Mijatović kao ekonomski savetnik, te su kasnije u toku godine došli i Jovan Polkić, treći sekretar Poslanstva od oktobra 1955, Jovo Vukmirović, vojni ataše, u leto 1956. Milenko Milovanov, ataše za štampu. Svi oni su bli svedoci mađarskog ustanka i svakom od njih tendenciozno i/ili igrom sudbine pripala je određena uloga u jugosloveno-mađarskim odnosima tokom uzavrelih jesenjih dešavanja 1956. godine.

je dovedeno u vezu sa međunarodnom političkom situacijom.²⁴³ To mu je posredno potvrdio i Peter Rubin, pomoćnik načelnika II političkog odeljenja mađarskog MIP-a, napomenuvši da je «sasvim prirodno, ako Mađarska nakon ratifikacije Pariskih sporazuma bude preuzela korake za jačanje odbrambenog potencijala zemlje», i naglasivši da bi to uticalo na brzinu ostvarivanja Nađevog programa, ali nikako ne bi značilo napuštanje njegovog kursa.²⁴⁴

Znaci koji su upućivali na mogućnost personalnih promena u vladi i delimičnog odstupanja od novog kursa bili su početkom 1955. godine sve učestaliji. Jedan sagovornik J. Hočevara poverio mu je tih dana da «postoji opći utisak da u narodu danas nema više onog osjećaja olakšanja koji se je mogao primjetiti neposredno nakon formiranja Nagy-eve vlade».²⁴⁵ Oživeo je pritisak režima, posebno usmeren na novinare koji su se zalagali za demokratizaciju društva i slobodu štampe.²⁴⁶ Prema Hočevarovom izvoru, u Centralnom komitetu PMT sve češće se istupalo protiv «desnog zastranjivanja», na selu je oživela borba protiv kulaka, pripadnici tajne službe, u kojoj sovjetska pozicija nikada nije bila dovedena u pitanje, vršili su nadzor nad pojedinim ministrima i njihovim pomoćnicima.²⁴⁷

Pitanje oslobađanja političkih zatvorenika takođe je bilo jedno od, još uvek figurativno, borbenih polja dve suprotstavljene mađarske političke koncepcije. Pušteni iz zatvora tokom 1954. većinom su se pridružili Nađevoj grupaciji. Neki su dobili zaposlenja i stanove, neki su prihvatili rehabilitaciju i dobili novčanu odštetu. Uglavnom, vlasti su se lepo odnosile prema njima. Međutim, već u novembru je taj postupak usporen, a početkom 1955. gotovo da je oslobađanje zatvorenika stalo. Do tada su u najvećem broju oslobođene osobe optužene za saradnju sa Zapadom i komunisti oko

²⁴³ DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 42315. *Zabilješka o razgovoru prvog sekretara Poslanstva FNRJ u Budimpešti, J. Hočevara-a sa g. Donnay-em, prvim sekretarom izraelskog Poslanstva, dne 14.I.1955.*

²⁴⁴ *Isto*, pov. br. 42314. *Zabilješka o razgovoru druga J. Hočevara-a sa pomoćnikom načelnika II. političkog odeljenja mađarskog MIP-a, P. Rubin-om, dne 20.I.1955.*

²⁴⁵ *Isto*, pov. br. 4707. *Zabilješka o razgovoru druga J. Hočevara sa jednim mađarskim državljanom, dne 8 januara 1955.*

²⁴⁶ Tih dana je novinar Tibor Meraj, dobitnik Košutove nagrade i dopisnik iz Koreje, zbog svojih stavova izbačen iz redakcije *Sabad nepa*, ostavši samo spoljni saradnik lista. *Isto*.

²⁴⁷ *Isto*.

Janoša Kadara, Đule Kalaia i Geze Lošoncija, zatvarani zbog unutarpartijske opozicione delatnosti.²⁴⁸

Među kategorisanim zatvorenicima najmanje je oslobođeno onih koji su se u zatvoru našli po tzv. jugoslovenskoj liniji, što je bila direktna posledica neslaganja u CK MPT oko pitanja dokle treba ići u normalizaciji odnosa sa Jugoslavijom. Partijsko članstvo je već duže vreme očekivalo da dobije zvanično tumačenje mađarsko-jugoslovenske normalizacije, ali umesto toga stizala su nemušta i zbunjujuća objašnjenja iz kojih se moglo zaključiti da je Jugoslavija inicirala svoj povratak u sovjetski blok. Konačno, uoči Nove 1955. godine partijskim aktivima je stiglo uputstvo kako u okviru razmatranja međunarodne političke situacije treba govoriti o Jugoslaviji: definisati je kao «zemlju građanske demokratije» sa kojom «Mađarska održava ... isto takve normalne odnose kao i sa svakom drugom kapitalističkom zemljom».²⁴⁹ Prema saznanjima F. Majcena, ibeovca koji je održavao vezu sa jugoslovenskim Poslanstvom, u cilju prespitanja Rajkovog procesa, takođe krajem 1954, sastavljena je jedna komisija na čelu sa ministrom pravde E. Molnarom. U januaru 1955. komisija je podnela izveštaj sa zaključkom da je Rajkov proces montiran. Imre Nađ je tražio da se izveštaj objavi i krivci pozovu na odgovornost, ali se Mihalj Farkaš, čiji je sin bio jedan od organizatora procesa, usprotivio tome, smatrajući da se takvi slučajevi više neće ponoviti, da je revizija i ovog procesa u toku, te «da bi bilo politički neoportuno pozivati krivce na odgovornost i to objaviti u štampi».²⁵⁰

U redovima AVH vest pristigla iz Moskve o ostavci Georgija Maljenkova, predsednika sovjetske vlade, 8. februara 1955, dočekana je sa zadovoljstvom. Odmah se osetila živahnost u radu tajne službe, koja je do tada mere Nađeve vlade uglavnom sprovodila sporo i sa otporom.²⁵¹ Iako u prvom trenutku zapadni diplomatski krugovi u Budimpešti nisu očekivali da će se promene u Moskvi odraziti na položaj Imrea Nađa, prema jugoslovenskim izvorima bliskim ministarstvima personalne promene u vladi su bile samo pitanje pogodnog trenutka. Za razliku od vrlo čestih istupanja Rakošijeve

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ Isto, PA, 1955, f. 37, Mađ-363 I, pov. br. 43832. Zabilješka o razgovoru sekretara Poslanstva FNRJ u Budimpešti, druga J. Hočevara sa Frančekom Majcem, jugoslovenskim političkim emigrantom, članom redakcije «Naše Novine» sredinom februara 1955.

²⁵¹ Isto, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 43842. Zabilješka o razgovoru druga J. Hočevara sa mađarskim državljanom Sandorom Pista, dne 17.II.1955.

grupe, ime I. Nađa je prvih nedelja februara 1955. nestalo iz novina,²⁵² a on lično od Rakošijevog povratničkog govora 21. decembra 1954. uopšte nije javno istupao.²⁵³

Daliboru Soldatiću se već 9. februara 1955. ukazala prilika da, povodom predstavljanja novog savetnika jugoslovenskog Poslanstva, tek pristiglog Osmana Đikića, razgovara sa E. Šikom, pomoćnikom ministra inostranih poslova, o promenama u sovjetskoj vladi i njihovim mogućim posledicama u Mađarskoj. Iako iznenađen, Endre Šik je povlačenje G. Maljenkova protumačio kao posledicu sukoba unutar sovjetskog rukovodstva oko načina vođenja unutrašnje politike i više od razloga za njegovu smenu dojmio ga je sam način smenjivanja, koji je, prema njegovom mišljenju, ukazivao na to da je vreme političkih likvidacija u Sovjetskom Savezu nepovratno prošlo. U vezi sa sukobom u mađarskom rukovodstvu, istakao je da se ne radi o sukobu među ličnostima, niti o sukobu oko principijelnih pitanja, već su u pitanju različiti stavovi u vezi sa proporcijama u razvoju teške i lake industrije, poljoprivrede i podizanja životnog standarda, dodavši da «na sreću, nikada u njihovom rukovodstvu nije bilo razmimoilaženja po pitanju normalizacije odnosa sa Jugoslavjom».²⁵⁴

Na plenarnoj sednici CK PMT održanoj od 2. do 4. marta 1955, u prisustvu M. A Suslova, kao predstavnika Prezidijuma CK KPSS,²⁵⁵ konačno je sukob u mađarskom rukovodstvu razrešen. Usvajanjem Martovske rezolucije, u kojoj nije osuđena Junska rezolucija, ali je Imre Nađ optužen za desna skretanja i proglašen za najveću opasnost po opstanak komunističke vlasti u Mađarskoj, grupa oko Maćaša Rakošija je odnela prevagu. Ovakvom ishodu prethodila je podrška sovjetskog rukovodstva, prilikom Rakošijevog januarskog boravka u Moskvi.²⁵⁶

U izveštaju o aktuelnoj mađarskoj situaciji od 20. marta 1955. godine, Dalibor Soldatić je konstatovao da je sukob oko sprovođenja novog kursa započet već na

²⁵² *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 42311. *Zabilješka o razgovoru druga J. Hočevera sa savjetnikom Izraelskog Poslanstva Haimom Tal, dana 15.II.1955.*

²⁵³ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-100, pov. br. 43885. *Izveštaj o aktuelnoj situaciji u Mađarskoj*, 20. mart. 1955, str. 4.

²⁵⁴ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 42308. *Zabilješka o razgovoru poslanika D. Soldatić-a sa dr. E. Šik-om, pomoćnikom ministra inostranih poslova, dne 9 februara 1955.* Neki diplomatski predstavnici istočnoevropskih zemalja, kao i E. Šik iznenađeni promenama u SSSR, tumačili su ih spoljnopolitičkom potrebom Sovjeta za pokazivanjem svoje vojne snage i zamerili su Zapadu uskraćivanje podrške Maljenkovoj liniji. *Isto*, PA, 1955, f. 4, str. pov. br. 78, str. 16-17.

²⁵⁵ L. Izsák, «Imre Nagy's first government, 1953-1955», *1956: the Hungarian revolution ...*, str. 90.

²⁵⁶ Vidi: *Pregled događaja u Mađarskoj (od juna 1953 do februara 1957). Dokumentacija*, Beograd, 1957, str. 50-56 (dokument br. 8: Iz Martovske rezolucije CK Partije mađarskih trudenika – 1955 godine).

Junskom plenumu 1953. i da je trajao sve vreme do Martovskog plenuma 1955.²⁵⁷ Uprkos otporu i sabotazi I. Nađ je za godinu i po postigao određene rezultate (smanjenje birokratskog aparata, liberalizacija društva) i zadobio podršku masa. Ipak, prema mišljenju D. Soldatića, napravio je i neke propuste, koji su doveli do osude njegove politike. Na prvom mestu dopustio je preteranu kritiku politike vođene do juna 1953, u toku koje su njeni nosioci izgubili ugled, ali je i sama PMT dezavuisana, a partijsko članstvo se našlo dezorijentisano. Imre Nađ pri tom nije učinio ništa da se oslobodi svojih protivnika i učvrsti svoj položaj u Partiji. Drugi propust se odnosio na prevelike zahteve za obustavljanje industrijalizacije zemlje, u vreme kada je spora preorijentacija industrijske proizvodnje davala slabije rezultate od očekivanjih i vodila ka opadanju proizvodnje uopšte.²⁵⁸

Imre Nađ je u pismu upućenom Centralnom komitetu dan uoči plenarne sednice podneo ostavku na mesto predsednika vlade. Čvrsto je stao iza svog programa i otpužio M. Rakošija i M. Farkaša za organizovano sabotiranje, zbog čega nisu postignuti zadovoljavajući rezultati. Jedino je sebe smatrao krivim u vezi sa politikom prema selu, nedovoljnim povezivanjem sa siromašnim seljaštvom i neinsistiranjem na disciplini prilikom otkupa i poreza.²⁵⁹

Analizirajući najnovija dešavanja u Mađarskoj, Jugoslavija je program vlade I. Nađa ocenila kao «pokušaj rešenja unutrašnje krize i borbu protiv staljinističkih metoda upravljanja, ali sve u okviru postojećeg sistema, budući da su njegove osnovne ekonomske karakteristike, iako objektivno nagrižene, u suštini ostale iste».²⁶⁰ Popularnost novog kursa je već bila dovoljno velika, te se nije moglo programski odstupiti od njega, ali verovalo se da će se u duhu usvojene Martovske rezolucije u partijskom i državnom aparatu preduzeti neke mere. «Može se pretpostaviti da će – zbog unutrašnjih problema s jedne strane i zahteva blokovske politike i zavisnosti od SSSR s druge strane – pokušati da nađu neko srednje rešenje (da zadovolje i jedno i drugo), ali će ih to verovatno, s

²⁵⁷ DA MSP, PA 1955, f. 36, Mađ-100, pov. br. 43885. *Izveštaj o aktuelnoj situaciji u Mađarskoj*, 20. mart. 1955, str. 1.

²⁵⁸ *Isto*, str. 3.

²⁵⁹ *Isto*, str. 6. Rukovodstvo PMT je 14. aprila smenilo I. Nađa sa svih partijskih funkcija, 18. aprila mađarski Parlament ga je smenio sa položaja predsednika vlade, a 3. decembra 1955. je izbačen iz Partije. L. Izsák, «Imre Nagy's first government, 1953-1955», *1956: the Hungarian revolution ...*, str. 92.

²⁶⁰ DA MSP, PA, 1955, f. 4, str. pov. br. 166. *Povodom smenivanja Maljenkova i najnovijih događaja u Mađarskoj*, str. 6.

obzirom na nemogućnost održavanja takvog kursa za duži period, dovesti u situaciju još oštrije krize», bile su jugoslovenske prognoze razvoja situacije u Mađarskoj početkom proleća 1955. godine.²⁶¹

Ni više od mesec dana posle Martovskog plenuma rukovodstvo PMT nije znalo kako da ukloni Imrea Nađa sa mesta predsednika vlade. Pošto je uporno odbijao samokritiku, za Partiju nije dolazilo u obzir da prihvati njegovu ostavku. S druge strane, izazvano kritikama «desnih skretanja» u poslednjoj rezoluciji i napadima na I. Nađa, nezadovoljstvo u javnosti iz dana u dan je raslo, uporedo sa strahom od novih čistki. Pokušavajući da umire mase i partijsko članstvo, Mačas Rakoši i njegovi sledbenici su u javnim nastupima i interno uporno objašnjavali da ne postoji bojazan od povratka na staro i da se vrše samo manje korekcije Nađevog plana, prvenstveno u vezi sa odnosom prema teškoj industriji.²⁶²

Nakon što su na sovjetsku interevenciju obustavljeni napadi na Imrea Nađa, 18. aprila 1955. mađarski parlament ga je smenio i na istom zasedanju imenovao Andraša Hegediša za novog predsednika vlade. U svom obraćanju parlamentu A. Hegedis je uglavnom ponovio optužbe iz Martovske rezolucije. Ističući tešku industriju u prvi plan, ponovio je, kao svoje, sve one zadatke koje je pred sebe postavila i Nađeva vlada, čiji je bio potpredsednik: povećanje produktivnosti, kvaliteta i životnog standarda. Međutim, kao jedan od ciljeva nove vlade naveo je i jačanje vojske, pruživši punu podršku sovjetskoj spoljnoj politici i njenoj nameri da formalizuje centralizaciju oružanih snaga istočnoevropskih zemalja, imajući u vidu potpisivanje Varšavskog pakta u bliskoj budućnosti. Posebno je naglasio da vlada želi nastavak razvoja dobrosusedskih odnosa sa Jugoslavijom, kako na političkom, tako i na privrednom i kulturnom planu.²⁶³ Sledeće nedelje, u referatu o spoljnoj politici podnetom skupštini i Janoš Boldocki, ministar inostranih poslova, pored ritualne podrške spoljnoj politici SSSR-a, istakao je želju za daljim i dubljim razvojem mađarsko-jugoslovenskih odnosa, nabrojajući niz sporazuma koji su od 1953. do tada bili potpisani.²⁶⁴

²⁶¹ *Isto*, str. 9.

²⁶² *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-121, pov. br. 45017. *Ambasadi FNRJ – Moskva, Varšava, Prag, Bukurešt, Sofija, Poslanstvu FNRJ – Tirana* (informacije DSIP-a – prim. K.K.), 9.IV.1955.

²⁶³ *Борба*, 19. април 1955.

²⁶⁴ *Isto*, 24. април 1955.

Izgleda da je samozavaravanje mađarskog rukovodstva sa Maćašem Rakošijem na čelu, odnosno, pomisao da bi normalizacija sa Jugoslavijom mogla nesmetano dalje da se razvija, bez obzira na suštinske razlike i bez osvrtnja na greške počinjene u prošlosti, poticalo iz ideološke zaslepljenosti, poverenja u moćnog sovjetskog zaštitnika i nesposobnosti da se sagleda i prihvati realnost.

Saopštenje o dolasku u Jugoslaviju državne delegacije Sovjetskog Saveza na najvišem nivou, izdato 13. i u štampi objavljeno 14. maja 1955. potpuno je iznenadilo mađarsku, kao i celokupnu svetsku javnost,²⁶⁵ i zasenilo vest o potpisivanju odbrambenog pakta između osam komunističkih zemalja, Varšavskog ugovora, koja je objavljena istog dana.²⁶⁶ I u Mađarskoj je predstojeći sastanak Nikite Sergejeviča Hruščova i Josipa Broza Tita u Beogradu ocenjen kao velika pobeda jugoslovenske spoljne politike i značajan korak ka produbljivanju odnosa između Jugoslavije i svih istočnoevropskih zemalja. Sa stanovišta mađarskog unutrašnjeg razvoja, moglo se čuti i mišljenje da će dalji razvoj situacije ojačati Nađevu i oslabiti Rakošijevu poziciju.²⁶⁷

Povodom ratifikacije Varšavskog sporazuma, 25. maja 1955, u govorima održanim u parlamentu i Andraš Hegediš i Maćaš Rakoši su se dotakli i jugoslovensko-sovjetskih razgovora. Predsednik vlade ih je okarakterisao kao doprinos popuštanju međunarodne zategnutosti, a prvi čovek PMT je izrazio uverenje da će sastanak u Beogradu doprineti daljem razvoju odnosa Istočne Evrope i Jugoslavije.²⁶⁸

Jugoslovenska strana je primetila da su se vesti o dolasku sovjetske delegacije u Jugoslaviju u mađarskoj štampi i na radiju preuzimale uglavnom od TASS-a i prenosile bez komentara, kako uoči, tako i za vreme same posete od 26. maja do 2. juna, iako je Mađarska u Beogradu imala akreditovane novinare za tu priliku.²⁶⁹ Prenošeni su, takođe

²⁶⁵ *Isto*, 14. maj 1955; o pripremama za dolazak sovjetske delegacije u Beograd, kao i o toku i oceni pregovora Tito – Hruščov v. Lj. Dimić, «Josip Broz - Nikita Sergejevič Hruščov. Razgovori u Beogradu 27. maj - 2. jun 1955.», *Istorijski glasnik*, 1-2(1997), 35-67; A. Едемский, *От конфликта к нормализации...*, 2008, str. 385-469.

²⁶⁶ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu ...* str. 695.

²⁶⁷ DA MSP, PA 1955, f. 36, Mađ-320, pov. br. 18214. *Odjek beogradskih razgovora u Mađarskoj*.

²⁶⁸ *Isto*.

²⁶⁹ *Isto*. U poslednjem trenutku, 26. maja 1955, načelnik Odeljenja za informacije mađarskog MIP-a pozvao je Marka Žgmunda i zamolio da Poslanstvo u toku dana izda ulazne vize za Imrea Tatara, novinara *Sabad nepa*, i Zoltana Sentkiralja, glavnog urednika *Sabad felda*, ističući njihovu profesionalnost i važnost susreta u Beogradu. Turistički savez FNRJ je nekoliko meseci pre toga pozvao dva mađarska novinara da posete Jugoslaviju krajem aprila ili početkom maja, ali je poziv ostao bez odgovora. Izvinjavajući se, načelnik Sal je ponovio svoju molbu, a posle konsultacija u Poslanstvu, ovim novinarima je odobren ulazak u

bez komentara, i izvodi iz *Borbe* i *Politike*. Međutim, u toku juna način izveštavanja o Jugoslaviji se promenio. Počelo je sve učestalije objavljivanje autorskih članaka o Jugoslaviji, o njenim uspesima, razvoju industrije i pojedinim problemima.²⁷⁰

Dolaskom sovjetskog rukovodstva u Jugoslaviju i potpisivanjem Beogradske deklaracije, 2. juna 1955. godine, delimično su priznate greške napravljene u odnosu na Jugoslaviju i potvrđeni su principi na kojima je počivala njena spoljna politika. Iako deklarativno, Jugoslaviji je priznat nezavisan put socijalističkog razvitka, što je ostavilo dubok utisak na većinu istočnoevropskih zemalja. Pored centralne teme, jugoslovensko-sovjetskih odnosa i druge, široke i izuzetno bitne teme, međunarodnih odnosa i konstelacije Jugoslavije u relacijama Istok – Zapad, u beogradskim i brionskim razgovorima one su samo uzgredno pomenute.²⁷¹ Pošto su istočnoevropske zemlje činile važan deo sovjetskog sistema vlasti, njihova rukovodstva je trebalo upoznati sa rezultatima jugoslovensko-sovjetskih razgovora, te su N. S. Hruščov, N. Bulganjin i A. Mikojan iz Beograda odleteli u Sofiju da informišu bugarsko rukovodstvo, a zatim i u Bukurešt, gde su se sastali sa čelnim ljudima rumunskog, čehoslovačkog i mađarskog rukovodstva. Prema mišljenju Hruščova, razgovori sa Jugoslovenima su bili vrlo uspešni. Mnoge nedoumice i nesporazumi su razrešeni, a sovjetska delegacija se uverila da su i pored objektivnih teškoća u koje su zapali, Jugosloveni upeli da sačuvaju svoju nezavisnost. Beogradski susret na vrhu je sovjetsko-jugoslovenske odnose doveo u stanje pune normalizacije, kako je tih dana često ponavljao Nikita Hruščov, naglašavajući da to nije značajno samo za Sovjetski Savez i Jugoslaviju, već za ceo miroljubiv svet.²⁷² Osim želje da ih obaveste, Sovjeti su se iz Beograda u susedne prestonice uputili i po dobijanje saglasnosti za svoje postupke. U saopštenju izdatom u Bukureštu 5. juna 1955. lideri Rumunije, Čehoslovačke i Mađarske su podržali sve stavove iznete u Beogradskoj deklaraciji i izrazili nadu da će i njihove zemlje sa Jugoslavijom dostići takav stepen

Jugoslaviju. U toku kraćeg razgovora M. Žigmund i Sal su se dotakli i nekih personalnih promena u uredništvima mađarskih novina. Značaj smenjivanja načelnik Sal je pokušao da umanj, prebacujući razgovor na, po njegovom mišljenju, netačno pisanje Vladimira Teslića, novinara *Borbe*, o Mađarskoj. U takvim slučajevima, kojih je s vremena na vreme bilo, jugoslovenski predstavnici su uvek imali isti odgovor, kao i Marko Žigmund tom prilikom: jugoslovenski novinari su slobodni i ne iznose zvanične stavove države. *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 47237.

²⁷⁰ *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-320, pov. br. 18214. *Odras Beogradske deklaracije u Mađarskoj*.

²⁷¹ Više: Љ. Димић, «Јосип Броз и Никита Сергејевич Хрушчов. Разговори у Београду 27. мај - 2. јун 1955.», *Историјски гласник*, 1-2(1997), str. 35-67.

²⁷² А. Едемский, *От конфликта к нормализации...*, str. 472-476.

saglasnosti i razumevanja kakav su postigli Sovjetski Savez i Jugoslavija, a u interesu mira u svetu i razvoja socijalizma.²⁷³

Donošenje Beogradske deklaracije dovelo je Maćaša Rakošija, koji je zajedno sa Andrašem Hegedišem bio na sastanku u Bukureštu, u vrlo neugodnu poziciju. Na plenarnoj sednici CK PMT, održanoj 8. juna, M. Rakoši je upoznao partijsko rukovodstvo sa sovjetskim stavom o uspešnosti pregovora u Beogradu: Jugoslavija se saglasila sa sovjetskim koncepcijama međunarodne politike, priznata je kao nezavisna, socijalistička zemlja, a Savez komunista Jugoslavije kao marksistička partija. Takođe je obavestio Centralni komitet da je rezolucija od 1949. povučena, dok je ostala na snazi ona od 1948. kao prijateljska kritika, te da je došlo vreme da se reše sva sporna pitanja između Mađarske i Jugoslavije.²⁷⁴

Prema jugoslovenskim informacijama beogradski razgovori su osnažili opoziciju protiv Rakošija. Opšte mišljenje je bilo da je Jugoslavija izvojevala veliku pobedu. Pristalice Imrea Nađa žalile su zbog redosleda događaja, smatrajući da bi I. Nađ na mestu predsednika vlade u Beogradskoj deklaraciji dobio čvrsto ideološko i političko uporište. Pretpostavke o daljem razvoju događaja kod nekih partijskih i administrativnih kadrova su probudile nadu, a kod drugih, naročito onih koji su se kompromitovali vođenjem antijugoslovenske politike, neizvesnost i strah. U pojedinim izjavama mađarskih zvaničnika mogli su se приметiti pozitivni uticaji deklaracije: izražavala se spremnost za dalji razvoj jugoslovensko-mađarskih odnosa i delimično je priznavana krivica za poremećene odnose u prethodnom periodu.²⁷⁵

Mađarska je ubrzo sledila nekoliko puta ponovljen stav Nikite Hruščova o postignutoj punoj normalizaciji sovjetsko-jugoslovenskih odnosa. Sredinom juna Endre Šik, pomoćnik ministra inostranih poslova, posetio je Dalibora Soldatića, predlažući mu rešenja za neka pitanja i najavljujući predloge rešenja za ostala sporna pitanja. Iskoristio je priliku i izjavio da Mađarska proces normalizacije sa Jugoslavijom smatra završenim i da treba da pristupe «uspostavljanju dobrih prijateljskih odnosa», na šta mu je D. Soldatić uručio ed-memoar sa otvorenim pitanjima zbog kojih se nije moglo reći da je

²⁷³ *Isto*, str. 476-477.

²⁷⁴ DA MSP, PA 1955, f. 36, Mađ-320, pov. br. 18214. *Odras Beogradske deklaracije u Mađarskoj*.

²⁷⁵ *Isto*, PA, 1955, f. 4, str. pov. br. 261. *Reagovanje u istočnoevropskim zemljama na beogradske razgovore*.

normalizacija odnosa izvedena do kraja.²⁷⁶ Dva dana kasnije je i Šandor Kurimski u Beogradu posetio Srđu Pricu, državnog podsekretara MIP-a, najavljujući zvaničan poziv jugoslovenskoj parlamentarnoj delegaciji da poseti Mađarsku i prenoseći želju svog ministarstva da se dva poslanstva podignu u rang ambasada.²⁷⁷

U iščekivanju jasnog znaka od strane mađarskih zvaničnika priznavanja krivice za poremećene odnose, nekog javnog pokajanja za počinjene greške prema Jugoslaviji u vreme Informbiroa, nekog gesta poput rehabilitacije Lasla Rajka, jugoslovenska strana se u leto 1955. suočila sa preispitivanjem adekvatnosti personalnih rešenja u Poslanstvu. U pitanju je bio opstanak Dalibora Soldatića. Iz dostupnih dokumenata ne mogu se izdvojiti konkretne zamerke na poslanikov rad, ali se iz beležaka na marginama njegovih izveštaja može zaključiti da pretpostavljeni u ministarstvu, i druge službe, nisu bili zadovoljni količinom i kvalitetom informacija koje im je dostavljao.²⁷⁸ Traženo je da bude aktivniji, da stvara više veza.²⁷⁹ Međutim, Soldatićev *Izveštaj o razvoju situacije u Mađarskoj za razdoblje april-juni*, od 8. jula 1955, koji je verovatno uticao na donošenje odluke o njegovom povlačenju, kao i raniji izveštaji, nije se razlikovao od sličnih izveštaja drugih diplomata. Odnosno, nameće se utisak da Soldatićev dotadašnji rad nije bio razlog za njegov opoziv. U prilog tome ide i činjenica da je imao sva neophodna saznanja za pravilnu procenu situacije, te da su se sve njegove konstatacije i predviđanja u vezi sa razvojem situacije u Mađarskoj pokazala tačnim. Imajući u vidu osetljivost trenutka, zastoj u jugoslovensko-mađarskoj normalizaciji odnosa, zvuči prihvatljivo pretpostavka da se radi o proceni da bi u nekoj bližoj budućnosti na mestu poslanika u Budimpešti bilo

²⁷⁶ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 48947. U jednom od razgovora sa jugoslovenskim predstavnicima E. Šik je najavio prebracivanje referade za Jugoslaviju iz II političkog odeljenja (zapadne zemlje) u I političko odeljenje MIP-a (istočnoevropske zemlje), obrazlažući time da organizaciono jedna socijalistička zemlja ne može biti svrstana među kapitalističke, što je takođe bila posledica beogradskih razgovora. *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-320, pov. br. 18214. *Odras Beogradske deklaracije u Mađarskoj*.

²⁷⁷ *Isto*, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 48046. *Zabeleška o razgovoru druga S. Price, drž. podsekretara sa mađarskim poslanikom g. Kurimskim, dana 18 juna 1955 godine*.

²⁷⁸ Dešavalo se i da su primedbe na marginama nepotrebne, jer se odgovor na postavljena pitanja nalazio u daljem tekstu (na primer, da li je Jugoslavija navođena kao primer desnog skretanja i posle Beogradske deklaracije, iako u nastavku izveštaja postoji posebno poglavlje vezano za jugoslovensko-mađarske odnose za period posle dolaska sovjetske delegacije u Beograd). DA MSP, PA 1955, f. 36, Mađ-101, pov. br. 49420. *Izveštaj o razvoju situacije u Mađarskoj za razdoblje april-juni 1955, 8 jula 1955*.

²⁷⁹ U mađarskom MIP-u D. Soldatić je najčešće kontakte imao sa E. Šikom, pomoćnikom ministra, i Hajduom, načelnikom II političkog odeljenja. Sa obojicom je vodio razgovore ne samo o bilateralnim, već i o širim spoljnopolitičkim pitanjima. Sa drugima iz ministarstva je pokušao, ali, kako je sam priznao nije uspeo da ostvari bliži kontakt. *Isto*, PA 1955, f. 32, Jug-311a, pov. br. 44734. *Telegram Sekretarijatu za inostrane poslove, Soldatić, 5 IV 55*.

bolje imati ne samo diplomatu od karijere, već i iskusnog partijskog borca koji bi izvršavao zadatke bez suvišnih moralnih dilema.

Kada je reč o infiltriranosti jugoslovenske obaveštajne službe u mađarske državne i partijske organe, treba imati u vidu da je pedesetih godina prošlog veka Jugoslavija u pogledu liberalizacije društva i osamostaljivanja od Sovjetskog Saveza, bila uzor većini istočnoevropskih zemalja, posebno u intelektualnim krugovima Mađarske i Poljske. Jugoslovenskim obaveštajcima lako u uspostavljanju veza sa ciljnim grupama. U toku 1953. i 1954. godine uporedo sa normalizacijom odnosa sa Istočnim blokom, centri obaveštajnog rada prebacivani su sa granice na poslanstva, tj. ambasade. A kako je broj jugoslovenskih diplomatskih predstavnika u određenoj zemlji rastao, tako je nastajala i širila se i obaveštajna mreža u toj zemlji.

Obaveštajna mreža u Poslanstvu u Mađarskoj počela je da se stvara u februaru 1954. stupanjem na dužnost sekretara poslanstva Milana Georgijevića. U to vreme tridesetdvo godišnjak, već iskusen obaveštajac, koga je Antun Duhaček u svojoj knjizi *Ispovest obaveštajca* naveo kao glavnog rezidenta, tj. šefa obaveštajnog centra u Budimpešti,²⁸⁰ M. Geogrijević je tokom 1954. godine uspostavio kontakt sa Miklošem Vašarheljijem, rukovodiocem u Direkciji za informacije pri mađarskoj vladi i bliskim saradnikom Imrea Nađa.²⁸¹ Ovaj kontakt se nakon pada vlade Imrea Nađa, pretvorio u redovno ilegalno sastajanje sve do druge sovjetske intervencije, 4. novembra 1956. godine. Približno u isto vreme, u toku leta 1954, poznati novinar mađarskog partijskog lista *Sabad nap*, Mikloš Gimeš, uspostavio je kontakt sa jugoslovenskim atašoom za štampu, Markom Žigmundom. Uskoro je Milan Georgijević je preuzeo i ovu vezu.²⁸²

Početak 1955. budimpeštanski obaveštajni centar pojačan je dolaskom Osmana Đikića na mesto savetnika u Poslanstvu. Preko M. Vašarheljija i M. Gimeša,

²⁸⁰ A. Duhaček, *Ispovest obaveštajca*, Beograd, 1992, str. 97.

²⁸¹ *Izjava g-dina M. Georgijevića autoru*, 24. januar 1994; Direkcija za informacije, kojom su zajedno rukovodili M. Vašarhelji i Zoltan Santo, takođe Nađev sledbenik, rasformirana je po dolasku A. Hegediša na čelo vlade. U to vreme zbog podržavanja Nađeve politike uklonjeno je i oko 20 novinara iz redakcija glavnih mađarskih listova. DA MSP, PA 1955, f. 36, Mađ-101, pov. br. 49420. *Izveštaj o razvoju situacije u Mađarskoj za razdoblje april-juni 1955, 8 jula 1955.*

²⁸² *Izjava g-dina M. Georgijevića autoru*, 24. januar 1994. Sudeći prema depešama jugoslovenskih vojnih izaslanika, i vojnoobaveštajna služba je preko vojnog atašea potpukovnika Milana Drobca i njegovog pomoćnika, majora Jovana Vukmirovića, koji su uspostavili bliske veze sa višim oficirima mađarske Komande vazduhoplovstva i Protivavionske odbrane, bila duboko infiltrirani u mađarske vojne strukture. Vidi: VA, JNA, k-376, f-1, br. 177, 182, 192, 204, etc.

jugoslovensko rukovodstvo je bilo dobro obavešteno ne samo o mađarskoj unutrašnjoj situaciji, već i o politici Sovjetskog Saveza prema Mađarskoj, pa i šire, o odnosima u lageru. Jugosloveni su bili upoznati sa preprekama na putu sprovođenja Nađeve koncepcije. U jednoj nedatiranoj analizi mađarske političke situacije, sastavljenoj u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove, sudeći po sadržaju, u avgustu 1955. godine, ocenjeno je da su akcije Imrea Nađa bile preuranjene i izražena je sumnja u njegov povratak na vlast, jer partijskim kadrovima u većini, kao ni interesima Sovjetskog Saveza to nije odgovaralo. Istovremeno je konstatovano da je novi kurs ipak uhvatio dublji koren i da M. Rakoši nije bio u stanju da zaustavi proces liberalizacije mađarskog društva. «Javlja se raznovrstan otpor progresivnih snaga, koji u poslednje vreme pokazuje tendencije narastanja ... Rakošijeve pozicije su prilično slabe, s jedne strane zbog stava Rusa koji ga smatraju kao privremeno rešenje, a sa druge zbog narastanja snaga antirakošijevih elemenata (srednja linija) i njihove pojačane aktivnosti.»²⁸³

U istom dokumentu predloženi su konkretni pravci delovanja i postavljeni određeni zadaci jugoslovenskim predstavnicima u Budimpešti, ali je izražena i sumnja u sposobnosti poslanika Soldatića da te zadatke ispuni.²⁸⁴

It kabineta Srđe Price, pomoćnika ministra inostranih poslova, Daliboru Soldatiću je 16. jula 1955. stigla vest o svojevrsnom unapređenju, odnosno saopštena mu je odluka da je postavljen za ambasadora u Beču, na šta je Soldatić dva dana kasnije dao svoju saglasnost.²⁸⁵ Polovinom avgusta 1955. izveštaje iz Budimpešte je potpisivao savetnik Osman Đikić u svojstvu otpravnika poslova,²⁸⁶ ali je D. Soldatić ipak ostao na istoj dužnosti sve do kraja 1956. godine. U leto 1956. za ambasadora u Mađarskoj imenovan je Jovo Kapičić, čovek od najvišeg partijskog poverenja, koji je u toku 1955. iz ministarstva unutrašnjih poslova prešao u diplomatiju. Ustanak u Mađarskoj sprečio ga je da preuzme dužnost ambasadora pre januara 1957. Da li je punu godinu tražena pogodna

²⁸³ AJ, 507, IX-75/IV-93.

²⁸⁴ «Pri ovome bi se trebalo služiti elastičnijim formama nego što je to Poslanstvo do sada praktikovalo (uspostavljanje ličnih kontakata sa pojedincima iz PB, akcentiranje naše zainteresovanosti za one koji su za bliske odnose sa nama itd.).

Mišljenja smo da sadašnji poslanik Soldatić, po svojim kvalifikacijama, naročito političkim, ne bi mogao da odgovori ovim zadacima.» *Isto*. O predloženim merama u vezi sa daljim odnosima sa Mađarskom biće reči u nastavku teksta.

²⁸⁵ DA MSP, PA 1955, f. 32, Jug-311a, pov. br. 49535.

²⁸⁶ *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-311a, pov. br. 411180.

osoba za preuzimanje najviše jugoslovenske funkcije u Mađarskoj, ili je nešto drugo u pitanju, za sada ostaje bez odgovora.

Nepuna dva meseca od Beogradske deklaracije Josip Broz Tito je u govoru održanom u Karlovcu 27. jula 1955, povodom proslave godišnjice ustanka u Hrvatskoj, komentarišući jugoslovensku spoljnu politiku, odnose sa Zapadom i Istokom i reakcije na posetu sovjetske delegacije, izneo sumnje u vezi sa napretkom normalizacije odnosa sa sovjetskim satelitskim zemljama. Pozitivno ocenivši promene u Sovjetskom Savezu, želju novog rukovodstva da ne ponovi Staljinove greške i plodotvorne razgovore u Beogradu, jugoslovenski predsednik je izrazio žaljenje «што још има људи на Истоку, у неким сусједним земљама, којима се та нормализација не свиђа. Они не смију гласно говорити, али зато роваре испод жита и неће да признају оно што су говорили совјетски руководиоци ... Још увјек хапсе људе који су за пријатељство и сарадњу с Југославијом, људе који се слободно изражавају и који одобравају оно што су рекли Хрушчов и остали совјетски руководиоци, још хапсе такве људе и говоре да је ово био само маневар, јер Совјетски Савез води такву мудру политку, да, тобоже, зна некога и да обмане. Нарочито у Мађарској има таквих. ...

А зашто ти људи раде тако? Зато што имају много бутера на глави, зато што су правили процесе и осуђивали недужне људе на смрт, зато што су умијешали читаву нашу државу у те своје процесе, као што је био Рајкову и друговима.»²⁸⁷

Titov govor je, sa malim skraćenjima i izostavivši deo o Staljinu, prenela štampa u svim istočnoevropskim zemljama, što je bio značajan napredak u odnosu na raniji period. Reakcije su pristizale sa svih strana i bile su uglavnom pozitivne. Sovjeti u diplomatskim predstavništvima Istočne Evrope su smatrali da je govorom predsednika Jugoslavija napravila iskorak ka poboljšanju odnosa i da njihovi domaćini treba da slede sovjetski primer.²⁸⁸ U rukovodstvima pomenutih zemalja reakcije su zavisile od odnosa pojedinaca prema staljinističkom periodu. Antistaljinisti su odobravali Titovo istupanje, staljinisti su ćutali, ili otvoreno osuđivali govor. Prema jugoslovenskim saznanjima, na rukovodstvo u Čehoslovačkoj, jedinoj satelitskoj zemlji, osim Mađarske, koju je J. B. Tito pomenuo, govor je delovao izuzetno snažno i podsticajno. Mađari, kao ni Česi, nisu

²⁸⁷ J. B. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, IX, Београд, 1957, стр. 263.

²⁸⁸ DA MSP, PA 1955, f. 32, Jug-320 II, pov. br. 4115047.

negirali kritike, ali su upadljivo čutili. Samo je J. Marjai, šef protokola mađarskog MIP-a, osudio govor, smatrajući ga kontraproduktivnim.²⁸⁹

Prema tumačenju Maćaša Rakošija Titovim nastupom u Karlovcu Jugoslavija je nastojala da izvrši ekonomski pritisak na Mađarsku uoči najavljenih septembarskih pregovora. Njegov stav je podržan u Centralnom komitetu PMT, u kome je i inače tih dana sa negodovanjem i podcenjivanjem pominjana Jugoslavija. Ali, i u zvaničnim mađarskim krugovima moglo se čuti mišljenje da među njima postoje snage koje sprečavaju normalizaciju, te je izražavana nada da će Titov govor ubrzati Rakošijev pad. Za razliku od uzdržanosti zvaničnika, javnost u Mađarskoj, kao i širom Istočne Evrope, je vrlo pozitivno reagovala na Titovu kritiku. Pojačano je interesovanje za Jugoslaviju, a čak je i kog partijskog članstva primećen otvoreniji i aktivniji odnos prema njoj. U Poljskoj i Mađarskoj za Jugoslaviju su bile vezane i nade o dolasku svetlije budućnosti, kako u odnosu prema Sovjetskom Savezu, tako i na unutrašnjem planu.²⁹⁰

Nepune dve nedelje posle Titovog karlovačkog nastupa, Maćaš Rakoši mu je, takođe javno, odgovorio. Na mitingu u Čepelu, 8. avgusta 1955, naglašavajući potrebu za normalizacijom bilateralnih odnosa, M. Rakoši je kao glavnog krivca za napetosti, nepravilnosti i optužbe koje su pokvarile jugoslovensko-mađarske odnose imenovao Gabora Petera, bivšeg prvog čoveka mađarske tajne policije, uhapšenog još 1952. godine.²⁹¹ U Rakošijevom govoru bilo je upadljivo izbegavanje pitanja Rajkove rehabilitacije, što je nagnalo bivšeg urednika *Sabad Nepa*, Mikloša Gimeša, da na jednom sastanku novinara postavi pitanje revizije Rajkovog procesa. Odgovor je dobio u vidu ekspresnog izbacivanja iz Partije.²⁹²

O zategnutosti u jugoslovensko-mađarskim odnosima u leto 1955. svedoči i odbijanje Saveza sindikata Jugoslavije da primi u posetu delegaciju Centralnog veća Saveza sindikata Mađarske. Predlog upućen 15. avgusta, Đuro Salaj je smatrao u principu prihvatljivim. «Medjutim, obzirom na sadašnje stanje međusobnih odnosa između naše

²⁸⁹ *Isto*.

²⁹⁰ *Isto*, PA 1955, f. 4, str. pov. br. 305, str. 5.

²⁹¹ *Политика*, 10. август 1955. I u neplaniranom susretu Svetozara Vukmanovića Tempa sa Maćašom Rakošijem u Budimpešti, 23. avgusta, na putu za Moskvu, generalni sekretar PMT je insistirao na potrebi da se zaboravi prošlost i uspostave normalni bilateralni odnosi. Pošto ga je S.V. Tempo podsetio da su u toj prošlosti Mađari svašta radili, M. Rakoši je ovaj put krivicu prebacio na neimenovanog sovjetskog generala iz NKVD. S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče, knj.4*, Zagreb, 1982, str. 180-181.

²⁹² F. Fejtö, *A History of the People's Democracies*, New York, 1971, str. 39.

dve zemlje, mišljenja smo da zasad ne postoje potrebni preduslovi za ostvarenje te posete», stajalo je u odgovoru predsednika Saveza sindikata Jugoslavije.²⁹³

Jugoslovensko rukovodstvo više nije pristajalo na formalno demonstriranje normalizacije odnosa. U toku avgusta, ocenivši da je mađarsko rukovodstvo još uvek na pozicijama IB rezolucije od 1948. i da generalni sekretar PMT ne prihvata razvoj jugoslovensko-mađarskih odnosa sa pozicija nezavisnih socijalističkih zemalja, Jugoslavija je zauzela stav da sa Mađarskom ne može biti bližih odnosa dok je predvodi Maćaš Rakoši.²⁹⁴

Državni sekretarijat za inostrane poslove je u istom dokumentu od avgusta 1955. predložio i mere kojima bi se moglo uticati na slabljenje Rakošijeve pozicije, insistiranje na reviziji Rajkovog procesa i punoj rehabilitaciji Jugoslavije. Pitanje revizije procesa vođenog protiv Lasla Rajka Jugoslavija do tada nije zvanično pokrenula, mada se o njemu dosta razgovaralo u Ministarstvu. Sada je predlog uobličen i predat državnom vrhu na razmatranje i odobrenje: ne pristati na internu reviziju i insistirati kod Mađara na pravu objavljivanja, kad Jugoslavija proceni da joj odgovara; već samo pokretanje ovog pitanja uticalo bi na Rakošijev položaj, a ukoliko on ne pristane na postavljene uslove pristalicama revizije procesa u Centralnom komitetu PMT, kao i mađarskoj javnosti M. Rakoši će biti predstavljen kao glavni krivac za neprijateljstvo sa Jugoslavijom.²⁹⁵

Jedna od predloga za dalje delovanje prema Mađarskoj odnosio se na povezivanje sa tzv. «srednjom linijom» u vrhovima Partije mađarskih trudbenika, čiji su predstavnici bili Ištvan Kovač, član Politbira CK PMT, Janoš Kadar, isključen iz PB 1951, uhapšen i osuđen, te pušten iz zatvora za vreme Nađeve vlade, Zoltan Vaš, nekadašnji predsednik Planske komisije. Ova grupa je bila svesna potrebe uklanjanja M.

²⁹³ DA MSP, PA 1955, f. 36, Mađ-324, pov. br. 411233.

²⁹⁴ AJ, 507, IX-75/IV-93. Rezervisanost i nepoverenje je bilo obostrano. U razgovoru vođenom 2. septembra 1955, J. Marjai je priznao M. Georgijeviću da jugoslovensko pitanje predstavlja Mađarskoj «ozbiljne teškoće i da se time može tumačiti suzdržljiv ton kako u njihovoj štampi, tako i u izjavama najviših rukovodilaca». Izrazio je bojazan jednog dela partijskih aktivista «da Jugoslavija želi da zauzme dominantan položaj u podunavskom bazenu», te su i Titov govor u Karlovcu shvatili kao pritisak na Mađarsku. Neki Marjajevi prijatelji su se pitali «da li sada treba svi mi da se povešamo». Sam J. Marjai je M. Georgijeviću postavio pitanje zašto Jugoslavija od Mađara traži više nego od Rusa. Izbegavajući direktan odgovor, a svakako mu je stav rukovodstva bio poznat, M. Georgijević je kao razlog jugoslovenskog nezadovoljstva istakao da se u mađarskim potezima i saopštenjima ne vidi jasan stav, već se stiče utisak da Mađari samo slede sovjetsku politiku. Pozivajući se na političko stanje u zemlji, šef protokola mađarskog MIP-a je ovaj deo razgovora završio konstataciom da će pojedini problemi morati postepeno da se iznose u javnost. DA MSP, PA 1955, f. 36, Mađ-341a, pov. br. 412890.

²⁹⁵ AJ, 507, IX-75/IV-93.

Rakošija sa političke scene, a postojale su i indicije da je uživala podršku bar jednog dela sovjetskog rukovodstva: u vreme Martovskog plenuma CK PMT 1955, Mihailo A. Suslov, član Prezidijuma CK KPSS, koji je tada boravio u Budimpešti, imao je duži razgovor sa I. Kovačem, nakon čega je Kovačeva grupa dala podršku Martovskoj rezoluciji. Od jugoslovenskih predstavnika u budimpeštanskom Poslanstvu zahtevano je da povećaju aktivnosti prema pripadnicima «srednje linije», tj. da uspostave lične kontakte sa onim članovima mađarskog Politbiroa za koje se znalo da su zainteresovani za bolje odnose sa Jugoslavijom, na prvom mestu da bi se došlo do jasnije predstave o raspredu snaga i perspektivama određenih grupacija.²⁹⁶

Indirektna podrška mađarskim antistaljinističkim intelektualnim krugovima, posebno književnicima, objavljivanjem radova neprihvatljivih za mađarsko rukovodstvo, bila je, takođe, jedna od predloženih mera.²⁹⁷

Izvršenje mađarskih finansijskih obaveza, potpuno isključenje IB emigracije iz javnog života, izručenje Lazara Brankova, regulisanje položaja južnoslovenske manjine i puna rehabilitacija jugoslovenskih građana bili su zahtevi na čijem je ispunjenju Jugoslavija, prema mišljenju Ministarstva, trebalo da insistira do kraja.²⁹⁸

Što se tiče saradnje sa Imreom Nađem i grupom njegovih istomišljenika, preporuka Državnog sekretarijata inostranih poslova je bila da ne treba prihvatiti, i pored Nađevog traženja, javno angažovanje u njegovim akcijama, jer će mu insistiranjem na reviziji Rajkovog procesa, već biti pružena dovoljno direktna podrška.²⁹⁹

Jugoslavija je u narednim mesecima delovala u skladu sa predloženim merama, ali do kraja godine nije ostvaren nikakav napredak. Prilikom sumiranja jugoslovensko-mađarskih odnosa u 1955. konstatovano je potpisivanje niza bilateralnih sporazuma,

²⁹⁶ *Isto.*

²⁹⁷ *Isto.*

²⁹⁸ *Isto.*

²⁹⁹ *Isto.* U Ministarstvu su smatrali da je I. Nađ uspeo «fizički i politički da preživi zahvaljujući najvećim delom javnom istupu druga Tita na velikom zboru u Karlovcu. ... Obzirom da prema njemu imamo izvesnih moralnih obaveza, indirekto mu pomoći da ga Rakoši ne likvidira do kraja.» *Isto.* Iako u dostupnim izvorima nema naznaka o preuzimanju nekih konkretnih obaveza prema I. Nađu i njegovim drugovima, sama činjenica da su Jugosloveni održavali ilegalne kontakte sa njima, stvarala je moralnu obavezu prema ovoj grupaciji i toga su Jugosloveni bili potpuno svesni, baš kao što je konstatovano i u završnici elaborata o jugoslovensko-mađarskim odnosima od avgusta 1955. godine. «Oni (predstavnici jugoslovenske ambasade - prim. autora) su sve uvek uzeli k znanju, ali nikada nisu dali nikakav znak da se slažu sa nama. Sama činjenica da oni nisu prekidali vezu za nas je značila interesovanje i simpatije za poteze Imre Nađa i njegovih saradnika.», svedočio je Mikloš Vašarhelji. S. Varga, «Tito se uplašio preokreta u Mađarskoj», (intervju sa M. Vašarhejom), *Naša borba*, 1-2. februar 1997.

počev od Trgovinskog i Platnog sporazuma na početku godine. Konstatovano je i da su sovjetsko-jugoslovenski razgovori u Beogradu ubrzali rešavanje nekih otvorenih pitanja sa Mađarima i pokrenuli saradnju na polju kulture. Međutim, neka pitanja, za Jugoslaviju važnija od drugih, ostala su i dalje otvorena, kao što su uklanjanje IB emigracije sa radija i iz ustanova koje su se bavile južnoslovenskom manjinom, sudbina tri stotine još uvek zatvorenih Jugoslovena,³⁰⁰ položaj južnoslovenske manjine i jedan od preduslova za normalizaciju – regulisanje mađarskih finansijskih obaveza prema Jugoslaviji. Odnos Mađarske prema ovim pitanjima negirao je izjave njenih visoko rangiranih političara o postojanju želje za poboljšanjem bilateralnih odnosa. Neuspeh jugoslovensko-mađarskih finansijskih pregovora u septembru 1955. samo je potvrdio jugoslovensku sumnju u iskrene namere mađarskih zvaničnika.³⁰¹

3. 2. 2. Uticaj XX kongresa KPSS na jugoslovensko-mađarske odnose

Jugoslovensko-mađarski odnosi u kontekstu jugoslovensko-sovjetskih odnosa od završetka Drugog svetskog rata do 1957. godine, obeleženi su potpunom mađarskom nesamostalnošću, koja je preko politike bila vidljiva u svakom segmentu mađarskog društva. Spoljna politika Mađarske bila je ustvari spoljna politika Sovjetskog Saveza. Kao i 1948, 1953, 1955. i 1956. godine je sovjetsko rukovodstvo pomeralo figure na mađarskoj šahovskoj tabli.

Ako je dolazak Nikite Hruščova u Beograd u maju 1955. proizveo zbunjenost i nedoumicu u komunističkom svetu, osuda Staljinove politike i kulta ličnosti na Dvadesetom kongresu KPSS u februaru 1956. uznemirila je komunističke zemlje i unela zebnju u pojedina rukovodstva. Tajni referat o Staljinovim nepočinstvima, koji je N. Hruščov pročitao u završnici Kongresa, iako nije bio namenjen javnosti, brzo se širio među partijskim članstvom istočnoevropskih zemalja i dalje, a 4. junu 1956. je u celini

³⁰⁰ Prema zvaničnim mađarskim saopštenjima do kraja 1955. godine pušteno oko 240 zatvorenika, jugoslovenskih državljana, te su mađarske vlasti ovo pitanje smatrale rešenim. Jugoslavija je, pak, raspolagala, do kraja neproverenim podacima, da je u mađarskim zatvorima ostalo još oko 100 Jugoslovena. DA MSP, PA 1956, f. 3, str. pov. br. 27, str. 18.

³⁰¹ *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-320, pov. br. 18595. *Jugoslovensko-mađarski odnosi u toku 1955 godine, 3 novembra 1955.*

objavljen u *Njujork tajmsu*.³⁰² Do tada je prvi sekretar KPSS, kao što je konstatovao B. Kovrig, raspustio Kominform, uklonio Vječeslava Molotova sa položaja ministra inostranih poslova i učvrstio pomirenje sa Jugoslavijom pozvavši J. B. Tita u posetu Sovjetskom Savezu.³⁰³

Ocenivši Kongres kao ozbiljan doprinos miru i raskid sa staljinizmom, Jugoslavija je vrlo pozitivno reagovala na shvatanja o međunarodnom radničkom pokretu i različitim putevima u socijalizam, koja su se mogla čuti u toku zasedanja. Očekivala je «da će koncepcije Kongresa pozitivno uticati i da već utiču na zemlje Istočne Evrope, NR Kinu i komunističke partije van tih zemalja da počnu gledati određenije na individualne forme unutarnjeg društvenog razvitka», što bi doprinelo «razvijanju demokratske i ravnopravne saradnje između socijalističkih zemalja».³⁰⁴ Ipak, smatrajući da je «odigrala presudnu ulogu u lomljenju staljinskog sistema», Jugoslavija je od Kongresa očekivala veće priznanje od šturog saopštenja da se prema njoj postupilo nepravilno i pogrešno, a pogotovo ju je iznenadilo prećutkivanje njene uloge u borbi za mir i ravnopravnost među narodima. Bez obzira na to što je došlo do promena u Sovjetskom Savezu, Ministarstvo inostranih poslova FNRJ zagovaralo je zadržavanje već osmišljenog spoljnopolitičkog kursa, jer «politika nezavisne Jugoslavije ... pomaže savremeni pozitivni proces socijalističkog razvitka u SSSRu i IE zemljama, pomaže snagama mira i progressa u svetu uopšte. Eventualni put osamostaljivanja istočnoevropskih zemalja doprineo bi njihovoj ulozi faktora u međunarodnom životu i nosioca mira u svetu.»³⁰⁵

Nezadovoljstvo zbog izostavljenog priznanja u borbi protiv staljinizma, Jugoslavija je prevazišla usmeravanjem energije na ambiciozne zamisli o eventualnom

³⁰² W. Taubman, *Khrushchev. The man and his era*, New York, 2003, str. 284.

³⁰³ B. Kovrig, «Stalin's legacy. The Soviet-dominated regimes in Hungary and East Central Europe, 1953-1959», *1956: the Hungarian revolution and War for independence*, 2006, str. 62.

³⁰⁴ DA MSP, PA 1956, f. 3, str. pov. br. 112, str. 1.

³⁰⁵ *Isto*, str. 3. Ovaj stav potvrđuje američke procene od septembra 1955. da se Jugoslavija neće vratiti u socijalistički blok. V. Cvetković, «Jugoslavija, Zapad i susedne zemlje «narodne demokratije» posle Beogradske deklaracije 1955.», *Istorija 20. veka*, 1(2012), str. 157. Jugoslovensko rukovodstvo je već krajem 1955. imalo definisan spoljnopolitički kurs, koji je podrazumevao zauzimanje srednje linije, odnosno, jednake distance naspram oba vojna bloka. D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956-1961*, Beograd, 2006, str. 34.

liderstvu, najmanje savetodavnoj ulozi u socijalističkom svetu koji je tek ulazio u proces oslobađanja od sovjetskih stega.³⁰⁶

Pažljivo prateći odjek Dvadesetog kongresa u istočnoevropskim zemljama i procenjujući stepen spremnosti da se prihvate i sprovedu njegovi zaključci, Jugoslavija je konstatovala da su se na jednoj strani našle Poljska i Čehoslovačka, a na drugoj sve ostale komunističke zemlje, uključujući Istočnu Nemačku i Kinu. U Poljskoj i Čehoslovačkoj Kongres je shvaćen kao pomoć u borbi protiv staljinizma. Njihova komunistička rukovodstva su bila spremna da odmah prihvate nove stavove i ocene i priznaju sopstvene greške u odnosu na Jugoslaviju. Kod ostalih zemalja bila je uočljiva uzdržanost, nesigurnost, zebnja, tim veća tamo gde su pojedini rukovodioci bili izrazitiji predstavnici staljinizma. Odugovlačenje sa iznošenjem zvaničnog stava, sputavanje samoinicijative nižih partijskih organa, neobjavljivanje materijala sa Kongresa bile su osnovne karakteristike u ponašanju jugoslovenskih suseda, Mađarske, Bugarske, Albanije i, delimično, Rumunije.³⁰⁷

Međutim, postojala je bitna razlika između Mađarske i ostale tri pomenute zemlje: iako je grubom spoljnom intervencijom Imre Nađ uklonjen sa vlasti, novi kurs je pustio daleko dublji koren nego što su to sovjetske vlasti mogle da pretpostave. Dvadeseti kongres KPSS je imao veliki odziv među članovima PMT, koji su sve učestalije zahtevali radikalniju primenu februarskih odluka i kažnjavanje krivaca za greške počinjene u prošlosti. Već sredinom aprila 1956. Dalibor Soldatić je zaključio da se jaz između rukovodstva PMT na čelu sa M. Rakošijem i partijskog članstva i srednjeg partijskog kadra neprestano podubljavao. Nevoljno, i samo nejedinstveno, rukovodstvo PMT je bilo prinuđeno da preduzme neke polovične mere. Članstvo je ostalo nezadovoljno i protestni mitinzi, konferencije i sastanci osnovnih partijskih organizacija po fabrikama, ustanovama, na univerzitetima, u književnim klubovima su nastavljani.³⁰⁸

³⁰⁶ I procena američkog državnog sekretara Dž. F. Dalsa, posle susreta J. B. Tita i N. Hruščova u Beogradu bila je na tom tragu. *FRUS*, Vol XXVI, 1988, str. 660-661. Svakako je Josipu Brozu imponovalo američko priznavanje jugoslovenskog uticaja na istočnoevropske zemlje. Više: V. Cvetković, «Jugoslavija, Zapad i susedne zemlje...», , str. 157-158; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955*, Beograd, 2000, str. 229; o razgovoru vođenom između J. B. Tita i Dž. F. Dalsa na Brionima, 6. novembra 1955. v. D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike ...*, str. 34-37.

³⁰⁷ DA MSP, PA 1956, f. 3, str. pov. br. 112, str. 5, 7.

³⁰⁸ *Isto*, PA 1956, f. 51, Mađ-121 I, pov. br. 46008. *Osvrt na situaciju u Mađarskoj posle XX Kongresa KPSS*, 17 aprila 1956, str. 1.

Nakon Dvadesetog kongresa KPSS i povratka iz Moskve aktivnost Maćaša Rakošija je bila usmerena na ubeđivanje Partije i javnosti da se ne radi o velikim promenama i da će, ukoliko do njih dođe, one biti postepene. Jednu od polovičnih mera predstavljala je rezolucija CK PMT usvojena na plenarnom zasedanju 12. i 13. marta 1956. godine, u kojoj je istaknuto da je Dvadeseti kongres potvrdio pravilnost odluka donetih na Trećem kongresu PMT 1954, te je partijska politika na liniji kolektivnog rukovodstva, a protiv kulta ličnosti. Rakošijev referat podnet Centralnom komitetu ocenjen je kao korak napred u odnosu na njegove ranije stavove, ali su mase ostale razočarane, jer je izostala temeljna samokritika, otvorenije ukazivanje na razvojne perspektive i jasno distanciranje od staljinističkih metoda rukovođenja.³⁰⁹

Usledila je potpuna rehabilitacija Lasla Rajka,³¹⁰ ali se i dalje zvanično insistiralo na odgovornosti Lavrentija Berije i Gabora Petera, što je pokrenulo novi talas protesta i zahteva za kažnjavanje krivaca za Rajkov slučaj. Parijsko članstvo i javnost nisu poverovali u tvrdnju da je G. Peter samostalno doneo odluku o likvidaciji člana Politbiroa PMT i ministra inostranih poslova.³¹¹

Još jedan Rakošijev potez u cilju smirivanja nezadovoljstva masa bilo je puštanje iz zatvora prvaka nekadašnje Socijaldemokratske stranke. Sledilo je donošenje mera u vezi sa decentralizacijom u privrednim preduzećima, a razmatralo se i oživljavanje rada Patriotskog narodnog fronta, što je sve jugoslovenskom poslaniku ukazivalo na veliku opreznost i postupnost mađarskog rukovodstva u sprovođenju linije prihvaćene na Dvadesetom kongresu.³¹²

³⁰⁹ *Isto; Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-314a, pov. br. 48687. *Zabilješka o razgovoru sekretara M. Žigmina sa sekretarom Saveza novinara N. R. Mađarske Vadasz Ferenc-om*. Rezolucija CK PMT povodom XX kongresa KPSS i izvodi iz referata M. Rakošija objavljeni su u *Sabad nepe* 15. marta 1956, vidi: *Pregled događaja u Mađarskoj. Dokumentacija*, Beograd, 1957, str. 72-84, dok. br. 12 i 13.

³¹⁰ Delimična rehabilitacija je izvršena u toku 1955. godine kada je rehabilitovana supruga L. Rajka, Julija. U septembru 1955. odjeknula je vest o samoubistvu dr Janka Petera, predsednika vanrednog sudskog veća u Rajkovom procesu, što je dovedeno u vezu sa mogućom revizijom procesa. DA MSP, PA 1955, f. 36, Mađ-100, pov. br. 412658 i pov. br. 414521.

³¹¹ *Isto*, PA 1956, f. 51, Mađ-121 I, pov. br. 46008, str. 3. U razgovoru koji je u vreme Rajkove rehabilitacije vodio sa K. L. Sulcbergerom, M. Rakoši je ponovo za sva dešavanja u vezi sa Titom okrivio L. Beriju. Dajući za pravo Titu, izbegao je pitanje svoje odgovornosti, ali je priznao da odnosi sa Jugoslavijom još nisu normalizovani. Kad budu, dodao je M. Rakoši, biće mu drago da zamoli Tita da se vrati u Kominform! (*The New York Times*. International edition, 19. march 1956, str. 4.) Nejasno je da li je ova izjava bila šala, ili samozavaravanje. Intervju sa M. Rakošijem objavljen je u *Njujork tajmsu* u dva nastavka, 17. i 19. marta 1956. Kominform je raspušten mesec dana posle objavljivanja ovog intervjua.

³¹² DA MSP, PA 1956, f. 51, Mađ-121 I, pov. br. 46008, str. 3-4.

U svom apilskom izveštaju Dalibor Soldatić je istakao dva bitna činioca u političkom životu Mađarske, bez čijeg poznavanja je bilo teško razumeti trenutno stanje: sastav i uloga partijskog aparata i uloga sovjetskog faktora. Kada je u pitanju partijski aparat, potrebno je imati u vidu, naglasio je D. Soldatić, da sastav Politbiroa i Centralnog komiteta PMT nije odražavao raspoloženje partijskog članstva. Veštom kadrovskom politikom M. Rakoši je uspostavio dominaciju u ovim telima. Partijom i državnim aparatom faktički je rukovodio sekretarijat Partije, koji je brojao više od 700 funkcionera, odanih M. Rakošiju, jer ih je on postavio na položaje. Preko partijskog aparata sekretarijat je držao sve ključne pozicije u svim resorima u svakoj privrednoj grani, te je posredstvom tog tela M. Rakoši praktično imao neograničenu vlast.³¹³

Sovjetski faktor u razvoju situacije u Mađarskoj ogledao se u aktivnosti članova sovjetske ambasade u Budimpešti i brojnih sovjetskih savetnika i instruktora u svim ministarstvima, administrativnim i privrednim telima. Mađarsko rukovodstvo je sve instrukcije dobijalo iz Moskve, preko sovjetskog ambasadora Jurija Andropova sa kojim je M. Rakoši bio u direktnom kontaktu. Jurij Andropov je, prema Soldatićevim rečima, «odigrao značajnu ulogu u likvidaciji Nagy-a, u pripremanju plenarnih zasedanja CK PMT itd». Osoblje sovjetske ambasade nije održavalo veze sa mađarskim ministrima, šefovima odeljenja i ostalim rukovodiocima, već sa mnogobrojnim sovjetskim savetnicima i instruktorima, raspoređenim u svim državnim i društvenim strukturama i na osnovu informacija dobijenih od njih sastavljani su izveštaji za Moskvu. Prema Soldatićevom mišljenju, ovakav način informisanja je bio anahron, «jer stav ovih činovnika, od kojih veći deo nije nije ni shvatio promene nastale posle XX kongresa, često puta može biti odlučan za instrukcije iz Moskve, pa prema tome i za dalji razvoj situacije u Mađarskoj».³¹⁴

Jugoslovenski poslanik je zaključio da je, na opšte nezadovoljstvo partijskog članstva, Maćaš Rakoši još uvek imao punu sovjetsku podršku i da je bio spreman da preduzme sve mere u cilju opstanka na vlasti. U tom svetlu je protumačio i Rakošijevu

³¹³ *Isto*, str. 4; o izveštajima i uticaju sovjetskog poslanika J. Andropova na razvoj situacije u Mađarskoj u leto i jesen 1956. više: A. Стыкалин, «Советский дипломат перед национал-коммунистическим вызовом. Ю. В. Андропов в Венгрии (1953–1957)», *Венгерский кризис 1956 года в исторической ретроспективе*, Москва, 2016; A. Стыкалин, «Юрий Андропов – дипломат. Начало одной головокружительной карьеры», *Југословенска дипломатија 1945-1961*, 2012, str. 351-383.

³¹⁴ *Isto*, str. 5.

inicijativa za rešavanje finansijskih pitanja sa Jugoslavijom, koja mu je bila predočena na zajedničkom sastanku 16. marta 1956. godine.³¹⁵

Od smenjivanja I. Nađa otpor prema Rakošijevom režimu nije jenjavao. Podsticaj otporu pojačavao se u talasima, povodom dešavanja van granica Mađarske, kao što je bio beogradski susret J. B. Tita i N. Hruščova, ili povodom nekih represivnih mera u zemlji, cenzure, zabrane knjiga, pozorišnih predstava, otpuštanja nepodobnih. Ni sam Imre Nađ nije bio spreman na povlačenje bez borbe. Od leta 1955. do januara 1956. napisao je nekoliko tekstova. Od početne namere da odbrani svoju politiku i pobije optužbe za desna skretanja pred CK PMT, nastao je rukopis u koji je I. Nađ pretočio sav svoj politički *credo*, od početne faze, kritike društvenih devijacija u okviru postojećeg sistema i zagovaranja povratka na politiku definisanu u Junskoj rezoluciji 1953, do kritike samog poretka i prećutnog negiranja koncepta diktature proleterijata.³¹⁶ Dva teksta su posebno privukla pažnju i imala su veliki uticaj na unutarpartijsku opoziciju i šire, a kasnije su i detaljno analizirana od strane brojnih politikologa, sociologa i istoričara. U tekstu *O savremenim moralno-etičkim pitanjima javnog života Mađarske* I. Nađ je Rakošijev režim definisao kao bonapartističku diktaturu u kojoj su procvetali karijerizam, korupcija, licemerje, urušen pravosudni sistem zemlje i izbledele sve moralne vrednosti.³¹⁷ Pod očiglednim uticajem Bandunške konferencije³¹⁸ i Beogradske deklaracije, u drugom tekstu, pisanom u januaru 1956, *Pet osnovnih principa međunarodnih odnosa i pitanja naše spoljne politike* Imre Nađ je istupio kao zagovornik ravnopravnosti među

³¹⁵ Isto, str. 5-6; *Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-320 I, pov. br. 422928. *Zabilješka o razgovoru poslanika D. Soldatića sa M. Rakoši-jem, I sekretarom PMT, dne 16 marta 1956 god. u prostorijama C: K. PMT.*

³¹⁶ F. A. Váli, *Rift and Revolt in Hungary. Nationalism versus Communism*, Cambridge, Mass. 1961, str. 187. Sa uvodom koji je I. Nađ naknadno napisao i priključio ovim tekstovima, kopija rukopisa je izneta iz zemlje i objavljena 1957. u Njujorku kao knjiga pod nazivom *O komunizmu. U odbranu novog kursa (On Communism. In defence of the New course)* u izdanju iste izdavačke kuće koja je te godine objavila i M. Đilasovu *Novu klasu*.

³¹⁷ Vidi ceo tekst: L. Sekelj, (izbor, prevod, komentari i predgovor), *Socijalni pokreti i politički sistem u Mađarskoj 1944-1956. Dokumenti*, Beograd, 1988, str. 197-217.

³¹⁸ Azijsko-afrička konferencija održana je u Bandungu, u Indoneziji, od 18. do 24. aprila 1955. godine, uz učešće 29 zemalja sa oba kontinenta. Na njoj je prihvaćeno pet osnovnih principa ponašanja u međunarodnim odnosima, definisanih u indijsko-kineskom sporazumu oko Tibeta, potpisanom u Pekingu godinu dana ranije (Pančašila sporazum, 29. april 1954; sanskr. pancasila, u prevodu pet principa; eng. Panch Sheel). Pet principa, 1) međusobno poštovanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta, 2) nenapadanje, 3) nemešanje u unutrašnje stvari, 4) jednakost i 5) miroljubiva koegzistencija, je i Pokret nesvrstanih postavio kao osnovu svog međunarodnog delovanja. F. A. Váli, *Rift and Revolt in Hungary*, str. 195; *Socijalni pokreti i politički sistem u Mađarskoj 1944-1956. Dokumenti*, str.218; Više T. N. Kaul, «Panch Sheel in Asia – Role of India», *India Quaterly. A Journal of International Affairs*, Vol. 44, 1/2(1988).

socijalističkim državama. Polazeći od toga da je Sovjetski Savez prihvatio uzajamno poštovanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta, nenapadanje, nemešanje u unutrašnje stvari, jednakost i miroljubivu koegzistenciju u međunarodnim odnosima sa kapitalističkim svetom, I. Nađ je insistirao na poštovanju tih principa i u socijalističkom bloku, upozoravajući da njihovo zanemarivanje može imati ozbiljne posledice.³¹⁹

U tekstovima Imrea Nađa primetna je autorova jugoslovenska orijentacija, posebno u domenu spoljne politike. Bio je duboko impresioniran obnovom sovjetsko-jugoslovenskih odnosa. Naglašavao je istorijski značaj Beogradske deklaracije upravo zbog priznanja i prihvatanja različitih puteva u izgradnji socijalizma, što je otvaralo prostor i za specifičnu mađarsku situaciju, odnosno mogućnost da Mađarska izbori nezavisnu poziciju u odnosu na Sovjetski Savez, da izbori poseban mađarski put. Smatrao je da je PMT pod Rakošijevim vođstvom odigrala vrlo nečasnu ulogu u vreme jugoslovenskog sukoba sa Informbiroom, te da nije napravila suštinske korake ka normalizaciji, što nije bilo iznenađujuće, jer su na njenom čelu bili isti ljudi koji su vodili i antijugoslovensku kampanju.³²⁰ Stav I. Nađa je bio potpuno jasan: što pre obnoviti prijateljske odnose sa Jugoslavijom, jer Mađarska sa njom ima daleko bliže veze nego sa ostalim komunističkim zemljama, a one se ogledaju u ekonomskoj kompatibilnosti, geografskom položaju, transportnim vezama. Zbog toga je potrebno što pre pronaći način političke i privredne saradnje, kao i saradnje na polu kulture između dve susedne zemlje.³²¹

Imre Nađ nije upeo da ostvari svoj politički koncept. Ali, kao što je to primetio američki istoričar Ferenc Vali u jednoj od najboljih knjiga o dešavanjima u Mađarskoj 1956, taj politički koncept, koji je delio sa Josipom Brozom, mu je pružio osnovu za povlačenje nekih poteza tokom revolucionarnog perioda.³²²

Iako se nije pojavljivao u javnosti od aprila 1955, preko tekstova koji su čitani i distribuirani i stavova prenošenih usmenim putem preko prijatelja, Nađevo prisustvo se tokom te, a naročito od početka 1956. godine osećalo jače nego ikada pre. Njegova

³¹⁹ Vidi tekst u izvodu: *Socijalni pokreti i politički sistem u Mađarskoj 1944-1956. Dokumenti*, str.218-232.

³²⁰ I. Nagy, *On communism*, 1957, str. 13-17.

³²¹ *Isto*, str. 15.

³²² F. A. Váli, *Rift and Revolt in Hungary*, str. 191. Proglašenje neutralnosti Mađarske od strane revolucionarne vlade I. Nađa, 1. novembra 1956, je akt proistekao iz njegovih političkih stavova.

popularnost je neprestano rasla i ubrzo je prevazišla unutarpartijske opozicione krugove, zahvatajući veliki deo mađarskog stanovništva.³²³

Pored Saveza pisaca i štampe, najjači debatni centar i centar opozicionog delovanja u proleće 1956. postao je Petefi krug (Petőfi Kör). Osnovan godinu dana ranije kao pomoćno koordinaciono telo Saveza radne omladine podređenog Centralnom komitetu PMT, posle Dvadesetog kongresa KPSS Petefi krug je postao centar uzbudljivih društveno-političkih dešavanja, organizujući diskusije na najrazličitije teme iz književnosti, ekonomije, istorije, filozofije i drugih oblasti, posmatrane u svetlu trenutne političke situacije u zemlji.³²⁴

U prisustvu predstavnika mađarskog MIP-a, Ministarstva za narodno obrazovanje i predstavnika omladinskog CK, kao i učesnika na radnim akcijama u Jugoslaviji i mnogih intelektualaca, te predstavnika jugoslovenskog poslanstva, savetnika Osmana Đikića i sekretara Marka Žigmunda, Petefi krug je 18. aprila 1956. organizovao veče jugoslovenske književnosti. Pozorišni i radio glumci su čitali prozu i poeziju Alekse Šantića, Milana Rakića, Desanke Maksimović, Ivana Gorana Kovačića, Vladimira Nazora, Branka Ćopića i Dobrice Ćosića. Između tačaka puštana je jugoslovenska narodna i umetnička muzika. Predstavnik domaćina se u završnoj reči osvrnuo na izgradnju prijateljstva između jugoslovenskog i mađarskog naroda, istakavši pozitivne primere iz prošlosti i osudivši nenormalnu situaciju u bilateralnim odnosima od 1948. godine. Takođe je naglašena spremnost Kruga da se svim snagama angažuje na produblivanju prijateljstva.³²⁵

Od početka procesa normalizacije jugoslovenski zvaničnici su pažljivo pratili raspoloženje istočnoevropske inteligencije, posebno mađarske, i posebno u proleće 1956, jer se posle Dvadesetog kongresa KPSS otvorila mogućnost za otvorenije kritikovanje

³²³ Posle oporavka od srčanog udara, koji je imao u februaru 1955. i smenjivanja sa svih položaja u aprilu iste godine, Imre Nađ je ostao u kući. Od leta 1955. posećivali su ga bivši političari, pisci i novinari. Oko kruga njegovih najbližih prijatelja i saradnika, u koje su spadali Geza Lošonci, Šandor Harasti, Mikloš Vaharhelji, Mikloš Gimeš i Silard Ujhelji, formiralo se jezgro unutarpartijske opozicije. J. Rainer, «Imre Nagy – leader and martyr of 1956», *1956: the Hungarian revolution and War for independence*, 2006, str. 783; više o nastajanju opozicije Rakošijevom režimu v. M. Molnár, *Budapest 1956*, London, 1971, str. 58-74.

³²⁴ Prvo veliko okupljanje u Petefi krugu organizovano je 17. marta 1956, povodom razgovora koji su vodili bivši čelnici Saveza mađarskih univerziteta. *The 1956 Hungaria Revolution: A History in Documents*, Budapest, 2002, str. XXXIV-XXXV.

³²⁵ DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-340, pov. br. 49096. *Soldatić SIP-u*, 19. april 1956.

društvenih nepravilnosti sa marksističkih pozicija, a Jugoslavija sve češće pominjana kao primer za ugled, bilo da je reč o spoljnoj ili unutrašnjoj politici. U jednoj od informacija o aktivnostima intelektualaca, ovaj put u Poljskoj, Mađarskoj i Bugarskoj, od 13. juna 1956, koje je Srđan Prica, državni podsekretar ministarstva inostranih poslova, periodično dostavljao Koči Popoviću, resornom ministru, za Mađarsku je konstatovano da su glavnu reč u Košut klubu (Kossuth klub) i Petefi krugu imali ranije proganjani članovi Partije i istaknuti društveni radnici. Dve javne rasprave održane do tada, o radu na izučavanju istorije i o predlogu novog petogodišnjeg plana, bile su vrlo posećene i burne i privedene kraju bez bilo kakvih provokacija.³²⁶

Prva pomenuta rasprava, o istoriografiji i zadacima istoričara, održana je u Košut klubu, 30. maja 1956, u prisustvu Eržebet Andič, članice CK PMT i načelnice Odeljenja za nauku i kulturu pri Centralnom komitetu. U diskusiji su uzeli učešće neki od najpoznatijih savremenih nacionalnih istoričara. Osuđujući falsifikovanje mađarske istorije, oštro je kritikovan rad na izučavanju istorije, a E. Andič je optužena za monopolizam i izdavanje direktiva istoričarima u ime CK PMT. Prvi put se moglo čuti da je prva IB rezolucija protiv Jugoslavije puna falsifikata, ali da se ona još uvek prećutno podržava.³²⁷

Druga diskusija se vodila oko predloga novog petogodišnjeg plana. Kritikovana je nerelantost tog predloga, zbog nedostatka osnovnih sirovina. Poznati ekonomski stručnjaci su osporili tvrdnje režima da je politika I. Nađa povećala državne dugove. Ponovile su se kritike na račun brze industrijalizacije i zbog zapostavljanja životnog standarda, pominjani preveliki planovi u poljoprivredi i negativnosti u kolektivizaciji sela. U vezi sa pojedinim pitanjima često je istican primer FNRJ u pozitivnom svetlu.³²⁸

³²⁶ DA MSP, PA 1956, f. 43, Jug-300, pov. br. 49150. U izveštajima jugoslovenskog Poslanstva Košut klub i Petefi krug se navode kao dva posebna diskusiona centra. Za Košut klub je dato objašnjenje da je to klub inteligencije svih zanimanja, a Petefi krug klub mlade inteligencije. U odnosu na ranije rasprava koje su se odvijale na zatvorenim partijskim sastancima novinara i književnika, istaknuto je u jugoslovenskom izvoru, u proleće 1956. diskusije su otvorene i vode se po klubovima, u savezima, sve češće u štampi. Priključuje im se i vanpartijska inteligencija, ali debatu vode uvek poznati javni radnici, članovi Partije. *Isto*, PA 1956, f. 51, Mađ-150 I, pov. br. 49261. *Zabilješka o razgovorima sekretara M. Žigmunda sa pretstavnicima «Kosuth» kluba i «Petöfi Köra»*, 12. april 1956. Javne rasprave, koje je organizovao Petefi krug, održavale su se na raznim mestima u Budimpešti, između ostalih prostora i u Košut klubu. Otuda se u jugoslovenskim izvorima kao organizator debata pominje i Košut klub.

³²⁷ *Isto*; više A. Стыкалин, *Прерванная революция. Венгерский кризис 1956 года и политика Москвы*, Москва, 2003, str. 60-61.

³²⁸ DA MSP, PA 1956, f. 51, Mađ-150 I, pov. br. 49261.

Sredinom juna 1956, takođe u organizaciji Petefi kruga, Đerđ Lukač, jedan od najpoznatijih svetskih marksističkih filozofa vodio je do tada najposećeniju debatu o perspektivama razvoja marksizma, objavljujući renesansu ovog filozofskog pravca.³²⁹ Dve nedelje kasnije, 27. juna, diskusija o štampi i informisanju okupila je između 5.000 i 6.000 slušalaca. Sala Doma oficira, u kojoj je vođena, bila je premala za ogroman broj zainteresovanih, te su mnogobrojni posetioци pratili ovo dešavanje na ulici, preko razglasa. Puno strasti bilo je izlaganje Tibora Derija, u to vreme najvećeg mađarskog pisca među komunistima i predvodnika antirakošijevе grupe u Savezu pisaca, koji je zahtevao strukturalni preobražaj socijalističkog sistema povratkom vere u čoveka. Ništa manje vatren bilo je i nastup Tibora Tardoša, mlađeg Derijevoг kolege i aktivnog člana Petefi kruga. Među govornicima su se našli i poznati novinari i javni radnici, kao Tibor Merai i Geza Lošonci, jedan od najbližih Nađevih saradnika, ali i Zoltan Vaš, Marton Horvat i Šandor Nogradi, članovi CK PMT.³³⁰

Iako se kritika postojećeg režima u Mađarskoj dosledno odvijala sa marksističkih pozicija, iako nijednog trenutka nije osporena vodeća uloga komunističke partije u mađarskom društvu, nakon diskusije o slobodi štampe Partija mađarskih trudbenika, tačnije, grupa oko M. Rakošija je oštro i nervozno reagovala. Na vanrednom plenumu CK PMT, održanom 30. juna 1956. doneta je rezolucija kojom se javni nastupi u Petefi krugu, organizovani u režiji sledbenika Imrea Nađa, kako je istaknuto u tekstu, proglašavaju antiparijskim i antidemokratskim. Kritikovana je i štampa, takođe zbog antipartijskog delovanja i pozitivnog pisanja o aktivnosti Petefi kruga, a Tibor Deri i Tibor Tardoš su izbačeni iz Partije. Međutim, Centralni komitet nije bio jedinstven u osudi Petefi kruga. Mnogi članova CK PMT su bili u nedoumici, dok su Zoltan Vaš i Erik Molnar otvoreno govorili protiv rezolucije, smatrajući da partijsko članstvo od svog rukovodstva pre svega očekuje samokritiku.³³¹

Kao jugoslovensko, i sovjetsko diplomatsko predstavništvo je pažljivo pratilo istupanja u Petefi krugu. Članovi sovjetske Ambasade su dobijali informacije sa raznih

³²⁹ А. Стыкалин, *Прерванная революция*, str. 63.

³³⁰ *Isto*, str. 67-68; izvod iz govora T. Derija i T. Tardoša v. *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*, Москва, 1998, str. 100-118.

³³¹ Vidi: *Pregled događaja u Mađarskoj. Dokumentacija*, 1957, str. 87-90, dok. br. 15; А. Стыкалин, *Прерванная революция.*, 2003, str. 68-69. Rezolucija je ipak usvojena jednoglasno, zahvaljujući, kako je u razgovoru vođenom 6. juna 1956. E. Gere rekao J. Andropovu, *moralnom pritisku* (ital. K.K.) koji je Politbiro izvršio na CK PMT. *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, str. 139.

strana, ne samo od najužeg mađarskog rukovodstva. Ali, po pravilu njihovi mađarski izvori su pripadali antireformskoj struji i svojim tendencioznim obaveštavanjem uticali su na sadržinu i davali intonaciju izveštajima sastavljanim za Moskvu.³³²

Iz depeša Jurija Andropova Ministarstvu spoljnih poslova SSSR vidi se da su članovi Politbiroa PMT bili vrlo uznemireni sve glasnijim iskazivanjem nezadovoljstva protiv rukovodstva Partije. Pored i najuzgrednijeg pominjanja Nađevog imena, koji se upadljivo trudio da dodatno ne kompromituje svoje pristalice pojavljivanjem među njima, posebnu nervozu oko Rakošijevog kruga unosilo je saznanje da je opozicija sve češće i otvorenije isticala jugoslovenski put izgradnje socijalizma kao primereniji mađarskom slučaju od sovjetskog modela.³³³ U razgovoru sa J.Andropovim, 9. jula 1956, o ubrzano narastajućoj krizi u zemlji, Erne Gere se požalio na jugoslovensku štampu i radio koji su svojim izveštavanjem pružali veliku podršku mađarskoj opoziciji i naročito Petefi krugu, te su u posebno negativnom svetlu izvestili i o rezoluciji od 30. juna. Pomenuo je takođe i razvijenu jugoslovensku obaveštajnu mrežu pomoću koje je Poslanstvo bilo vrlo dobro informisano o svemu što se dešavalo unutar PMT, o čemu su mađarske vlasti očigledno imale dovoljno saznanja. Na osnovu ovog i drugih telegrama J. Andropova, primetno je kako je mađarsko rukovodstvo preko sovjetske ambasade neprestano usmeravalo Moskvu protiv Beograd, kao što je konstatovao A. Stikaljin. Ni Beograd se u odnosu na Budimpeštu nije drugačije ponašao, ali je posle Dvadesetog kongresa KPSS atmosfera u Moskvi više pogodovala Titu nego Rakošiju.³³⁴

Andraš Hegediš je 8. jula 1956. protestvovao kod Dalibora Soldatića zbog načina izveštavanja jugoslovenskih medija o mađarskim dešavanjima i očiglednog favorizovanja jedne strane, na šta je D. Soldatić kratko odgovorio da su mediji u Jugoslaviji slobodni i

³³² А. Стыкалин, *Прерванная революция.*, str. 64.

³³³ I Erne Gere i Andraš Hegediš su skrenuli pažnju sovjetskom ambasadoru na tu činjenicu, u toku razgovora vođenih sa njim, 19. juna Gere i Hegediš zajedno i 27. juna 1956. samo Hegediš. *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года.*, str. 90, 119.

³³⁴ А. Стыкалин илустрије тадашњу друштвену климу Москве примером Климента Е. Ворошилова: чак је и такав ортодоксни комуниста какав је био К. Ворошилов, после разговора са М. Ракošijем 26. јуна 1956, закључио да се М. Ракoši још није ослободио терета прошлости, те да је у вежи са Југославијом још увек много опрезан и неодлучан. А. Стыкалин, «Советско-југославские отношения и внутренне-политическая ситуация в Венгрии в условиях кризиса 1956 г.», *Сполjna политика Југославије 1950-1961*, Београд, 2008, 157; А. Стыкалин, *Прерванная революция.*, str. 70; *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года.*, str. 97-99, 139.

da ne odražavaju zvaničan stav rukovodstva.³³⁵ Obe strane su bile svesne neistine u Soldatićevim rečima. *Borba* i *Politika* su sa pažnjom i očiglednom naklonošću pratile svaki izraz netrpeljivosti prema Rakošiju, a posebno su praćene debate u organizaciji Petefi kruga. Posle donošenja osuđujuće rezolucije CK PMT, u Mađarskoj se razvila živa diskusija za i protiv nje, koju je pomenuta beogradska štampa ispratila u potpunosti.³³⁶ Dan uoči razgovora sa A. Hegedišem jugoslovenski poslanik je obavestio svoje ministarstvo o vrlo povoljnom odjeku članaka objavljenih u *Borbi* i *Politici* kod većine mađarskih novinara i javnih radnika.³³⁷ Svako objavljivanje tekstova o aktivnostima Petefi kruga, mađarskog udruženja pisaca, ili o radu nekog drugog opozicionog centra protiv rukovodstva mađarske KP tokom 1956. godine, bilo je u skladu sa usvojenim taktičkim nastupom protiv Rakošijevog režima – pružanje podrške mađarskoj opoziciji putem medija.

Ni Jugoslavija, s druge strane, nije bila zadovoljna načinom tretiranjem u mađarskoj štampi. U prvim mesecima 1956. godine broj članaka koji su se bavili Jugoslavijom povećao se u odnosu na poslednje mesece prethodne godine, primećena je i samoinicijativa, otvaranje nekih novih tema u vezi sa jugoslovenskom problematikom u odnosu na stavove sovjetske štampe. Pisano je o jugoslovenskoj posleratnoj izgradnji, o industrijalizaciji zemlje, o socijalističkom razvoju, o spoljnoj politici i o sve boljim jugoslovensko-mađarskim odnosima i pri tom se nije odstupalo od činjenica. Međutim, jugoslovenskoj strani je u izveštavanjima smetao način na koji su te vesti bile plasirane,

³³⁵ *Isto*, str. 139.

³³⁶ Dok je Đuka Julius u *Politici* pisao o konkretnim mađarskim dešavanjima i prenosio raspoloženje u opoziciji, Gavro Altman i Vladimir Teslić su u *Borbi* analizirali situaciju i pisali redakcijske tekstove. U tom smisli karakterističan je članak objavljen u *Borbi* 6. jula 1956. pod nazivom «*Sabad nep* pre i posle...». U ovom redakcijskom tekstu ističe se kontradiktornost u stavovima centralnog organa PMT: 24. juna je objavio afirmativan članak «Svetlost duha» o aktivnostima Petefi kruga, a posle rezolucije u kojoj je isti članak kritikovan, objavio je uvodnik u kome se debate u Petefi krugu osuđuju. Vidi: *Политика*, 1. i 3. јул 1956; *Борба*, 2, 3, 6, 7, 8 јул 1956; P. Marković, «Jugoslavija i mađarska kriza 1956. godine u svetlu britanskih izvora i pisanja beogradske štampe», *Balkan posle Drugog svetskog rata*, 1996, 143-154; 1956 : a belgrádi és a vajdasági sajtó tükrében (összeállította V. Popin), Újvidék, 2006 (srpski original *Mađarski oktobar 1956. u svetlu beogradske i vojvođanske štampe*, priređivač, pisac uvoda i prevodilac sa mađarskog V. Popin, nije objavljen; tekst u elektronskom formatu V. Popov je ustupio autoru na korišćenje).

³³⁷ Čak je i Marton Horvat, glavni urednik *Sabad nepa*, izjavio da osuda poslednje rezolucije CK PMT u štampi jedne socijalističke zemlje pobija argumente vlasti da diskusije Petefi kruga podržava samo Zapad. DA MSP, PA 1956, f. 50, Mađ-121 III, pov. br. 411264. *Soldatić SIP-u*, 7. jul 1956.

a koji je stvarao utisak da je Jugoslavija ta koja menja svoje stavove i približava ih stavovima istočnoevropskih zemalja.³³⁸

Početak maja 1956. znači kvalitativne promene u pisanju o Jugoslaviji bivali su sve učestaliji. Mađarska štampa je počela da koristi materijale koje joj je dostavljalo jugoslovensko Poslanstvo. U tekstovima o spoljnoj politici FNRJ, kao i u drugim tekstovima, o unutarpartijskoj problematici SKJ, samoupravljanju, kulturnom životu, sve češće su predstavljani širi, principijelni stavovi Jugoslavije, ne samo puko preporučavanje događaja. Tokom meseca, kako su pristizale pozitivne vesti iz Beograda, gde su se odvijali jugoslovensko-mađarski finansijski pregovori, a naročito, kada je potpisan finansijski sporazum, osetilo se izvesno olakšanje sa mađarske strane. Štampa je pozdravila potpisivanje sporazuma naglasivši blagonaklonost koju je Jugoslavija pokazala otpisivanjem jednog dela mađarskog duga i izrazivši nadu da su time uklonjene prepreke na putu daljeg razvoja političkih, privrednih i kulturnih odnosa između dve susedne zemlje.³³⁹

Do tada već ogroman zastoј u razvoju jugoslovensko-mađarskih odnosa primorao je Dalibora Soldatića da se 9. maja 1956. obrati Dobrivoju Vidiću, državnom podsekretaru za inostrane poslove: «U vezi našeg stava prema Mađarima skrećemo pažnju na činjenicu da odbijanje sa naše strane skoro svih njihovih predloga sa raznih sektora mora da kod njih stvori utisak da politički zauzimamo sasvim negativan stav prema njima, za razliku od našeg stava prema svim ostalim IE zemljama (izuzev Albanije). Ne smatramo da je to posledica nekog našeg određenog stava, ali u praksi to ispada.»³⁴⁰ U nastavku pisma sledi duži spisak primera mađarskih predloga iz političkog i ekonomskog sektora, te iz domena kulture, od razmene poseta parlamentarnih delegacija do poziva jugoslovenskim muzičarima da se priključe proslavi u čast Franca Lista, na koje se Beograd najčešće nije udostojio ni da odgovori.

«Skrećemo pažnju da mnoge zapadne zemlje prema Mađarskoj nemaju tako krut stav, kao na pr. Engleska, Italija, Francuska ... Iako nam je jasno da se sa Mađarima naša kulturna razmena nije mogla razvijati kao sa nekom drugom IE zemljom, smatramo da

³³⁸ *Isto*, PA 1956, f. 53, Mađ-370, pov. br. 43590. *Pregled pisanja mađarske štampe o FNRJ za razdoblje januar-februar 1956 god.* 10. mart 1956.

³³⁹ *Isto*, PA 1956, f. 53, Mađ-370, pov. br. 48685. *Ocena pisanja mađarske štampe o FNRJ za razdoblje mart-maj 1956 god.* 4. jun 1956.

³⁴⁰ *Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-300 I, pov. br. 47231. *Soldatić Vidiću*, 9. maj 1956.

smo u našem stavu po ovim pitanjima preterali i da ga treba revidirati, naročito s obzirom na novu situaciju koja će nastati posle beogradskih finansijskih pregovora.

S druge strane ukazujemo da nam ovakav naš stav čini ogromne teškoće u uspostavljanu tešnjih kontakata kako sa političkim rukovodiocima tako isto i sa predstavnicima raznih društvenih i kulturnih organizacija i ustanova. Molim načelan odgovor. S.»³⁴¹

Na osnovu Soldatićevog pisma može se zaključiti da nije bio upoznat sa stavom jugoslovenskog rukovodstva, inače uperenim protiv Rakošija, da se svi mađarski predlozi vezani za pitanja koja nisu bila od neposrednog interesa za Jugoslaviju odbijaju ili ignorišu, ili da se, eventualno, odugovlači sa odgovorom. I svakako mu nije bilo jednostavno da zastupa stavove sa kojima se ne slaže.

Iz dostupnih dokumenata se ne vidi da li je Dalibor Soldatić dobio odgovor koji je tražio, ali je indikativno da je dan pošto je poslao telegram Dobrivoju Vidiću, na svoj zahtev posetio M. Rakošija. Sudeći po poslanikovom izveštaju o tom sastanku, kao i mađarska štampa, i prvi sekretar PMT je pod uticajem dobrih vesti iz Beograda bio optimističan u vezi sa razvojem bilateralnih jugoslovensko-mađarskih odnosa. Devedesetominutni razgovor, vođen na engleskom, bez prevodioca, Soldatić je započeo objašnjavajući da se završetkom pregovora u Beogradu otvaraju nove perspektive razvoja jugoslovensko-mađarskih odnosa, te je zbog toga potreban jedan otvoren razgovor, kao bi se razrešile neke nedoumice i krenulo dalje.³⁴²

Na prvom mestu istakao je «rezervisan stav nekih partijskih i državnih funkcionera» prema Poslanstvu i «sprečavanje kontakata sa drugim partijskim funkcionerima i pretstavnicima društvenih organizacija», što ga je navelo na zaključak da Mađari rad jugoslovenskog diplomatskog predstavništva ocenjuju kao subverzivnu delatnost protiv mađarskog rukovodstva. Dalibor Soldatić je, reklo bi se, dobio nemoguć zadatak da razuveri Maćaša Rakošija u to. Prvi sekretar PMT opovrgao je, naravno, postojanje bilo kakvih direktiva u tom pravcu, ali je priznao da oni ne rado gledaju na kontakte sa nižim rukovodiocima, jer žele da Jugosloveni dobijaju informacije iz prve ruke, «da bi se izbjegao svaki eventualni nesporazum iz neznanja i pomanjkanja iskustva

³⁴¹ Isto.

³⁴² AJ, 837 KPR I-5-b Mađ. Zabilješka poslanika D. Soldatića sa M. Rakošijem, I sekretarom P.M.T. dana 10 maja 1956 god.

kod nižih rukovodilaca», napominjući da to nije slučaj samo sa jugoslovenskim, već i sa drugim predstavništvima narodnih demokratija. U svakom slučaju, istakao je M. Rakoši, njegova želja je da se «u cilju međusobne razmjene informacija i iskustava» kontakti između parijskih i ostalih jugoslovensko-mađarskih rukovodilaca pojačaju.³⁴³

U toku razgovora o unapređenju međusobnih odnosa stiglo je obaveštenje o završetku pregovora u Beogradu, našta su dvojica sagovornika izmijenili čestike i saglasili se da će finansijski sporazum, prošireni sporazum o trgovinskoj razmeni, kao i sporazum o tehničkoj saradnji pružiti solidnu osnovu za dalju ekonomsku saradnju. Mačas Rakoši je iskoristio trenutak da ponovo pokrene pitanje parlamentarnih, sindikalnih i omladinskih delegacija, smatrajući da više nema nikakvih prepreka za njihovu razmenu. Naročito je insistirao na poseti jugoslovenske parlamentarne delegacije, zamolivši poslanika da se lično angažuje po tom pitanju. Poseta jugoslovenske parlamentarne delegacije značila bi vidni napredak u bilateralnim odnosima. Dalibor Soldatić je očigledno imao zadatak da ublaži raniji krut stav svog državnog vrha: kao svoje lično mišljenje poverio je Rakošiju da to više nije načelno pitanje, već pitanje vremena, zbog zgusnutog rasporeda koji parlamentarci već neko vreme imaju.³⁴⁴

Saradnja u međunarodnim institucijama i razmena mišljenja o međunarodnim problemima uzete su takođe u razmatranje, ali je poslanika najviše zanimalo Rakošijevo viđenje unutrašnjeg razvoja Mađarske posle Dvadesetog kongresa KPSS. Iako je bio vrlo opširan u odgovoru, Rakoši u suštini nije rekao ništa novo: veliki značaj Dvadesetog kongresa nije samo u osudi kulta ličnosti, protiv čega je on uvek bio, već prvenstveno u likvidaciji staljinističkih metoda vladanja. Prvi sekretar PMT je i dalje Staljina smatrao velikim čovekom, ali je taj veliki čovek Mađarskoj dao dva najgora saveta «za Rajkov proces i za stav prema Jugoslaviji. Tu su veliku ulogu odigrali baš Staljinovi i Berijini savjetnici u Mađarskoj, jer je Berija bio vrlo sposoban i vješt intrigant», ponovio je Rakoši svoj raniji stav. Osvrćući se na trenutnu unutrašnju situaciju u zemlji naglasio je da se pre šest nedelja osećao nemir u masama, da je sada situacija bolja, radna disciplina je jača u odnosu na 1954, seljaci sve češće vide zadruge kao jedini izlaz, a i tehnička inteligencija je uz Partiju. Nešto je lošija situacija sa književnicima, ali u poređenju sa

³⁴³ Isto.

³⁴⁴ Isto.

situacijom u Poljskoj, situacija u Mađarskoj je bolja. Zemlja je čvrsto na novom kursu i napreduje bez obzira na razne teškoće na koje nailazi.³⁴⁵ Nađevo ime nije pomenuto, ali je implicirano da aktuelna vlada popravlja štetu koju je načinila prethodna.

Razgovor je završen u optimističkom i šaljivom tonu Rakošijevom nadom «da nije daleko dan kada će moći da posjeti svoje rodno mesto u Jugoslaviji», našta mu je poslanik uzvratio da ima obezbeđenu vizu.³⁴⁶

Istog dana, 10. maja 1956, o daljem razvoju jugoslovensko-mađarskih odnosa, u Beogradu su nezvanično razgovarali Srđan Prica, državni podsekretar DSIP-a i Endre Šik, pomoćnik ministra spoljnih poslova Mađarske, predsednik Dunavske komisije i član mađarske pregovaračke delegacije. Pošto su obojica izrazili zadovoljstvo zbog ulaska u završnicu pregovora u vezi sa jugoslovenskim finansijskim potraživanjima, E. Šik je postavio pitanje podizanja poslanstava u rang ambasada. Intresovalo ga je kakva bi bila reakcija Jugoslavije na njihov zvaničan predlog i da li posle uspešno obavljenih ekonomskih razgovora postoji šansa za razmenu poseta parlamentarnih delegacija. Ograđujući se da iznosi samo svoje mišljenje, a ipak dovoljno signalizirajuće da bi se moglo naslutiti zvanično stanovište, Srđan Prica je u vezi sa prvim predlogom sugerisao da je preuranjen, a da bi poseta jugoslovenske parlamentarne delegacije mogla doći u obzir u drugoj polovini godine.³⁴⁷ Kako je zabeležio S. Prica, E. Šik je u razgovoru prilično otvoreno kritikovao sporu likvidaciju «starog kursa» i podređen položaj u kojem se nalazilo mađarsko Ministarstvo inostranih poslova. Stvari su se rešavale van institucija, te su on i njegovi saradnici često dovođeni u neprijatnu situaciju, požalio se Endre Šik.³⁴⁸

Dok je Maćaš Rakoši govorio Soldatiću o smirivanju unutrašnje situacije i, uzdajući se u sovjetsku podršku, verovao da normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom može sprovesti do kraja, s druge strane, Ferenc Vadas, sekretar Saveza novinara Mađarske, je u susretu sa Markom Zigmundom, poverio sekretaru Poslanstva svoju procenu o težini

³⁴⁵ *Isto.*

³⁴⁶ *Isto.*

³⁴⁷ U vezi sa posetom jugoslovenske parlamentarne delegacije ni posle više od jednog meseca D. Soldatić ništa konkretno nije mogao da odgovori E. Šiku, prilikom susreta po poslanikovom povratku iz Beograda. DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-300 I, pov. br. 410169. *Zabilješka o razgovoru poslanika D. Soldatića sa Dr. E. Šikom, I zamjenikom ministra inostr. poslova, dana 20 juna 1956 god.*

³⁴⁸ AJ, 837 KPR I-5-b Mađ. *Zabeleška o razgovoru Državnog potsekretara S. Price sa g. Šik-om, pretседnikom Dunavske komisije, na ručku 10 maja 1956 g.*

situacije: posle Dvadesetog kongresa zahtevima za demokratizacijom i debirokratizacijom društva pridružili su se i radnici po fabrikama i preduzećima. Nezadovoljni objašnjenjima koja dolaze od visokih članova Partije da su za sve u prošlosti, naročito za likvidaciju komunista, krivi J. V. Staljin i Gabor Peter u Mađarskoj, oni traže odgovornost M. Rakošija, E. Gereaa i M. Farkaša. Kao primer velike konfuzije naveo je slučaj Lajoša Ača, jednog od najmlađih članova Politbiroa. Posle zasedanja Politbiroa krajem aprila, L. Ač je održao sastanak sa grupom novinara. Govoreći im o sve težoj političkoj situaciji naglasio je potrebu prihvatanja kritike odozdo i povezivanja Partije sa masama, neophodnost da se AVH stavi pod kontrolu Partije i da se rehabilitacije sprovedu do kraja, sa pismenim odlukama. Vadasa je u Ačevom izlaganju impresionirala teza da u trenutnoj fazi najveću opasnost ne predstavljaju desna, već leva skretanja, borba protiv staljinističkih metoda i kulta ličnosti. Međutim, u nastavku izlaganja L. Ač je opširno govorio i protiv politike Imrea Nađa i ostavio novinare potpuno zbunjene.³⁴⁹

Među novinarima i književnicima, članovima Partije, postojalo je mišljenje da rasčišćavanje situacije u Mađarskoj dosta zavisi od stava Jugoslavije. Mnogi su osećali stid zbog svog ranijeg pisanja protiv nje. I Ferenc Vadas je bio jedan od njih. Pored pisanja antijugoslovenskih tekstova, bio je zadužen i za održavanje veze sa IB emigracijom. Prema mišljenju Marka Žigmunda, zbog svojih ranijih aktivnosti Vadas se plašio da ne izgubi mesto sekretara Saveza.³⁵⁰

Porast nezadovoljstva Rakošijevom vladom u svim društvenim slojevima, česti protesti protiv njega i zahtevi za demokratizacijom, zabrinuli su sovjetsko rukovodstvo. Imajući u vidu slična dešavanja u Poljskoj, pojavio se strah od gubitka kontrole: priznanje Staljinovih grešaka 1956. trebalo je da vrati poverenje u sovjetsku vlast, nikako da otrgne zemlje Istočnog bloka ispod sovjetske kontrole, kao što je i Hruščovljev pokajnički dolazak u Beograd 1955. trebalo da pripremi teren za povratak Jugoslavije u socijalistički lager. Uznemirujuća depeša Jurija Andropova od 29. aprila 1956. o narastanju opozicije unutar Partije mađarskih tudbenika i o nameri da se Janoš Kadar uvede u Politbiro,

³⁴⁹ DA MSP, PA 1956, f. 51, Mađ-121 II, pov. br. 47360. *Zabeleška o razgovoru sekretara Poslanstva M. Žigmunda sa sekretarom Saveza novinar Mađarske Vadaszom od 9 maja 1956 godine.*

³⁵⁰ *Isto.*

primorala je Moskvu na konkretan potez.³⁵¹ Na sastanku Prezidijuma CK KPSS, 3. maja 1956, Mihailu Suslovu, članu Prezidijuma, poveren je zadatak da prouči situaciju, a kako su u maju nastavile da pristižu obespokojavajuće vesti, 7. juna mu je naloženo da otputuje u Budimpeštu i ispita stanje na licu mesta. Mihail Suslov nije našao da je situacija tako alarmantna kao što ju je Andropov predstavljao. Posle obavljenih razgovora ocenio je da bi se uz nekoliko taktičkih poteza nezadovoljstvo rukovodstvom Partije moglo prevazići. I sam je savetovao uvođenje Janoša Kadara, zastupnika srednje linije, u Politburo PMT, te još jednom u ime sovjetskog rukovodstva pružio podršku Maćašu Rakošiju.³⁵²

U vreme Suslovljevog boravka u Budimpešti, u Moskvi je bila u toku uzvratna poseta jugoslovenske državne delegacije na čelu sa Josipom Brozom.³⁵³ Prema svedočenju Veljka Mićunovića, jugoslovenskog ambasadora u Moskvi, Sovjeti su obavestili jugoslovensku delegaciju o Suslovljevoj misiji, ali su se Jugosloveni sve vreme uzdržavali od komentara, jer je već dovoljno rečito bilo Titovo prvo putovanje u Sovjetski Savez posle obnove odnosa, preko Rumunije,³⁵⁴ a ne, kao što je bilo uobičajeno, preko Mađarske.³⁵⁵

Iako je cilj posete, na koji je jugoslovenska delegacija bila potpuno usredsređena, bio učvršćivanje statusa Jugoslavije kao ravnopravne strane u međudržavnim i

³⁵¹ Telegram J. Andropova Ministarstvu spoljnih poslova SSSR od 29. aprila 1956. v: *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года.*, str. 63-66.

³⁵² L. Gibianski, «Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956. godine», *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2(1996), str. 152-153; A. Стыкалин, *Прерванная революция.*, str. 58-59. Prema svedočenju Vladimira Bajkova, koji je prevodio u razgovoru M. Suslova sa J. Kadarom 8. juna 1956, na Suslovljevo pitanje ko bi mogao da zameni Rakošija, Gere, Nađ, Minih, ili neko mlađi, Kadar je odgovorio da Gere nema autoritet, a da je Nađ projugoslovenski orijentisan. Suslov je onda Kadaru postavio pitanje da li bi on mogao da vodi zemlju, našta mu je Kadar odgovorio da u krizi kakva je trenutno ne bi mogao da je vodi i da sve treba menjati iz korena. В. С. Байков, *1956. Венгрия глазами очевидца*, Москва – Санкт Петербург, 2016, str. 67-68.

³⁵³ O tronedeljnoj poseti jugoslovenske delegacije na čelu sa J. B. Titom Sovjetskom Savezu u junu 1956. godine više: Đ. Borozan, «Posrednik mira između "gvozdених завјеса" (Razgovori Tito - Hruščov u Moskvi 1956)», *Vojno-istorijski glasnik*, 1(1997), 93-114; 2-3(1997), 133-159; Lj. Dimić, «Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955-1956.», *Tokovi istorije*, 1-4(1998), 32-41; Đ. Tripković «Uspion i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine», *Istorija 20. veka*, 2(1998), str. 129-141; D. Bogetić, «Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956.», *Tokovi istorije*, 3-4(2005), 161-167; A. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, str. 561-577; v. zapisnike pregovora sa četiri zvanična susreta u toku posete: Љ. Димић, прир. (и др.), *Југословија – СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР 1946-1964*, Том I, Београд, 2014, str. 258-308.

³⁵⁴ O tronedeljnoj poseti jugoslovenske delegacije Rumuniji, na povratku iz Sovjetskog Saveza v. V. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese*, 2013, str. 312-315.

³⁵⁵ V. Mićunović, *Moskovske godine 1956-1958*, Zagreb, 1977, str. 82. Ambasador je izrazio čuđenje zbog izbora moskovskog emisara, jer je M. Suslov bio poznat kao potpisnik rezolucija protiv Jugoslavije 1948. i 1949. godine. *Isto*.

međupartijskim odnosima sa Sovjetskim Savezom i otvaranje mogućnosti za znatnu sovjetsku ekonomsku pomoć, već na prvom zvaničnom sastanku delegacija predvođenih J. B. Titom i N. S. Hruščovim, bilo je reči i o odnosu Jugoslavije sa zemljama narodne demokratije. Jugoslovenski stav je bio da svoje međusobne odnose treba da regulišu u direktnom kontaktu, bez sovjetskog posredništva. U kratkom pregledu normalizacije sa svakom zemljom pojedinačno J. B. Tito je naveo da sa Mađarskom i Albanijom postoje još uvek nerešeni problemi.³⁵⁶ Jugoslovenski predsednik je tom prilikom upozorio sovjetsko rukovodstvo da se sa M. Rakošijem na čelu Mađarske ne može postići unutrašnje jedinstvo zemlje, već se stvari mogu samo pogoršati. Nikita Hruščov je priznavao da u Mađarskoj postoje problemi, ali, kako je to Tito preneo članovima vlade, smatrao je da će bez Rakošija nastati «džumbus».³⁵⁷

Jugoslovensko rukovodstvo je bilo vrlo zadovoljno rezultatima posete Sovjetskom Savezu i postignutim sporazumom, što se nije moglo reći i za sovjetsku stranu. Moskovka deklaracija, kojom su definisani odnosi i saradnja između SKJ i KPSS, obezbeđivala je jugoslovenskim komunistima samostalnost i ravnopravnost u daljim kontaktima sa sovjetskim komunistima, ali su potpisnici deklaracije, J. B. Tito i N. Hruščov, i pre i posle potpisivanja isticali ograničenje važenja potpisanih načela samo na partije i države potpisnice.³⁵⁸

Ceo jun ova poseta je bila glavna tema u mađarskim medijima. Svi centralni listovi su polazak jugoslovenske delegacije ispratili velikim uvodnicima. Neki su i pored stalnih izveštača poslali i specijalne dopisnike u Moskvu. Prenošeni su Titovi, Hruščovljevi i govori drugih zvaničnika na prijemima, stadionu Dinama, univerzitetu, opisivane Titove posete poljoprivrednoj izložbi, botaničkoj bašti, atomskoj centrali, njegove šetnje ulicama Moskve i Peterburga (Lenjingrada). Pisano je o svim događajima manifestacionog karaktera, o srdačnim dočecima i oduševljenju masa Titovom pojavom. Pregovori su okarakterisani su kao veoma značajni na međunarodnom planu, kao i za

³⁵⁶ L. Gibianski, *Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956. godine*, JIČ, 1-2, 1996, str. 154; Lj. Dimić, «Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955-1956.», *Tokovi istorije*, 1-4(1998), 36.

³⁵⁷ J. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, X, Београд, 1959, стр. 216. Говор пред активом комуниста из Истре (Говор у Пули), Пула, 11. новембар 1956; АЈ, 837 КРР I-2/7. *Sednica SIV-a 10. 7. 1956. Stenogramske beleške*, str. 16.

³⁵⁸ D. Bogetić, «Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956.», *Tokovi istorije*, 3-4(2005), 166.

dalji razvoj sovjetsko-jugoslovenskih odnosa. Oni su stvorili uslove i za jačanje mađarsko-jugoslovenskog prijateljstva. Posebno je istaknuta «nepokolebljiva vernost» jugoslovenskog rukovodstva «ideji mira i socijalizma», čime su «izvojevali duboko poverenje i simpatije Sovjetskog Saveza i svih socijalističkih zemalja». Usvojena deklaracija o saradnji dve partije je, prema pisanju mađarskih novinara, pokazivala pravac u kom treba da se kreće i razvija međunarodni radnički pokret, uz poštovanje različitih formi socijalističke izgradnje.³⁵⁹

Ono o čemu mađarska štampa nije pisala, a o čemu se puno pričalo, bilo je Titovo izbegavanje puta za Sovjetski Savez preko Mađarske.³⁶⁰ U mađarskoj ambasadi u Moskvi se dosta razgovaralo o tome i zaključeno je, poverio je sekretar Boroš jugoslovenskim kolegama, da je Titovo putovanje preko Rumunije najbolji dokaz da odnosi između Jugoslavije i Mađarske nisu u redu. Boroš je, navodno, razumevao jugoslovenske primedbe na mađarsku politiku prema njoj, ali je insistirao i na većem razumevanju mađarskih problema sa jugoslovenske strane, jer je proces Laslu Rajku imao dalekosežne posledice: svima je postalo jasno da su isti ljudi optužili, ubili i rehabilitovali L. Rajka, što je uništilo autoritet Vlade i Partije u masama.³⁶¹ Prema moskovskom dopisniku *Sabad nepa*, Titovo zaobilaznje Mađarske otvorilo je u zemlji pitanje krivice za politiku prema Jugoslaviji, što ovog novinara nije iznenadilo, jer je po njegovom mišljenju «Tito najpopularnija ličnost u Mađarskoj posle Košuta».³⁶²

I Ferenc Minih, mađarski ambasador u Moskvi, izrazio je žaljenje zbog «očigledne krutosti» mađarskog rukovodstva, naglasivši da se on lično slaže sa jugoslovenskom politikom. Ocenio je da kod mađarskih rukovodilaca postoji bojazan i uzdržanost u odnosu prema Jugoslaviji. Plaše se otvorenog demonstriranja prijateljstva, te im Suslov u Pešti ustvari «prepisuje dozu», što je opet, smatrao je, bolje da Suslov i slični

³⁵⁹ DA MSP, PA 1956, f. 91, SSSR-322, pov. br. 410980. *Pisanje mađarske štampe i radiopropaganda o poseti SSSRu Pretsednika Tita i jugoslovenske delegacije.*

³⁶⁰ Sam J. B. Tito je u čuvenom Pulsom govoru otvoreno rekao: «Baš zbog Rakošija nisam hteo da idem preko Mađarske. Rekao sam da ne bih išao preko Mađarske čak i da je putovanje tri puta kraće.» J. B. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, X, Београд, 1959, стр. 216

³⁶¹ AJ, 837 KPR I-2/7-1. *Mađarski sekretar Boroš o Pretsednikovoj poseti SSSR-u*, 3 juna 1956 g.

³⁶² *Isto, Dopisnik «Sabad nepa» Kekediš o komentarima zašto drug Tito nije putovao preko Mađarske*, 4. jun 1956 g.

rukovodioci odlaze u Budimpeštu, nego da «gomila» mađarskih rukovodilaca dolazi u Moskvu.³⁶³

Putovanje jugoslovenske delegacije za Sovjetski Savez preko Rumunije, kako u javnosti, tako i kod mađarskih političara izjalovilo je očekivanja da se posle postizanja finansijskog dogovora moglo krenuti u punu normalizaciju mađarsko-jugoslovenskih odnosa. Neki među njima komentarisali su i očiglednu nameru sovjetskog rukovodstva da vrati Jugoslaviju u socijalistički lager. Među njima bio je i Laslo Farkaš, član CK PMT, koji je u razgovoru sa Novakom Rađenovićem uoči potpisivanja Moskovske deklaracije izrazio uverenje da očekivani sporazum neće dovesti do neke jače veze FNRJ za sovjetsku politiku. Bliži odnosi SKJ i KPSS značili bi samo gubitak i za međunarodni radnički pokret i za SSSR. Otkako se Jugoslavija afirmisala kao nezavisna zemlja, zaključio je L. Farkaš, njena podrška pojedninim sovjetskim spoljopolitičkim potezima imala je na Zapadu daleko veću težinu.³⁶⁴

Pri kraju Titovog boravka u Sovjetskom Savezu u Moskvu je 21. juna 1956. doputovao M. Rakoši na zakazano savetovanje lidera komunističkih partija zemalja narodne demokratije. Savetovanju su pored Rakošija prisustvovala još tri predstavnika mađarske KP, E. Gere, A. Hegediš i A. Berei. Nakon dvodnevnog zasedanja o ekonomskoj saradnji, pošto su se jugoslovenski i kineski predstavnici povukli, 24. juna 1956. predstavnici «bratskih kompartija» su informisani o rezultatima Titove posete, a zatim je razmatrana politička situaciji u istočnoevropskim zemljama posle Dvadesetog kongresa KPSS. Pošto na ovom sastaku nijednom rečju nije bila pomenuta Moskovska deklaracija, partijskim liderima Istočnog bloka je time jasno stavljeno do znanja da ne mogu računati na bilo kakav sličan položaj kakav je za sebe izborila Jugoslavija, odnosno da će svaki pokušaj izvlačenja iz bloka biti sasečen u korenu.³⁶⁵

³⁶³ Isto, *Mađarski ambasador Mjunih o boravku druga Tita u SSSR-u i o Suslovljevom putovanju u Mađarsku*, 15 jun 1956 g.

³⁶⁴ DA MSP, PA 1956, f. 91, SSSR-322, pov. br. 410621. *Zabeleška o razgovoru atase-a N. Radjenovića sa Farkas Laslo-m, članom CK i I sekretarom Zupaniskog komiteta za baranju koji je vođen 17 juna o.g. prilikom posete Pečuju.*

³⁶⁵ А. Стýкалин, *Прерванная революция.*, str. 66; V. Mićunović, *Moskovske godine 1956-1958*, str. 93. Jedna od preventivnih mera zaustavljanja osipanja lagera bilo je i pismo Prezidijuma KPSS upućeno svom članstvu i istočnoevropskim kompartijama od 13. jula 1956, u kojem je kroz formu informacije o rezultatima junskih pregovora, osporeno pravo ostalim partijama da se pozivaju na principe saradnje između SKJ i KPSS, utvrđene Moskovskom deklracijom. D. Bogetić, «Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956.», *Tokovi istorije*, 3-4(2005), 168.

U nedelji kompartijskih konsultacija u Moskvi jugoslovenski predstavnici u Budimpešti konačno su dobili (moguće stvorili) priliku da upoznaju Janoša Kadara. Srbi iz Pomaza, sela iz okoline Budimpešte, priredili su 26. juna ručak za poslanika D. Soldatića, B. Mijatovića, ekonomskog savetnika Poslanstva, i Đuku Juliusa, koji je za *Politiku* pripremao reportažu o njima. Na ručak je kao sekretar Okružnog komiteta PMT za Budimpeštu pozvan i Janoš Kadar. Prema Soldatićevom izveštaju, Kadar je poziv prihvatio bez dvoumljenja. Za stolom se neizbežno poveo razgovor o utiscima i rezultatima Titove posete Sovjetskom Savezu. Komentarišući Moskovsku deklaraciju J. Kadar se saglasio sa Đ. Juliusom da je to vrlo značajan dokument, jer utvrđuje principe na kojima treba da se zasnivaju odnosi između partija. Na konstataciju da je prijem jugoslovenske delegacije u SSSR-u pokazao da tamošnje stanovništvo nikada nije prihvatio optužbe protiv Jugoslavije, Kadar je istakao da i ogromna većina mađarskog naroda želi da povrati narušeno prijateljstvo sa njom. Na Soldatićevo pitanje da li je tačna informacija da će biti kooptiran u Politbiro PMT, odgovorio je da će plenum uskoro pokazati da li je to tačno, dodavši da veruje samo u ono što se vidi.³⁶⁶

Janoš Kadar nije krio svoje nezadovoljstvo Rakošijevim rukovođenjem Partijom i državom, ali je u formulacijama bio prilično oprezan. Ostavio je pozitivan utisak na Dalibora Soldatića i, bitno za jugoslovensku stranu, izrazio je želju za nastavkom kontakta.³⁶⁷

Mačas Rakoši je bio detaljno obavešten o Titovom stavu u vezi sa normalizacijom odnosa sa Mađarskom, što se videlo iz izveštaja o savetovanju u Moskvi, koji je mađarska partijska delegacija podnela Političkoj komisiji PMT na zasedanju 28. juna 1956. godine.³⁶⁸ Međutim, prvi sekretar PMT uopšte nije imao razloga za brigu, pošto je u Moskvi dobio podršku da intenzivira borbu protiv opozicije. Objavljivanje tajnog referata sa Dvadesetog kongresa KPSS u zapadnoj štampi početkom juna 1956, neuspeh u pokušaju da se Jugoslavija vrati u socijalistički lager, nezadovoljstvo i protesti u Poljskoj i produblјivanje krize u Mađarskoj naveli su N. Hruščova da zahteva od

³⁶⁶ DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-314a, pov. br. 410582. *Zabiljeska o razgovoru sa Kadar Janos-em, sekretarom partijskog komiteta budimpeštanske zupanije dne 26 juna 1956 god.*

³⁶⁷ *Isto.*

³⁶⁸ J. Kiss etc., *(Top secret) Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956: az állami- és pártkapcsolatok rendezése, az októberi felkelés, a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok*, Budapest, 1995, str. 69-73.

komunističkih lidera Istočne Evrope oštriju reakciju na opozicione manifestacije.³⁶⁹ Po povratku u Budimpeštu dan posle uzavrele debate o štampi vođene 27. juna, M. Rakoši je 30. juna 1956, i pored nejedinstva u Centralnom komitetu PMT, izborio osudu delatnosti Petefi kruga, izbacivanje iz Partije najžešćih oponenta svoje politike i najavio nove represije prema neistomišljenicima.

U isčekivanju julskog plenuma CK PMT, na kojem je trebalo da se raspravlja o unutrašnjoj političkoj situaciji, mnogi članovi Centralnog komiteta su bili skeptični. Očekivalo se izvesno poboljšanje uvođenjem u Politbiro Janoša Kádara i isključenjem Mihajla Farkaša, ali nikakve suštinske promene. Jedan od sagovornika M. Žigmunda smatrao je da je momentalno glavno pitanje rešenje slučaja Farkaš. Mihajl Farkaš je kao član Politbira bio odgovoran za vojsku i policiju. U periodu od 1948. do 1953. rukovodio je svim hapšenjima i likvidacijama mađarskih komunista i drugih lica. Ali, njegovo izvođenje pred sud pokazalo bi odgovornost i M. Rakošija, E. Gereaa i drugih. Mihajl Farkaš je smatrao da to Rakoši neće dozvoliti. Komisija CK PMT na čelu sa Ištvanom Kovačem, koja je bila nadležna za ovaj slučaj, završila je rad sa zaključkom većine da se M. Farkaš isključi iz Partije, ali ne izvodi pred sud. Prema jugoslovenskim saznanjima, protivnici Rakošijeve politike u Centralnom komitetu nisu smeli otvoreno da istupe protiv njega, jer su se plašili osude za desna skretanja i povezivanja sa I. Nađem. Negovi jedini mogući protivnici u takvim uslovima u CK PMT bili su pripadnici centra J. Kadar, Š. Nogradi, K. Kiš, E. Molnar, Z. Vaš.³⁷⁰

Na početku druge nedelje jula Poslanstvu se obratio Ferenc Biro, prvi savetnik ministarstva spoljne trgovine i član CK PMT. U razgovoru sa savetnikom B. Mijatovićem, koji je u ministarstvo došao na njegov poziv, F. Biro je izrazio želju da početkom avgusta turistički poseti Jugoslaviju. U ovom ne bi bilo ničega neobičnog da Ferenc Biro nije bio brat Maćaša Rakošija, te je bilo malo verovatno da bi mimo Rakošijevog znanja preduzeo takav korak.³⁷¹ Iako bi privatno došao u Jugoslaviju, voleo

³⁶⁹ А. Стыкалин, *Прерванная революция.*, str. 66-67. U Poznanju, 28. juna 1956, protiv radnika koji su demonstrirali tražeći bolje uslove za rad poljska vlada je vojno intervenisala. Ubijeno je 73 lica i preko 300 je ranjeno. *Isto*, str. 67.

³⁷⁰ DA MSP, PA 1956, f. 51, Mađ-121 III, pov. br. 411499. *Zabeleška o razgovoru sekretara Žigmunda sa naučnim saradnikom Etnografskog muzeja i generalnim sekretarom bivšeg NEKOSZ-a Kardosem vodjenog 12 jula 1956 god.*

³⁷¹ M. Rakoši je, bez sumnje, vodio računa o članovima svoje porodice. Već je pomenuto da je početkom pedesetih godina svoju majku iz Ade prebacio u Mađarsku. Zanimljivo je da se u junu 1956. Lajoš Ač

bi da bude pozvan, bilo kao član Mađarske akademije nauka, bilo kao profesor Visoke tehničke škole, a u zamenu bi Mađari pozvali neku odgovarajuću ličnost. Smatrao je da bi takva poseta bila obostrano korisna, «jer da se za belim stolom više posla može obaviti nego za zelenim». Na pitanje da li bi želeo sa nekim da razgovara, izjavio je da ustvari želi da razgovara sa najodgovornijim privrednim rukovodiocima o opštoj privrednoj problematici, da upozna organizaciju i da razgovara o mogućnostima svestrane privredne saradnje. Poslanik je obećao da će proslediti njegov predlog Beogradu. Zbog neodređenih želja D. Soldatić i B. Mijatović su stekli utisak da F. Biro nije bio potpuno iskren u vezi sa namerama puta. U depeši ministarstvu od 10. jula 1956. Soldatić je pretpostavio da je moguće, pošto je u pitanju Rakošijev brat, da se radi o pokušaju uspostavljanja veza sa CK SKJ na neupadljiv način, kako bi se izbegao eventualni neuspeh, ako Jugoslavija odbije ovaj predlog.³⁷²

Pretpostavka Dalibora Soldatića nije ni potvrđena, ni opovrgnuta, jer je Rakošijevo vreme, reklo bi se iznenada, isteklo. Pomenuti telegram Jurija Andropova od 9. jula 1956, u kojem je izveštavao o sve većoj bezobzirnosti mađarske reakcije između ostalog i «zbog toga što je dobijala izvesnu moralnu podršku jugoslovenske štampe», povukao je Moskvu da hitno pošalje novog izaslanika, Anastasa Mikojana. Mikojan je ispraćen u Budimpeštu sa najširim ovlašćenjima, da preispita situaciju i donese odluke u skladu sa svojim zaključcima. Odmah po dolasku, 13. jula, održao je sastanak na kome su bili prisutni M. Rakoši, E. Gere, A. Hegediš i B. Veg, sekretar CK MPT. U razgovoru sa njima shvatio je da su članovi Politbiroa, zajedno sa Rakošijem, bili blizu odluke da Rakoši podnese ostavku. U nastavku razgovora ta odluka je i doneta. Trebalo je izabrati Rakošijevog naslednika. Uzete su u razmatranje tri osobe: E. Gere, J. Kadar, predložen

raspitivao kod D. Soldatića da li mu je poznato da rođeni brat Josipa Broza živi u Mađarskoj. Poslanik se prisetio da je prošle godine čuo da Titov brat živi kao penzioner negde u zapadnoj Mađarskoj, u blizini Soprona, ali nije znao ništa više od toga. Ač mu je potvrdio da je to tačno i da su oni «veoma sretni što mu se ništa nije desilo», aludirajući na progone Jugoslovena u prethodnom periodu. Dodao je da je Staljin svojevremeno zamerio mađarskim drugovima što puštaju Titovog brata da nesmetano živi, ali da je kasnije zaboravio na njega, «tako da sada oni, na sreću, s tim nemaju nikakvih komplikacija». DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-314a, pov. br. 410180. *Zabilješka o razgovoru poslanika D. Soldatića s L. Acs-om i B. Salai-em, članovima Politbiroa PMT i s Bognarom, ministrom spoljne trgovine dne 18 juna 1956 god. Na prijemu kod ambasadora S. Koreje prilikom boravka korejskog pretседnika vlade Kim Ir Sen-a.*

³⁷² Ferenc Biro je, prema sopstvenim rečima, proveo mladost u Jugoslaviji i još 1923. bio član KPJ. Isto, PA 1956, f. 52, Mađ-322, pov. br. 411204. *Soldatić SIP-u, 10. 7. 56 (dostavljeno Vlahoviću)*

taktički od strane Gere,³⁷³ i A Hegediš, koji je prema Mikojanovom mišljenju bio suviše neiskusna za mesto prvog sekretara Partije. Kada je među članovima Politbira doneta odluka da Rakošija nasledi Gere, trebalo je obezbediti da ga Centralni komitet PMT izglasa. Anastas Mikojan se poneo na visini zadatka. Obavio je puno pojedinačnih razgovora, između ostalih i sa Janošem Kadarom. Do zakazivanja plenarne sednice CK PMT, obezbedio je izglasavanje svih dogovorenih promena.³⁷⁴

Dva dana nakon Mikojanovog odlaska u Budimpeštu, 15. jula, Hruščov je od ambasadora Mićunovića zatražio da obavesti Tita o novoj sovjetskoj misiji u Mađarskoj. Situacija je prema njegovom rečima bila jako složena, ali nisu imali drugog izbora osim da podrže Rakošija. U vidu poverljivog i blagonaklonog upozorenja Titu najavio je upotrebu svih sredstava ukoliko se kriza produbi. Veljko Mićunović je to shvatio na jedini mogući način, kao pretnju ne samo Mađarskoj, nego i Jugoslaviji. Već sledećeg dana, 16. jula, na prijemu u francuskoj ambasadi, Hruščov je mu je saopštio pozitivne rezultate Mikojanovih razgovora. Obaveštavajući ga o uklanjanju Rakošija, Hruščov je zatražio i Titovo odobrenje da Mikojan pravo iz Budimpeste poseti Jugoslaviju, čime se želeo nametnuti utisak da Moskva sređuje situaciju u Mađarskoj u dogovoru sa Beogradom. Ma koliko Mikojanova poseta bila neželjena, jugoslovensko rukovodstvo je nije moglo izbeći.³⁷⁵ Sovjeti su se odlučili na ovu svojevrsnu politiku svršenog čina, zabrinuti zbog narastajućeg uticaja Jugoslavije na Mađarsku i Poljsku, donekle i na ostale zemlje socijalističkog lagersa, a znajući da Tito, odbijanjem Mikojanove posete, neće hteti da rizikuje pogoršanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa.

Plenum CK PMT zasedao je od 18. do 21. jula 1956. godine. Usvojena je Rakošijeva ostavka, na predlog Politbira na mesto prvog sekretara PMT izabran je Erne Gere, a u Politburo su uvedeni Janoš Kadar, Karolj Kiš, Đerđ Marošán i Jozef Revai.

³⁷³ Prema istraživanjima A. Stikaljina, kod E. Gere je postojala očigledna želja da zameni M Rakošija na mestu prvog sekretara PMT. Anastasu Mikojanu je predložio J. Kadara nadajući se da sovjetsko rukovodstvo još uvek nije bilo spremno da na takvom mestu prihvati jednog rehabilitovanog komunistu, kao što je u oktobru 1956. prihvatilo i postavilo V. Gomulku na čelo poljske KP. Početkom novembra 1956. N. Hruščov je i priznao da su A. Mikojan i on napravili grešku što nisu podržali J. Kadara. A. Стыкалин, *Прерванная революция.*, str. 81.

³⁷⁴ Više: *isto*, str. 74-85.

³⁷⁵ V. Mićunović, *Moskovske godine 1956-1958*, str. 107-109:

Razmatrao se i slučaj Mihalja Farkaša. Odlučeno je da se isključi iz Partije, ali i da se zbog interesa iste ne izvodi na sud.³⁷⁶

U četvrtak, 19. jula, u *Politici* je izašao opširan članak o promenama u vrhu Partije mađarskih trudbenika, a sledećeg dana objavljeni su i izvodi iz referata koji je E. Gere podneo na plenumu Centralnog komiteta. Osvrnuvši se na kraju na mađarsko-jugoslovenske odnose, Gere je naglasio da PMT još treba da se «oduži narodima, Savezu komunista i rukovodiocima Jugoslavije», da treba da se povuku klevete koje su svojevremeno širene na račun FNRJ, te «da se povedu pregovori u cilju stvaranja prijateljskih odnosa ne samo između dveju zemalja, već i između dveju partija».³⁷⁷

Na istoj strani *Politike* od 20. jula u članku o situaciji u Mađarskoj Đuka Juliusa je, između ostalog, zabeležio telefonsku izjavu svog mađarskog poznanika da je «sa naročitim zadovoljstvom dočekan deo referata novog prvog sekretara CK Erne Gere a o potrebi poboljšanja odnosa sa Jugoslavijom». Posle smenjivanja Rakošija Budimpeštom i Mađarskom zaključio je Đ. Julius «dominira stav uzdržanog optimističnog očekivanja. Jedna ozbiljna prepreka je otklonjena, ali to nije sve, mada je, bez sumnje, veoma važno...».³⁷⁸ I jugoslovensko rukovodstvo je imalo sličan stav prema pomenama u Mađarskoj.

3. 3. Drugi talas normalizacije

Odstupanje Maćaša Rakošija sa položaja prvog sekretara PMT otvorilo je put za punu normalizaciju jugoslovensko-mađarskih odnosa. Karakterističan primer je promena odnosa prema španskim borcima, koji su u vreme Informbiroa u Mađarskoj proganjani kao imperijalistički špijuni, zatvarani i osuđivani.³⁷⁹ Krajem juna 1956. godine, u neformalnom razgovoru sa Osmanom Đikićem, Jožef Karpati, zamenik ministra

³⁷⁶ U međuvremenu se oglasio i G. Peter iz zatvora i u pisanoj formi potvrdio podređenost Mihalja Farkaša Maćašu Rakošiju i u Rajkovom slučaju. A. Стыкалин, *Прерванная революция*, str. 83.

³⁷⁷ *Политика*, 20. јул 1956.

³⁷⁸ *Isto*.

³⁷⁹ Prema podacim UDB-e u Mađarskoj je početkom pedesetih godina živelo oko sto španskih boraca. U vezi sa Rajkovim slučajem samo su petorica potpisala tzv. rezoluciju španskih boraca, među njima i dva buduća ambasadora u Jugoslaviji, Ferenc Minih i Lajoš Čebi, koji su tada zatvoreni i prisiljeni da potpišu. AJ, 507, IX, 75/II-53-54.

inostranih poslova NR Mađarske, postavio je pitanje o obeležavanju dvadesete godišnjice formiranja internacionalnih brigada. Pošto je od Poljaka čuo da se u Jugoslaviji vrše pripreme povodom ove godišnjice, interesovalo ga je da li je to tačno i dodao da bi bilo najbolje da se proslava odigra u Jugoslaviji, jer je ona očuvala tradiciju poštovanja prema ovim borcima i jer bi tu verovatno došli i španski borci iz zapadnih zemalja. Na Soldatićevu intervenciju u Beogradu, 30. juna 1956. Dobrivoje Vidić je obavestio Poslanstvo u Budimpešti da je Udruženje bivših jugoslovenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske rešilo da u oktobru obeleži dvadesetogodišnjicu formiranja Internacionalnih brigada. Osim međusobnog druženja jugoslovenski španski dobrovoljci su na skup u Beograd nameravali da pozovu predstavnike udruženja španskih dobrovoljaca iz drugih zemalja i istaknute javne ličnosti iz sveta politike i kulture, španske borce, te su se nadali da će u Beogradu ugostiti i drugove iz Mađarske. Preko D. Vidića, Otmar Kreačić, predsednik Udruženja, zamolio je D. Soldatića da o ovome izvesti zamenika mađarskog ministra inostranih poslova. Poslanik je ovu informaciju zvanično preneo mađarskom MIP-u 5. jula. Nedelju dana kasnije je obavešten da će se u Mađarskoj godišnjica obeležiti u septembru i da neće biti inostranih gostiju, čime je na ovo pitanje stavljena tačka.³⁸⁰ Prvog dana oktobra mađarski Savez boraca, u koji su bili uključeni i španski dobrovoljci, objavio je da je primio zvaničan poziv jugoslovenskog Udruženja i da će poslati jednu delegaciju u Beograd, najavivši proslavu i u Budimpešti, 20. i 21. oktobra, gde očekuju da će im se priključiti i jugoslovenski drugovi.³⁸¹ Sličnih primera promene zvaničnog stava u leto i jesen 1956. u Budimpešti bilo je puno.

Na inicijativu Ernea Gereea, a uz prethodne konsultacije sa Mikojanom i Moskvom, 19. jula u toku zasedanja CK PMT usvojeno je pismo za CK SKJ i Josipa Broza Tita. Izražavajući žaljenje zbog grešaka CK MPT u prošlosti, E. Gere je izneo predlog za što skoriji susret partijskih delegacija, objašnjavajući da zajedničkim naporima

³⁸⁰ DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-326, pov. br. 411247; *Isto*, Mađ-314b, pov. br. 413035.

³⁸¹ *Isto*, PA 1956, f. 43, Mađ-326, pov. br. 416113 i pov. br. 414592. Mađari su za beogradski skup delegirali tri predstavnika, koje je predvodio Lajoš Čebi, referent u Ministarstvu prehrambene industrije, a u Beogradu je trebalo da im se pridruže još dvojica španskih dobrovoljaca, ambasador Ferenc Minih i savetnik Jene Kuti. *Isto*, pov. br. 416483. Dvodnevnim skupom poslednjeg vikenda oktobra, 27. i 28. u Centralnom domu JNA svečano je obeleženo dvadeset godina od formiranja internacionalnih brigada uz prisustvo inostranih delegacija iz Italije, Francuske, Austrije, Nemačke, Čehoslovačke, Rumunije, Mađarske, Danske, Švedske, Engleske i Belgije. *Борба*, 28. октобар 1956.

postignuti rezultati u razvoju robnih, kulturnih, sportskih i naučnih veza zahtevaju obnavljanje i prijateljskih veza između dve partije.³⁸²

Pismo je poslato Šandoru Kurimskom sa instrukcijama da ga lično preda jugoslovenskom predsedniku, na čemu je mađarski poslanik i insistirao u kontaktu sa S. Pricom 20. jula. Zamenik ministra inostranih poslova ga je brzo obavestio da će ga J. B. Tito primiti sledećeg dana na Brionima, gde se nalazio na odmoru. Tačno u zakazano vreme, u 11.00, 21. jula Š. Kurimski je predsedniku FNRJ predao pismo i zadržao se sa njim u četrdesetpetominutnom neusiljenom razgovoru, kako je izvestio nadležne. Pošto je otvorio, pročitao i upoznao i Kurimskog sa njegovom sadržinom, Josip Broz je izjavio da je dugo čekao takvo pismo.³⁸³ Pokazao je interesovanje za Rakošijevu sudbinu i priznao da je na putu za Sovjetski Savez namerno izbegao sused sa dojučerašnjim prvim čovekom Mađarske, koji sad, kako ga je informisao Kurimski, odlazi u penziju. Dotakli su se i M. Farkaša. Ni za njega, kao ni za Rakošija, J. B. Tito, sve vreme ljubazan, nije imao lepe reči. Imre Nađ nije uopšte pomenut u toku razgovora. Kurimski je, prema dobijenim instrukcijama, indirektno postavio pitanje uzvratnog pisma i dobio neodređen odgovor, da će pismo CK PMT biti razmotreno na sastanku Centralnog komiteta SKJ, posle čega će se u roku od dva, tri dana u pismu Centralnom komitetu PMT izjasniti o mađarskom predlogu.³⁸⁴

Pri kraju razgovora predsednik Jugoslavije je obavestio mađarskog poslanika da posle ručka očekuje Anastasa Mikojana, da bi razmotriti pitanja koja nisu stigla da pretresu u toku njegovog junskog boravka u Sovjetskom Savezu.³⁸⁵

Jugosloveni nisu biti zadovoljni izborom Rakošijevog naslednika s obzirom da je Erne Gere bio njegov najbliži saradnik. Toga su morali biti svesni i Sovjeti. Dolazak A.

³⁸² Isto, PA, 1958, f. 2, str. pov. br. 296. *Pismo CK Partije mađarskih trudbenika CK Saveza komunista Jugoslavije*, 19 oktobar 1956. (*Bela knjiga o Mađarskoj u pripremi*)

³⁸³ *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, str. 228-231. 50. Информация посольства СССР в Венгрии в МИД СССР о посещении 21 июля 1956 г. венгерским посланником в Югославии Ш. Куримским Й. Броз Тито, 10 августа 1956 г. Оно što je J. B. Tito godinama želeo da čuje, stajalo je sada i zvanično na papiru: «U stvaranju rdjavih odnosa između dve partije i zemlje, veliku ulogu je igrao i proces Rajku, koji je bio izgradjen na provokacijama i lažnim optužbama, kako je to ustanovila revizija Centralnog komiteta, a koji je bio jedna od polaznih tačaka za razne, bez svake osnove, uvredljive klevete rukovodilaca Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Vanredno žalimo što se odigrao ovaj teško štetan slučaj. Svesni smo da je ovo nanelo ozbiljnu štetu našim narodima, kao i stvari celog komunističkog pokreta.», napisao je E. Gere. DA MSP, PA, 1958, f. 2, str. pov. br. 296. *Pismo CK PMT CK SKJ*.

³⁸⁴ *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, str. 228-231.

³⁸⁵ Isto.

Mikojana iz Budimpešte na Brione, pravo sa plenarnog zasedanja CK PMT, imao je za cilj ne samo demonstriranje saglasnog sovjetsko-jugoslovenskog delovanja prema Mađarskoj, već i obezbeđivanje jugoslovenske podrške E. Gereu, kao trenutno najbezbolnijem personalnom rešenju. Prema informacijama kojima je raspolagao Jurij Andropov i koje je preneo E. Gereu u razgovoru o jugoslovenskom uticaju na mađarsku opoziciju, 2. avgusta 1956, A. Mikojan i J. B. Tito su se na Brionima saglasili o pružanju pomoći mađarskim drugovima da prebrode unutrašnju krizu. Ovo je ostavilo primetan utisak na E. Gereu, jer se tako nešto nije moglo naslutiti iz Titovog razgovora sa Š. Kurimskim. Osim toga, iako je Tito i Kurimskom i Mikojanu potvrdio svoj stav o potrebi za uspostavljanjem jugoslovensko-mađarskog kontakta po partijskoj liniji, mađarski drugovi su još uvek čekali na njegov odgovor.³⁸⁶

U pomenutom razgovoru sa J. Andropovim E. Gere se žalio na nastavak propagande protiv mađarskog rukovodstva u jugoslovenskoj štampi, kao i na nesmanjeni agenturni rad jugoslovenskog Poslanstva. Posebno ga je zabrinjavala popularnost «jugoslovenog puta» u PMT i iritirala nemogućnost da se otvoreno suprotstavi jugoslovenskom stavu bezgrešnosti, zarad interesa normalizacije jugoslovensko-mađarskih odnosa.³⁸⁷

U međuvremenu, čekajući odgovor, Enre Gere je bio primoran da nastavi mekanu liniju. U drugoj polovini leta u mađarskoj štampi se osetno povećao se broj članaka o Jugoslaviji. Pisano je pozitivno o njenom unutrašnjem uređenju i spoljnoj politici.³⁸⁸ Ukinute su zabranjene zone kretanja za diplomatske predstavnike, izuzev ograničenja u pograničnoj zoni, koja su važila i za mađarske građane, što je Jugoslavija pozdravila istovetnom odlukom sa svoje strane.³⁸⁹ Krenule su razmene poseta raznih stručnih delegacija, povezivanje mađarskih i jugoslovenskih gradova u skladu sa veličinom, tradicijom i sklonostima, a naročito su učestali mađarski pozivi ustanovama i lokalnim

³⁸⁶ *Isto*, str. 210-211.

³⁸⁷ *Isto*, str. 212.

³⁸⁸ Štampana je i brošura «Šta je istina o Jugoslaviji». Jedan njen primerak je delegacija J. Hrnčevića u avgustu donela u Beograd. Brošura je prevedena i vrlo pozitivno ocenjena. AJ, 507, IX, 75/I-1-67. *Zabeleška o zadacima koje treba svršiti u vezi sa izveštajem druga Hrnčevića*; v. AJ, 112, *Bilten Tanjuga*. Dodatak Biltenu: Mađarska brošura o Jugoslaviji, 13. septembar 1956.

³⁸⁹ DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-320 I, pov. br. 423602; *isto*, Mađ-311b, pov. br. 416558.

organizacijama iz pograničnih krajeva za uzajamnu razmenu na najnižem nivou.³⁹⁰ Mađari su posebno insistirali na razmeni socijalističkih iskustava na području industrije, poljoprivrede, kulture, nauke, nastave i narodnog obrazovanja. Pored postignutog dogovora o razmeni poseta predstavnika saveznih sindikata, konačno su u toku bili i pregovori o posetama parlamentarnih delegacija.³⁹¹

Još jedan korak ka normalizaciji odnosa bio je i pristanak jugoslovenske vlade da se diplomatska predstavništva podignu u rang ambasada. Nakon što je sa mađarske strane nekoliko puta pokretano ovo pitanje, poslednji put krajem jula 1956, D. Vidić je Š. Kurimskom konačno mogao da da pozitivan odgovor u toku posete mađarskog poslanika 25. avgusta 1956. godine, za koju se ispostavilo da je oproštajna.³⁹²

Izmene najviših državnih predstavnika u diplomatskim misijama Mađarske i Jugoslavije nisu bile neočekivane. U februaru 1956. u mađarskom MIP-u je bilo reči o zameni Šandora Kurimskog, ali se odustalo od toga.³⁹³ Dalibor Soldatić je, takođe, nekoliko meseci ranije, u julu 1955. bio pred opozivom. U dostupnim izvorima se ne nalaze objašnjenja za njihove opozive, ali se da naslutiti da je nova dinamika u jugoslovensko-mađarskim odnosima zahtevala drugačije karaktere na ambadorskim položajima.

Krajem jula Endre Šik je nezvanično saopštio D. Soldatiću da će Š. Kurimski zatražiti agremen za novog poslanika u Beogradu, Ferenc Miniha, ambasadora u Sovjetskom Savezu od 1954. godine. Prema Šikovom objašnjenju, u mađarskom MIP-u su se u poslednjem trenutku odlučili za njega, jer su slanjem ambasadora iz Moskve hteli da naglase značaj koji pridaju Beogradu. Pravnik po obrazovanju, Ferenc Minih je

³⁹⁰ Zaobilaženje viših državnih instanci, odnosno direktno obraćanje lokalnim, od maja 1956. bilo je sve učestalije. Dalibor Soldatić je o ovom problemu razgovarao sa E. Šikom 20. juna 1956. i tom prilikom su se dogovorili da se ubuduće takvi pozivi šalju preko centralnih ustanova i organizacija, ali je sa mađarske strane nastavljeno sa tom praksom. Naročito su pozivima bili bombardovani subotički, somborski i, uopšte, pogranični srezovi u kojima su u većini živeli pripadnici mađarske manjine. Uglavnom se sa jugoslovenske strane nije odgovaralo na takve pozive, ali je u oktobru odlučeno da se Mađarima ponovo skrene pažnja da poštuju dogovor od juna 1956. *Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-326, pov. br. 417123.

³⁹¹ Jugoslavija je još u junu pristala na razmenu sindikalnih delegacija u drugoj polovini 1956. Zbog popunjenog rasporeda nije mogla da primi mađarske parlamentarce pre novembra i niti da uzvрати posetu pre proleća 1957. *Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-324, pov. br. 410137; *isto*, f. 43, Jug-322, pov. br. 46816.

³⁹² *Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-300 I, pov. br. 412257; *isto*, Mađ-311 I, pov. br. 413878. *Zabeleška o razgovoru državnog potsekretara za inostrane poslove druga Dobrivoja Vidića sa mađarskim poslanikom g. S. Kurimski-m dana 25. avgusta 1956 godine.* Š. Kurimski je prilikom posete skrenuo pažnju D. Vidiću na informaciju objavljenu u *Borbi* dan pre, da je I. Nađ rehabilitovan, što je službeno proverio i utvrdio da je netačno. D. Vidić je kratko uzvratio da nije čitao članak. *Isto*.

³⁹³ *Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-311b, pov. br. 43373.

pripadao staroj boljševičkoj struji, ali je kao španski borac za vreme procesa Rajku imao neprijatnosti. U političkom životu Mađarske nije imao neku istaknutu ulogu. Opisan je kao prijatna osoba, sklona ugodnom životu.³⁹⁴ Sledećeg dana po prispeću telegrama, 30. jula 1956. Š. Kurimski je zatražio agreman za svog naslednika. U petnaestominutnom razgovoru sa Kočom Popovićem bio je vrlo srdačan, otvoren, preporođen, zabeležio je jugoslovenski ministar spoljnih poslova. Pun optimizma govorio je o ogromnom olakšanju koje je nastalo u Mađarskoj odlaskom Rakošija, o pismu koje je predao predsedniku J. B. Titu sa zakašnjenjem od dve godine, o strahovladi početkom pedesetih godina u zemlji i o odlasku po kazni iz policije u Albaniju. Kurimski je na kraju posete naglasio da očekuje odgovor na pismo CK PMT, a zatim će započeti oproštajne posete u Beogradu.³⁹⁵

Kada je D. Vidić 25. avgusta pozvao Š. Kurimskog da mu saopšti odluku vlade u vezi sa podizanjem poslanstava u rang ambasada, bio je iznenađen shvativši da je Kurimski još uvek čekao Titov odgovor i da je to razlog zbog čega je produžio svoj boravak u Jugoslaviji do 17. septembra 1956. Odmah mu je saopšteno da će odgovor biti direktno upućen Centralnom komitetu PMT, a da je Josip Hrnčević, član CK SKJ, predvođeci sredinom meseca u Budimpešti delegaciju SSRNJ, već preneo usmenu Titovu poruku Davidu Ferencu, članu CK PMT i sekretaru Patriotskog narodnog fronta, čiji su gosti Jugosloveni bili.³⁹⁶ Nakon oproštajne posete J. B. Titu 12. septembra, Šandor Kurimski je napustio Beograd, ostavši u prijatnoj uspomeni kod svojih jugoslovenskih saradnika.³⁹⁷

Početkom oktobra Imre Horvat, novi ministar inostranih poslova Mađarske, obavestio je poslanika Soldatića da je postignut dogovor o podizanju poslanstava u rang

³⁹⁴ *Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-311b, pov. br. 412302. *Telegram Soldatića Vidiću*, 29. jul 1956.

³⁹⁵ *Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-314b, pov. br. 412228. *Zabeleška o razgovoru Državnog sekretara druga Koče Popovića s mađjarskim poslanikom S. Kurimski-m, 30 jula 1956.*

³⁹⁶ *Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-311 I, pov. br. 413878. *Zabeleška o razgovoru državnog potsekretara za inostrane poslove druga Dobrivoja Vidića sa mađjarskim poslanikom g. S. Kurimski-m dana 25. avgusta 1956 godine*

³⁹⁷ AJ, 837, KPR I-3-a Mađ. *Beleška u vezi oproštajne posete Pretsedniku Republike poslanika NR Mađarske S. Kurimskog, 30. avgust 1956.* D. Vidić je na kraju ove beleške, savetujući da se odlazećem poslaniku uruči neki mali oproštajni dar, dopisao da se «Kurimski uglavnom dobro lično odnosio prema nama», odnosno Jugoslovenima. *Isto.*

ambasada, da što pre treba objaviti kominike o tome i da je F. Minih spreman da ode u Beograd kao ambasador pre najavljenog dolaska mađarske partijske delegacije.³⁹⁸

U pratnji savetnika J. Kutija i još nekoliko predstavnika svoje diplomatske misije Ferenc Minih, prvi mađarski ambasador u FNRJ, predao je akreditivna pisma Josipu Brozu Titu 11. oktobra 1956, izrazivši veliko zadovoljstvo što je upućen u Beograd.³⁹⁹

Početak iste nedelje, 8. oktobra 1956. Dalibor Soldatić je dobio instrukcije od Dobrivoja Vidić da najavi svoj odlazak mađarskim vlastima i zatraži agreman za ambasadora Jovu Kapičića. Soldatića su očekivali u Beogradu oko 25. oktobra, te je on odmah počeo sa oprostajnim posetama. Pošto je 18. oktobra dobio agreman, J. Kapičić je prema planu trebalo da se pojavi u Budimpešti početkom novembra. Započete oproštajne posete, prekinute izbijanjem ustanka, Dalibor Soldatić je nastavio početkom decembra 1956. godine.⁴⁰⁰

Mađarsko rukovodstvo je zvaničan odgovor na pismo od 19. jula čekalo skoro dva meseca. Drugoj strani se nije žurilo. Mada su pozitivne promene u mađarskoj politici prema Jugoslaviji bile sve vidljivije, na Jugoslaviju se još uvek gledalo sa blokovskih pozicija sa tendencijom da se ona uvuče u socijalistički blok. Druga ozbiljna zamerka mađarskom rukovodstvu odnosila se na izbegavanje da javno saopšti istinu o jugoslovenskoj ulozi u borbi protiv staljinizma.⁴⁰¹ Konačno je 11. septembra 1956. na adresu Centralnog komiteta PMT stigao dugo iščekivan odgovor CK SKJ. Predlog da se odrede predstavnici Partije mađarskih trudenika i Saveza komunista Jugoslavije koji će povesti razgovore o aktuelnim pitanjima i daljoj partijskoj saradnji je prihvaćen, ali pozivajući se na prezauletost državnim obavezama Jugosloveni su ponudili viđenje u drugoj polovini oktobra, ili u novembru.⁴⁰²

U ime CK MPT u pismu od 20. septembra odgovorio je Ištvan Kovač i preuzeo, zajedno sa Francem Leskošekom sa jugoslovenske strane, ugovaranje datuma posete. Zbog situacije, koja se nikako nije smirivala ni u Partiji ni u zemlji, Mađarima je bilo

³⁹⁸ DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-300, pov. br. 416253. *Telegram Soldatića Vidiću*, 3. jul 1956.

³⁹⁹ AJ, 837, KPR I-3-a Mađ. *Beleška o predaji akreditivnih pisama mađarskog poslanika Minih...*

⁴⁰⁰ DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-311a, pov. br. 417169 i pov. br. 420494. Prema rasporedu pravljenom u DSIP-u od 10. aprila 1956, odobrenom od strane ministra K. Popovića, bilo je planirano da se D. Soldatić vrati u DSIP i postavi za šefa protokola, a J. Kapičić je trebalo da ide u Sofiju. Na osnovu promenjenih okolnosti donete su pola godine kasnije drugačije odluke. *Isto*, PA 1956, f. 2, str. pov. br. 107.

⁴⁰¹ AJ, 507, XI-75/IV-81. *Jugoslovensko-mađarski odnosi*, 12. oktobar 1956.

⁴⁰² AJ, 507, IX-75/I-1-67.

jako važno da što pre dođe do susreta sa jugoslovenskim komunistima. Zakazani datum dolaska mađarske partijske delegacije u Beograd, 15. oktobar, bio najraniji ponuđeni jugoslovenski termin.⁴⁰³

Istovremeno, dok se ugovarao datum posete, odvijalo se i dvonedeljno druženje J. B. Tita i N. Hruščova, započeto u Jugoslaviji 19. i nastavljeno na Krimu 27. septembra 1956. godine.⁴⁰⁴ Neformalni razgovori dvojice državnika, često u prisustvu njihovih najbližih saradnika, imali su za cilj da rasprave nesuglasice u jugoslovensko-sovjetskim odnosima o kojima se uveliko pričalo i pisalo na Zapadu, nakon što se saznalo za pismo CK KPSS upućeno komunističkim partijama posle potpisivanja Moskovske deklaracije. Okosnica diskusije je bilo pitanje ideološkog jedinstva socijalističkog sveta i odnosa unutar socijalističkog lagersa u koji je N. Hruščov nastojao da vrati Jugoslaviju. Ali, ono što su Sovjeti videli kao razmenu mišljenja među «bratskim» komparijama, Jugosloveni su doživljavali kao diktat Moskve. Tu nije bilo puno prostora za približavanje stavova, a pogotovo nikako za postizanje sovjetsko-jugoslovenskog ideološkog jedinstva, na čemu je N. Hruščov insistirao.⁴⁰⁵

O Mađarskoj se tokom tih razgovora u Jugoslaviji nije pričalo ništa više nego o drugim zemljama Istočnog bloka. Navodeći primere različitih jugoslovensko-sovjetskih stavova na konkretna dešavanja u lageru, J. B. Tito je pomenuo Nađev slučaj. Smatrao je da su Sovjeti bili preoštri prema njemu. «A Nađu treba pomoći, ne treba zbog reakcionera u Mađarskoj kočiti ceo demokratski razvitak u toj zemlji.», bilo je Titovo stanovište. Na Hruščovljevu primedbu da Jugoslovenima, kako je čuo, ne odgovara ni E. Gere, Josip Broz je uzvratio da Gere «ni manje ni više od Rakošija» nije napadao jugoslovensko rukovodstvo, ali je ono ipak, kao što se zna, prihvatilo saradnju sa PMT.⁴⁰⁶

Ne znajući za dogovor od avgusta, kada je Hruščov praktično uslovio svoj «odmor» u Jugoslaviji uzvratnom Titovom posetom Krimu, javnost je bila iznenađena zajedničkim odlaskom dvojice državnika u Jaltu. Prema svedočenju jugoslovenskog ambasadora u Sojvetskom Savezu, Veljka Mićunovića, tako je i J. B. Tito bio zatečen

⁴⁰³ AJ, 507, IX-75/II-16; (*Top secret*) *Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956*, 1995, str. 117-119.

⁴⁰⁴ V. Mićunović, *Moskovske godine 1956-1958*, str. 134, 137.

⁴⁰⁵ AJ, 837, KPR I-3-a Mađ. *Zabeleška na večeri kod druga Tita u čast Hruščova*. (19. septembar 1956.)

⁴⁰⁶ *Isto*, str. 4, 11.

pojavom E. Gereu u Hruščovljevoj kući, 30. septembra 1956.⁴⁰⁷ U svetskoj štampi, za koju Titovo mišljenje o E. Gereu nije bila tajna, pojavljivanje prvog sekretara PMT je pripisano nameri N. Hruščova da reguliše odnose između Beograda i Budimpešte, ubrza susret partijskih delegacija i obeshrabri Nađeve pristalice, koje su se otvoreno hvalile jugoslovenskom podrškom. Dan nakon susreta i razgovora J. B. Tita i E. Gereu mađarski radio je objavio da je učinjen prvi korak ka bližoj saradnji SKJ i PMT.⁴⁰⁸ Jugoslavija je opet stavljena pred svršen čin, kao u julu. U depeši upućenoj D. Vidiću 13. oktobra 1956. V. Mićunović je bio pod utiskom ogromnog interesovanja koje je i dalje trajalo među inostranim predstavnicima u Moskvi za sovjetsko-jugoslovenske susrete i razgovore i u Jugoslaviji i na Krimu, i posebno ga je iznenadila važnost koju su pridavali Gereovom pojavljivanju, uvereni da je to bilo isplanirano sa Jugoslavijom.⁴⁰⁹

Na plenarnoj sednici Centralnog komiteta PMT, održanoj 11. oktobra 1956, pre diskusije o povratku I Nađa u Partiju i razmatranja unutrašnje situacije, I Gere je podneo izveštaj o razgovorima između J. B. Tita i N. Hruščova na Krimu. Prema njegovim informacijama Josip Broz je smatrao da nema nerešenih ideoloških i političkih pitanja između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, dok je Nikita Hruščov bio uveren da razlike postoje i naveo nekoliko primera u korist svog stava: pisanje jugoslovenske štampe, mešanje u unutrašnje stvari IE zemalja, konkretno navodeći I. Nađa, i izbegavanje Jugoslovena da priznaju da je svet podeljen u dva suprotna tabora. Tito je diplomatski odgovorio dobro poznatom frazom da je štampa u Jugoslaviji slobodna i da sam često nije zadovoljan komentarima, da slučaj I. Nađa smatra unutrašnjim pitanjem Mađarske i da on lično Jugoslaviju vidi kao članicu «familije velikog socijalističkog lagera».⁴¹⁰ Gereova interpretacija razgovora, ili konkretan jugoslovenki izvor, može se dovesti u pitanje, jer je iz drugih izvora poznato da Tito, bar u razgovoru sa Hruščovim nije voleo da upotrebljava reč lager.

⁴⁰⁷ V. Mićunović, *Moskovske godine 1956-1958*, str. 123, 141.

⁴⁰⁸ AJ, 112, *Bilten Tanjuga*, vesti inostranih agencija, 1. oktobar 1956, 07.00.

⁴⁰⁹ *Isto*, 507, IX, 119/I-79. *Depeše Veljka Mićunovića Dobrivoju Vidiću o aktuelnim političkim zbivanjima u SSSR*, 13. X 1956. Još pre kinskog susreta Tita i Gereu, u razgovoru sa savetnikom sovjetske ambasade u Budimpešti V. V. Astafjev, vođenim 21. avgusta 1956, član Politbiroa PMT Đerđ Marošán je nekoliko puta istakao da je mađarsko rukovodstvo svesno koliko je za poboljšanje mađarsko-jugoslovenskih odnosa učinjeno odlascima Mikojna i Hruščova u Beograd. *Советский Союз и венгерский кризис...*, str. 275.

⁴¹⁰ AJ, 507, IX-75/II-76. Beleške o prilikama u Mađarskoj, str. 6-7. Izvor «Pal», 15. X 1956.

Osim pomenute sindikalne delegacije predvođene Josipom Hrnčvićem, koja je boravila u Mađarskoj sredinom avgusta, Budimpeštu je sredinom septembra posetila i delegacija jugoslovenskih pravnika. Uoči izbijanja pobune, od 9. do 16. oktobra 1956, na poziv Ekonomskog instituta Akademije nauka u glavnom gradu Mađarske boravio je i Vlajko Begović, direktor Instituta za međunarodnu politiku i privredu, koji je održao jedno veoma posećeno predavanje o socijalističkom privrednom sistemu sa osvrtom na jugoslovenski primer. Svi pomenuti jugoslovenski predstavnici su posebno obasipani pažnjom od strane svojih domaćina i imali su priliku da obiđu različite institucije, pravosudne organe, univerzitete, preduzeća i fabrička postrojenja. Omogućeno im je da razgovaraju sa različitim ljudima među kojima su mnogi pokazivali živo interesovanje za Jugoslaviju i otvoreno pričali o savremenim mađarskim problemima. Na osnovu izveštaja koje su podneli nadležnima po povratku, može se iz meseca u mesec pratiti intenziviranje političkog pokreta, koji je eskalirao u oktobarsku pobunu.⁴¹¹

Najpoznatiji političar među mađarskim gostima u Jugoslaviji u istom periodu bio je Zoltan Vaš, predsednik Zadružnog saveza Mađarske i član CK PMT. Boraveći u Beogradu sredinom septembra kao čelnik delegacije zadrugara, Z. Vaš je u Centralnom komitetu SKJ zamolio da mu se organizuje sastanak sa Veljkom Vlahovićem. Dvočasovni razgovor sa starim poznanikom iz omladinske Komunističke internacionale Z. Vaš je započeo pohvalama na račun organizovanosti i efikasnosti jugoslovenske poljoprivrede, ali je vrlo brzo prešao na političku situaciju u Mađarskoj, nazvavši je kompromisnom. Smatrao je da E. Gere neće moći da se održi na vlasti. Sa puno detalja opisivao je napetost u Centralnom komitetu i među nižim partijskim članstvom. Imre Nađ je nesporno najpopularnija ličnost u Mađarskoj, konstatovao je Z. Vaš, ali je još bilo puno natezanja oko njegovog povratka u Partiju, jer nije hteo da izvrši samokritiku. Ni ekonomska situacija nije bila ništa bolja.⁴¹²

Na Veljka Vlahovića je poseban utisak ostavilo sa koliko je simpatija Zoltan Vaš govorio o Jugoslaviji. I u narodu i u Partiji postojala je velika želja za unapređenjem

⁴¹¹ Vidi: AJ, 507, IX, 75/I-1-67. *Zapisnik sa sastanka Komisije za međunarodne veze SSRNJ od 18. VIII 1956.* Izveštaj druga Hrnčevića o poseti delegacije SSRNJ Mađarskoj; isto, 130-642. *Izveštaj o radu delegacije jugoslovenskih pravnika u Mađarskoj od 14 do 22 septembra 1956 g.* podneo Aleksandar Goldštajn; isto, 507, IX, 75/III-44. *Izveštaj o putu Vlajka Begovića u Budimpeštu od 9. do 16. X 1956.*

⁴¹² AJ, 507, IX, 75/I-1-67. *Zabeleška o razgovoru sa Zoltanom Vašom, predsednikom Zadružnog saveza Mađarske, članom CK i bivšim članom Politbiroa, -17.IX.1956.* (u potpisu Veljko Vlahović – prim. K. K.)

međudržavnih i međupartijskih odnosa sa susedom. U CK PMT je dugo čekanje na odgovor CK SKJ izazvalo veliku zabrinutost. Mnogi članovi CK PMT su to protumačili jugoslovesnkim nepoverenjem prema E. Gereu. Koliko god V. Vlahović pokušavao da razuveri Z. Vaša, obojici je bilo jasno da je baš to razlog dugog jugoslovenskog ćutanja. Rastali su se u nadi Z. Vaša da će pojačati kontakte, odnosno, da će Jugoslavija pružiti Mađarskoj tako «dragocenu i preko potrebnu» pomoć.⁴¹³

Informacije koje su dobijene od Zoltana Vaša potvrđene su i iz drugih izvora. U opširnom izveštaju o PMT, sastavljenom u jugoslovenskoj ambasadi u Budimpešti radi upoznavanja sa situacijom uoči dolaska partijske delegacije u Beograd, ističe se snažan uticaj Jugoslavije na pomeranja unutar mađarske KP. Jugoslovenski primer je, prema mišljenju D. Soldatića, uticao kako na partijske snage koje su se borile za demokratizaciju, tako i na njihove protivnike. Progresivne snage se nisu demoralisale posle pada Nađeve vlade dobrim delom i zbog pobede jugoslovenske principijelne i nezavisne politike istaknute u Beogradskoj i Moskovskoj deklaraciji. I Maćaš Rakoši, iako protivnik ovakvih tendencija, morao je s vremena na vreme da čini ustupke u tom pravcu, a pod rukovodstvom E. Gere ovo je još više došlo do izražaja. Manifestacioni karakter unapređenja jugoslovensko-mađarskih odnosa od jula 1956. trebalo je da afirmiše E. Gere na unutrašnjem planu. Ishod borbe koja se vodi u PMT i proces oslobađanja od sovjetskog tutorstva zavisioće ne samo od stava sovjetskog rukovodstva prema Mađarskoj, već i od daljeg razvoja jugoslovensko-sovjetskih odnosa i odnosa Jugoslavije sa ostalim IE zemljama, konstatovao je Dalibor Soldatić.⁴¹⁴

U nastavku izveštaja izdvojene su dve grupacije mađarskih komunista, jedine prema mišljenju poslanika, koje su imale jasno određenu političku i privrednu koncepciju i čija je međusobna saradnja bila poželjna. Njih su predvodili Janoš Kadar i Imre Nađ. Dok je J. Kadar imao veliki ugled među radnicima, I. Nađ je bio bio vrlo popularan u širokim masama, među seljaštvom i partijskom inteligencijom. Nađeva koncepcija uloge Partije u društvu i njenih zadataka bila je daleko šira od Kadarove i definisana je prema jugoslovenskom primeru. Prema predviđanju poslanika Soldatića, Nađev povratak u

⁴¹³ *Isto*. Pošto je u saopštenju o Rakošijevoj ostavci navedeno da boluje od hipertoniije, u Mađarskoj je napravljen vic da nije hipertoniija u pitanju, već hipertitonija, uveselio je Z. Vaš V. Vlahovića na kraju razgovora. *Isto*.

⁴¹⁴ DA MSP, PA 1956, f. 2, str. pov. br. 345. *Izveštaj o razvitku i situaciji u Partiji mađarskih trudbenika poslije XX kongresa KPSS* (poslato 10. oktobra 1956.), str. 4-5.

Partiju, koji je već bio izvestan, uneće «više živosti, pogotovo što će poslušni sledbenici sovjetske politike imati za partnera čoveka sa vlastitim mišljenjem i kritičkim pogledima, koji uz to uživa veliku podršku javnog mnjenja».⁴¹⁵

Istog dana kada je izveštaj poslat, Politbiro PMT je imao sastanak sa I. Nađem. Prema jugoslovenskom izvoru, razgovor je vođen u vrlo prijateljskom tonu. Dogovoreno je da se Nađevo pismo upućeno Centralnom komitetu PMT, u kojem je izrazio podršku Julskoj rezoluciji i tražio razgovor sa Politbiroom i samokritiku rukovodstva, uz manje izmene objavi. Imre Nađ je iz diskusije na ovom sastanku stekao utisak da se E. Gere iz nedavne posete Moskvi vratio sa zadatkom da nastavi proces demokratizacije u Mađarskoj i proces zblizavanja sa Jugoslavijom.⁴¹⁶ Nađevo pismo je istovremeno sa odlukom partijskih organa o njegovom vraćanju u Partiju objavljeno u *Sabad nepu* 14. oktobra 1956. godine.⁴¹⁷

Posle zvanične sahrane Lasla Rajka i njegovih drugova, koje je u pogrebnoj povorci 6. oktobra ispratilo oko 100.000 ljudi, Imre Nađ je pojačao svoju političku delatnost, kao što je Jurij Andropov primetio.⁴¹⁸ U tome mu je podršku pružao Petefi krug, ponovo aktivan od 19. septembra, posle pauze od dva i po meseca, kao i brojne studentske organizacije.⁴¹⁹

Sve lošiju situaciju u zemlji E. Gere je potpuno podredio poseti Beogradu, nadajući se da će približavanjem Titu ublažiti neraspoloženje javnog mnjenja prema sebi. Uveče, 12. oktobra 1956. pozvao je D. Soldatića i zamolio ga za hitnu intervenciju u Beogradu. Da li u toku predstojeće posete mogu da razgovaraju i o međudržavnim pitanjima? Sastav mađarske delegacije to omogućuje, jer su u nju uključeni Andraš

⁴¹⁵ *Isto*, str. 15.

⁴¹⁶ AJ, 507, IX, 75/II-76. *Beleške o prilikama u Mađarskoj* (depeša od 12. oktobra 1956). Pregovori sa I. Nađem u vezi sa njegovim vraćanjem u Partiju datiraju od početka septembra. Erne Gere i Janoš Kadar su pojedinačno vodili razgovor sa njim, ali bez rezultata. Imre Nađ nije pristajao na jednostranu samokritiku. Predlagao je da razmotri svoje greške, ukoliko i rukovodstvo Partije učini isto. Centralnom komitetu se dva puta u tom periodu obratio pismom, prvi put 7. septembra i drugi put 4. oktobra. Drugo pismo je objavljeno u štampi. Više o pregovorima sa Nađem u beleškama J. Andropova v. *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, str. 254-286. U međuvremenu, 17. septembra 1956. održana je skupština Saveza mađarskih pisaca, koja se pretvorila u demonstraciju široke podrške I. Nađu. DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-314a, pov. br. 415657. *Zabeleška sa Skupštine Saveza mađarskih pisaca održane 17 septembra t.g. kojoj je na poziv Organizacionog odbora skupštine prisustvovao sekretar Milenko Milovanov.*

⁴¹⁷ *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, str. 285, nap. br. 2.

⁴¹⁸ *Isto*, str. 309. Prema saznanjima D. Soldatića, Rajkova supruga nije htela da dođe na sahranu, ali ju je I. Nađ nagovorio i među prvima joj prišao na sahrani i izjavio saučešće. AJ, 507, IX, 75/II-76. *Beleške o prilikama u Mađarskoj* (depeša Soldatića od 8. oktobra 1956).

⁴¹⁹ Više v. A. Стыкалин, *Прерванная революция.*, str. 106-112.

Hegediš, predsednik, i Antal Apro, potpredsednik vlade. Sledeće pitanje se odnosilo na sastav jugoslovenske delegacije. Interesovalo ga je sa kime će razgovarati i molio je da im se dostave imena. Poslednje pitanje se odnosilo na dužinu boravka u Jugoslaviji, jer je trebalo da se organizuje povratak i odredi datum zasedanja mađarske skupštine. Da li se Beograd slaže da mađarska delegacija ostane u poseti šest, sedam dana? Erne Gere je molio da mu se hitno odgovori na ova tri pitanja. Krenuće vozom uveče, 14. oktobra i u Beograd će stići 15. oktobra u 9.00 ujutro, poručio je na kraju.⁴²⁰

Četrdeset osam sati pre polaska za Beograd šef mađarske delegacije nije znao odgovore na osnovna pitanja, o čemu će razgovarati, sa kime i koliko dugo će ostati u Jugoslaviji. Manifestacioni karakter posete mađarske partijske delegacije bio je potpuno očigledan, ali čak ni na tom, površinskom nivou ova poseta nije ispunila očekivanja aktuelnog mađarskog rukovodstva.

3. 3. 1. Nastavak ekonomskih pregovora i dalja privredna saradnja

Tri nedelje nakon što je prekinula pregovore vezane za finansijska potraživanja, jugoslovenska vlada je 15. oktobra 1955. uputila mađarskoj vladi notu. Izrazivši žaljenje zbog toka septembarskih pregovora i spremnost za njihovo obnavljanje, jugoslovenska strana je definisala zahteve, čije je ispunjenje tražila bez diskusije, jer se radilo o obavezama proisteklim iz međunarodnih i međusobnih ugovora. U pitanju su bila potraživanja Narodne banke FNRJ od mađarske Narodne banke i potraživanja jugoslovenskih preduzeća i ustanova, u ukupnom iznosu od 21.299.807 \$US, kako je u noti precizno navedeno, i ispunjenje reparacionih obaveza.⁴²¹

Predajući notu J. Boldockom, ministru spoljnih poslova Mađarske, Dalibor Soldatić je izjavio da je njegova vlada posle neuspelih pregovora, shvatila da problem jugoslovenskih finansijskih potraživanja nije moguće rešiti odjednom i u celini, već da treba postepeno rešavati pojedinačna pitanja. Janoš Boldocki je pozdravio jugoslovensku inicijativu i nekoliko puta naglasio da Mađarska priznaje svoje obaveze, kako prema

⁴²⁰ DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-322, pov. br. 416817. *Soldatićev telegram Centralnom komitetu SKJ, veljku Vlahoviću, 12. X 1956.*

⁴²¹ DA MSP, PA 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 41816.

Narodnoj banci FNRJ i preduzećima, tako i svoje reparacione obaveze. Mađarima, takođe, odgovara rešavanje pojedinačnih pitanja i svakako žele sve da ih reše, ali im je potrebno vreme. Janoš Boldocki je pokušao da objasni mađarsku polaznu tačku u pregovorima, pomenuvši otpisivanje jednog dela reparacionog duga, ali je to ispalo vrlo konfuzno. Iz jednočasovnog razgovora vođenog u prijateljskoj atmosferi poslanik je stekao utisak da je ministar dobio instrukcije da ne zaoštrava situaciju i da se Mađari plaše da se problemi iz finansijskog sektora ne preliju i na ostale segmente mađarsko-jugoslovenskih odnosa.⁴²²

Na iznenađenje Dalibora Soldatića, dva dana kasnije u neformalnom razgovoru sa E. Šikom, ispostavilo se da je došlo do nesporazuma između njega i J. Boldockog. Prema Šikovom objašnjenju ministar je razumeo da su Jugosloveni tražili nastavak pregovora po tačkama u kojima su oni zapravo zahtevali izvršenje obaveza i tek kada je nota prevedena shvatili su o čemu se radi. Daliboru Soldatiću je bilo jasno da je u pitanju povlačenje priznanja dugova prema Jugoslaviji. Izrazio je svoje čuđenje E. Šiku, jer je u posetu ministru kao zvanični prevodilac išao i sekretar Marko Žigmund. Na Soldatićevo insistiranje razgovor se vodio na srpskom i mađarskom upravo da bi se izbegao bilo kakav nesporazum i za vreme posete nije bilo nikakve naznake u tom pravcu.⁴²³

Nakon što je ministar J. Boldocki brzopleto priznao jugoslovenska potraživanja, ministarstvu spoljnih poslova je bilo potrebo neko vreme da ispita kakve mogućnosti ispunjenja Mađarska ima. Konačno je 11. novembra 1955. usledio odgovor. Mađarska vlada je priznala dugove koji potiču iz ranijih trgovinskih ugovora, ali u vezi sa reparacijama molila je jugoslovensku vladu da joj oprostí deo duga, kao što su to učinili Sovjetski Savez i Čehoslovačka i kao što je Jugoslavija oprostila najveći deo reparacionih dugova Bugarskoj. Istovremeno je molila i da vlada FNRJ prizna mađarska potraživanja. Predlagala je da na ime poravnjanja isplati ukupnu sumu od 72 miliona dolara, 21 milion na ime trgovinskog duga i 51 milion na konto reparacija. Isplata bi se vršila narednih

⁴²² Isto, PA 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 414522. Zabilješka o razgovoru Poslanika D. Soldatića sa Ministrom inostranih poslova N. R. Madjarske, J. Boldoczki-em, dne 15 oktobra 1955.

⁴²³ Isto, PA 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 414522. Zabilješka o razgovoru poslanika D. Soldatića sa dr. Endre Sik-om, pomoćnikom ministra inostranih poslova N.R. Madjarske, dne 17 oktobra 1955, na cocktailsu kod poslanika SAD, C. Ravndala, prilikom boravka deseterice članova Američkog Kongresa u Budimpešti.

deset godina u jednakim robnim delovima. Na iznetim osnovama mađarska vlada je predložila i obnovu pregovora.⁴²⁴

Ova ponuda je daleko nadmašila poslednju septembarsku, kada su mađarski pregovarači za ukupnu isplatu ponudili 45 miliona dolara, ali još uvek Jugoslovenima nije bila zadovoljavajuća. Uzimajući u obzir poslednju mađarsku notu, Ekonomsko odeljenje DSIP FNRJ je u toku novembra ponovo preračunalo jugoslovenska potraživanja. U podnetom izveštaju savetovano je da Jugoslavija ne odustane od naplate minimalne kamate i odštete zbog neizvršavanja sporazuma. Na pregovorima u septembru Jugoslavija je potraživala 226 miliona dolara. U međuvremenu, zbog teške situacije u kojoj se nalazila mađarska privreda, prihvatila je umanjenje reparacionog duga za jednu trećinu i umanjenje obeštećenja, te je prepolovila svoja potraživanja i svela ih na 110 miliona.⁴²⁵ Ova suma je Jugoslaviji bila prihvarljiva, ali je u pregovorima, da bi podigla mađarsku ponudu, opet krenula od znatno veće sume.

U drugoj polovini novembra Mađari su se interesovali kod Dalibora Soldatića kako je primljena poslednja nota. Lajoš Ač izrazio je nadu da će jugoslovenska strana prihvatiti pregovore, smatrajući da je ponuđenih 72 miliona \$US predstavljalo solidnu startnu poziciju, na osnovu čega je poslanik zaključio da svota koju su Mađari ponudili ne predstavlja njihovu poslednju reč.⁴²⁶

Odgovor na mađarsku notu od 11. novembra, predat je Š. Kurimskom 9. decembra 1955. godine, nakon što je D. Soldatić 5. decembra usmeno saopštio odluku jugoslovenske vlade mađarskom MIP-a. Vlada FNRJ je priznala da je mađarska ponuda bila značajan korak napred u pronalaženju rešenja i prihvatila je predlog o nastavku pregovora, ali je, pozivajući se na važnost pitanja i znatne razlike u pogledima, predložila da se pre formalnih pregovora delegacija, što pre sastanu predstavnici dve vlade i prodiskutuju sporne tačke. U uzvratnoj mađarskoj noti, koja je istog dana, 9. decembra,

⁴²⁴ *Isto*, PA 1955, f. 37, Mađ-330, pov. br. 415226. Kopije prevoda mađarske note nose dva datuma, 11. i 12. novembar 1955.

⁴²⁵ *Isto*, PA 1956, f. 53, Mađ-118, pov. br. 41816. *Naša potraživanja od Mađarske*, 17. novembar 1955, J. Djurović (u potpisu).

⁴²⁶ *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 415365. *Depeša Poslanstva od 19.XI.55*.

predata Poslanstvu FNRJ u Budimpešti, prihvaćeni su preliminarni razgovori, određeni predstavnici i ponuđeni datum i mesto sastanka, 15. decembar u Beogradu.⁴²⁷

Iako se obema stranama žurilo, Jugoslavija nije tehnički bila sprema da u tako kratkom roku započne nastavak finansijskih pregovora. Osim toga, u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove su smatrali da prethodni razgovori ne treba da se vode na nivou vlada, odnosno da članovi delegacija treba da budu niže rangirani stručnjaci i da samim razgovorima ne treba davati nikakav publicitet. Smatrali su da bi to bilo korisno za obe strane. Konačno je krajem godine Nenad Popović, državni savetnik u DSIP, izabran da zastupa jugoslovenske interese zajedno sa kolegom Jevremom Đurovićem, te je mađarskoj strani javljeno da će posle 3. januara 1956, kad god domaćinima bude odgovaralo jugoslovenski pregovarački tim odmah krenuti u Budimpeštu.⁴²⁸

Preliminarni razgovori, vođeni od 8. januara 1956. u Budimpešti, vrlo brzo su propali i delegacija se pre predviđenog roka od 20 dana vratila u Beograd. Jugoslavija je smanjila zahtevani iznos od septembra 1955. na 150 miliona dolara sa rokom isplate od 7 godina, stavljajući u izgled mogućnost smanjenja i ove sume u slučaju skraćanja roka isplate. Insistirajući na svojim privrednim poteškoćama i ogromnom dugu koji je vraćala Švajcarskoj, Belgiji, Čehoslovačkoj i Sovjetskom Savezu, mađarska strana se čvrsto držala ponuđenih 72 miliona za 7 do 10 godina. Jugoslavija nikako nije mogla da prihvati takvu ponudu, ne toliko zbog visine iznosa, koliko zbog toga što su mađarski predstavnici pokazivali bezpredmetnost diskusije na tu temu. Ispavnost jugoslovenskog stava da se pregovorima ne daje publicitet time je potvrđena.⁴²⁹

Februar i prva polovina marta 1956. prošli su bez ikakvog međusobnog jugoslovensko-mađarskog razmatranja finansijskog problema, koji je mučio obe države. U martovskom izveštaju o ekonomskim odnosima Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama u poglavlju posvećenom Mađarskoj analitičari Državnog sekretarijata za

⁴²⁷ *Isto*, Nota Vlade FNRJ Vladi NRM od 9. decembra 1955; *isto*, pov. br. 416690. *Zabeleška o razgovoru načelnika odeljenja druga Dragojla Djurića sa mađjarskim poslanikom u Beogradu Kurimskim, na dan 9 decembra 1955 godine*; *isto*, PA 1955, f. 37, Mađ-334, pov. br. 417193. Verbalna nota Vlade NRM Vladi FNRJ od 9. decembra 1955; MOL XIX-J-1-j 4 Kül. Gazdasági tárgyalások 1955-1956 009764/1955 Szóbeli jegyzék, 1955 december 9.

⁴²⁸ DA MSP, PA 1955, f. 37, Mađ-334, pov. br. 417587. *Depeša Poslanstva od 29.12.55*; AJ, 130-624, 7.1.1956.

⁴²⁹ *Isto*, PA 1956, f. 53, Mađ-118, pov. br. 41816. *Depeša V. Mićunovića ambasadama IE zemalja, 28.1.1956*; MOL XIX-J-1-j 4 Kül. Gazdasági tárgyalások 1955-1956 009764/ 1956 A magyar-jugoszlav gazdasági tárgyalások, 1956. febr. 3.; Rosta László feljegyzése 1956. febr. 6.

inostrane poslove su konstatovali da robna razmena za 1956. još nije ugovorena, a kao glavni razlog navedena su nerešena finansijska pitanja između suseda. Međutim, postojao je tračak nade, jer je u toku bilo ispitivanje mogućnosti pronalaženja rešenja diplomatskim putem i izražena je nada da će se uskoro pristupiti i zvaničnim pregovorima sa Mađarima, što je konačno otvaralo put za potpisivanje Sporazuma o potraživanjima, Protokola o robnoj razmeni, Sporazuma o tehničkoj saradnji i drugim ekonomskim aranžmanima.⁴³⁰

Optimizam zabeležen u pomenutom izveštaju odnosio se na razgovor vođen 16. marta 1956. između Maćaša Rakošija, prvog sekretara PMT, i jugoslovenskog poslanika Dalibora Soldatića. Pošto je M. Rakoši sastanak sa D. Soldatićem tražio po povratku iz Moskve, može se pretpostaviti da su sovjetski drugovi imali uticaj na ovo viđenje, pogotovo što su bili upoznati sa propalim preliminarnim pregovorima u januaru.⁴³¹ Izrazi žaljenja što se mađarsko-jugoslovenski odnosi ne razvijaju brže i nabrojanje raznih mogućnosti ekonomske saradnje među susedima poslužili su M. Rakošiju kao uvod u problem jugoslovenskih finansijskih potraživanja. Prvi sekretar PMT je dugo objašnjavao razloge zbog kojih nisu mogli da povećaju sumu od 72 miliona \$US (obavezno, teškoće u privredi izazvane lošim upravljanjem Nađeve vlade i prezaduženost), a onda je tražio Soldatićevo izjašnjenje o tome. Jugoslovenski poslanik je bio spreman za diskusiju. Sledeći instrukcije svoje vlade, izneo je dobro poznat jugoslovenski stav i, pošto se u mađarskom pristupu problemu ništa nije promenilo, nije ni pomenuo vladin predlog za nastavak razgovora u Beogradu. Naglasio je da za jugoslovensku stranu nije prihvatljivo traženje ustupaka, a da pri tom druga strana ostane na svojim starim pozicijama, te i razgovor koji vode neće biti dobro prihvaćen u Beogradu. Tek kada mađarska strana učini «ozbiljan napor u povišenju globalne svote» mogla bi da očekuje od Jugoslavije sniženje ranijih zahteva. Dalibor Soldatić nije bio zaniteresovan da sluša poznata objašnjenja strukture mađarskog predloga od 72 miliona, napomenuvši da u toj strukturi

⁴³⁰ DA MSP, PA 1956, f. 67, R-710, pov. br. 422959. *Ekonomski odnosi FNRJ sa istočnoevropskim zemljama*, 26. III 1956, str. 7.

⁴³¹ *Isto*, PA 1956, f. 53, Mađ-118, pov. br. 41816. *Depeša Poslanstva od 23.I.1956.*

nedostaje deo vezan za opravdane jugoslovenske zahteve za obeštećenje i da bi tu mogla da dođe do izražaja mađarska dobra volja za pronalaženjem rešenja.⁴³²

Pošto je D. Soldatić potvrdio jugoslovensko odbijanje mađarskog predloga ponuđene sume od novembra 1955, M. Rakoši je predložio novi susret za dve nedelje. U međuvremenu, naglasio je, trebalo bi da se konsultuje sa članovima Politbiroa, a voleo bi da razgovara i sa S. V. Tempom. D. Soldatić je imao utisak da duža pauza treba da pokaže kako Mađari čine krajnje napore u pokušaju da pronađu adekvatno rešenje, ali je i sumnjao u mogućnost većih ustupaka sa njihove strane.⁴³³

Krajem marta poslanik je bio pod pritiskom svog ministarstva da zatraži novi razgovor sa M. Rakošijem. U razgovoru sa A. Hegedišem u Varšavi S.V. Tempo je obećao da će Jugoslavija izaći sa kompromisnim predlogom, ali i da će to biti poslednji jugoslovenski predlog, 80 miliona \$US i najviše 5 godina otplate, sa maksimalnim ustupcima Mađarima u strukturi robe za isporuku. Ova ponuda se zasnivala na Tempovoj proceni da druga strana neće ponuditi više od 74 miliona dolara.⁴³⁴ Dalibor Soldatić je smatrao da inicijativu treba prepustiti mađarskoj strani. Prema njegovim informacijama Mađari su imali urađen elaborat na 84,5 miliona \$US na 5 godina, a usmeno su operisali i većom sumom. Zbog toga je predlagao da se sačeka Rakošijev poziv.⁴³⁵ I bio je u pravu. U Rakošijevo ime mu se sledećeg dana, 30. marta, obratio E. Šik i ponudio 80 do 82 miliona dolara na 8, odnosno 10 godina otplate u zavisnosti od povoljnosti strukture. Poslanik je prihvatio ponuđenu sumu kao osnovu za dalje pregovore, ali rok je smatrao neprihvatljivim. Dalibor Soldatić se pokazao kao veoma dobra pregovarač. Dan kasnije, opet napominjući da ne treba brzo popuštati, tražio je dozvolu od svog ministarstva da

⁴³² *Isto*, PA 1956, f. 53, Mađ-118, pov. br. 41816. *Zabilješka o razgovoru poslanika D. Soldatića sa M. Rakosi-jem, I sekretarom PMT, dne 16 marta 1956 god. u prostorijama C. K. PMT. Razgovoru prisustvovao načelnik MIP-a P. Rubin, koji je ponekad prevodio, jer se razgovor većinom vodio direktno na engleskom.*

⁴³³ *Isto*. Svetozar Vukmanović Tempo je tih dana boravio u Varšavi predvodeći jugoslovensku delegaciju na sahrani Boleslava Bjeruta, prvog sekretara poljske KP. Mačas Rakoši se verovatno nadao da će uspeti da zadrži Tempa na razgovoru, kad bude na proputovanju kroz Mađarsku. Tempo u svojim memoarima piše samo o susretu sa N. Hruščovim u Varšavi. Ne pominje A. Hegediša, iako je tamo sa njim razgovarao o jugoslovenskim finansijskim potraživanjima. Vidi S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, Knj. 4, 1982, str. 183-187.

⁴³⁴ DA MSP, PA 1956, f. 53, Mađ-118, pov. br. 41816. Depeša D. Vidića Poslanstvu u Budimpešti, 27. III 1956.

⁴³⁵ *Isto*, Soldatićeva depeša DSIP-u, 29. III 1956.

kroz nekoliko dana E. Šiku iznese kao poslednji jugoslovenski predlog 85 miliona dolara na 5 godina.⁴³⁶

Cirkularnim pismom od 13. aprila 1956. državni podsekretar DSIP Srđan Prica obavestio je jugoslovenska diplomatska predstavništva u Istočnoj Evropi da je sa Mađarskom, naglasio je diplomatskim putem, postignuta principijelna saglasnost o ukupnoj sumi od 85 miliona \$US. Ovu sumu Mađarska treba da isplati Jugoslaviji na osnovu kliringa, reparacija i naknade štete zbog neispunjenih ugovora, čime bi se likvidirale ekonomske i finansijske obaveze nastale do 31. decembra 1954. Pošto je jugoslovenska strana najavila maksimalnu susretljivost u pogledu strukture robe, rok isporuke od 5 godina je Mađarima izgledao prihvatljiv, te je dogovoreno da se što pre nastave pregovori u Beogradu, na istom nivou kao u septembru 1955. godine.⁴³⁷

Obostrana želja da se pitanje finansijskih potraživanja skine sa dnevnog reda došla je do izražaja u brzini postignutog sporazuma o nastavku pregovora, zakazanih za 18. april 1956. Pregovori su otpočeli sa danom zakašnjenja, 19. aprila, sa malim izmenama u sastavu pregovaračkih delegacija u odnosu na septembar. Jugoslovensku delegaciju je i ovaj put predvodio Mijalko Todorović, a mađarsku Karolj Olt, ministar finansija. Predviđalo se da će trajati oko dve nedelje.⁴³⁸

U sastavu mađarske delegacije u Beogradu je boravio i stari jugoslovenski znanac Endre Šik, koji nije skrivao svoje oduševljenje samim tokom pregovora i postignutim rezultatima. U razgovoru sa S. Pricom, koga je tek upoznao i na koga je ostavio vrlo prijatan utisak, E. Šik je 10. maja najavio skorašnji kraj pregovora, jer je do tada oko svih krupnijih pitanja već bio postignut dogovor.⁴³⁹

U isto vreme Poslanstvu u Budimpešti je stiglo obaveštenje iz ministarstva da je na osnovu diskusije povodom obe reparacione liste do 9. maja usaglašeno 53 miliona dolara, uglavnom drumski saobraćaj, poljoprivredne mašine, lučka postrojenja,

⁴³⁶ *Isto*, Soldatićeva depeša DSIP-u, 31. III 1956.

⁴³⁷ *Isto*, PA 1956, f. 53, Mađ-334a, pov. br. 45667.

⁴³⁸ AJ, 130-624. Dopisi DSIP-a SIV-u od 16. i 23. aprila 1956.

⁴³⁹ DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-314b, pov. br. 47210. *Zabeleška o razgovoru Državnog potsekretara S. Price sa g. Šik-om, predsednikom Dunavske komisije, na ručku 10 maja 1956 g.* Međutim, nisu svi bili zadovoljni izglednim rešenjem jugoslovensko-mađarskog finansijskog spora. Protivnici Rakošijeve politike u Mađarskoj smatrali su da je jugoslovensko popuštanje u finansijskim potraživanjima otvorena podrška Rakošiju. *Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-333, pov. br. 46528. Depeša M. Milatovića DSIP-u o razgovoru sa mađarskim ambasadorom u Poljskoj Z. Santom, Varšava, 28. april 1956.

elektrotehnika i potrošna roba. U cilju bržeg pronalaženja rešenja za sporna pitanja Mijalko Todorović je svom mađarskom kolegi K. Oltu predložio smanjenje potraživanja u okviru železničkog saobraćaja, sa 20 miliona na 15 milona \$US, a ostatak u iznosu od 17 miliona bi bio raspoređen na prvenstveno na drumski saograćaj i razne stavke koje su Mađari predložili (elektrotehnika, hemikalije, šivaće mašine, motocikli itd.). Motorni vozovi i putnički vagoni ispostavilo se da su najproblematičniji, odnosno roba do koje su obe strane najviše držale. Karolj Olt je za železnički saobraćaj nudio samo 5 miliona dolara. Sve preko ponuđene sume zahtevalo je produženje roka isporuke i konsultovanje sa Budimpeštom. Bilo je zatezanja i oko utvrđivanja cene proizvoda. Mađarska strana je insistirala na zadržavanju cena iz 1956. svih pet godina, naravno, cena važećih u istočnoevropskim zemljama.⁴⁴⁰

U narednih dvadeset dana pronađeno je rešenje za preostala sporna pitanja. *Sporazum o regulisanju nerešenih finansiskih i privrednih pitanja između Feredativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Madjarske sa Poverljivim protokolom* i listama robe potpisan je u Beogradu 29. maja 1956. i stupio je na snagu danom potpisivanja. U ukupno tri kratka člana *Sporazuma* definisana je suština: prema članu 1 stav 1 strane ugovornice u svoje ime, ime svojih pravnih lica i državljana smatraju uzajamno namirenim sva potraživanja nastala do 1. januara 1955, sa izuzecima navedenim u stavu 2 član 1 (prava, potraživanja i zahtevi jugoslovenskih i mađarskih državljana prema državljanima druge strane iz privatno-pravnih odnosa, potraživanja i obaveze državljana jedne strane ugovornice stalno naseljenih na teritoriji druge strane, koja potiču iz privatno-pravnih odnosa prema pravnim licima sa sedištem na toj teritoriji i književna i umetnička autorska prava i potraživanja). U članu 2 *Sporazuma* definisan je saldo uzajamnih potraživanja, 85 miliona \$US u korist Jugoslavije. Mađarska se obavezala da u roku od 5 godina isporuči Jugoslaviji robu u navedenom iznosu, po cenama iz 1956. godine, počevši od 1. juna. Predviđeno je i osnivanje mešovite komisije koja će nadgledati izvršenje isporuka. Jednom rečenicom u članu 3 određen je datum stupanja *Sporazuma* na snagu, odmah.⁴⁴¹

⁴⁴⁰ *Isto*, PA 1956, f. 53, Mađ-334a, pov. br. 48374.

⁴⁴¹ *Isto*, PA 1956, f. 53, Mađ-331, pov. br. 423270; (*Top secret*) *Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956. Dokumentumok*, 1995, str. 56-63.

Posebним dokumentom obe vlade su se obavezale da ispitaju mogućnost denacionalizacije manjih kuća i zemljišnih poseda, koji nisu stavljeni pod javnu upravu, a koje su vlasnici države u posedu direktno ili preko nekog člana porodice. U slučaju da im ta imovina ostane u vlasništvu podlezala bi odredbama imovine stranaca.⁴⁴²

Poverljivim protokolom, znatno dužim od *Sporazuma*, razrešene su sve nedoumice koje su se javljale u toku pregovaranja. Precizirani su sporazumi i ugovori na čijim osnovama su bila bazirana uzajamna potraživanja. Određen rok od tri meseca za početak pregovora o restituciji kulturnih dobara i pregovora o dospelim i očekivanim pravima na penziju i rente iz socijalnog osiguranja državljana dveju zemalja. Utvrđeno je šta se podrazumeva pod «sadašnjim cenama» iz člana 2 *Sporazuma*: za robu koja je bila predmet jugoslovensko-mađarske trgovine od 1. januara 1955. do 29. maja 1956. uzeće se cena iz poslednjeg kupoprodajnog ugovora, a kod ostale robe će se računati srednja svetska cena na dan potpisivanja *Sporazuma*. Prema predviđenom tempu isplate u prvom petogodišnjem periodu, od potpisivanja *Sporazuma* do 31. decembra 1957. trebalo je da se isporuči roba u vrednosti četvrtine ukupne sume, 22.069.500 \$US, a u petoj, poslednjoj godini, od 1. januara 1961. do 30. juna 1961, u vrednosti od 8.372.000 US dolara.⁴⁴³ Predviđeno je da Mešovitu komisiju čine po tri člana sa svake strane. Precizirane su njene nadležnosti vezane za uslove isporuke, izradu poslovnika, regulisanje spornih pitanja, kao i načini rešavanja sporova ukoliko se u komisiji ne postigne dogovor, te niz drugih pitanja vezanih za isporuku.⁴⁴⁴

Protokol i robna lista smatrani su sastavnim delovima *Sporazuma*, ali za razliku od *Protokola*, lista nije proglašena poverljivom i zainteresovana preduzeća su mogla da imaju uvid u nju. Prema *Strukturi i dinamici isporuke robe po Sporazumu o regulisanju nerešenih finansijskih i privrednih pitanja između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Mađarske*, zvaničnom nazivu robne lista, utvrđena je isporuka železničkih voznih sredstava (kompletni petodelni vozovi, lokomotive, putnička kola, spavaća kola i rezervni delovi) u vrednosti od 12.000.000 \$US, što je predstavljalo znatan ustupak mađarskoj strani. Drugu veliku stavku činila su drumska vozila u

⁴⁴² DA MSP, PA 1956, f. 53, Mađ-331, pov. br. 423270.

⁴⁴³ Na osnovu *Sporazuma* od 29. maja 1956. Mađarska je u potpunosti izvršila svoje obaveze prema Jugoslaviji u julu 1964. godine. *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I*, Београд, 2016, стр. 203.

⁴⁴⁴ DA MSP, PA 1956, f. 53, Mađ-331, pov. br. 423270.

vrednosti od 15.605.000 \$US, a ostatak do 85.000.000 \$US je raspoređen na poljoprivredne i građevinske mašine, opremu za pomorska i rečna pristaništa, železničke signalne uređaje, elektrotehniku, razne aparate i mašine za domaćinstva i drugu robu.⁴⁴⁵

Prema *Sporazumu o regulisanju nerešenih finansiskih i privrednih pitanja* u toku juna 1956. formirana je šestočlana Mešovita jugoslovensko-mađarska komisija sa sedištem u Budimpešti, koja je 2. jula počela zasedanje. Njena efikasnost je odmah došla do izražaja. Do 16. jula bila su sastavljena i usvojena sva dokumenta predviđena za rad komisije: *Poslovnik Mešovite jugoslovensko-mađarske komisije*, *Opšti uslovi isporuka robe po Sporazumu o regulisanju nerešenih finansiskih i privrednih pitanja* i *Pravila stručne arbitražne komisije*. Već sredinom jula 1956. Mešovita komisija je bila spreman za sprovođenje *Sporazuma*.⁴⁴⁶

Regulisanjem jugoslovenskih finansijskih potraživanja stvoreni su uslovi za širu ekonomsku saradnju. Istog dana, 29. maja zaključen je i Sporazum o naučno-tehničkoj saradnji. Odmah se pristupilo i izradi Sporazuma o robnoj razmeni za 1956/57. godinu. U toku pregovora o regulisanju finansijskih potraživanja mađarski predstavnici su izrazili želju da isporuke po toj osnovi ne idu na štetu redovne robne razmene, koju su nameravali da prošire, što je i postignuto prilikom utvrđivanja robne liste. *Sporazumom o robnoj razmeni*, potpisanim 21. juna, za period od juna 1956. do kraja decembra 1957, predviđena je razmena robe u ukupnoj vrednosti blizu 40 miliona dolara. U odnosu na prethodni sporazum, ovim je postignuto povećanje prometa za 65%, a i struktura robnih lista je bila povoljnija za Jugoslaviju nego ranije. Naime, u želji da obezbede uvoz na prvom mestu drvne rezane građe i ogrevnog drveta, pirita, olova i sirovog gipsa, Mađari su pristali na sve što je traženo sa jugoslovenske strane, azotna đubriva, sumporna kiselina, šećer, uljarice, plinski ugalj. Dogovorena razmena je, prema jugoslovenskim procenama, imala daleko više izgleda da bude ostvarena u odnosu na razmenu iz prethodne godine, koja je polovično realizovana.⁴⁴⁷

Prilikom pregovora o robnoj razmeni mađarska vlada je predložila da se povedu opšti pregovori o proširenju privredne saradnje, što je dovelo do potpisivanja *Protokola o*

⁴⁴⁵ *Isto*.

⁴⁴⁶ *Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-330 I, pov. br. 410170; AJ, 130-624, 130-68-968, 130-68-973, 130-68-989.

⁴⁴⁷ DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-320, pov. br. 423710; *isto*, PA, 1956, f. 3, str. pov. br. 161; AJ, 130-66-403.

pregovorima o proširenju privredne saradnje između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Mađarske 19. septembra 1956. godine. Protokolom su definisane opšte smernice za dalji razvitak ekonomskih odnosa u domenu robnog i platnog prometa, industrijske izgradnje, transporta, elektroenergetike i turizma. Istovremeno su potpisani i posebni aranžmani između Jugobanke i Mađarske banke za spoljnu trgovinu, jugoslovenske elektrozaednice i mađarskog Ministarstva za elektroprivredu i između predstavnika transportnih ustanova.⁴⁴⁸ Predstavnicima raznih jugoslovenskih i mađarskih privrednih društava postlali su česti putnici na relaciji Budimpešta - Beograd i Beograd – Budimpešta. Pravljeni su planovi o povezivanju dalekovodima hidroenergetskih sistema, o izvozu struje iz Jugoslavije u Mađarsku na osnovu mađarskog učešća u izgradnji jugoslovenskih hidrocentrala, o sprovođenju multilateralnih aranžmana i zajedničkih akcija sa Kinom, o mađarskom opremanju luke u Rijeci u visini od 5 miliona dolara, što bi se platilo tranzitom, o saradnji u korišćenju rudnika...⁴⁴⁹

Tokom svih ovih privrednih pregovaranja jugoslovenskoj strani je bilo očigledno da je velika zainteresovanost Mađarske za proširenje ekonomske saradnje bila i politički motivisana.⁴⁵⁰

3. 3. 2. Saradnja na polju kulture i sporta

Inicijativu za obnovu saradnje u oblasti kulture i sporta, Jugoslavija je, baš kao i na političkom planu, prepustila zemljama, koje su je 1948. izopštile. Predvođene Sovjetskim Savezom zemlje Istočne Evrope su prve značajnije korake u tom pravcu preduzele u drugoj polovini 1954. godine, mada je sportskih kontakata bilo i ranije. Kad se odlučila da pokrene inicijativu, Mađarska je, kao i Sovjetski Savez, Bugarska i Rumunija, odmah krenula sa saradnjom na široj osnovi, predloživši niz konkretnih susreta, gostovanja kulturno-umetničkih društava, pozorišnih trupa, orkestara. Bilo je

⁴⁴⁸ DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-320, pov. br. 423710; AJ, 130-73-891.

⁴⁴⁹ *Isto*, PA 1956, f. 52, Mađ-330, pov. br. 417077. *Beleška o jugoslovensko-mađarskoj privrednoj saradnji, 17. X. 1956.*

⁴⁵⁰ AJ, 507, IX-75/IV-81.

primetno nastojanje da se grupne posete iskoriste u političke svrhe, davanjem velikog publiciteta pojedinim dešavanjima, uz prisustvo visokih državnih rukovodilaca.⁴⁵¹

Od oktobra 1954. kada je na mađarsku inicijativu sklopljen ugovor između mađarskog filmskog preduzeća i *Filmskih novosti* o razmeni filmskih žurnala, pokrenuta je kulturna saradnja na različitim nivoima. Poslanstvo u Budimpešti organizovalo je u decembru 1954. prikazivanje slovenačkog igranog film *Vesna* i dokumentarnog filma o Dubrovniku.⁴⁵² Posle nekoliko meseci mađarsko Poslanstvo u Beogradu je prikazalo mađarski film *Rakocije poručnik*. Tom prilikom ugovorena je razmena filmova. Dva jugoslovenska slikara su u februaru 1955. bili gosti slikara u Budimpešti. Mađari su inicirali i razmenu naučnih publikacija između odgovarajućih naučnih institucija. Izrazili su želju za prevođenjem jugoslovenske književnosti na mađarski jezik i molili da im se sastavi lista predloga. Gostovanja operskih pevača, mađarskih trupa na jugoslovenskim pozorišnim festivalima, gostovanje mađarskog državnog folklornog ansambla, razmena delatnika u kulturi i nauci radi upoznavanja i pronalaženja mogućnosti za dalju kulturnu saradnju, samo su neki od mađarskih predloga koji su neprestano stizali. Već u prvoj polovini 1955. Jugoslavija je bila sasvim zadovoljna stepenom dostignute kulturne saradnje sa istočnoevropskim zemljama, ali su se pojavili i prvi tehnički prolemi, nedostatak termina, prostora, nedostatak interesa kod jugoslovenskih umetnika⁴⁵³

Na jugoslovensku inicijativu je u poslednjem tromesečju 1954. došlo do nekoliko susreta jugoslovenskih i mađarskih sportista. U oktobru su na međunarodnom turniru šahista u Beogradu učestvovali i predstavnici Mađarske. Takođe u Beogradu u novembru 1954. gostovala je jedna mađarska stonoteniska ekipa. Istog meseca u glavnom gradu Jugoslavije boravio je i već svetski poznat fudbaler Ferenc Puškaš. Pružao je podršku Honvedu u prijateljskoj fudbalskoj utakmici protiv Partizana, održanoj 17. novembra.

⁴⁵¹ DA MSP, PA 1955, f. 4, str. pov. br. 186, str. 22.

⁴⁵² Veće je bilo vrlo uspešno. Oba filma su dobro primljena, a neki gledaoci su izrazili želju da Poslanstvo češće organizuje takva dešavanja, jer služe jugoslovensko-mađarskom upoznavanju i približavanju. *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 4138. *Zabilješka o razgovoru druga J. Hočevar-a sa dr. Ivanom Szücs-om, mađarskim državljaninom, advokatom – dana 20 decembra 1954 godine.*

⁴⁵³ *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Mađarska – Jugoslavija. Kulturna i naučna saradnja*, 10. maj 1955.

Revanš je odigran u aprilu sledeće godine u Budimpešti, kada je postignuta i načelna saglasnost da se ovi mečevi tradicionalno održavaju.⁴⁵⁴

Na mađarsku inicijativu u toku januara 1955. u Budimpešti su održane vaterpolo i košarkaške utakmice Honveda i Partizana i dogovorene uzvratne posete u toku godine. Razumljivo, obe strane su predlagale susrete i takmičenja u sportovima u kojima su se mogle nadati pristojnim rezultatima. Zbog toga su mnogi predlozi odbijani, među njima i jugoslovenski predlog za takmičenje Honveda i Partizana, u šahu, odbojci, tenisu, stonom tenisu i hokeju.⁴⁵⁵

Iako je deklarativno bila otvorena za svaku vrstu saradnje, Jugoslavija je dosledno odbijala sva grupna gostovanja, smatrajući da ih druga strana može iskoristiti za političku propagandu. Sve vreme je insistirala na razvijanju saradnje kroz direktne kontakte između zainteresovanih ustanova kulture i sportskih organizacija i na sklapanju pojedinačnih ugovora.⁴⁵⁶

Ministarstvo inostranih poslova Mađarske je službenim putem 9. jula 1955. predložilo sklapanje kulturne konvencije.⁴⁵⁷ U isto vreme podnelo je niz dugih predloga: razmena stalnih dopisnika između novinskih agencija Mađarske i Jugoslavije, zaključenje sporazuma o razmeni materijala i vesti između Mađarskog telegrafskog ureda i TANJUG-a, uspostavljanje veza između radiostanica u cilju razmene programa i drugih materijala, organizovanje izložbe srednjovekovnih fresaka Jugoslavije, koja je već uspešno gostovala na Zapadu, u Budimpešti.⁴⁵⁸ Iako je jugoslovenski poslanik odmah obavestio svoje ministarstvo o ovim predlozima, tek krajem avgusta 1955. je dobio instrukcije u vezi sa njima. Saglasivši se u načelu da se sva pitanja iz domena kulturne saradnje ugovorno regulišu, Državni sekretarijat za inostrane poslove je sklapanje

⁴⁵⁴ *Isto. Mađarska – Jugoslavija. Sportska saradnja*, 10. maj 1955. Partizan je pobedio 3:2, iako su u prvom poluvremenu gosti vodili sa dva gola razlike. Prema izveštajičima, po teškom, blatnjavom terenu Honved je potpuno nadigran. I mađarska štampa je istakla odličnu igru Partizana, dobar prijem u Beogradu i značaj koji je ovaj događaj imao za razvoj sportskih veza dve susedne zemalje. *Борба*, 18. и 20. НОВЕМБАР 1954.

⁴⁵⁵ DA MSP, PA 1955, f. 36, Mađ-321, pov. br. 18056. *Mađarska – Jugoslavija. Sportska saradnja*, 10. maj 1955.

⁴⁵⁶ *Isto*, PA 1955, f. 4, str. pov. br. 186, str. 22.

⁴⁵⁷ *Isto*, PA 1955, f. 37, Mađ-341, pov. br. 49503. *Poslanstvo FNRJ u Mađarskoj Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom*, 14.VII.1955.

⁴⁵⁸ *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 49342. *Poslanstvo FNRJ u Mađarskoj DSIP-u*, 11 jula 1955.

sporazuma odložio za kasnije pod izgovorom da bi trebalo još malo dopustiti odvijanje kulturne saradnje, a onda stečeno iskustvo iskoristiti u pregovorima o konvenciji.⁴⁵⁹

Od početka 1955. godine preko mađarskog Ministarstva inostranih poslova i Poslanstva u Budimpešti činjeni su koraci ka povezivanju Instituta za međunarodne kulturne veze NR Mađarske i jugoslovenske Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, ali, osim razmene predloga i mišljenja preko pomenutih posrednika, nije bilo pomaka. U junu i julu 1955. se razmatrala mogućnost razmene grupe radnika u kulturi, predstavnika akademija nauka, univerziteta, udruženja književnika, novinara, likovnih umetnika, muzičara, kako bi se razmotrila pitanja saradnje u svim ovim oblastima.⁴⁶⁰ Ni godinu dana kasnije ova ideja nije realizovana.

U instrukcijama Državnog sekretarijata za inostrane poslove vezanim za indirektno odbijanje sklapanja ugovora, D. Soldatiću je naloženo da u mađarskom Ministarstvu inostranih poslova insistira na neposrednoj saradnji između Instituta za međunarodne kulturne veze NR Mađarske i jugoslovenske Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, čime bi se, navodno, skratilo vreme pregovaranja i ne bi se opterećivali diplomatski kanali.⁴⁶¹ Pre izvršenja ovih naloga Dalibor Soldatić je sastavio listu mađarskih predloga u domenu kulture od početka normalizacije. Prema evidenciji u Poslanstvu, od 16 predloga jugoslovenska strana je odgovorila na svega dva (razmena dopisnika novinskih agencija i razmena materijala radio stanica). Još jedan predlog je odbijen, gostovanje Miroslava Čangalovića u Operi, ali pošto je za njegovo gostovanje postojalo veliko interesovanje u budimpeštanskim umetničkim krugovima, poslanik je molio da se ovo pitanje još jednom razmotri.⁴⁶² Soldatićevo pismo Ministarstvu je ostalo bez efekta. Peter Rubin, predstavnik mađarskog Ministarstva inostranih poslova, je u potpunosti prihvatio obrazloženje jugoslovenske odluke o odbijanju potpisivanja kulturne konvencije, kad ju je konačno Dalibor Soldatić izneo, 17. septembra 1955. godine.⁴⁶³

⁴⁵⁹ *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-300, pov. br. 411390. *Prvo odeljenje DSIP Poslanstvu FNRJ u Budimpešti*, 26 avg. 1955.

⁴⁶⁰ *Isto*, PA 1955, f. 37, Mađ-341, pov. br. 49503. *Poslanstvo FNRJ u Mađarskoj Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom*, 14.VII.1955.

⁴⁶¹ *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-300, pov. br. 411390. *Prvo odeljenje DSIP Poslanstvu FNRJ u Budimpešti*, 26 avg. 1955.

⁴⁶² *Isto*, PA 1955, f. 37, Mađ-334, pov. br. 416839. *Poslanstvo FNRJ u Mađarskoj DSIP-u*, 5. IX. 1955.

⁴⁶³ *Isto*, PA 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 412889. *Zabilješka o razgovoru poslanika D. Soldatića s načelnikom II. Odeljenja mađarskog Ministarstva inostranih poslova*, P. Rubin-om, dne 17.IX.1955.

U godišnjem izveštaju o propagandnom radu Poslanstva u 1955. godini konstatovano je da je jugoslovensku propagandnu aktivnost u mnogome otežavao stav prema pojedinim mađarskim predlozima u vezi sa saradanjem u domenu kulture. Neodgovaranje na predloge stvaralo je ozbiljnu prepreku jugoslovenskoj propagandnoj delatnosti, jer su time bili blokirani mnogi kontakti. Kad je u pitanju neposredna propaganda M. Žigmund i D. Soldatić, sastavljači izveštaja, zaključili su da je situacija na početku 1956. znatno povoljnija nego prethodne godine: jugoslovenske publikacije su mogle nesmetano cirkulisati, mogli su se puštati filmovi, organizovati izložbe. I za posrednu propagandu, koja je podrazumevala plasiranje informacija o Jugoslaviji kroz mađarske medije, konstatovano je poboljšanje situacije. Zbog toga je Poslanstvo kao glavni propagandni zadatak u 1956. postavilo što potpunije informisanje mađarske javnosti o jugoslovenskim prilikama. U svrhu ispunjenja tog zadatka, Marko Žigmund i Dalibor Soldatić su izneli i neke konkretne predloge (korišćenje listova i časopisa mađarske manjine u Jugoslaviji, korišćenje mađarskih izdanja jugoslovenskih izdavača, uvođenje dve emisije nedeljno na mađarskom jeziku u novosadski radio program, prikazivanje većeg broja filmova, izdavanje biltena od strane Poslanstva itd.), ali su podržali i ranije mađarske, apelujući na svoje Ministarstvo da ih prihvati.⁴⁶⁴

Jugoslovenski stav, zauzet u toku 1954. godine, da se bez političkih promena u Mađarskoj i generalne promene njenog stava prema Jugoslaviji ne može ići u dalju normalizaciju odnosa, kočio je i saradnju u oblasti kulture. U junu 1956. najveći broj mađarskih predloga je još uvek bio otvoren. Početkom tog meseca, pretresajući nerešena pitanja u odnosima dveju zemalja, Dobrivoje Vidić je za mnoga pitanja iz oblasti kulture dao inicijativu da se pristupi njihovom rešavanju, što je upućivalo na ublažavanje do tada važećeg jugoslovenskog stava posle uspešno završenih finansijskih pregovora. Komisija za kulturne veze sa inostranstvom je angažovana da razmotri mogućnost stvaranja plana za kulturnu razmenu koja bi se sa Mađarskom mogla ostvariti do kraja godine. Prepušteno joj je takođe ugovaranje razmene i gostovanja pozorišnih ansambala i pojedinačnih umetnika, kao i rad na uspostavljanju saradnje sa Mađarskom akademijom nauka. Mađarska akademija je još u novembru 1955. tražila kontakt sa istovetnim

⁴⁶⁴ *Isto*, PA 1956, f. 53, Mađ-370, pov. br. 43591. *Izveštaj o propagandom radu Poslanstva u 1955*, 9. mart 1956.

ustanovama u Jugoslaviji, ali je i ova kao i svaka druga inicijativa severnog suseda mesecima ignorisana. Konačno je prihvaćena i mađarska inicijativa u vezi sa razmenom materijala i vesti između TANJUG-a i Mađarske telegrafске agencije i razmena stalnih dopisnika između ovih agencija. Ponovo je postala aktuelna i saradnja između radio stanica, koja je ranije odobrena, ali nije realizovana. Aktuelizovano je niz drugih pitanja i predloga i zahtevano da što pre budu uzeta u razmatranje, među njima kulturna konvencija i razmena kulturnih delegacija na višem nivou.⁴⁶⁵

Među ostalim dobrim vestima vezanim za nastavak jugoslovensko-mađarske saradnje Dalibor Soldatić je 20. juna 1956. informisao E. Šika i o nekoliko povoljno rešenih mađarskih predloga u domenu kulturne razmene: između ostalog, ugovoreno gostovanje Jugoslovenskog dramskog pozorišta i gostovanje Zabavnog orkestra Radio Ljubljane u Budimpešti, poziv na Dubrovački i Splitski festival jednoj mađarskoj pozorišnoj i jednoj baletskoj trupi.⁴⁶⁶

Istog meseca Mađari su istupili sa nizom novih predloga: pozorište u Segedinu je želelo saradnju sa nekim jugoslovenskim pozorištem i postavljanje neke jugoslovenske opere, mađarski izdavači su se interesovali za prevođenje i objavljivanje jugoslovenskih autora i tražili preporuke, jedna izdavačka kuća je pripremala prevod romana Dobrice Ćosića *Daleko je sunce*.⁴⁶⁷

Polovinom jula 1956. dvojica mađarskih državljana su se obratili Poslanstvu u vezi sa obnavljanjem rada Mađarsko-jugoslovenskog društva. U razgovoru sa Milanom Georgijevićem izneli su motive za obnovu: kao simpatizeri Jugoslavije koji su ranije aktivno radili na jačanju mađarsko-jugoslovenskih veza i zbog toga posle 1948. bili proganjani i hapšeni, ponovnim aktiviranjem u ovom društvu želeli su punu rehabilitaciju. Među inicijatorima akcije pomenuli su i Gezu Lošoncija, Nađevog bliskog saradnika i sekretara Društva do 1949. godine. Raspitivali su se za jugoslovenski stav prema ovoj akciji i za pomoć u propagandnom materijalu. Prvi sekretar Poslanstva zastupao je stav da situacija u Mađarskoj još uvek nije pogodna za obnovu jednog takvog

⁴⁶⁵ Isto, PA 1956, f. 52, Mađ-321, pov. br. 423271. Zabeleška sa sastanka održanog 11 juna 1956 godine kod Državnog potsekretara D. Vidića, po pitanju odnosa Jugoslavija – Mađarska.

⁴⁶⁶ Isto, PA 1956, f. 52, Mađ-300 I, pov. br. 410169. Zabilješka o razgovoru poslanika D. Soldatića sa Dr.E.Sikom, I zamjenikom ministra inostr. poslova, dana 20. juna 1956 god.

⁴⁶⁷ Isto, PA 1956, f. 53, Mađ-340, pov. br. 49262. Zabilješka o planovima Mađjara za kulturnu razmenu sa FNRJ, 12. jun 1956.

društva. Jugoslavija se neće priključiti akciji inicijatora, ali će svakako svoje materijale staviti na raspolaganje Društvu. Milan Georgijević je pretpostavljao da iza ove akcije stoji opoziciona grupacija unutar Partije mađarskih trudbenika, te da je ona motivisan idejom da preko Društva stvori novu tribinu za borbu protiv partijskog rukovodstva.⁴⁶⁸

Promena u vrhu mađarskog rukovodstva otvorila je put i široj saradnji na polju kulture, nauke i sporta. Posete umetnika, naučnika, razmene pozorišnih trupa, folklornih društava, sportskih ekipa od avgusta 1956. su se umnožavale. Mađarski Institut za kulturne veze sa inostranstvom je izradio i plan saradnje za 1957. u koji je konačno ušao i sastanak sa predstavnicima Komisije za kulturne veze sa inostranstvom.⁴⁶⁹

3. 4. Poseta mađarske državno-partijska delegacije

Nakon poziva E. Gereaa i intervencije D. Soldatića, sledećeg dana, 13. oktobra 1956. Komisija za međunarodne veze CK SKJ isplanirala je osmodnevni program boravka delegacije Partije mađarskih trudbenika, prijem na najvišem nivou, trodnevni razgovori u Beogradu i petodnevni obilazak Jugoslavije.⁴⁷⁰

U zoru, 15. oktobra 1956. mađarska delegacija je specijalnim vozom ušla u Jugoslaviju. Pored E. Gereaa, u njenom sastavu su bili Andraš Hegediš, predsednik vlade, Janoš Kadar, zamenik prvog sekretara PMT, Antal Apro, predsednik Patriotskog fronta, i Ištvan Kovač, član Politbiroa. U Subotici su ih u ime Centralnog komiteta SKJ između ostalih pozdravili Lazar Koliševski i Jovo Kapičić, budući ambasador u Budimpešti, koji su sve vreme boravka Mađara u Jugoslaviji ostali u njihovoj pratnji.⁴⁷¹

Posle nekoliko sati vožnje, na železničkoj stanici u Beogradu delegaciji je priređen doček uz najviše počasti, u prisustvu Aleksandra Rankovića, Svetozara Vukmanovića i ostalih jugoslovenskih zvaničnika. Po završetku ceremonije svi su se uputili u Beli dvor, gde ih je čekao Josip Broz Tito. U razgovoru vođenom tog dana, kao

⁴⁶⁸ Isto, PA 1956, f. 53, Mađ-345, pov. br. 415140. *Zabilješka iz razgovora I sekretara Georgijevića sa Csontos Andrasom i Szirmai Endre-om*, 13 jul 1956.

⁴⁶⁹ Isto, PA 1956, f. 52, Mađ-320, pov. br. 423602. *Odnosi Jugoslavija – Madjarska, 9 oktobar 1956 godine*

⁴⁷⁰ AJ, 507, IX, 75/I-1-67. *Program boravka delegacije Partije mađarskih trudbenika u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji od 15 do 22 oktobra 1956 godine.*

⁴⁷¹ Isto.

predstavnicima Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, pored pomenutih, učestvovali su i Moša Pijade, Ivan Gošnjak, Vladimir Bakarić, Lazar Koliševski, Dobrivoje Radosavljević i Dušan Petrović. U uvodnom izlaganju Josip Broz Tito je istakao veliki značaj susreta jugoslovenske i mađarske partijske delegacije posle mnogo godina prekida i pozvao na otvoren dijalog o postojećim međupartijskim problemima.⁴⁷²

Enre Gere se u svom govoru pozvao na pismo mađarskog Centralnog komiteta jugoslovenskom od 19. jula 1956, kojim je pokrenuta inicijativa za sastanak i u ime svoje Partije izjavio da su počeli da ispravljaju greške iz prošlosti, da su na tome proteklih meseci dosta uradili i da žele da učine još više kako bi se stvari potpuno sredile. U nastavku izlaganja je konstatovao da se državne veze dobro razvijaju, u tom pravcu idu i kulturne i sportske. Dobre partijske veze mogu samo pozitivno uticati na njihov razvoj u budućnosti. Pored partijskih, predložio je da se razgovara i o međudržavnim odnosima. Izrazio je želju za potpisivanjem ugovora o trgovinskim odnosima, sporazuma o dugoročnoj robnoj razmeni i potpisivanjem kulturne konvencije. Uvodni deo svog izlaganja završio je pozivom jugoslovenskim rukovodiocima, Vladi i Savezu komunista da posete Mađarsku.⁴⁷³

Predlozi E. Gerea su u načelu prihvaćeni uz napomenu J. B. Tita da bi o državnim problemima kasnije pregovarale odgovarajuće delegacije, te se prešlo na razgovor o problemima između dve partije. Mađarska strana je smatrala da treba održavati učestalije kontakte na partijskom nivou i tim putem razmatrati eventualne nesuglasice, a ne putem štampe. Ograđujući se da stavove iznete u jugoslovenskoj štampi ne smatraju zvaničnim, ipak način tretiranja nekih problema, kao u vezi sa Nađem ili Rakošijem, smatraju vidom pritiska na svoju partiju i mešanja u njihove unutrašnje poslove. Erne Gere je naveo još jedan negativan primer medijskog tretiranja problema, koje oni smatraju unutrašnjim, pitanje položaja Južnih Slovena u Mađarskoj. Priznao je greške učinjene prema njima, istakao pozitivne mere donete u poslednje vreme, kao i nameru da se to pitanje potpuno reguliše. Ali, naglasio je da je to interna stvar Mađarske i da ako postoje primedbe u bilo

⁴⁷² AJ, 507, IX, 75/I-1. *Beleška o razgovorima predstavnika Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije sa članovima delegacije Partije mađarskih radbenika*, 19 oktobar 1956. Na početku teksta kao datum razgovora pogrešno je naveden 10. oktobar, a ne 15. oktobar. Ova omaška se prenela i na druga dokumenta.

⁴⁷³ *Isto*.

kom smislu sa jugoslovenske strane, kao i da je obrnut slučaj, sve kritike, primedbe i predloge trebalo bi prijateljski saopštavati suprotnoj strani.⁴⁷⁴

Saglasivši se da međusobna kritika mora da se iznosi na način prihvatljiv za obe strane, J. B. Tito je podsetio na činjenicu da je poboljšanje jugoslovensko-mađarskih odnosa novijeg datuma, da se neke stvari dešavaju po inerciji i da treba vremena da se ostaci prošlosti uklone. Prihvatio je primedbe vezane za jugoslovensku štampu i istakao da odnosi između Partije mađarskih trudbenika i Saveza komunista Jugoslavije treba da se zasnivaju na principima Moskovske deklaracije, bez unutrašnjeg mešanja. S druge strane, dobronamerna kritika u krugu prijatelja uvek je dobrodošla.⁴⁷⁵

Za razliku od E. Gereea koji je govorio o konkretnim stvarima, J. Kadar je imao potrebu da podvuče značaj susreta partijskih delegacija Jugoslavije i Mađarske i stavi ga u širi okvir. Ublažavajući Gereev stav o štampi, prihvatio je primedbu Moše Pijade da stavovi izneti u *Borbi* i *Politici* nisu bili zvanični jugoslovenski stavovi, niti su Mađari mislili tako. Opozicija u Mađarskoj znala je to da iskoristi protiv Vlade, primetio je A. Hegedis, predlažući češću razmenu partijskih delegacija da bi imali više mogućnosti za razgovore. Aleksandar Ranković je bio mišljenja da se jugoslovenskoj strani moglo prigovoriti zbog načina izeštavanja o Nađu i Rakošiju. Ali, s druge strane, sa Rakošijem nikada ne bi došli u poziciju da ovako sede i razgovaraju, priznao je sekretar Izvršnog komiteta CK Saveza komunista Jugoslavije. Josip Broz je podvukao da Jugoslavija želi iskrenu normalizaciju odnosa sa svim zemljama narodne demokratije i odbija normalizaciju kao taktiku da bude uvučena u socijalistički lager, na šta mu je odgovorio Ištvan Kovač, razuveravajući jugoslovenske drugove u postojanje takve namere, već da sa mađarske strane ne postoji ništa drugo do želja da se izgrade iskreni odnosi sa «Savezom komunista Jugoslavije, jugoslovenskom državom i narodom». Kovač je, kao i

⁴⁷⁴ *Isto*. «Mi shvatamo da, kakav je položaj Južnih Slovena u Mađarskoj, nije svejedno jugoslovenskom narodu. U sličnom su položaju Mađari u Jugoslaviji. To je interna stvar Jugoslavije, ali mađarskom narodu nije svejedno kakav je položaj Mađara u Jugoslaviji.» *Isto*. E. Gere je ovde verovatno imao u vidu nedostatak u broju i nedovoljno obrazovanje nastavnika na mađarskoj jeziku u sredinama gde su Mađari u Jugoslaviji bili u većini. DA MSP, PA 1956, f. 53, Mađ-342, pov. br. 415172. Dopis Izvršno veća NR Srbije Sekretarijatu za prosvetu i kulturu FNRJ, 13. septembar 1956.

⁴⁷⁵ AJ, 507, IX, 75/I-1. *Beleška o razgovorima predstavnika Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije sa članovima delegacije Partije mađarskih trudbenika*, 19 oktobar 1956.

ostali članovi mađarske delegacije, izrazio zadovoljstvo dočekom i prijateljskim tonom u kojem su razgovori započeti.⁴⁷⁶

Prepodnevnu sesiju uglavnom su obeležili razgovori u vezi sa načinom tretiranja Mađarske u jugoslovenskoj štampi i na radiju. Posle pauze za ručak, u nastavku razgovora na mađarski predlog razmatrana su ekonomska pitanja. Na novu mađarsku inicijativu o proširenju ekonomske saradnje u industriji, saobraćaju, poljoprivredi i u drugim oblastima, Svetozar Vukmanović je odgovorio da Jugoslavija trenutno nema mogućnosti za investiranje u elektroenergiju, niti u bilo koji drugi privredni segment za koji su Mađari zainteresovani, a i proširenje robne razmene nije dolazilo u obzir pre 1958. godine.⁴⁷⁷

Iste večeri Erne Gere je na sastanku sa mađarskim novinarima izjavio da ne postoji nikakva razlika u mađarskim i jugoslovenskim pogledima, kao što nije postojala ni na Krimu, nasuprot pisanju jugoslovenskih listova.⁴⁷⁸

Sledeći dan, 16. oktobra, razgovori su nastavljeni u sedištu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. Članovi mađarske delegacije interesovali su se za način rukovođenja u partijskom i društvenom životu, kako se sprovodi državno rukovođenje, raspitivali se o jugoslovenski iskustvima u decentralizaciji i o izgradnji socijalizma na selu. Svetozar Vukmanović im je skrenuo pažnju da Jugosloveni ne žele da izvoze svoja iskustva, ali da su uvek spremni za konstruktivnu kritiku. Iskustva iz prakse, primenjena u Mađarskoj, u Jugoslaviji se nisu nisu pokazala odgovarajućim, tako da je u toku etapa razvitka u kojoj je glavni zadatak Saveza komunista da prati i analizira tendencije u društvenom upravljanju, da li su socijalističke ili ne.⁴⁷⁹

U sredu 17. oktobra u pratnji A. Rankovića, L. Koliševskog i V. Bakarića gosti su obišli Institut za atomska istraživanja u Vinči, gde ih je među ostalima pozdravio i Pavle Savić. Sudeći prema izveštaju specijalnog dopisnika *Sabad nepa*, bili su impresionirani kompleksom izgraženih objekata i brzinom razvoja jugoslovenske fizike, iako su domaćini naglašavali da je takav mađarski institut napredniji i sa dužom tradicijom.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ *Isto.*

⁴⁷⁷ *Isto.*

⁴⁷⁸ *Isto. Materijal o poseti delegacije Partije mađarskih trudenika od 15. do 22. oktobra 1956*, str. 2.

⁴⁷⁹ *Isto*, str. 93-94.

⁴⁸⁰ DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-322, pov. br. 417611. *Pisanje mađarske štampe o partiskim razgovorima u Beogradu.*

Posle ručka u Smederevu i povratka u Beograd, prihvaćen je mađarski predlog da se nastavi razgovor po grupama. Uoči zvaničnog prijema u mađarskoj Ambasadi i kasnog večernjeg odlaska za Sarajevo, u Centralnom komitetu SKJ nastavljani su neformalni razgovori. Članovi grupe za partijskih pitanja, I. Kovač, A. Apro i J. Kadar su sa grupom domaćina, koju je predvodio Dušan Petrović, razgovarali o ulozi Saveza komunista u jugoslovenskom društvu. Posebno su se u odboru za privredna pitanja sastali E. Gere i A. Hegediš sa S. V. Tempom, L. Koliševskim, D. Radosavljevićem, H. Brkićem i K. Gligorovim i tom prilikom su detaljnije upoznati sa strukturom jugoslovenskog planiranja u privredi.⁴⁸¹

U izjavi TANJUG-u od 17. oktobra Aleksandar Ranković je istakao da su razgovori vođeni u «prijateljskoj i otvorenoj atmosferi», te da je ovom posetom mađarske partijske delegacije posle osam godina obnovljena veza sa jugoslovenskim komunistima. Pored partijskih, razmatrani su i problemi u domenu državne i privredne saradnje. Mađari su izrazili želju da pošalju novu delegaciju koja bi se bolje upoznala sa ekonomskom politikom Jugoslavije i postojećim društvenim organizacijama. Istovremeno je najavio petodnevno putovanje delegacije po Jugoslaviji i završetak razgovora na Belju.⁴⁸²

Radi predstavljanja jugoslovenskog sistema radničkog samoupravljanja, domaćini su gostima iz Mađarske osmislili vrlo intenzivan obilazak preduzeća i fabrika u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji: Željezara u Zenici, Prvomajska u Zagrebu, luka u Rijeci. Sarajevo, Zenica, Zagreb, Rijeka, Ljubljana, Osijek su gradovi koje su imali priliku da posete pre povratka u Mađarsku. Puni pozitivnih utisaka vratili su se 22. oktobra na završne razgovore na Belju, gde ih je dočekala jugoslovenska strana predvođena Aleksandrom Rankovićem. U toku izrade zajedničkog saopštenja pokazale su se razlike u stavovima dve partije prisutne tokom svih sastanaka protekljih dana: mađarski predstavnici želeli su da naglase međudržavne probleme, dok su njihovi jugoslovenski domaćini pokušali da istaknu važnost jednakosti između država, partija i naroda i situaciju u međunarodnom radničkom pokretu posle Dvadesetog kongresa KP Sovjetskog Saveza. Posle dužeg usaglašavanja potpisan je zajednički kominike o

⁴⁸¹ *Isto*; AJ, 507, IX, 75/I-1-67. *Stenografske beleške razgovora koji je vodjen izmedju delegacije Partije mađarskih trudenika i pretstavnika Saveza komunista Jugoslavije na dan 17 oktobar 1956 godine u CK SKJ.*

⁴⁸² *Isto*, 112, TANJUG, 18. oktobar 1956, vesti u 7.00.

prijateljstvu i saradnji dve zemlje, istovremeno objavljen u Beogradu i Budimpešti 23. oktobra. Delegacije su se saglasile o potrebi za međusobnom saradnjom na osnovu poverenja, ravnopravnosti i nemešanja u unutrašnje poslove, a u interesu mira u svetu i obostrane izgradnje socijalizma. Iako je Savez komunista Jugoslavije prihvatio poziv da poseti Mađarsku, u zapadnim medijima je izražena sumnja da će Josip Broz Tito u bliskoj budućnosti ostvariti tu posetu.⁴⁸³

Uprkos obnovi međupartijskih odnosa, Gereova poseta Jugoslaviji nije impresionirala opoziciju unutar Partije mađarskih trudenika, kao ni celokupnu opoziciju u zemlji. Na dan njegovog povratka u Budimpeštu, 23. oktobra 1956. godine, počeo je mađarski ustanak.

⁴⁸³ DA MSP, PA 1956, f. 52, Mađ-322, pov. br. 417611. *Pisanje mađarske štampe o partiskim razgovorima u Beogradu*; AJ, 507, IX, 75/I-1 *Materijal o poseti delegacije Partije mađarskih trudenika od 15. do 22. oktobra 1956*, str. 95; *Isto*, 112, TANJUG, 24. oktobar 1956, vesti u 7.00.

4. Jugoslavija i mađarska kriza 1956.

Dolaskom delegacije Partije mađarskih trudbenika u Beograd i razgovorima vođenim na najvišem nivou sa predstavnicima Saveza komunista Jugoslavije konačno je postignuta puna normalizacija jugoslovensko-mađarskih odnosa, kao što je to isticano u savremenoj štampi i na jednoj i na drugoj strani. Poseta je, ipak, na prvom mestu imala demonstrativni karakter.

Članstvo mađarske Komunističke partije je već dovoljno daleko odmaklo u procesu destaljinizacije, da bi se stalo na spoljašnjim manifestacijama, poput smenjivanja jedne ličnosti, pa makar ona bila «najbolji učenik druga Staljina», ili sedenja E. Gereea, Rakošijevog prvog zamenika i naslednika, za istim stolom sa Josipom Brozom Titom, osobom koja je u sukobu sa J. V. Staljinom izašla kao pobednik. Mađarska partijska inteligencija je Dvadeseti kongres KP Sovjetskog Saveza protumačila kao podršku politici reformske vlade I. Nađa od 1953. godine. Posle smenjivanja M. Rakošija u julu 1956, u partijski vrh su vraćeni komunisti koji su bili u sukobu sa dotadašnjim liderom. Svečano sahranjivanje L. Rajka i drugova pogubljenih 1949. godine, pretvorilo se 6. oktobra 1956. u prvu veliku demonstraciju snage reformista: desetine hiljada ljudi u pogrebnoj povorci na ulicama Budimpešte sigurno je zastrašilo Ernea Gereea i celokupno rukovodstvo. Konačno je i Imre Nađ pod pritiskom članstva i vanpartijskih pristalica morao da bude vraćen u Partiju 13. oktobara 1956. godine.

Desetak dana kasnije, ne dočekavši toliko željene i prizivane reforme u industriji i poljoprivredi, mađarsko stanovništvo predvođeno studentima i inteligencijom i podržano od strane radnika i seljaka, podiglo se na ustanak u koji je zbog svog celokupnog dotadašnjeg angažovanja, bila uvučena i Jugoslavija.¹

¹ O jugoslovenskom faktoru u mađarskoj pobuni 1956. postoji bogata domaća i strana literatura. Vidi: Z. Ripp, *Belgrád és Moszkva között: A jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre -kérdés (1956 november - 1959 február)*, Budapest, 1994; L. Gibianski, «Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i mađarska revolucija 1956», *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2(1996), str. 151-170; Đ. Tripković, «Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa», *Istorija 20. veka*, 1(1997), str. 61-73; Lj. Dimić, «Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955-1956.», *Tokovi istorije*, 1-4(1998), str. 23-59; L. Gibianski, «Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj», *Jugoslavija v hladni vojni*, Ljubljana, Toronto, 2004, str. 229-247; J. Granville, «The Soviet-Yugoslav détente, Belgrade-Budapest relations, and the Hungarian Revolution (1955-56)», *Hungarian Studies Review*, 24, 1/2(1997), 15-63.; J. Granville, «Tito and the Nagy affair in 1956», *East European Quarterly*, 32, 1(1998), str. 23-55; J. Granville, «Hungary, 1956: the Yugoslav connection», *Europe-Asia Studies*, Vol. 50, 3(1998), str. 493-517; D. Bogetić, «Podsticaji i ograničenja na

4. 1. 1956. u Hladnom ratu i istoriji komunizma

Mark Mazover, nazivajući Evropu *Mračnim kontinentom*, u istoimenoj knjizi konstatuje da je «Istočna Evropa bila nesrećna laboratorija za sva tri ideološka eksperimenta u dvadesetom veku»: prvi, liberalno-demokratski, sproveden od strane pobednika Prvog svetskog rata i urušen u toku svetske ekonomske krize desetak godina kasnije; drugi, duplo kraći, Hitlerov novi poredak; i najduži, izum J. V. Staljina – narodne demokratije.² Dugovečnost poslednjeg eksperimenta u poređenju sa prethodnim pomenuti istoričar pripisuje inkluzivnosti komunističke ideologije, koja je ponudila socio-ekonomski preobražaj i modernizaciju tog dela Kontinenta. Na talasu ratnih pobeda Sovjetski Savez je preko lokalnih elita obezbedio kontrolu nad Istočnom Evropom, ali je industrijalizacija omogućila društveni razvoj koji je u narednim decenijama probio uske partijske okvire.³

Godina velikih iskušenja, 1956, zbog dešavanja unutar komunističkog sveta, kao i na evropskoj i svetskoj političkoj sceni, čini preketnicu u hladnoratovskom periodu. Demarkaciona linija, koja je razdvajala posleratni bipolarni svet na evropskom tlu, pokazala se daleko čvršćom nego što su to mogli da pretpostave politički akteri sa obe strane. Ni najvećim optimistima nije ostavljen ni tračak nade u mogućnost intervencije jednog sveta unutar granica drugog. S druge strane i najveći pesimisti su bili umireni: kapitalistička Zapadna Evropa i komunistička Istočna Evropa ostale su dva sveta do samouništenja komunizma.

putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956.», *Tokovi istorije*, 3-4(2005), str. 160-181; A. Stykalin, «Soviet-Yugoslav relations and the case of Imre Nagy», *Cold War History*, Vol. 5, No.1(February 2005), str. 3-22; A. C. Стыкалин, «Советско-югославские отношения и внутренне-политическая ситуация в Венгрии в условиях кризиса 1956 г.», *Spoljna politika Jugoslavije 1950-196.*, Beograd, 2008, str. 139-167; K. Kovačević, «Yugoslav-Hungarian Relations 1953-1956», *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945-1955 = Great Powers and Small Countries in Cold War 1945-1955*, Beograd, 2005, str.140-158; K. Ковачевић, «Југославија и мађарска криза 1956. године», *Југославија у хладном рату. Прилози истраживањима*, Beograd, 2010, str. 127-148; V. Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953-1958*, Beograd, 2013. Osim navedene literature, sve monografije koje u fokusu imaju mađarsku pobunu 1956. neizbežno se bave i jugoslovenskim pitanjem.

² M. Mazover, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, Beograd, 2011, str. 272.

³ *Isto*, str. 273-274.

Mnogi evropski intelektualci, levičari, završili su 1956. godinu konačnim raskidom sa *jednom iluzijom*, koja, kako je istakao francuski historičar François Fire, nije bila pratilac, već konstitutivni deo istorijata komunizma.⁴ Komunističke države su uspele da prevaziđu izazove destalinizacije, konsolidovale su snage i produžile opstanak za više od tri decenije. Jugoslavija nije bila izuzetak. Iako je sredinom pedesetih godina prošlog veka vlast Josipa Broza Tita bila stabilnija nego ikad do tada, jugoslovenski vođa je u jesen 1956. godine imao razloga za osećaj ugroženosti velikim naporom i umećem stečene, kako lične, tako i jedinstvene jugoslovenske pozicije u blokovski podeljenom svetu. Dramatičnost 1956. u komunističkom svetu ogledala se u istupanju Nikite Hruščova na Dvadesetom kongresu KP Sovjetskog Saveza, junskoj pobuni radnika u Poznanju, u poljskom i mađarskom oktobru.

Komunistički blok nije bio pošteđen nestabilnosti koja često prati otvaranje novih puteva, a proizvod je nesigurnosti i neblagovremenosti u donošenju ili spovođenju odluka. Nakon što je Sovjetski Savez krajem četrdesetih godina učvrstio vlast u Istočnoj Evropi, do prve otvorene pobune i prve upotrebe sovjetskih tenkova u represivne svrhe, kao što je već pomenuto, došlo je ubrzo posle smrti J. V. Staljina. Dvodnevni štrajk radnika u Istočnom Berlinu bio je ugušen u krvi 17. juna 1953. godine. Ono što je Mona Ofuz, višegodišnja Fireova saradnica, napisala za svog kolegu, može se reći za veliki broj evropskih levičara toga vremena: u rastajanju od komunizma, za njih je štrajk istočnonemačkih radnika bio početak oplakivanja, a period žaljenja završio se Mađarskom revolucijom 1956. godine.⁵

Obećavajući početak 1956. godine doneo je osudu staljinizma i kulta ličnosti sa najmerodavnijeg mesta: Hruščovljev referat podnet poslednjeg dana zasedanja na Dvadesetom kongresu KP Sovjetskog Saveza dao je veliki polet reformskim komunistima, ostavljajući najdublji utisak na poljske i mađarske drugove. Mađari su uskoro dobili još jedan jak podsticaj: pobuna radnika u Poznanju, 28. juna 1956. završila se tragično, ali je nakon šoka u kome se čitava nacija našla, poljska Komunistička partija odlučila da usvoji jedan od radničkih zahteva, te je bivši partijski lider, Vladislav

⁴ «Iluzija nije «pratilac» istorijata komunizma. Ona je njegov konstitutivni element.», F. Fire, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd, 1996, str. 10; takođe, o komunizmu v. Z. Brzezinski, *The grand failure. The birth and death of Communism in the 20th Century*, London, 1990.

⁵ *Историчари*, прир. В. Сал, Београд, 2008, стр. 318. François Fire je bio član Komunističke partije Francuske od 1949. do 1956. godine.

Gomulka, koji je 1949. izbačen i u periodu od 1951. do 1954. bio i zatvoren, u avgustu 1956. vraćen u Partiju. U toku zasedanja Osmog plenuma Centralnog komiteta Ujedinjene radničke partije Poljske, započetog 19. oktobra, uprkos sovjetskom protivljenju Vladislav Gomulka je ponovo izabran za generalnog sekretara. Nikita Hruščov, Lazar Kaganovič, Anastas Mikojan i Vjačeslav Molotov, zajedno sa maršalom Ivanom Konjevim, glavnokomandujućim Varšavskog pakta, iako nepozvani, prisustvovali su plenumu i konačno prihvatili objašnjenje poljskih drugova da će sa Gomulkom na čelu, poljska Partija samo ojačati, nikako oslabiti. Neposredno pred dolazak u Varšavu svojetski lideri su opozvali kretanje jedne tenkovke divizije ka glavnom gradu Poljske, pošto su dobili saznanja da su se poljske trupe, naročito policijske snage, pripremale da pruže oružani otpor sovjetskim trupama. Obe strane su bile svesne mogućnosti izbijanja oružanog sukoba sa nepredvidivim posledicama. Iako je još nekoliko dana po završetku plenuma postojala opasnost od sovjetske interevencije, Poljska je ipak bila prepuštena sebi, jer su događaji u Mađarskoj sve više zaokupljali pažnju sovjetskog rukovodstva.⁶

U Mađarskoj su, međutim, stvari krenule drugačijim tokom. Pobuna koju su pokrenuli reformski komunisti protiv staljinističkog rukovodstva, u oktobru 1956. godine eskalirala je u nacionalnu borbu za nezavisnost i dovela do prvog oružanog sukoba između dve socijalističke zemlje sa vrlo predvidljivim ishodom s obzirom da je Sovjetski Savez bio svetska velesila u svakom pogledu. Razmatrajući dešavanja u 1956. godini Od Arne Vestad naglašava konstataciju Kristine Kersten, poljske istoričarke, da su, s jedne strane, demonstracije protiv vladajućih struktura u Istočnoj Evropi pokazale svu slabost komunističkih partija i njihovu potpunu zavisnost od Moskve. S druge strane, dešavanja u Poljskoj i Mađarskoj otkrila su i neuspeh Sovjetskog Saveza da u potpunosti zatre građansko društvo.⁷

Istovremeno sa ubrzavanjem događaja koji su vodili ka vrhuncu krize u Istočnim bloku, pogoršavala se i situacija na Bliskom istoku. Između dve sovjetske vojne

⁶ A. Stykalin, «The Hungarian Crisis of 1956: The Soviet Role in the Light of New Archival Documents», *Cold War History*, Vol. 2, No.1(2001), str. 118-119; više: F. Fejtő, *A History of the People's Democracies. Eastern Europe since Stalin*, New York, 1971; K. Kersten, «1956 –The turning point», *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945-89*, New York, 1994, str. 47-62.

⁷ O. A. Westad, «Introduction: the rise and fall of the Communist bloc», *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945-89*, str. 2.

intervencije u Mađarskoj, ne mireći se sa nacionalizacijom Sueckog kanala, koju je Gamal Abdel Naser, egipatski predsednik, objavio 26. jula 1956, nekoliko meseci kasnije Izrael 29. oktobra, a zatim i Velika Britanija i Francuska 31. oktobra, napali su Egipat. Zahvaljujući brznoj reakciji Ujedinjenih nacija borbe su obustavljene posle nedelju dana, ali su u prvi plan iznele nesuglasice među zapadnim silama. Suprotno britanskim i francuskim očekivanjima, Sjedinjene Američke Države nisu podržale njihovu vojnu akciju. Predsednik Dvajt Ajzenhauer je momentalno zatražio obustavu neprijateljstva i preko Ujedinjenih nacija i u direktnom obraćanju predsednicima britanske i francuske vlade.⁸

Decenijama se u istoriografiji raspravljalo o povezanosti suecke i mađarske krize. Otvaranje arhiva devedesetih godina prošlog veka dovelo je do približavanja stavova među istraživačima. Suecka i mađarska kriza su uticale jedna na drugu utoliko što su glavni akteri svih strana pri odlučivanju razmatrali i eventulane poteze svih učesnika obe krizne situacije, ali razvoj jedne nije bio presudan na razvoj druge krizne situacije, niti je bio presudan u izboru datuma intervencije na Bliskom istoku i u Mađarskoj. Konstatovano je da mađarski ustanak nije imao uticaj na britansko-francusko-izraelski napad na Egipat, koji je pripreman još od septembra i za koji je postignut konačan sporazumom u Sevr 24. oktobra 1956. godine. Nadmećući se sa Sovjetskim Savezom oko uticaja u arapskom svetu, Sjedinjene Američke Države su bile ljute na svoje zapadne saveznike zbog invazije i pružanja Sovjetskom Savezu svojevrsnog opravdanja za intervenciju u Mađarskoj. Otuda i uskraćivanje američke podrške britanskim i francuskim predlozima u Savetu bezbednosti OUN, što je, naročito u Francuskoj podspešilo osećaj osujećenosti, jer, kako je isticano, sovjetska intervencija u Mađarskoj je osuđena samo verbalno, dok je britansko-francuska intervencija dovela na Sinaj plave šlemove. S druge strane, iako u ruskim arhivima nije pronađen dokaz o neposrednom uticaju suecke krize na odluku o drugoj sovjetskoj intervenciji od 4. novembra 1956, može se pretpostaviti da je pri odlučivanju Moskva imala u vidu bombardovanje Egipta i reakciju Vašingtona na ovaj napad. Nevoljana da rizikuje direktnu konfrontaciju sa Zapadom, Moskva je odmah povukla svoje savetnike i naoružanje iz Egipta, očekujući da Zapad ostane neutralan kada je u pitanju Mađarska. Čini se da je Vašington protumačio ovaj potez baš onako kako je

⁸ Vidi: A. Животић, *Југославија и Суецка криза 1956-1957*, Београд, 2008, стр. 214-220.

Moskva želela. U donošenju sovjetske odluke o drugoj vojnoj intervenciji u Mađarskoj bio je presudan porast antikomunističkog nasilja i ugroženost komunističke vlasti u zemlji jako bitnoj u tom trenutku u ekonomskom i vojno-strateškom pogledu za Sovjetski Savez.⁹

4. 2. Mađarska revolucija 1956: uticaj, uvučenost, upletenost Jugoslavije

Na inicijativu studenata Segedinskog univerziteta od sredine oktobra 1956. počele su se sastavljati liste zahteva sa namerom da se na njima insistirati u predstojećim razgovorima sa predstavnicima režima. Najpoznatija je postala lista od 10 i 16 tačaka, sastavljena na budimpeštanskom Tehničkom fakultetu u noći 22. oktobra. Dominirale su četiri grupe zahteva. Prva grupa se odnosila na spoljnu politiku: preispitivanje sovjetsko-mađarskih odnosa, normalizacija sa Jugoslavijom i povlačenje sovjetskih trupa iz Mađarske; druga grupa je bila vezana za unutrašnju politiku: zahtevana je demokratizacija sistema, sloboda govora, vraćanje Imrea Nađa na mesto predsednika vlade. U trećoj grupi zahteva, u društveno-ekonomskoj sferi, zahtevano je prilagođavanje planske privrede uslovima u zemlji, dok je četvrta grupa insistirala na povratku upotrebe mađarskih nacionalnih obeležja i praznika. Studenti su želeli da se mađarska vojska zvanično zove «Košutova vojska», da se ukloni Staljinova statua i na njeno mesto postavi spomenik herojima i žrtvama Revolucije 1848-49. i da 15. mart bude proglašen za nacionalni praznik.¹⁰ Studenti Tehničkog fakulteta zakazali su i protestni marš za

⁹ Cs. Békés, «New findings on the 1956 Hungarian Revolution», *CWIHP Bulletin*, Washington D.C., Fall 1992, str. 1-3; A. Stykalin, «The Hungarian Crisis of 1956: The Soviet Role in the Light of New Archival Documents», *Cold War History*, Vol. 2, 1(2001), 136-137. G. Kecskés, «The Suez Crisis and the 1956 Hungarian Revolution», *East European Quarterly*, Vol. 35, 1(2001), str. 47-58; L. Borhi, *Hungary in the Cold War 1945-1956*, Budapest, 2004, str. 333; O. A. Vestad, *Globalni Hladni rat*, Beograd, 2008, str. 168-169; više: F. *Foreign relations of the United States, 1955-1957, Volume XXV, Eastern Europe*, 1990, str. 272-374; J. C. Campbell, «The Soviet Union, the United States and the twin crises of Hungary and Suez», *Suez 1956. The crisis and its consequences*, Oxford, 1989, str. 233-253; Cs. Békés, «The 1956 Hungarian Revolution and World Politics», *CWIHP Bulletin - Working Paper* no. 16, 1996; H. R. Fuhrer, «Ungarn und Suez. Militärische Aspekte einer Doppelkrise im Kalten Krieg», *Die Ungarnkrise 1956 und Österreich*, (hg. E. A. Schmidl), Wien, 2003, str. 147-174; O. A. Westad, *The Cold War. A World History*, London, 2017.

¹⁰ I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, Budapest, 1999, str. 303; više: J. M. Rainer, «The Sixteen-point program and demonstrations in its support», *1956: the Hungarian revolution and War for independence*, Boulder, 2006, str. 243-262. Simbolika 1848. godine bila je jako prisutna tokom svih dana

sledeći dan u podne, 23. oktobar, da i na taj način podrže svoje zahteve i pruže podršku promenama u Poljskoj.

Dok je rukovodstvo zemlje bilo u nedoumici šta da radi, partijske organizacije u Budimpešti insistirale su da uzmu učešća u demonstracijama, kako bi ih zadržale pod kontrolom. Uveče, 23. oktobra, jedna od tri veće grupe demonstrana pošla je do radija, da objavi slušaocima svoje zahteve. Stigli su u trenutku kada je čitana Gereova izjava u kojoj je demonstracije nazvao nacionalističkim i zapretio strogim kažnjavanjem. Ispred zgrade radija došlo je do pucnjave. U tom momentu mirne demonstracije pretvorile su se u oružanu pobunu.¹¹ Isto veče u dogovoru sa Jurijem Andropovim, Erne Gere je pozvao sovjetske trupe da intervenišu, za šta je naknadno obezbeđen pisani zahtev potpisan od strane predsednika vlade Andraša Hegediša. Sovjetski tenkovi su ušli u grad u zoru 24. oktobra.¹²

U oružanom otporu Sovjetima širom Mađarske prednjačili su mladi nekvalifikovani radnici kojima su se u manjem broju priključili studenti, vojnici i oficiri, veterani rata, stariji radnici.¹³ Međutim, nije bilo jedinstvene, ili bar dobro definisane ideologije da ujedini ustanike, osim zajedničke želje i komunista i ne-komunista da se povrati nacionalni suverenitet i zbacii diktatura. Posle nekoliko haotičnih dana sovjetske

revolucionarne 1956: slogani pobune, pesme Šandora Petefija, zahtevi za slobodom, čak su se podudarali i centri oružanog otpora širom Mađarske 1848. i 1956, a u oba slučaja su i ruske/sovjetske trupe te koje su ugušile pobunu. Više: Gy. Gyarmati, «Kossut-cimeres forradalom 1956-ban ikonográfiai sajtótükör, október – november napjaiból», *A Történeti Hivatal Évkönyve: 2000-2001*, Budapest, 2002, str. 254-274.

¹¹ Prve žrtve pale su u Debrecinu, gde su studenti lokalnog univerziteta otpočeli protest nekoliko sati pre početka protesta u Budimpešti. Policija je otvorila vatru na demonstrante pred njenom zgradom i usmrtila četvoro ljudi. A. Stykalin, «The Hungarian Crisis of 1956: The Soviet Role in the Light of New Archival Documents», *Cold War History*, Vol. 2, No.1(2001), str. 120.

¹² Vidi: «Chronology of events», *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, Budapest, 2002, str. XXXVI; A. Стыкалин, *Прерванная революция. Венгерский кризис 1956 года и политика Москвы*, 2003, str. 116-117; više: T. Méray, *Thirteen Days That Shook the Kremlin*, New York, 1959; F. A. Váli, Ferenc A., *Rift and Revolt in Hungary. Nationalism versus Communism*, Cambridge, Mass. 1961; M. Molnár, *Budapest 1956. A History of the Hungarian Revolution*, London, 1971; B. Lomax, *Hungary 1956*, London, 1976; F. Feher, A. Heller, *Hungary 1956 Revisited. The Message of a Revolution – a Quarter of a Century After*, London, 1983; L. Congdon, B. Király, K. Nagy (eds.), *1956: the Hungarian revolution and War for independence*, Boulder, 2006; A. Стыкалин, *Венгерский кризис 1956 года в исторической ретроспективе*, Москва, 2016.

¹³ Za vreme Kadarove vlade mađarski istoričari su za sve ustanike tvrdili da su kriminalci. Učesnik i svedok mađarske pobune 1956, Đerđ Litvan, istoričar i prvi direktor Instituta za istoriju mađarske revolucije 1956, izdvojio je četiri osnovne političke tendencije vidljive u toku pobune: 1. reformski socijalizam koji su zastupali I. Nađ i njegovi sledbenici, a podržavali mnogi intelektualci, studenti i radnici; 2. demokratski koncept nacionalno orijentisanih građanskih političara, posvećenih reformisanju socijalističkog sistema, poput I. Biboa; 3. hrišćanski konzervativizam, koji je podržavao veliki broj ustanika, a zastupao ga kardinal Mindsenti, zagovarač povratka privatne svojine; i 4. ekstremna desnica, uglavnom primetna među borcima. Cs. Békés, «New findings on the 1956 Hungarian Revolution», *CWIHP Bulletin*, Fall 1992, str. 1.

trupe su počele da se povlače iz Budimpeše, ali je ubrzo došlo do nove intervencije i gušenja ustanka.

Obeležje mađarske pobune, na osnovu koje se i definiše njen revolucionarni karakter, je masovno uključivanje radnika u dešavanja širom zemlje. Spontano formiranje radničkih saveta¹⁴ i revolucionarnih komiteta po fabrikama i preduzećima širilo se tokom ustanka neverovatnom brzinom, preuzimajući vlast od dezorijentisane i raspadnute iznutra Partije mađarskih trudbenika. Zajednički su im bili zahtevi vezani za demokratizaciju društva i oslobađanje od sovjetskih stega, zadobijanje kontrole nad proizvodnim procesom i radom preduzeća i uticaj na razvojni proces. Prema mišljenju ruskog istoričara Aleksanda Stikaljina, mađarska revolucija, prekinuta spolja, imala je opštedemokratski, antibirokratski i antipartokratski karakter.¹⁵ Precizan broj aktivnih učesnika revolucije teško da će ikada biti utvrđen, ali je, zahvaljujući istraživanjima Janoša Rajnera, poznato da je u toku pobune formirano 2.100 radničkih saveta sa 28.000 članova. Broj članova lokalnih revolucionarnih komiteta procenjen je na nekoliko desetina hiljada, a broj učesnika demonstracija na nekoliko stotina hiljada.¹⁶

U periodu između 23. oktobra 1956. i januara 1957. godine zvanično je zabeleženo oko 2.500 poginulih, od kojih je 44% imalo ispod 25 godina, a 58% su bili

¹⁴ Početkom 1955. godine mađarski predstavnici su u razgovoru sa jugoslovenskom stranom pokazali interesovanje za samoupravljanje i funkcionisanje radničkih saveta, tražeći kontakt sa licima koja bi ih mogla upoznati sa praktičnom stranom pitanja radničkog samoupravljanja u preduzećima. U februaru 1955. je osoblju mađarskog Poslanstva omogućena poseta fabrici «Ivo Lola Ribar» u Železniku i razgovor sa rukovodiocima i predsednikom radničkog saveta, a u martu je slična poseta upriličena i fabrici lekova «Galenika». DA MSP, PA, 1955, f. 36, Mađ-314a, pov. br. 4855; *isto*, Mađ-311b, pov. br. 41542 i pov. br. 44294. Narednih meseci je ovaj oblik radničkog rukovođenja u Jugoslaviji sticao popularnost u Mađarskoj. Dobrica Ćosić je u svojim budimpeštanskim danima ne samo bio svedok nicanja radničkih saveta, već je, kao Jugosloven, bio pozivan da prenese svoja iskustva i uzme učešće u formiranju pojedinih. Д. Ћосић, *Седам дана у Будимпешти*, Београд, 1957, стр. 45, 49. Sudeći po iscrpnom izveštaju Boška Rakidžića, novinara «Rada», koji je boravio u Mađarskoj poslednje dve nedelje 1956. godine, i jugoslovensko rukovodstvo je bilo vrlo zainteresovano za sudbinu radničkih saveta tokom i posle ugušenja revolucije. Vidi AJ, 507, IX, 75/II-49-98. *Zapažanja i utisci sa puta po Mađarskoj*, januar 1957; E. Štajner, *Učešće radnika u upravljanju privredom Mađarske*, Beograd, 1963, str. 85-94; o formiranju, radu, gušenju i zabrani radničkih saveta više: S. Liht, «Saveti u Mađarskoj 1956 – institucije revolucije», *Mađarske alternative*, Beograd, 1987, str. 43-57; B. T. Середа, «Будапештская осень: трагический опыт десталинизации», *Венгрия 1956 года. Очерки истории кризиса*, Москва, 1993, str. 160-179; B. Lomax, «1956 – the workers», *1956: the Hungarian revolution and War for independence*, 2006, str. 360-381; T. Краус, «Рабочие советы в Венгрии в 1956 году», *Восточный блок и советско-венгерские отношения 1945-1989 годы*, Санкт-Петербург, 2010, str. 119-127.

¹⁵ A. Стыкалин, *Венгерский кризис 1956 года в исторической ретроспективе*, 2016, стр. 23. Vidi razmatranja J. Rajnera, Stikaljinovog mađarskog kolege i autora uvoda pomenute monografije, o karakteru mađarske revolucije 1956. godine. *Isto*, str. 15-18.

¹⁶ Cs. Békés, «New findings on the 1956 Hungarian Revolution», *CWIHP Bulletin*, Fall 1992, str. 2.

fizički radnici; od ukupnog broja poginulih 78% stradalo je u Budimpešti. Većina ranjenih u oružanim sukobima, 77% od oko 20.000 ranjenih, zadobila je povrede takođe u Budimpešti, a skoro polovina od njih imali su ispod 30 godina.¹⁷ I pored lako predvidljivog neuspeha od samog izbijanja, mađarska pobuna 1956. se pokazala kao prekratnica u posleratnoj istoriji ove zemlje: primorala je Mađare da sebe vide realističnije i naučila ih da u svojoj borbi za nezavisnost ne mogu da računaju ni na čiju pomoć. Janoš Kadar, prvi čovek reformisane komunističke partije, odnosno, generalni sekretar Mađarske socijalističke radničke partije u narednih trideset godina, zasnovao je na ovim lekcijama pragmatičan program, koji je doveo do pojave karakterističnog «mađarskog» političkog modela, ničim ne ugrožavajući sovjetske interese velike sile, ili njen jednoparijski državni princip. U tom smisli Revolucija 1956. nije bila neuspešna.¹⁸

Mađarski oktobarski događaji stavili su Jugoslaviju u nezavidan položaj s obzirom da je Josip Broz Tito upravo pružio podršku Erneu Gereu. Ipak, kada je 24. oktobra ujutro objavljeno da je Imre Nađ postavljen za premijera, a sledećeg dana i Janoš Kadar postavljen za prvog sekretara partije umesto Ernea Gereu, novo mađarsko rukovodstvo je odmah dobilo jugoslovensku podršku. Prema svedočenju Antuna Duhačeka, jugoslovenska obaveštajna služba je u tim danima odlično funkcionisala. U Beogradu u Koordinacionom odeljenju Državnog sekretarijata za inostrane poslove formiran je dežurni centar. Tu su se slivale informacije sa raznih strana, od svih legalnih jugoslovenskih predstavnika i ilegalno upućenih ekipa, koje su preko ambasade obavestavale o svemu što se dešavalo u Mađarskoj, uprkos uličnim borbama i sovjetskim tenkovima. Danonoćno su stizale vesti i pisani izveštaji za Aleksandra Rankovića, Edvarda Kardelja i Koču Popovića, koji su gotovo svaka dva sata tražili nove informacije i dostavljali ih Josipu Brozu Titu na Brionima.¹⁹ Na osnovu ovih informacija jugoslovensko rukovodstvo je uobličavalo svoj stav prema mađarskoj revoluciji: na jednoj strani pozdravljan je dolazak na vlast ljudi koji nisu učestvovali u hajci na Jugoslaviju, ali na drugoj strani, kao je vreme odmicalo i kao su se borbe na ulicama

¹⁷ I. Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, Budapest, 1999, str. 311.

¹⁸ *Isto.*

¹⁹ Vidi: A. Duhaček, *Ispovest obaveštajca*, Beograd, 1992, str. 156; Ne odgovarajući na konkretna pitanja Jovan Kapičić je insistirao na postojanju dokumentacije u Koordinacionom odeljenju DSIP-a. «Tamo sve stoji, ako je nisu uništi, valjda je nisu uništili (vlasti posle raspada SFRJ – prim. K. K.)» *Izjava g-dina J. Kapičića autoru*, 27. jun 2005.

Budimpešte i drugih mađarskih gradova pojačavale, rasla je i bojazan od potpunog urušavanja komunističke vlasti u susednoj državi.

Prve kratke depeše o nemirima u Budimpešti počele su da pristižu iz jugoslovenske Ambasade u Beograd u ranim jutarnjim satima 24. oktobra 1956. godine. U toku noći, izveštavao je poslanik Soldatić svoje ministarstvo, grupe demonstranata su se sklanjale u dvorište Ambasade i stanove jugoslovenskih diplomata, ili zvale telefonom, tražeći pomoć jugoslovenskih drugova i moleći da se demantuju lažne vesti Radio Budimpešte o demonstriranju kontrarevolucionara i fašista. Pozivi i molbe za pomoć, uz zvuke pucnjave i informacije da u gradu ima mrtvih, bili su učestali i u toku pre podneva. Osoblje Ambasade je do podneva proverilo vest da se vojska solidarisala sa narodom i davala oružje demonstrantima. U jednoj od sledećih depeša Dalibor Soldatić je izveštavao o nešto mirnijoj situaciji u gradu oko 14.00 časova. Imre Nađ, novopostavljeni predsednik vlade, apelovao je preko Radio Budimpešte da se obustave borbe i preda oružje. Poslanik je pretpostavljao da je ovaj radio pod kontrolom AVH. Jedan predstavnik omladine se obratio Ambasadi sa molbom da Jugoslavija interveniše diplomatskim putem «jer Rusi ubijaju mađarski narod».²⁰ Nešto kasnije popodne D. Soldatić je skrenuo pažnju svom ministarstvu na izveštavanje Radio Beograda, odnosno, preuzimanje vesti radio Budimpešte o «fašističkim demonstracijama i banditima» u emisiji o dešavanjima u susedstvu i molio za intervenciju da se ova vest ispravi.²¹

Jasniju predstavu o događajima u Mađarskoj jugoslovensko rukovodstvo je dobilo iz razgovora mađarskih novinara, koji su ostali u Beogradu nakon odlaska mađarske partijske delegacije, sa Miroslavom Vitorovićem, glavnim urednikom *Borbe*. Oni su M. Vitorovića posetili 24. oktobra u 14.00 časova i izneli mu svoju analizu dešavanja: nema ni govora o kontrarevoluciji; na ulicama su u najvećem broju Nađeve pristalice koji su započeli mirne demonstracije podrške poljskom narodu, a Gere je svojim «idiotskim govorom» učinio da se mase osećaju izigranim; izvesno je da među pobunjenicima ima reakcionara, ali je njihov broj beznačajan; preuzimanjem vlade Imre Nađ se našao u nezahvalnoj poziciji «da na svoja leđa prima tuđe grehove i da ih ispravlja pod vrlo tragičnim okolnostima»; Erne Gere u ovim okolnostima ne može još dugo ostati na čelu

²⁰ AJ, 837 KPR I-5-b Mađ. *Soldatićeve depeše*, br. 505, 507, 24,24,24.X.1956

²¹ *Isto*.

Partije, a na osnovu izveštavanja Radio Budimpešte smatraju da je situacija veoma ozbiljna.²²

Vitorovićeve beleške o razgovoru sa mađarskim novinarima odmah je dostavljena Aleksandru Rankoviću. On je kopiju beleške prosledio Josipu Brozu na Brionima, uz propratno pismo u kome je izneo mišljenje da je ocena pomenutih novinara najrealnija i da je Nađ napravio propust ostavivši Gereu u rukovodstvu, kao i pozivanjem sovjetskih trupa da intervenišu. U istom pismu je obavestio J. B. Tita da je sa Svetislavom Stefanovićem dogovorio da sredi najnovije informacije i da mu pošalje, požalivši se na jugoslovenske predstavnike u Mađarskoj da ih «ne obaveštavaju koliko bi bilo potrebno».²³

Popodne istog dana, 24. oktobra 1956, jugoslovenskim zvaničnicima je stigao prvi opširniji izveštaj o dešavanjima u Mađarskoj. Potpukovnik Milan Drobac je telegramom izvestio svoje pretpostavljne u vojsci i Ministarstvu spoljnih poslova da su se «manifestacije solidarnosti sa poznjanjskim događajima koje su počele juče u 15 časova, pretvorile ... u toku noći u masovne demonstracije», na čije čelo se posle pucanja na demonstrante kod radio stanice, stavio Centralni komitet omladine. «Jako istaknut nacionalni i antisovjetski karakter demonstracija. Bilo i reakcionarnih istupanja – ali bez podrške mase.»²⁴ U nastavku depeše jugoslovenski vojni ataše je izvestio o izbijanju nereda i u drugim gradovima, i o demonstrantima koji su se u toku noći okupili pred Ambasadom, klicali Titu i tražili pomoć Jugoslavije, jer su dobili obaveštenje o pristizanju sovjetskih trupa. Prema informacijama M. Drobca, sovjetska tenkovska divizija je u ranim jutarnjim satima 24. oktobra ušla u Budimpeštu i zaposela sve mostove i važnije objekte. U toku noći su iz vlade i Politbiroa PMT izbačeni Rakošijevi ljudi i za predsednika vlade postavljen Imre Nađ. Ujutro, oko 8.30, vlada je pozvala demonstrante da se razidu i zapretila prekim sudom svim izgređnicima. Nešto kasnije saopšteno je da su sovjetske trupe, koje borave u Mađarskoj prema Varšavskom ugovoru, pozvane da intervenišu, jer je mađarska vojska napaduta, a nije bila spremna za odbranu.

²² Isto. *Zabeleška o razgovoru sa mađarskim novinarima*, 24.X.1956 god.

²³ Isto; o donošenju odluke o prvoj intervenciji sovjetskih trupa vidi: A. Стыкалин, *Прерванная революция*, str. 120-128.

²⁴ VA, JNA, k. 376, f. 1, red. br. 2 (Sveska depeša na liniji Gen. štab JNA – vojni izaslanici u Ankari, Atini, Bonu, Budimpešti (samo dolazni), Kairu, Londonu, Moskvi, Parizu, Briselu, Rangun, Varšavi (samo dolazni) i Vašingtonu i obratno u 1956. godini) /124/ 14.25-15.45, 24.X.1956. (Dalje: VA, JNA, k. 376, f. 1, br. 124)

Milan Drobac je ovo prokomentarisao kao «najverovatnije diktirano od strane Rusa», jer nije bilo tačno da je vojska napadnuta. Vojska i policija solidarisali su se sa narodom i delili oružje, a demonstranti su napadali samo pripadnike AVH, tj. političke policije. «Rusi pucaju u masu. Ima mnogo žrtava.», izvestio je M. Drobac još pre nego što je sledećeg dana, 25. oktobra, izvršen masakr nad demonstrantima kod zgrade Parlamenta.²⁵

Na vest o nemirima u susedstvu jugoslovenski novinari su pohrlili u Mađarsku. O njihovoj snalažljivosti, sposobnosti i odlučnosti da stignu do svog cilja, hrabrosti u nastojanju da se što bolje informišu i saosećajnosti prema ljudima koje je zadesila velika nesreća, ostavio je dragoceno svedočanstvo Ivan Ivanji u svojoj knjizi *Mađarska revolucija 1956*.²⁶ Izveštaji koje su slali svojim redakcijama pripadali su grupi relevantnijih izvora informisanja jugoslovenskog državnog vrha. O prelasku trojice novinara u Mađarsku isto veče, 24. oktobra, bio je obavешten i predsednik Republike. Mađarski granični organi, koji su ih propustili bez karneta za automobil, upozorili su ih da ne veruju da će se probiti do Budimpešte. Jedan kapetan AVH, u stalnoj telefonskoj vezi sa Budimpeštom, obavestio ih je da borbe «između mađarskih oružanih jedinica, kojima se pridružuju mase i ruskih trupa» još uvek traju.²⁷

Stigle su i informacije o obustavi železničkog saobraćaja prema Jugoslaviji i obustavi plovidbe Dunavom. Stanje na granici je još uvek bilo mirno, izveštavali su pogranični srezovi Vojvodine. Na sektoru Mohač – Baja nije bilo nereda, samo su primećene pojačane snage bezbednosti.²⁸

²⁵ Isto. Ovu i još nekoliko izabranih depeša objavio je u Nenad Ž. Petrović. Vidi: Н. Ж. Петровић, «Депеше југословенског војног изасланика из Будимпеште 1956-1957. године», *Војно-историјски гласник*, 1-2(2007), str. 181-196. Krajem jula 1956. godine Ivan Serov, prvi čovek KGB od 1954. do 1958, podneo je partijskom rukovodstvu izveštaj o mogućnosti izbijanja pobune u Mađarskoj u roku od nekoliko nedelja, ali njegovo upozorenje nije ozbiljno uzeto u razmatranje. Kada su Sovjeti odlučili da vojno intervenišu u Mađarskoj, pogrešno su pretpostavili da će biti dovoljno samo pojavljivanje tenkova da se demonstranti povuku. Prepodnevno otvaranje vatre na nenaoružane ljude okupljene ispred Parlamenta 25 oktobra, u kojoj je ubijeno preko 60 osoba i daleko više lica ranjeno, neizbežno je vodilo daljem porastu nasilja na ulicama Budimpešte. Više: А. Стыкалин, *Прерванна́я революция*, 2003, str. 120-128, 134.

²⁶ Vidi: I. Ivanji, *Mađarska revolucija 1956*, Beograd, 2007; I. Ivanji, *Mađarska revolucija 1956*, [2. izd.], Beograd, 2016.

²⁷ AJ, 837 KPR I-5-b Mađ. *Odlazak naših novinara u Mađarsku*, 24.X.1956, 19.00 h. Da jugoslovenski zvaničnici nisu do kraja imali povrenje u svoje novinare svedoči telegram Dobrivoja Vidića Daliboru Soldatiću, takođe, od 24. oktobra: «Jutros otputovali autom dopisnici «Politike» i «Borbe». Skrenite im pažnju da javljaju samo proverene stvari i da se čuvaju senzacionalističkog pisanja. Pomozi im.», DA MSP, PA 1956, f. 50, Mađ-100 I, pov. br. 417545. Imena novinara ni ovde nisu navedena. U pitanju su novinari Đuka Julius i Vladimir Teslić.

²⁸ AJ, 837 KPR I-5-b Mađ. *Odlazak naših novinara u Mađarsku*, 24.X.1956, 19.00 h. Sektor Mohač – Baja je bio posebno interesantan zbog najgušće naseljenog južnoslovenskog stanovništva baš u ovom delu

Sledećeg dana, 25. oktobra, iz jugoslovenskog Poslanstva stigao je potpuniji izveštaj. Očigledno sakupivši dovoljan broj informacija i sredivši utiske, Dalibor Soldatić je na početku konstatovao da partijsko i državno rukovodstvo Mađarske nije imalo adekvatan odgovor na demonstracije od 23. oktobra, reagovalo je panično i sasvim ispustilo vlast iz ruke. Smenjivanjem Gerea i postavljanjem Janoša Kadara na mesto prvog sekretara Partije očekivalo je pozitivniji razvoj situacije. «Vlast drže sovjetske trupe», izveštavao je poslanik, «a narod uprkos teških žrtava i dalje je na ulicama i demonstracije danas ponovo oživljavaju.» Protest je 23. oktobra započela omladina, ali CK omladine, koji se stavio na čelo pokreta, nije uspeo da zadrži inicijativu. U toku noći omladini su se pridružili u velikom broju radnici, službenici i drugi građani, među kojima je bilo svakakvih elemenata, nacionalističkih i antisocijalističkih, ali «besmislica je reći da su se (grupe demonstranata – prim. K.K.) sastojale od «fašističkih bandita» i «kontrarevolucionara», insistirao je Dalibor Soldatić, obaveštavajući ministarstvo da je od Endrea Šika, zamenika ministra inostranih poslova, dobio informaciju da je odluku o pozivanju sovjetskih trupa da intervenišu doneo Centralni komitet PMT 23. oktobra uveče.²⁹

Mađarske. Više decenija u mađarskoj historiografiji je dominirao stav zvanične propagande da su se manjine (Slovaci, Rimuni, Nemci, Južni Sloveni) držale po strani i da nisu uzele učešća u «kontrarevolucionarnim» zbivanjima. Istraživanja provedena u drugoj polovini devedesetih godina XX veka opovrgla su ovo stanovište. Adam Sestai, mađarski istoričar, je u Državnom arhivu Mađarske otkrio proglas *Šta traži južnoslovenska manjina u Mađarskoj?*, koji je u Pečuju 26. oktobra 1956. sastavio pravoslavni sveštenik Svetozar S. Lastić, član Demokratskog saveza Južnih Slovena. Svetozar Lastić je u deset tačaka sazeo zahteve Srba, Hrvata i Slovenaca u Mađarskoj, na prvom mestu smenjivanje dotadašnjeg rukovodstva Centralne uprave DSJS i proširivanje manjinskih prava. Proglas su u ime zemaljskog južnoslovenskog odbora potpisali predstavnici Južnih Slovena iz devet županija. A. Сестай, *Мађине у Мађарској – Револуција 1956 и доба консолидације*, Будимпешта, 2004, str. 20-24; u predgovoru ovog izdanja Pera Lastić, predstavnik srpske zajednice u Mađarskoj i potomak sastavljača proglasa, sa čijim postojanjem ga je upoznao A. Sestai, svedoči: «У ужем кругу наших људи било је познато да се почетком 1957. године покушао реформисати ДСЈС, међутим, људи који су били за промене, проглашени су за непожељне и на дуже време одстрањени из нашег јавног живота без обзира да ли су подржавали револуцију или не.» *Исто*, str. 7.

²⁹ AJ, 507, IX, 75/II-76. *Beleške o prilikama u Mađarskoj*. Pre nego što je uspeo da dođe do E. Šika, D. Soldatić je tokom čitavog jutra pokušavao da stupi u kontakt sa nekim od članova Politbiroa PMT. Posetivši poljskog ambasadora Vilmana, saznao je da ni on nije uspevao nikoga da nađe. Po povratku u Ambasadu, sačekala ga je vest da su sovjetski tenkovi pred Parlamentom otvorili vatru na demonstrante, odakle su u dva maha stizali telefonski pozivi Ambasadi da intervenišu da se zaustavi krvoproliv. DA MSP, PA 1956, f. 50, Mađ-100 I, pov. br. 417701. *Soldatić DSIP-u*, 25.X.1956, primljeno u 16.15. Približno u isto vreme, popodne 25. oktobra, napominjući da je situacija još uvek nejasna, M. Drobac je Generalštabu JNA preneo svoja saznanja: « Celokupne sovjetske snage u Mađarskoj stupile su u akciju, noću između 23. i 24. o. m., sudeći po svemu na svoju inicijativu. Poziv mađarske vlade na intervenciju usledio je naknadno, kada je intervencija već počela.» VA, JNA, k.376, f.1, br.125/16.10-16.50, 25.X.1956.

U nastavku izveštaja poslanik je konstatovao činjenicu da mađarsko rukovodstvo postepeno pravi ustupke, koje je masa od početka demonstracija zahtevala i da je posle smene Gerea glavno pitanje povlačenje sovjetskih trupa iz Mađarske, što je uslovljeno razilaženjem demonstranata. Prema Soldatićevom mišljenju, Imre Nađ je trebalo da bude odlučniji u davanju garancija za preduzimanje koraka ka povlačenju sovjetskih jedinica, čime bi zadobio poverenje masa i sprečio primedbe koje se već mogu čuti, da je i on izdao mađarski narod.³⁰

I u toku dana nastavljeno je okupljanje grupe demonstranata pred zgradom jugoslovenske Ambasade. U vreme krvoprolića kod Parlamenta oko 13.00 približno hiljadu ljudi, «ozbiljnih građana i radnika» kako su opisani u izveštaju Ambasade, došlo je pred zgradu noseći mađarske zastave, pevajući mađarsku himnu i skandirajući «Živeo Tito». Njihovu delegaciju koja je tražila susret sa poslanikom, Dalibor Soldatić je uspeo da izbegne, ali je ostavljena poruka za jugoslovensku Vladu da u Ujedinjenim nacijama insistira «da strane trupe prestanu s ubijanjem mađarskih građana na mađarskoj teritoriji i to građana koji mirno i disciplinovano manifestuju i traže svoju slobodu».³¹

Jugoslovenska podrška aktuelnoj mađarskoj vladi je bila očigledna, što se videlo po pisanju beogradske štampe. Ipak, Vladimir Teslić, dopisnik *Borbe*, u izveštaju od 25. oktobra primetio je neodlučnost karakterističnu u prvim danima Nađeve druge vlade. Konstatovao je da se kontrarevolucija, termin protiv čije upotrebe je poslanik Soldatić oštro protestovao smatrajući da se time nanosi nepravda demonstrantima, suzbija «u onoj meri u kojoj vlada napušta stav oklevanja».³² Jugoslovenski komunisti su odmah pozdravili i postavljanje Janoša Kadara na čelo mađarskih komunista. Smatrali su ga prijateljski naklonjenim Jugoslaviji i izrazili su nadu da će on i Imre Nađ uspeti da demokratizuju mađarsko društvo.³³

Narednih dana izgledalo je da se situacija bar u Budimpešti smiruje. I dalje je bilo otežano kretanje ulicama zbog sporadične pucnjave i povremenih okršaja naoružanih ustanika sa pripadnicima tajne policije i sovjetskim jedinicama. Milan Drobac je popodne 26. oktobra obavestio Generalštab JNA da je Politbiro PMT u neprekidnom zasedanju od

³⁰ *Isto.*

³¹ *Isto.*

³² *Борба*, 25. октобар 1956.

³³ AJ, 112, TANJUG, Dnevni bilten vesti stranih agencija, 26. oktobar 1956, u 7.00.

izbijanja nemira, da se Imre Nađ prilično kompromitovao ne izjašnjavajući se jasno protiv sovjetske intervencije i da se u narodu čuju zahtevi za razoružanjem jedinica AVH.³⁴ Dalibor Soldatić je uzalud čitav dan 26. oktobra pokušavao da se probije do zgrade Parlamenta gde je imao zakazan razgovor sa Đerđom Marošanom, članom Politbiroa. Uspeo je da dođe jedino do rezidencije Jurija Andropova, koga je zatekao uplašenog i zabrinutog. Zgradi je mogao prići samo uz sovjetsku pratnju. U toku telefonskog razgovora sa Martonom Horvatom, ministrom inostranih poslova, saznao je da će uskoro biti objavljena rekonstrukcija Nađeve vlade, o čemu je Milan Drobac izvestio u večernjim satima istog dana. Najznačajnija izmena je bilo uvođenje dugogodišnjeg mađarskog ambasadora u Moskvi i kratkotrajnog ambasadora u Beogradu, Ferenc Miniha, u vladu na mesto ministra unutrašnjih poslova. U istom telegramu M. Drobac je obavestio pretpostavljene da su sovjetske trupe «energično angažovane na uspostavljanju reda, jer mađarski Generalštab, sudeći po svemu, nema u rukama ozbiljne snage».³⁵

Po nalogu jugoslovenske vlade Dalibor Soldatić je 27. oktobra zatražio hitan sastanak sa Imreom Nađem ili nekim drugim članom vlade kao bi dobio informacije iz prve ruke. Primili su ga Ferenc Erdei, potpredsednik vlade, i Imre Horvat, ministar inostranih poslova, koji je oklopnim kolima i došao po njega. Na početku jednosatnog razgovora potpredsednik Erdei se izvinio što predsednik Nađ, zbog zauzetosti nije mogao da primi jugoslovenskog poslanika, ali je D. Soldatić stekao utisak da je I. Nađ namerno izbegao susret sa njim. Iako je došao da u ime svoje vlade ponudi pomoć, i mada je ministar Horvat pokazao interesovanje tražeći da se poslanik konkretnije izjasni, u razgovoru se nije stiglo da detaljnijih razmatranja pomenutog predloga. Dalibor Soldatić je na kraju zamolio da ne objavljuju saopštenje o njegovoj poseti, iako je potpredsednik vlade podvukao da mu je drago što je od svih stranih predstavnika predstavnik Jugoslavije prvi stupio u kontakt sa novom vladom.³⁶

³⁴ VA, JNA, k.376, f.1, br.127/17.00-19.00, 26.X.1956.

³⁵ DA MSP, PA 1956, f. 50, Mađ-100 II, pov. br. 417823. *Soldatić DSIP-u*, 26.X.1956, primljeno 27.X.1956 u 9.40; VA, JNA, k.376, f.1, br.129, 26.X.1956.

³⁶ DA MSP, PA 1956, f. 50, Mađ-100 II, pov. br. 417907. *Soldatić DSIP-u*, 27.X.1956, primljeno 28.X.1956 u 12.35.

Na vest o mogućem sastanku Saveta bezbednosti OUN, povodom situacije u Mađarskoj, uz propratni memorandum sa težištem na učešću stranih trupa,³⁷ zamenik ministra inostranih poslova Endre Šik je već sledećeg dana 28. oktobra, zamolio Dalibora Soldatića da prenese svom ministarstvu informaciju da ukoliko mađarski predstavnik bude bio pozvan na sednicu, on će dati načelnu izjavu u kojoj će osporiti stavljanje Mađarske na dnevni red, jer se radi o unutrašnjem pitanju, a zamoliće i jugoslovenskog delegata u Savetu bezbednosti da predloži rezoluciju u tom smislu; ukoliko mađarski delegat ne bude bio pozvan, zamoliće jugoslovenskog delegata da traži da ga pozovu, odnosno, da se jugoslovenski delegat po tom pitanju konsultuje sa sovjetskim delegatom.³⁸

Na američku inicijativu, 27. oktobra 1956. godine predstavnici Sjedinjenih Država, Velike Britanije i Francuske podneli su predlog da se na sastanku Saveta bezbednosti razmotri situacija nastala u Mađarskoj. Na sednici Saveta bezbednosti, održanoj 28. oktobra, sovjetski delegat je glasao protiv ovog predloga, insistirajući da se sačekaju dodatne informacije i pod obrazloženjem da se radi o unutrašnjoj mađarskoj stvari, da su sovjetske trupe na tlu Mađarske prisutne u skladu sa Varšavskim ugovorom i da su pozvane da intervenišu od strane mađarske vlade. Kao nestalna članica Saveta bezbednosti i Jugoslavija je imala pravo glasa, ali se uzdržala od glasanja. Uz dosta kritika na hladnoratovski govor sovjetskog delegata, Jože Brilej je izvestio Koču Popovića o dogovoru sa Soboljevima da Jugoslavija podrži sovjetski predlog za odlaganjem rasprave. Izglasano je postavljanje mađarskog pitanja na dnevni red Saveta bezbednosti, ali je dalja diskusija odložena na izvesno vreme.³⁹

Dalibor Soldatić je 28. oktobra imao potrebu da skrene pažnju Državnom sekretarijatu za inostrane poslove da je «jako važno da se kao socijalistička zemlja ne

³⁷ Obaveštavajući Koču Popovića o pomenutoj akciji u Savetu bezbednosti i tražeći hitne instrukcije, Jože Brilej, šef jugoslovenske misije pri Ujedinjenim nacijama, savetovao je da Jugoslavija glasa za stavljanje Mađarske na dnevni red i da podupre zahtev da predstavnik Mađarske bude saslušan, a zatim da traži odlaganje sastanka. *Isto*, pov. br. 417897, *Brilej Koči*, Njujork, 28.X.1956.

³⁸ *Isto*, pov. br. 417905. *Soldatić DSIP-u*, 28.X.1956.

³⁹ *Isto*, pov. br. 417965, *Brilej Koči*, Njujork, 28.X.1956 (primljeno 29.X, 11.50). Sledećih dana, dok je izgledalo da se u Mađarskoj situacija smiruje, u prvi plan je izbio sukob oko Sueza. Napad na Egipat, koji su Velika Britanija i Francuska izvele bez američkog znanja, uticao je na promenu američkog ponašanja u Savetu bezbednosti i delovanja protiv svojih zapadnih saveznika. Vidi: Cs. Békés, «The 1956 Hungarian Revolution and World Politics», *CWIHP Bulletin - Working Paper* no. 16, 1996, str. 20-23; L. Borhi, *Hungary in the Cold War 1945-1956*, 2004, str. 296-307; J. Jovanović, *Jugoslavija i Savet bezbednosti Organizacije ujedinjenih nacija 1945-1985*, Beograd, 1990, str. 239-245.

kompromitujemo nekom izjavom o Mađarskoj.» Smatrao je da je ministarstvu dostavljeno već dovoljno materijala na osnovu kojeg se moglo zaključiti «da je zvanična ocena događaja u Mađarskoj netačna. Ponavljam da je svima jasno (moguće je da misli na osoblje jugoslovenske Ambasade – prim. K.K.) da se ne radi niokakvom kontrarevolucionarnom pokretu, već narodnom ustanku širokih razmera protiv omraženog stalj. režima sa jakom nacionalnom notom, izraženom u zahtevima za nezavisnost zemlje i za povlačenjem sovjetskih trupa iz zemlje». Ne poričući sporadičnu pojavu «antisocijalističkih tendencija i ispade kontrarevolucionarnih elemenata» D. Soldatić je, priznavajući da je «prerano i nemoguće dati jednu konačnu ocenu i analizu», insistirao na činjenici da je ministarstvu dostavljeno «dovoljno elemenata za zauzimanje stava», podvlačeći da «narodne mase imaju mnogo poverenja i nade u socijalističku Jugoslaviju, što je u nizu slučajeva došlo do izražaja». ⁴⁰ Poslanik je sa sigurnošću okarakterisao mađarsku pobunu kao opštenarodni utanak na osnovu mnogobrojnih kontakata i informacija koje je dobijao sa najrzličitijih mesta, kao i na osnovu ličnog iskustva sa ulica Budimpešte. ⁴¹

U depeši koju je istog dana Generalštabu JNA poslao Milan Drobac, jugoslovenski vojni ataše je izvestio o zatišju nastalom posle noćnih i jutarnjih borbi na budimskoj strani. Grupe naoružanih građana su održavale red, sovjetski vojnici su i dalje obezbeđivali važnije objekte u gradu i zatvorili sve mostove ka Budimu, osim jednog. U toku dana izdato je i naređenje o prekidu vatre što je M. Drobac doveo u vezu sa informacijom da je jedna grupa starih Nađevih pristalica prethodne večeri konačno uspostavila kontakt sa njim, objasnila mu situaciju i tražila od njega da se stavi na čelo narodnog ustanka. Ataše je preneo i nezvanično saznanje da se priprema proglašavanje vlade u kojem bi se dala objektivnija ocena situacije, osudio Erne Gere zbog pozivanja Rusa da intervenišu i time rehabilitovao Imre Nađ. ⁴² U kontaktu sa pukovnikom Nadorom, simpatizerom Jugoslavije, koji je Drobca i ranije o svemu obavestavao, a koji je, nakon

⁴⁰ DA MSP, PA 1956, f. 50, Mađ-100 II, pov. br. 417906. *Soldatić DSIP-u*, 28.X.1956.

⁴¹ Iako Dalibor Soldatić nije govorio mađarski jezik, sve vreme se u toku oktobra i početkom novembra 1956. po Budimpešti kretao u pratnji Milenka Milovanova, jugoslovenskog atašea za štampu, koji mu je bio i prevodilac. *Izjava g-de V. Soldatić autoru*, 29. mart 1995.

⁴² VA, JNA, k.376, f.1, br.132/20.15-21.30, 28.X.1956. Prema svedočenju Milana Georgijevića Mikloš Vašarhelji mu se na početku ustanka žalio da ne mogu da dođu do I. Nađa. Tek posle nekoliko dana je I. Nađ prihvatio da se sastane sa istomišljenicima, među kojima je najpoznatiji bio najpoznatiji Ferenc Donat. *Izjava g-dina M. Georgijevića autoru*, 12. oktobar 1994.

još jedne rekonstrukcije vlade, postavljen za komandanta celokupnog vazduhoplovstva, vojni ataše je 29. oktobra saznao i za povlačenje sovjetskih trupa dovednih iz Rumunije, iz Budimpešte. Sledećeg dana saznao je i za bekstvo mnogih visokih vojnih i političkih mađarskih zvaničnika u Sovjetski Savez. Svom Generalštabu je takođe preneo nezadovoljstvo pukovnika Nadora i policijskog pukovnika Kopačija izazvano neaktivnošću vlade i popuštanjem staljinističkim elementima.⁴³

Poslednjeg dana oktobra potpukovnik Drobac je poslao depešu o situaciji koja se od 30. oktobra kako je konstatovao naglo kretala udesno, o raspadu mađarske Komunističke partije i bekstvu aparata AVH, najvećim delom kod Sovjeta.⁴⁴ U prepodnevnom satima došlo je do velikog oružanog sukoba ispred sedišta Gradskog komiteta PMT. Kada su branitelji sedišta PMT potučeni, razularena gomila je zatečene komuniste u zgradi izvukla napolje i linčovala. Milan Drobac je ovo nasilje i Nađevu objavu o ukidanju jednopartijskog sistema doživeo kao raspad mađarske Komunističke partije i prevladavanje kontrarevolucionara nad ostalim pobunjenicima. Mnogi komunisti su uostalom to doživeli na isti način, a svedoci masakra, poput Ivana Ivanjija, pred čijim očima se to odvijalo, slike nasilja više nisu mogli da potisnu. Janoš Kadar je podržao Nađevu odluku o uvođenju višepartijskog sistema i dan kanije generalni sekretar je ukinuo Partiju mađarskih trudbenika i proglasio osnivanje nove Mađarske socijalističke radničke partije. Uskaćen od Sovjeta za bilo kakve informacije, iako su prihvatili pregovore o povlačenju trupa, Imre Nađ je 1. novembra otišao i korak dalje, objavljujući istupanje iz Varšavskog pakta i zatraživši pomoć od Ujedinjenih nacija u zaštiti mađarske neutralnosti.⁴⁵

Dan po izbijanju nemira, 24. oktobra u Budimpeštu su stigli Anastas Mikojan, Mihail Suslov i prvi čovek KGB-a, Ivan Serov.⁴⁶ Narednih dana članovi Prezidijuma KP Sovjetskog Saveza su bili uz mađarske drugove u Politbirou PMT i učestvovali u njihovim odlukama. Na Mikojanovu inicijativu na sednici Politbira od 25. oktobra Erne Gere je smenjen i za generalnog sekretara Partije postavljen je Janoš Kadar. Reformske

⁴³ VA, JNA, k.376, f.1, br.134/7.25-10.30, 29.X.1956 i br.135/01.45-02.50, 30.X.1956.

⁴⁴ *Isto*, br.136/14.20-15.35, 31.X.1956.

⁴⁵ Vidi: «Chronology of events», *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, str. XL-XLI; I. Ivanji, *Mađarska revolucija 1956*, 2016, str. 184-212.

⁴⁶ Više o I. Serovu i njegovim aktivnostima vezanim ne samo za gušenje mađarske pobune: H. Петров, *Первый председатель КГБ - Иван Серов*, Москва, 2005.

snage su osvojile većinu u vrhu Partije. Imre Nađ je obrazovao koalicionu vladu uvodeći u nju predstavnike nekadašnje Partije malih posедnika. Posle početne neodlučnosti i lutanja, u izjavi za radio od 28. oktobra osudio je sovjetsku intervenciju i prvi put jasno povezoao nacionalnu slobodu sa izgradnjom demokratskog socijalizma u zemlji.⁴⁷

Kako je to uvidom u arhivsku građu otvorenu istraživačima devedesetih godina prošlog veka utvrdio ruski istoričar Leonid Gibianski, u sovjetskom rukovodstvu je od početka mađarske pobune postojala tendencija da se vojno interveniše, ali nakon prve intervencije i lošeg iskustva koje su sovjetske trupe imale sa pobunjenim masama, prešlo se na taktiziranje, u šta spada i postavljanje Imrea Nađa za premijera na početku pobune, kao i povlačenje sovjetskih jedinica iz Budimpešte krajem oktobra. Sovjeti su morali voditi računa o reakcijama u zemljama Istočnog bloka, kao i na širem međunarodnom planu.⁴⁸ U daljim istraživanjima Aleksandar Stikaljin je došao do zaključka da je u jednom trenutku, tražeći politički izlaz iz mađarske krize, između prve i druge vojne intervencije, sovjetsko rukovodstvo ozbiljno razmatralo mogućnost trajnog povlačenja trupa iz Mađarske. Naročito je Anastas Mikojan bio za pronalaženje političkog rešenja i dosledno je branio svoj stav i nakon što je odluka o drugoj intervenciji doneta. Pošto je 28. oktobra odlučeno da se podrži Nađeva vlada, zatražena je od jugoslovenskih i poljskih drugova i javna podrška za nju. Prezidijum KPSS je 30. oktobra usvojio i «Deklaracija o osnovama razvoja i daljeg jačanja prijateljstva između Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih država», za koju je Veljko Mićunović, jugoslovenski ambasador u Moskvi, konstatovao da je sastavljena kao da su je Jugosloveni pisali, jer je promovisala ravnopravnost među socijalističkim zemljama. Međutim, u vreme povlačenja sovjetskih trupa, 29. i 30. oktobra, došlo je do eskalacije nasilja u Budimpešti. Vest o linču članova Gradskog komiteta PMT na Trgu Republike 30. oktobra, izraelsko-britansko-francuski napad na Egipat, američka izjava o nemešanju u istočnoevropske poslove data nešto ranije, 27. oktobra, bojazan da će odsustvo sile ostaviti utisak slabosti, pritisak Kine u korist vojne intervencije i konačno strah da Mađarska može biti izgubljena za Sovjetski

⁴⁷ А. Стыкалин, *Прерванная революция*, 2003, стр. 129-137.

⁴⁸ L. Gibianski, «Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i mađarska revolucija 1956», *JIC*, 1-2(1996), стр. 159.

Savez, prvenstveno u ekonomskom pogledu, učinili su da u sovjetskom rukovodstvu 31. oktobra 1956. godine prevagne stav o neophodnosti druge vojne intervencije.⁴⁹

Kako se situacija u Mađarskoj razvijala tako je i Jugoslavija menjala stav prema pobuni. S jedne strane, želelo se uklanjanje staljinističkog rukovodstva, ali, s druge strane, Jugoslavija nije želela da joj bilo koja zemlja Istočnog bloka, izvukavši se iz njega, ugrozi stečene jedinstvene pozicije u blokovskoj konstelaciji sveta. Takođe, kao jednopartijska država, Jugoslavija nije mogla da prihvati uvođenje predstavnika nekadašnjih mađarskih demokratskih partija u mađarsku vladu. Strah od kontrarevolucije u Mađarskoj postajao je sve prisutniji, a svaki svoj sledeći korak jugoslovensko rukovodstvo izvodilo je oslanjajući se na konsultacije sa Sovjetima. Na inicijativu Sovjeta došlo je i do upućivanja pisma podrške Partiji mađarskih trudbenika od 29. oktobra 1956. u kojem je J. B. Tito izrazio žaljenje zbog tragičnih događaja u njihovoj zemlji i pozvao mađarski narod da obustavi borbu, istovremeno pozdravljajući demokratizaciju javnog života, uvođenje radničkih saveta i demokratskog samoupravljanja.⁵⁰ I u ovom pismu i u direktivama jugoslovenskom poslaniku Daliboru Soldatiću, Josip Broz je upozoravao da se stvari mogu otrgnuti kontroli i okrenuti u korist reakcionarnih snaga, a ovu bojazan jugoslovenskog rukovodstva Soldatić je i usmeno preneo Imreu Nađu i Janošu Kadaru u razgovoru od 1. novembra 1956. godine.⁵¹ Od kraja oktobra i po pisanju jugoslovenske štampe se mogla primetiti sve veća rezervisanost prema mađarskim dešavanjima.⁵²

⁴⁹ A. Stykalin, «The Hungarian Crisis of 1956», *Cold War History*, Vol. 2, 1(2001), 133-137; A. Стыкалин, *Прерванная революция*, 2003, str. 146-161; V. Mićunović, *Moskovske godine 1956-1958*, Zagreb, 1977, str. 154.

⁵⁰ L. Gibianski, «Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i mađarska revolucija 1956», *JIC*, 1-2(1996), str.160; *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, str. 432-439; *AJ*, 507, IX, 75/I-1-67. *Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije Predsedništvu Partije mađarskih trudbenika*, 29.X.1956.

⁵¹ *Politika Jugoslavije prema Mađarskoj i slučaj Imre Nađa* (tzv. Bela knjiga o Mađarskoj), 1959, str. 72-73.

⁵² U *Politici* je 1. novembra pored dižeg članka Đuke Juliusa o raznorodnim političkim grupacijama koje su se borile da privuku uznemirene mase Mađarske, objavljen i nepotpisani tekst u kojem je data podrška stavovima izraženim u deklaraciji sovjetske vlade o odnosima sa socijalističkim državama na ravnopravnoj osnovi, kao i podrška odluci o povlačenju sovjetskih jedinica iz Budimpešte, te je ukazano na opasnost od restauratorskih pokušaja, koja još nije definitivno uklonjena, i podržano osnivanje radničkih saveta i progresivnih omladinskih i vojnih komiteta radi onemogućavanja pokušaja kontrarevolucije. *Politika*, 1. новембар 1956.

«Prema podacima komande PAO u 10.00 stanje sovjetskih trupa je sledeće: u širem regionu Budimpešte nalazi se oko 2000 tenkova ... Svi ulazi u Budimpeštu su zatvoreni ... U komandi cene da se momentalno na mađarskoj teritoriji nalazi najmanje 3000 sovjetskih tenkova... Nađ pozvao Andropova i zapretio traženjem intervencije OUN...», u prvim satima 1. decembra u Generalštab JNA stigla je depeša Milana Drobca.⁵³ Istog dana M. Drobac je posetio Ištvana Kovača, novopostavljenog načelnika mađarskog Generalštaba, od koga je takođe dobio alarmantne vesti o utvrđivanju sovjetskih trupa oko Budimpešte i zaposednju aerodroma, o Mikojanovom ćutanju pred odlazak iz Budimpešte i objašnjenju Andropova da se sovjetske trupe ne mogu povući zbog prestanka rada železničkog saobraćaja. «Jedina pomoć koju SSSR može u ovom trenutku da pruži u interesu očuvanja socijalističkog poretka u Mađarskoj, jeste odluka o povlačenju trupa», zaključio je I. Kovač i zamolio M. Drobca da poslanik Soldatić prenese to jugoslovenskoj vladi s molbom da utiče na Sovjete.⁵⁴ Dalibor Soldatić je obaveštenje da Mađarska traži jugoslovensku pomoć u pregovorima sa Sovjetskim Savezom oko povlačenja trupa iz Mađarske odmah prosledio svojoj vladi, uz Kovačevu napomenu da pomoć traži u saglasnosti sa Nađem.⁵⁵ U večernjim satima poslanik je izvestio o novom pokušaju I. Nađa da od J. Andropova dobije neki zadovoljavajući odgovor. Susret je ostao bez rezultata i Imre Nađ mu je uručio notu o povlačenju Mađarske iz Varšavskog pakta.⁵⁶ Jugoslavija, međutim, nije bila spremna da podrži nove korake mađarske vlade.

⁵³ VA, JNA, k.376, f.1, br.137/00.00-02.30, 1.XI.1956.

⁵⁴ Isto, br.138/10.20-13.15, 1.XI.1956.

⁵⁵ DA MSP, PA 1956, f. 50, Mađ-100 IV, pov. br. 418258. *Soldatić DSIP-u*, 1.XI.1956.

⁵⁶ Isto, pov. br. 418304. *Soldatić DSIP-u*, 1.XI.1956. Iz razgovora sa kineskim ambasadorom u Budimpešti, D. Soldatić je saznao da je I. Nađ zamolio i Kineze za intervenciju kod Sovjeta, ali još nije bilo odgovora. Radio Peking je, prema ambasadorovim informacijama, objavio jednu izjavu o odnosima među socijalističkim zemljama, koja se poziva na pet principa Bandunške konferencije i u skladu je sa poslednjom sovjetskom deklaracijom. Ali, u istoj izjavi stoji i upozorenje na opasnost od kontrarevolucije, a sam ambasador je konstatovao da je posle raspada PMT, zamračena svaka perspektiva socijalizma u Mađarskoj. Isto, Mađ-100 V, pov. br. 418360. *Soldatić DSIP-u*, 2.XI.1956. Istovremeno je ambasador M. Milatović javljao iz Varšave da su poljski novinari zamerali Jugoslaviji što ranije nije izašla sa jasnim stavom u vezi sa Mađarskom (mислеći na Titovo pismo podrške – prim. K.K.) Smatrali su da je Jugoslavija trebalo više da se potruži da objasni Rusima u kakvu opasnost dovode socijalističke tekovine u Mađarskoj, kao i da je trebalo «otvoreno osuditi Ruse za intervenciju. Situaciju u Mađarskoj ocenjuju veoma teškom i kažu da jedino što se sada može učiniti je pružanje što veće pomoći Mađarskoj, kako bi sprečili pun uticaj reakcionarnih elemenata». Isto, Mađ-100 IV, pov. br. 418305. *M. Milatović DSIP-u*, 1.XI.1956. Poljski novinari nisu bili usamljeni u ovom mišljenju u komunističkom svetu.

Pošto su doneli odluku da intervenišu, Sovjeti su prvih dana novembra konsultovali lidere svih istočnoevropskih zemalja, Kine i Jugoslavije, obaveštavajući ih o svojoj nameri. Vođeni svopstvenim idejama i interesima vezanim za ostvarivanje zadovoljavajuće pozicije u komunističkom svetu, Kinezi su, ispostavilo se, odigrali veliku savetodavnu ulogu, prvo u odluci o povlačenju sovjetskih trupa iz Budimpešte, a zatim i u sovjetskoj odluci da se ponovo interveniše.⁵⁷ Istočnoevropske zemlje, odnosno sva njihova rukovodstva su dala svoju saglasnost za intervenciju, osim V. Gomulke, koji je bio protiv vojne intervencije, iako je priznao da postoji opasnost od kontrarevolucije u Mađarskoj.⁵⁸ Poslednje konsultacije uoči napada Sovjeti su obavili su jugoslovenskim vođstvom, budući da su bili svesni velikog uticaja jugoslovenske propagande na mađarsku opoziciju i podrške koju je Tito u pismu od 29. oktobra dao Nađu. U međuvremenu, mađarski događaji su se odvijali u pravcu razočaravajućem po Josipa Broza: Mađarska je umesto jugoslovenskog državnog modela izabrala austrijski – višepartijski sistm i neutralnost. Ugovorivši preko sovjetske Ambasade u Beogradu posetu Titu 31. oktobra,⁵⁹ istog dana pošto su doneli odluku, N. Hruščov i G. Maljenkov su u večernjim satima 2. decembra stigli na Brione na pregovore sa J. B. Titom, E. Kardeljem i A. Rankovićem i u razgovoru sa njima zadržali se do ranih jutarnjih sati 3. novembra. Razgovoru je prisustvovao i učestvovao u njemu i jugoslovenski ambasador u Sovjetskom Savezu, Veljko Mićunović, koji je nekoliko dana pre toga pozvan da dođe u Beograd na konsultacije, a zatim i na Brione. Poseta sovjetskih zvaničnika je bila tajna i nije vođen zapisnik, ali je u toku dana, 3. novembra, V. Mićunović sastavio belešku o razgovoru, koju je dopunio 6. novembra i dostavio A. Rankoviću.⁶⁰ Kako su istoričari konstatovali, nepostojanje zvanične beleške o razgovoru vođenom između J. B. Tita i N.

⁵⁷ Vidi: Shen Zhihua, « Mao and the 1956 Soviet military intervention in Hungary», *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet bloc countries*, Budapest, 2007, str. 24-37.

⁵⁸ *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, str. 510.

⁵⁹ *Isto*, 484-485.

⁶⁰ AJ, 837, KPR I-3-a SSSR. *Zabeleška o razgovorima drugova Tita, A. Rankovića, E. Kardelja sa N. S. Hruščovom i G. M. Maljenkovom, u toku noći od 2/3 novembra 1956 god. na Brionima. Prisustvovao sa jugoslovenske strane i drug Veljko Mićunović. Do razgovora je došlo na inicijativu sovjetskih drugova, koji su naročito naglasili potrebu tajnosti susreta.* Na osnovu ove beleške Veljko Mićunović je opisao brionski susret i razgovore u svojim čuvenim memoarima *Moskovske godine 1956-1958*, preko kojih se, zajedno sa memoarima Nikite Hruščova, i saznalo za ovaj susret. V. objavljenu zabelešku V. Mićunovića: *Југославија – СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946-1964, Том I*, (прир. Љ. Димић и др.), Београд, 2014, str. 343-352.

Hruščova 2./3. novembra 1956. ostavilo je mogućnost za različite interpretacije, što su i jedan i drugi iskoristili.⁶¹

Iako su Sovjeti došli da saopšte svoju odluku, a ne da traže odobrenje za intervenciju, ipak im nije bilo svejedno kakava će biti reakcija jugoslovenske strane, tim pre što su očekivali pomoć u daljem sređivanju stanja u Mađarskoj. Poseta je nenadano donela veliko olakšanje Sovjetima. U svojim memoarima Nikita Hruščov je zapisao da je očekivao veći otpor nego što ga je dao Gomulka, ali je J. B. Tito odmah rekao «naravno, treba razbiti kontrarevoluciju».⁶² Pošto se Tito saglasio sa vojnom intervencijom, za koju su Sovjeti nekoliko puta istakli da je dobro pripremljena, na osnovu čega je V. Mićunović zaključio da će do nje odmah doći, prešlo se na personalna pitanja. Iako je N. Hruščov smatrao da na čelo nove mađarske vlade treba postaviti Ferenc Miniha, prihvatio je Titovu sugestiju da je Janoš Kadar prihvatljiviji masama, ali jugoslovenski predlog da u novu vladu budu uvedeni i ljudi iz Nađevog okruženja je odbačen.⁶³

U nastavku razgovora na Brionima prihvaćen je Mićunovićev predlog da se od Imrea Nađa traži ostavka ili neka izjava o osudi desnih skretanja, kako bi se legalizovala nova vlada, što na sastanku nije izgovoreno, ali je bilo očigledno zbog čega je bio potreban takav dokument. Na ponovljeno rusko pitanje da li Jugoslavija može nešto da učiniti sa Nađem pomenuto je da se Zoltan Santo raspitivao za sklanjanje u Ambasadu od

⁶¹ Lj. Dimić, «Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955-1956.», *Tokovi istorije*, 1-4(1998), str. 55; L. Gibianski, «Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj», *Jugoslavija v hladni vojni*, Ljubljana, Toronto, 2004, str. 239-240.

⁶² Н. С. Хрущев, *Воспоминания*, Т. 2, Москва, 2016, стр. 224.

⁶³ AJ, 837, KPR I-3-a SSSR. *Zabeleška o razgovorima drugova Tita, A. Rankovića, E. Kardelja sa N. S. Hruščovom i G. M. Maljenkovom...*, 6. novembar 1956, str. 3, 7. Konkretno je predložen Geza Lošonci, a iz daljeg razgovora je bilo jasno da su Sovjeti znali za njegove veze sa Jugoslovenima i da su ga smatrali sumnjivim Nađevim čovekom. Isto. Dva dana pre susreta na Brionima, 31. oktobra, posle objave o raspuštanju PMT i formiraju nove partije, jugoslovenski predstavnik je razgovarao sa G. Lošoncijem, nudeći pomoć, prvenstveno političku, pa i ekonomsku u okviru trenutnih mogućnosti. Savetovano je novoj vladi, u kojoj je G. Lošonci od 30. novembra bio ministar za privredu, da se poveže sa radnicima i radničkim savetima. Izražena je zajednička zabrinutost zbog skretanja situacije u desno, a G. Lošonci je bio posebno deprimiran Kadarovim rečima izgovorenim kad su izlazili sa sastanka na kome su odlučili da se obnovi višepartijski sistem: «Radi tuđih grešaka morali smo predati radničku vlast, a ta radnička vlast iako je imala mnogo rupa, ipak je imala svog sadržaja. Zbog toga treba da se sitidimo pred svojim susedima i da se vratimo tamo gde smo bili 1945 godine.» AJ, 837, KPR I-5-b Mađ. *Razgovor sa Lošoncijem* (bez datuma i imena jugoslovenskog predstavnika – prim K.K.) Da su Jugosloveni ozbiljno razmatrali političku pomoć koju bi mogli da pruže Nađevoj vladi, može se zaključiti iz dokumenta *Naše veze koje bi se mogle angažovati kao podrška progresivnim snagama Mađarske* (AJ, 507, IX, 75/III-45), koji je bio pripremljen 1. novembra 1956. godine. Dokument se sastoji od kratkih biografija jugoslovenskih i mađarskih državljana, emigranata, razvrstanih na osnovu mogućnosti delovanja u tri grupe. Neki od njih bi verovatno bili angažovani da nije došlo do sovjetske intervencije. Ili su možda ipak angažovani? Male su šanse da se dobije odgovor na ovo pitanje.

eventualnog pogroma, jer «pošteni ljudi i stari komunisti» neće ići na Zapad, pa je dogovoreno da se i u tom pravcu vidi šta Jugosloveni mogu učiniti.⁶⁴ Iz kasnije prepiske između dvojice državnika, može se jasnije videti da je jugoslovenska strana obećala pomoć u uklanjanju Imrea Nađa iz političkog života Mađarske.⁶⁵ Ovo obećanje nije ispunjeno, a Jugoslavija se ubrzo našla u vrlo neugodnoj poziciji, pošto se Imre Nađ, proglašivši sovjetsku vojnu intervenciju od 4. novembra 1956. nezakonitom, sklonio sa grupom istomišljenika u jugoslovensku Ambasadu.

Prema zvaničnoj jugoslovenskoj verziji, u petak, 2. novembra, kada su Budimpeštom već uveliko kružile vesti o dolasku novih sovjetskih vojnih jedinica u Mađarsku, član nekadašnjeg Politbiroa MPT, Zoltan Santo, u ime svojih drugova i svoje, postavio je Daliboru Soldatiću pitanje azila «u slučaju potrebe». Poslanik je konsultovao Beograd i 3. novembra posle podne obavestio Santoa da je Jugoslavija spremna da im pruži zaštitu *ukoliko odmah dođu u ambasadu*.⁶⁶ Odgovor je očekivan u nedelju, 4. novembra. U međuvremenu je otpočeo sovjetski napad na Budimpeštu, i kako je Edvard Kardelj, potpredsednik Vlade FNRJ, istakao u pismu mađarskoj vladi od 18. novembra 1956. godine, «razgovor o azilu nije bio završen. Umesto toga, istog dana rano ujutro, na osnovu ranijih razgovora, Nađ i Santo i 14 drugih rukovodilaca iz Vlade i rukovodstva Partije, zajedno sa svojim porodicama došli su u našu ambasadu.»⁶⁷ Iako uslovi azila nisu utvrđeni, kada su Sovjeti po drugi put krenuli na Budimpeštu, za I. Nađa i njegove saradnike činilo se da je jedino rešenje bilo da se sklone u jugoslovensku Ambasadu. Možda je odluku doneo u trenutku slabosti, ali kao čovek od principa, stari komunista, zaštitu od progona jedne komunističke zemlje, mogao je potražiti samo u drugoj komunističkoj zemlji, njemu bliskoj. Svaka druga opcija bi za njega značila izdaju sopstvenih uverenja.

⁶⁴ AJ, 837, KPR I-3-a SSSR. *Zabeleška o razgovorima drugova Tita, A. Rankovića, E. Kardelja sa N. S. Hruščovom i G. M. Maljenkovom...*, 6. novembar 1956, str. 8-9.

⁶⁵ L. Gibianski, «Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i mađarska revolucija 1956», *JIC*, 1-2(1996), str. 161-163. O takvoj vrsti podrške Jugoslavije sovjetskoj intervenciji može se zaključiti na osnovu tajne jugoslovensko-sovjetske prepiske vođene krajem 1956. i početkom 1957. godine, koju Gibianski analizira u pomenutom članku. Takođe, vidi: Z. Ripp, *Belgrád és Moszkva között: A jugosláv kapcsolatok és a Nagy Imre –kérdés*, 1994; Đ. Tripković, «Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa», *Istorija 20. veka*, 1(1997), str. 61-73; J. Granville, «Tito and the Nagy affair in 1956», *East European Quarterly*, 32, 1(1998), str. 23-55.

⁶⁶ AJ, 507, IX, 75/I-1-67.

⁶⁷ *Isto*.

Mogućnost jugoslovenskog vojnog angažovanja u mađarskoj krizi, navodno pominjana u izjavama nekih jugoslovenskih zvaničnika, prema dostupnoj arhivskoj građi vojne provenijencije, nije postojala. Prema *Godišnjem izveštaju o bojevoj gotovosti* Komande graničnih jedinica za period od 1. decembra 1955. do 1. novembra 1956. godine, dostavljenom Generalštabu Jugoslovenske narodne armije nije se pristupilo nikakvim vanrednim merama. Od izbijanja mađarske krize, pomenuto je u izveštaju, došlo je do izvesnih promena skoro na svim granicama, a posebno prema Mađarskoj, Albaniji i Bugarskoj, ali konstatovano je da one nisu od većeg značaja za samu bezbednost granice. Za razliku od Bugarske i Albanije gde je primečeno pojačano osiguranje granice, Mađarska s obzirom na situaciju u zemlji nije ni imala posednutu granicu prema Jugoslaviji u pomenutom periodu.⁶⁸

Na sastanku Opunomoćstva CK SKJ za Jugoslovensku narodnu armiju, održanom 1. novembra 1956. bilo je reči o najnovijoj situaciju u Mađarskoj i Egiptu da bi svojim uticajem i stavovima mogli da prenose liniju Saveza komunista. Prisutni su obavešteni da je u Mađarskoj potpuno bezvlašće i da je teško predvideti kako će se tamo situacija razvijati. Istaknuto je da postoje dve opasnosti: 1. puna sovjetska intervencija, «to bi značilo u krvi ugušiti borbu mađarskog naroda za slobodu i nezavisnost», i 2. restauracija kapitalizma. Vlada je od početka pobune kasnila u odlukama i potpuno je demoralisana, a mađarski narod može očekivati samo još teža iskušenja. Male su šanse, ali još postoji mogućnost da se progresivne snage povežu između sebe. Za sovjetsku deklaraciju od 30. novembra rečeno je da se iza svake druge rečenice vidi laž i fraziranje. Na kraju sastanka zaključeno je da se pojača rad na informisanju članstva i svih pripadnika Armije i na taj način podupre jugoslovenska politika.⁶⁹

Sledeći sastanak istog tela održan je dan nakon početka druge sovjetske intervencije, 5. novembra. U saopštenju generala Otmara Kreačić iznetom na sastanku primetan je već u glavnim crtama uobičen jugoslovenski stav o mađarskom pitanju, koji je ozvaničen u čuvenom Titovom govoru u Puli od 11. novembra 1956. godine. «Stav naše Partije i našeg rukovodstva jeste da je ova intervencija sovjetskih trupa prosto manje

⁶⁸ VA, JNA, k.20, f.1, br. 9, *Godišnji izveštaj o bojevoj gotovosti* Komande graničnih jedinica Jugoslavije, 29. XII, 1956, str. 2.

⁶⁹ VA, JNA, k. 498, f.8, br. 11/1. *Zapisnik sa sastanka Opunomoćstva CK SKJ za Jugoslovensku narodnu armiju održanog 1 novembra 1956 godine.*

zlo», rekao je Kreačić. U diskusiji se moglo čuti da je proglas vlade Janoša Kadara dobar i da postoji razlika između prve i druge sovjetske intervencije i da je ova druga, za razliku od prve, bila neophodna. Prisutni su informisani da su preduzete mere da se sve organizacije i komande obaveste o najnovijim dešavanjima u Mađarskoj.⁷⁰

4. 3. Kriza oko izbeglica u jugoslovenskoj ambasadi

Dan uoči dolaska Imrea Nađa u Ambasadu u rano jutro glasovi spolja privukli su pažnju Vere Soldatić, poslanikove supruge. Sa prozora rezidencije kod ulaza u metro stajalo je nekoliko ljudi, među kojima je prepoznala Jurija Andropova. Glasno su razgovarali i mahali rukama, a jedno što je razumela od ruskog, jezika na kom su govorili, bilo je «...ako priđu sa ove ili sa one strane...». Sledeće jutro ispred glavnog ulaza zaustavila su se kola i pošto ju je buka probudila, ustala je i videla I. Nađu kako izlazi iz njih u ulazi u zgradu Ambasade. Imala je utisak kao da je taj dolazak bio ugovoren.⁷¹ U svoj notes pod datumom 4. novembar Dalibor Soldatić je zapisao: «U razmaku od 5-9 sati stigli su u Ambasadu i zatražili azil: Nagy Imre, Losonczi Geza, Silagy Janoš, Fezekeš Gyorgy, Harasti Szanto, Szanto Zoltan, Lukacs Gyorgy, Janosi Ferenc, Vas Zoltan, Donat Ferenc, Tancosy i Rajk Julija. U stanu Vukmirovića Jove, jug. voj. izaslanika ... Nador Ferenc, komandant avijacije, Vašarhelji i Erdei Peter. Zajedno s njima došlo 14 žena i 16 djece.»⁷²

Prema instrukcijama dobijenim iz Beograda Dalibor Soldatić je 3. novembra, Zoltanu Santou, obaveštavajući ga o odobrenju azila za I. Nađu i drugove, predočio da je poželjno da Imre Nađ, uoči prebacivanja u Jugoslaviju, da jednu izjavu u korist Kadarove vlade. U telegramu od 4. novembra traženo je od D. Soldatića da prenese I. Nađu da Jugosloveni nisu azil uslovili davanjem izjave, ali, «ako bi hteo da da izjavu, trebalo bi da je da dok se nalazi u Mađarskoj, i to odmah, jer u Jugoslaviji neće biti korisna ni moguća». Podrazumevalo se prebacivanje mađarskih drugova u Jugoslaviju, ali u

⁷⁰ VA, JNA, k. 498, f.8, br. 12/1. *Zapisnik sa sastanka Opuномоćства CK SKJ za Jugoslovensku narodnu armiju održanog 5 novembra 1956 godine.*

⁷¹ *Izjava g-đe V. Soldatić autoru, 29. mart 1995.*

⁷² G-đa Vera Soldatić je odobrila kopiranje Soldatićevog notesa. Kopija malobrojnih ispisanih stranica nalazi se u posedu autora.

okolnostima sovjetske okupacije, to je zavisilo od njihovih garancija.⁷³ Službena izjava koju je Imre Nađ dao u jugoslovenskoj Ambasadi posle pomenutog telegrama od 4. novembra, nikako nije bila ona koju su sagovornici na Brionim zamišljali i priželjkivali. Nađ je u izjavi zahvalio jugoslovenskim rukovodiocima što su ponudili azil njegovim drugovima, njemu i članovima njihovih porodica, obećao da će se svi oni na teritoriji Jugoslavije vladati prema međunarodnim propisima o azilu i zamolio da ih što pre prebace u Jugoslaviju.⁷⁴ Takva izjava, konstatovao je A. Ranković u telegramu D. Soldatiću od 5. novembra mogla je samo da pogorša situaciju u Mađarskoj, koja za Kadarovu vladu nije bila ni malo laka.⁷⁵ Jugosloveni nisu ispunili obećanje dato Sovjetima na Brionima, jednim delom zato što nisu imali dovoljno vremena, a izgleda i da su precenili svoj uticaj na Nađa. U svakom slučaju oni su krenuli u izvršenje svog dela plana, ali im okolnosti nisu išle na ruku. Pošto je Imre Nađ već odbio da da ostavku na mesto predsednika vlade, Sovjetima se sigurno nije činilo da je dobro rešenje puštanje Nađa da ode u Jugoslaviju. Kao što se vidi iz pregovora koji su sledili, oni su se potrudili da do toga ne dođe.

Jugosloveni su preko N. P. Firjubina, sovjetskog ambasadora u Beogradu, 4. popodne obavestili sovjetsko rukovodstvo o razvoju događaja. Pošto nije dobijena nikakva izjava od I. Nađa pre proglašenja vlade J. Kadara, iz Moskve su zatražili Nađevo izručenje sovjetskim trupama, koje će ga predati Kadarovoj vladi.⁷⁶ Za Jugoslaviju nije dolazilo u obzir da se izbeglice u Ambasadi prepuste Rusima, jer je to povlačilo za sobom ozbiljno narušavanje jugoslovenskog kredibiliteta. U telegramu od 5. novembra Josip Broz, E. Kardelj i A. Ranković su predložili Sovjetima da se I. Nađ i drugovi prebace u Jugoslaviju, ali je N. Hruščov ovaj predlog odbio, smatrajući da bi se tako Jugoslavija

⁷³ AJ, 507, IX, 75/I-1-67. *Telegram Soldatiću*, 4. XI.1956, 20.25 h.

⁷⁴ AJ, 507, IX, 75/I-1-67, Iz Budimpešte, br. 7.

⁷⁵ AJ, 507, IX, 75/I-1-67. *Ranković Soldatiću*, 5. XI.1956. Sa svih strana su stizale informacije o pružanju otpora Kadarovoj vladi, naročito među radnicima. Izgubio je i ono malo autoriteta zarađenog otporom Rakošiju. Mađari koji su listom ustali protiv Rusa, smatrali su Kadara izdajnikom Nađa, svedočio je Vaso Bogdanov, šef jugoslovenske Komisije za restituciju kulturno-umetničkih i istorijskih predmeta iz Mađarske, koga je ustanak zatekao u Budimpešti, a on uspeo da se vrati tek 11. novembra autobusom zajedno sa grupom jugosloveskih građana. *Isto*, IX, 75/1-36. *Zapis o razgovoru F. Babića sa dr V. Bogdanovim*, 12. XI 1956.

⁷⁶ *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, str. 582.

otvoreno solidarisala sa Nađem, što bi ostavilo nesagledive posledice na jugoslovensko-sovjetske odnose.⁷⁷

Plašeći se od eventualnog sovjetskog upada u njihovu zgradu, mada je sam Ranković u telegramu Soldatiću od 5. novembra, izrazio sumnju u takvu mogućnost, Jugosloveni su tražili od Sovjeta da obezbede Ambasadu svojim trupama.⁷⁸ U danu kada je potpukovnik Drobac izveštavao Generalštab JNA da «Rusi demonstriraju silu i puca se više nego što treba»,⁷⁹ u pucnjava iz sovjetskog tenka na zgradu Ambasade poginu je Milenko Milovanov, ataše za štampu, zbog čega je tadašnji ministar inostranih poslova, Koča Popović, energično protestovao kod sovjetskog ambasadora u Beogradu.⁸⁰ Ovaj incident je protumačen kao dodatni pritisak na Jugoslaviju i otvorena pretnja.

Svi Mađari koji su 4. novembra ušli u Ambasadu, ušli su sa namerom da se što pre prebace u Jugoslaviju. Od dogovora za prebacivanje avionom nije bilo ništa, jer je aerodrom prema kojem je jedna grupa krenula kolima, verovatno 6, ili najkasnije 7. novembra, bio blokiran, a M. Drobac nije dao da se ide na drugi aerodrom, već da se vrate u Ambasadu. U zgradi je ubrzo zbog velike gužve bilo sve teže organizovati život. Između 50 i 60 osoba, koliko ih je boravilo u zgradi, spavalo je gde je stiglo.⁸¹

Uskoro se pojavio problem snabdevanja hranom, koji je Milan Georgijević za neko vreme rešio uz pomoć poljskog ambasadora Vilmana. Vilman je znao ko je u jugoslovenskoj Ambasadi i u telefonskom razgovoru sa Soldatićem obeća je pomoć. Milan Georgijević je sa šoferom Ambasade, prethodno zamolivši komandira sovjetskih bornih kola na obezbeđenju zgrade da prati njihovo vozilo kako Sovjeti ne bi pucali na njih, otišao do poljske Ambasade i napunio kola velikim količinama konzervi, krompira i

⁷⁷ L. Gibianski, «Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj», *Jugoslavija v hladni vojni*, 2004, str. 242; *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, str. 595-596, 608-611.

⁷⁸ AJ, 507, IX, 75/I-1-67. Ranković Soldatiću, 5. XI.1956. Čim su Mađari ušli u Ambasadu sovjetski agenti u civilu su okružili zgradu. *Izjava g-đe V. Soldatić autoru*, 29. mart 1995.

⁷⁹ VA, JNA, k.376, f.1, br.145/16.15-17.30, 5.XI.1956.

⁸⁰ DA MSP, PA, 1956, f.52, Mađ-311a, pov. br. 418788. Pogibija M. Milovanova gotovo je istovetno opisana u notesu D. Soldatića i kasnijim sećanjima M. Georgijevića. Prethodnog dana u neposrednoj bizini Ambasade ispaljena je topovska granata od koje su popicali mnogi prozori na zgradi. U 15. 30, 5 novembra iz sovjetskog tenka na zgradu poslanstva Ambasade ispaljena su dva rafalna pucnja. Drugi je pogodio M. Milovanova, koji je stajao kod prozora u kancelariji poslanika. Prema mišljenju M. Georgijevića organizatori ovog incidenta su verovatno mislili da se u toj kancelariji nalazi I. Nađ sa svojim saradnicima. *Izjava g-dina M. Georgijevića autoru*, 12. oktobar 1994.

⁸¹ *Izjava g-đe V. Soldatić autoru*, 29. mart 1995. Julija Rajk i njen jedanaestogodišnji sin pokušavali su da prekrate vreme učeći srpski. Julija Rajk je sve vreme sa Verom Soldatić pomagala kuvarici u spremanju hrane. *Isto*.

drugih namirnica. Imao je sreću da komandir nije konsultovao pretpostavljene. Ovo je omogućilo da brojno ljudstvo ostane u Ambasadi do normalizovanja prilika sa snabdevanjem.⁸²

Sovjetsko rukovodstvo, nije želelo da Nađa i drugove prepusti Jugoslaviji, te su započeli dvonedeljni pregovori oko rešavanja pitanja azila između jugoslovenske, mađarske i sovjetske vlade. Pregovore sa Kadarovom vladom oko dalje Nađeve sudbine, do dolaska pomoćnika ministra inostranih poslova Jugoslavije, Dobrivoja Vidića, u Budimpeštu 19. novembra, vodio je ambasador Dalibor Soldatić po instrukcijama Aleksandra Rankovića. Pojavljivale su se razne kombinacije, a kako je vreme prolazilo Jugoslavija je bila u sve težoj poziciji, a zatočenici u ambasadi su se sve više iscrpljivali, na šta je sovjetska strana, koja se vremenom formalno povukla iz pregovora, i računala. Kada je otpala mogućnost prebacivanja azilanata u Jugoslaviju, Sovjeti su predložili Rumuniju kao zemlju koja bi prihvatila Nađa i njegove saradnike.⁸³ Čak je jedna rumunska delegacija došla u Jugoslaviju da pregovara u vezi sa tim.⁸⁴ Ne samo da je Nađ to kategorički odbio, već je i Jugoslovenima to izgledalo potpuno neprihvatljivo sa moralnog stanovišta, jer je to značilo posrednu predaju Nađa Sovjetima. U toku boravka u ambasadi Nađu je od strane jugoslovenskih predstavnika neprestano sugerisano da potpiše ostavku na mesto predsednika vlade i povuče svoj proglas o sovjetskoj agresiji, ali pošto je on u tome video mogućnost da mu se kasnije sudi za izdaju zemlje, i ovo je dosledno odbijao.⁸⁵ Po dolasku u Budimpeštu, Dobrivoje Vidić je Janošu Kadaru uručio pismo vlade FNRJ u kome se sumiraju rezultati dotadašnjih pregovora sa mađarskom vladom. Istovremeno je, a po obavljenom razgovoru sa Nađem i uz njegovu saglasnost,

⁸² *Izjava g-dina M. Georgijevića autoru*, 12. oktobar 1994.

⁸³ AJ, 507, IX, 75/I-1-67. *Telegram Soldatiću od 11. novembra 1956*. Tačnije, Sovjeti su tražili da se samo Imre Nađ i Geza Lošonci prebace u Rumuniju, ostali su mogli da se vrate kućama.

⁸⁴ V. Vlahović, *Strogo pov.:1955-1958*, Beograd, 1998, str. 131-135.

⁸⁵ AJ, 507, IX, 75/I-1-67. *Zabeleška o razgovoru državnog podsekretara za inostrane poslove, druga Dobrivoja Vidića sa Imre Nađem, Lošoncijem, Donatom i Harastijem u zgradi naše ambasade u Budimpešti*, 19. novembra 1956. Zbog ovog pritiska na I. Nađa D. Soldatić je osećao i veliku ličnu odgovornost. Već, 4. novembra ujutro deprimirano je saopštio M. Georgijevu da «smo (Jugosloveni – prim. K.K) oslobodili mesto razbojniku», misleći pri tom na Kadara. «Nisam ga pitao šta je time htelo da kaže, bilo mi je jasno da smo u čitavom raspletu veoma angažovani.» *Izjava g-dina M. Georgijevića autoru*, 12. oktobar 1994. Dve nedelje po izlasku I. Nađa iz jugoslovenske Ambasade, 7. decembra 1956, Dalibor Soldatić je bio u oproštajnoj poseti Janošu Kadaru, koji ga je pohvalio za sve što je učinjeno u njegovom poslaničkom mandatu na uspešnoj normalizaciji odnosa dve zemlje i za sve savladane teškoće na tom putu u kojima nije bilo jugoslovenske krivice. DA MSP, PA 1956, f. 50, Mađ-100 XIX, pov. br. 420917. *Soldatić DSIP-u*, 7. XII 1956.

Vidić zahtevao od mađarske vlade da pismeno garantuje Nađu i drugovima slobodan izlazak iz ambasade bez straha od hapšenja. Konačno je, 21. novembra, dobijena takva garancija: u pismu Janoša Kadara potpredsedniku vlade FNRJ Edvardu Kardelju, koje inače obiluje konstatacijama neprihvatljivim sa jugoslovenskog stanovišta, u jednom od poslednjih pasusa stoji da «mađarska vlada ... prema Imre Nađu i članovima njegove grupe ne želi primeniti kaznu zbog njihovih prošlih dela. ...oni će sami napustiti jugoslovensku ambasadu i slobodno će otići svojim kućama.»⁸⁶

Dobivši pismene garancije ozvaničene na međudržavnom nivou (ovo je prvi međunarodni akt Kadarove vlade), Imre Nađ i njegovi prijatelji su odlučili da napuste ambasadu. Na inicijativu Ferenc Miniha, ministra odbrane i unutrašnjih poslova u vladi Janoša Kadara, dogovoreno je da 22. novembra po I. Nađa i drugove dođe mađarski autobus. U ugovoreno vreme autobus se pojavio pred zgradom ambasade, dojučerašnji azilanti su ušli u njega i momentalno deportovani u Rumuniju. Ovo hapšenje Nađa i njegovih saradnika Sovjeti su izveli uz potpunu saglasnost mađarske vlade: na predlog predstavnika sovjetskog rukovodstva koji su u to vreme boravili u Budimpešti, odlučeno je da se izvrši hapšenje Nađa, i kada je potpisivao garanciju, Kadar je bio upoznat sa tom sovjetskom odlukom.⁸⁷

4. 4. Stav Jugoslavije prema mađarskim događajima i sovjetskoj intervenciji

Kao jednopartijska država, Jugoslavija nije mogla da prihvati uvođenje predstavnika nekadašnjih mađarskih demokratskih partija u mađarsku vladu i od kraja oktobra jugoslovenski stav prema mađarskim događajima počeo se menjati, a strah od kontrarevolucije u Mađarskoj postajao je sve prisutniji.

Po otmici Nađa, Jugoslavija se u očima međunarodnog javnog mnjenja našla u vrlo neugodnoj poziciji: pružanjem azila Nađu, ona je otvorila put Kadarovoj vladi, a onda nije bila u stanju da sačuva Nađa od Sovjeta. Ništa se više nije moglo učiniti, osim

⁸⁶ AJ, 507, IX, 75/I-1-67. *Izvršnom veću Federativne Narodne Republike Jugoslavije na ruke druga Edvarda Kardelja*, Budimpešta, 21. novem. 1956. (po ovlašćenju Mađarske revolucionarne radničko seljačke vlade Predsednik vlade Kadar Janoš); vidi: J Kiss etc., *(Top secret) Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956*, str. 241-275; *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*, str. 656-668.

⁸⁷ L. Gibianski, «Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i mađarska revolucija 1956», *JIC*, 1-2(1996), str.168.

uzaludnih protestovanja. U govoru partijskim aktivistima u Puli, 11. novembra 1956. Tito je pokušao da opravda jugoslovenski stav: osudio je prvu sovjetsku intervenciju u Mađarskoj, naglašavajući da su greške koje su činili bivši mađarski i sovjetski rukovodioci dovele do tragičnih oktobarskih događaja. S duge strane, izrazio je uverenje da je druga sovjetska intervencija bila "manje zlo" koje je sprečilo "kontrarevoluciju" u Mađarskoj i mađarsko povlačenje iz Varšavskog pakta.⁸⁸

Objavljivanje ovog govora izazvalo je jugoslovensko-sovjetsku polemiku i novo zaoštavanje u bilateralnim odnosima. Jugoslovenski stav javno iznet N. Hruščov i ostali članovi sovjetskog rukovodstva su oštro kritikovali u razgovorima sa V. Mićunovićem,⁸⁹ ali je odgovor na Titovo istupanje u Puli, objavljen u *Pravdi* 19. i 23. novembra, pobijanje jugoslovenskih stavova i odbacivanje krivice za dešavanja u Mađarskoj dato u umerenom tonu.⁹⁰

Sovjetski Savez je poveo antijugoslovensku kampanju u istočnoevropskim zemljama i nekim komunističkim partijama na Zapadu što je izazvalo jugoslovensko nezadovoljstvo i pokrenulo tajnu prepisku između J. B. Tita i N. Hruščova u vezi sa Nađevim slučajem, koja je trajala od početka decembra 1956. do početka februara 1957. godine. Jugoslovensko rukovodstvo je nastojalo da zadrži svoj kritičan stav prema sovjetskoj politici i istovremeno da nastavi ekonomsku saradnju sa Sovjetskim Savezom. Istupanje Edvarda Kardelja u Narodnoj skupštini 7. decembra dolilo je ulje na vatru svojom javnom kritikom politike Sovjetskog Saveza u Mađarskoj, zapostavljanjem i gušenjem radničkih saveta. Oštar odgovor na Kardeljev skupštinski govor objavljen je u *Pravdi* 18. decembra. Obe strane su i u javnoj i u tajnoj prepisci zadržale svoje pozicije. Zamrzavanje partijskih odnosa i nizak nivo državnih odnosa trenutno je odgovaralo obema stranama, jer je svaka od njih videla svoj interes u tome. Jugoslavija je javnom kritikom sovjetske politike želela da umanja loš utisak u domaćoj i svetskoj javnosti, koji je ostavljala njena umešanost u mađarska dešavanja, dok se sovjetska strana

⁸⁸ *Борба*, 16. НОВЕМБАР 1956.

⁸⁹ V. Mićunović, *Moskovske godine 1956-1958*, str. 184-191.

⁹⁰ L. Gibianski, «Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj», *Jugoslavija v hladni vojni*, 2004, str. 245.

distanciranjem od Saveza komunista Jugoslavije, posvetila učvršćivanju svoje oslabljen pozicije u komunističkom svetu.⁹¹

Govor predsednika Tita u Puli dobio je širok odjek u svetu. Kritike u istočnoevropskim zemljama, očekivano, bile su jako loše, a najoštrije su bile u Čehoslovačkoj, Albaniji i Bugarskoj, u kojima govor uopšte nije ni objavljen, već su samo prenošeni komentari TASS-a i pisanje *Pravde*. U Mađarskoj je govor nekoliko puta emitovan preko radija, a pojedini listovi su objavili izvode govora i članaka u vezi sa njim iz *Pravde* i *Borbe*. Kinezi su se držali po strani, nisu ništa objavljivali, niti su davali zvanične izjave. Jedan deo kineskih rukovodilaca je jugoslovenskim predstavnicima priznavao slaganje sa Titovim stavovima, ali su smatrali da otvorena diskusija može samo da šteti socijalističkom pokretu.⁹² Zapadna štampa je opširno prenela govor, a najviše komentara je izazvao u Sjedinjenim Američkim Državama, gde je ocenjen kao «istorijski» i «izvor iz prve ruke» za odnose među socijalističkim zemljama. I američki zvaničnici su bili zadovoljni Titovim nastupom.⁹³

Istupanja Jugoslavije u Savetu bezbednosti, u kom je u to trenutku bila nestalni član, i Generalnoj skupštini OUN u debatama o situaciji u Mađarskoj na 11. redovnom i 2. vanrednom zasedanju Generalne skupštine, odražavalo je pokušaj da se pomire različite komponente jugoslovenske spoljne politike i održi balans između vanblokovske orijentacije i aktivne uloge u traženju rešenja za mađarsku krizu. Saveti Koče Popovića ambasadoru Brileju, kao i sami njegovi nastupi išli su u tom pravcu. U uzavreloj atmosferi konflikata nije bilo lako održati nezavisnu liniju. Jugoslavija se našla u vrlo delikatnoj poziciji kada je odlučila da svojim uzdržavanjem od glasanja podrži liniju Sovjetskog Saveza, koji je u mađarskom slučaju odbijao svaku mogućnost učešća Ujedinjenih nacija u smirivanju situacije. Uzdržavanje od glasanja Jugoslavija je opravdavala svojom upetenošću u događaje u Mađarskoj.⁹⁴

⁹¹ *Isto*, str. 245-246; D. Bogetić, «Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956.», *Tokovi istorije*, 3-4(2005), str. 180.

⁹² DA MSP, PA, 1956, f.3, srt. pov. br. 319. *Prilog Biltenu*, 20. XII 1956.

⁹³ *Isto*.

⁹⁴ Više: M. Šahović, «Yugoslav diplomacy and the Hungarian Revolution 1956», *1956: the Hungarian Revolution and War for independence*, str.177-207.

5. Posledice

Posledice pobune 1956. i sovjetske intervencije daleko su prevazišle mađarske granice. S jedne strane, brutalna agresija Sovjetskog Saveza razbila je iluzije mnogih levičara vezane za mogućnost izgradnje jednog pravednijeg, socijalističkog društva na demokratskim osnovama, a po uzoru na sovjetski model. S druge strane, došla je do izražaja čvrstina *gvozdene zavese*. Spoznaja da, ma šta se dešavalo u Istočnom bloku, predstavlja unutrašnju stvar Sovjetskog Saveza i može izazvati samo deklarativnu reakciju Zapada, uticala je na definisanje ponašanja u socijalističkom lageru u okviru granica određenih sovjetskim stepenom tolerancije u narednih trideset godina.¹

Jugoslavija je neposredno po prestanku oružanog sukoba u Mađarskoj bila suočena sa izbegličkim talasom koji je išao ka Zapadu, gde se na udaru našla Austrija,² ali se neizbežno prelio i preko jugoslovensko-mađarske granice. Jugoslovensko-mađarski i jugoslovensko-sovjetski odnosi su dovedeni u iskušenje, ali su u novo pogoršanje ušli tek posle suđenja i egzekucije Imrea Nađa.

5. 1. Pitanje mađarskih izbeglica*

Oktobarsko-novembarska dešavanja u Mađarskoj izazvala su emigraciju oko 200.000 ljudi. Najveći broj, preko 160.000 ljudi potražilo je utočište u Austriji u toku novembra i decembra 1956, a zatim u prvaj polovini 1957. još oko 20.000 ljudi je uspelo da se probije do zapadnog suseda.³ Kada je pojačana kontrola duž zapadne

¹ Više: O. A. Westad, ed., *The Soviet Union in Eastern Europe 1945-1989*, London, 1994; Cs. Békés, «The 1956 Hungarian Revolution and World Politics», *CWIHP Bulletin - Working Paper* no. 16, Washington, 1996; R. H. Immerman, *John Foster Dulles: Piety, Pragmatism and Power in U. S. Foreign Policy*, Wilmington, 1999; V. Laker, *Istorija Evrope 1945-1992*, Beograd, 1999; I. Romsics, *Twentieth Century Hungary and the Great Powers*, Boulder, 1996; M. Walzer, *Just and Unjust Wars. A Moral Argument with Historical Illustrations*, New York, 2000; G. Mitrovich, *Undermining the Kremlin, America's Strategy to Subvert the Soviet Bloc*, Ithaca, 2000; takođe, vidi: F. Fejtő, *A History of the People's Democracies. Eastern Europe since Stalin*, New York, 1971; J. K. Hoensch, *Sowjetische Osteuropa-Politik 1945-1974*, Kronberg, 1977; B. Kovrig, *Communism in Hungary from Kun to Kádár*, Stanford, 1979; Ch. Gati, *Hungary and the Soviet Bloc*, Durham, 1986.

² Više: E. A. Schmidl (Hg.), *Die Ungarnkrise 1956 und Österreich*, Wien, 2003; I. Murber, Z. Fónagy (Hrsg.), *Die ungarische Revolution und Österreich 1956*, Wien, 2006; A. Gémes, *Austria and the 1956 Hungarian Revolution. Between Solidarity and Neutrality*, Pisa, 2008.

* Ovo potpoglavlje sadrži delove rada «Mađarske izbeglice u Jugoslaviji 1956-1957. godine», objavljenog u časopisu *Tokovi istorije*, 1-2(2003).

³ Do kraja juna 1957. u Austriji je registrovano 178.875 izbeglica iz Mađarske. I. Murber, «Ungarnfluchtlinge in osterreich 1956», I. Murber, Z. Fónagy (Hrsg.), *Die ungarische Revolution und*

mađarske granice učinila bekstvo hazardnim, oko 20.000 izbeglica prešlo je južnu granicu. Prema zvaničnim jugoslovenskim podacima i podacima Ujedinjenih nacija, od 23. oktobra 1956. do 31. decembra 1957. godine 19.857 lica prebeglo je na teritoriju Federativne Narodne Republike Jugoslavije; 16.374 emigriralo je na Zapad, 2.773 lica je repatrirano, jedan manji broj izbeglica, njih 634 je integrisano u jugoslovensku sredinu, a 76 lica se vodilo kao nestali.⁴ Početkom 1958. godine uz odlučujuću pomoć međunarodnih organizacija, na prvom mestu zahvaljujući Visokom komesarijatu Ujedinjenih nacija za izbeglice (UNHCR) i Međunarodnom komitetu za evropske migracije (u daljem tekstu ICEM),⁵ problem mađarskih izbeglica u Jugoslaviji je rešen.

5. 1. 1. Priliv izbeglica i jugoslovenski stav prema njima

Prekid železničkog i drumskog saobraćaja bile su prve novinske vesti o situaciji na jugoslovensko-mađarskoj granici. Od početka pobune samo je jedan voz prešao granicu, a nekoliko seljaka sa zaprežnim vozilima otišlo je u Mađarsku da poseti svoje rođake. Južna mađarska granica bila je potpuno zatvorena. Železničke stanice u Subotici i Somboru bile su pune vagona. Prema nekim svedočenjima, mogla se povremeno čuti artiljerijska vatra iz pravca Baje i Pečuja.⁶ U prvim beleškama pogranične službe Ministarstva unutrašnjih poslova spominju se grupe građana iz mađarskih sela duž granice, koje su dolazile do linije razgraničenja tražeći oružje za pobunjenike. Jugoslovenske vlasti su neke od njih razoružavali i slali u specijalna prihvatilišta, a druge su direktno isporučivali svojim mađarskim kolegama. Tokom

Österreich 1956, Wien, 2006, str. 336; v. K. Soós, *Ausztia és a Magyar menekültügy 1956-57*, Századok, 5 (1998), str. 1019-1051.

⁴ DA MSP, PA, 1958, f. 71, Mađ-320, pov. br. 31121. *Pregled jugoslovensko-mađarskih odnosa*. 31. januar 1958; takođe, vidi: A. Hegedűs, *Az 1956-os magyar forradalom és Jugoszlávia*, Zenta, 2010, str. 51-70; o mađarskim izbeglicama 1956-1957. u Sloveniji, prilivu, smeštaju i raseljavanju vidi: «*Hova megyünk, bajtársak?*» - «*Világnak!*». *Szlovénia és az '56-os magyar menekültek* = «*Kam gremo, prijatelji?*» - «*V svet!*». *Slovenija in mađarski begunci v letih 1956 in 1957* (szer. Kovács Attila), Ljubljana – Lendava, 2016.

⁵ Međunarodni komitet za evropske migracije (Intergovernmental Committee for European Migration) danas nosi naziv Međunarodna organizacija za migracije (International Organization for Migration – IOM).

⁶ AJ, 112, TANJUG, 5. novembar 1956.

čitave krize oko 1.200 lica je vraćeno odmah sa granice. Ovaj broj nije uključen u već pomenuti ukupan broj izbeglica u Jugoslaviji 1956-1957. godine.⁷

Između prve i druge sovjetske vojne intervencije mnogi mađarski građani iz pograničnih oblasti, većinom članovi Mađarske partije trudbenika i lokalni zvaničnici, pokušavali su da pređu u Jugoslaviju, da bi izbegli opasnosti po sopstveni život. Jugoslovenske vlasti su im najčešće predlagale da ostanu kod kuće i bore se za "socijalizam", ali neki od njih su uspevali da ostvare svoj naum. Tako je blizu Horgoša 17 pripadnika AVH iz Segedina, mnogi od njih sa svojim porodicama, prešlo jugoslovensko-mađarsku granicu, u noći između 30. i 31. oktobra i predalo oružje. Iste noći, u slovenačkom sektoru, u Jugoslaviju je prešlo 14 pripadnika AVH, takođe, neki od njih sa porodicama. Među njima našli su se oficiri granične komande u Nađ Kanjiži i partijski sekretari u Nađ Kanjiži i Letenji. Oni su bili izdvojeni od ostalih izbeglica i tretirani kao gosti. Nakon svog povratka u Mađarsku, mnogi od njih su izrazili svoju zahvalnost jugoslovenskim vlastima.⁸ Prvo saopštenje Ministarstva unutrašnjih poslova u vezi sa izbeglicama bilo je emitovano na talasima Radio Beograda tek 4. novembra i, naravno, bez preciznih podataka.⁹ Prema statističkom pregledu mađarskih izbeglica, koji je svakodnevno pravljen u Prvom odeljenju Uprave državne bezbednosti, do 3. novembra granicu je prešlo 178 lica, uglavnom službenika AVH i vojnika sa članovima svojih porodica.¹⁰

Neposredno posle druge sovjetske intervencije počelo je pojedinačno prelaženje jugoslovenske granice, mada su Mađari do kraja godine još uvek u velikom broju bežali u Austriju. U početku jugoslovenska politika prema izbeglicama bila je vraćanje sa granice bez izuzetka, ili, predavanje izbeglica mađarskim pograničnim službenicima. Vraćanje izbeglica bilo je vrlo teško i često je bilo praćeno incidentima. Bilo je slučajeva da su neke od izbeglica lezale na zemlju, odbijajući da se vrate na mađarsku teritoriju, ili, da su se osobe koje su bile vraćene u jednom sektoru, pojavljivale u drugom. Neki od onih koji bi uspeli da se domognu Austrije, svedočili su kasnije o svojim iskustvima na jugoslovenskoj granici. Bila je javna tajna da jugoslovenske vlasti ne dozvoljavaju izbeglicama da uđu u zemlju.¹¹ Tokom novembra i decembra 1956. godine vodeći svetski listovi pisali su o postupcima

⁷ DA MSP, PA, 1958, f. 147, UN-594, pov. br. 3719. *Problem mađarskih izbeglica* .

⁸ *Isto*.

⁹ AJ, 112, TANJUG, 5. novembar 1956.

¹⁰ AJ, 507, IX, 75/III-46. *Emigranti iz Mađarske*.

¹¹ DA, MSP, PA, 1958, f. 149, UN-594, pov. br. 3719.

jugoslovenskih vlasti prema izbeglicama, dovodeći u pitanje zvanične jugoslovenske izveštaje.¹² Kada je objavljen jugoslovensko-mađarski sporazum o repatrijaciji početkom decembra 1956, na Zapadu su se pojavile sumnje u dobrovoljan povratak izbeglica. Forin ofis je istakao svoju zabrinutost zbog činjenice da zapadnim novinarima nije dozvoljeno da prisustvuju repatrijaciji prve grupe povratnika.¹³

U isto vreme, kroz direktne kontakte sa mađarskim pograničnim službama, kao i kroz kontakte sa mađarskim predstavnicima u Beogradu, jugoslovenske vlasti su obaveštavale svoje mađarske kolege na kojim tačkama je duž granice prelazak bio najučestaliji i predlagale im konkretne mere zaštite granice.¹⁴ Saveti nisu pomogli. Postalo je očigledno da se granica nije mogla potpuno obezbediti. Zatvaranje austrijsko-mađarske granice pojačao je pritisak emigranata na jugoslovensku teritoriju. Zbog navale izbeglica duž čitave jugoslovenske granice i nemogućnosti njihovog vraćanja sa pogranične linije, već početkom decembra, a naročito tokom januara i februara 1957. godine, Jugoslavija je bila primorana da organizuje prihvatanje mađarskih izbeglica.

S obzirom da vlada FNRJ nije objavila ni jedan izveštaj o broju izbeglica iz Mađarske, 6. novembra 1956. godine Visoki komesarijat UN za izbeglice zvanično je zatražio od stalnog jugoslovenskog predstavnika u Evropskom uredu UN podatke o broju pristiglih izbeglica i ponudio svaku pomoć u vezi sa njima.¹⁵ Sredinom novembra stigao je jugoslovenski odgovor. Savezna Vlada je izjavila da je prihvaćeno oko 300 mađarskih izbeglica i zaključila da joj međunarodna pomoć nije potrebna. Tri nedelje kasnije Džems Rid, visoki komesar UN za izbeglice, predao je stalnom jugoslovenskom predstavniku u Ženevi ed memoar, ponovo zahtevajući precizne podatke u vezi sa izbeglicama.¹⁶ Ed memoar je izazvan glasinama, koje su se širile putem zapadnih medija, o okrutnom postupku jugoslovenskih vlasti prema izbeglicama i nasilnom vraćanju. Neprestani pritisak Ujedinjenih nacija i zapadnih novinara na vlasti u Beogradu primorao je savezno Ministarstvo unutrašnjih poslova da objavi prve zvanične podatke o izbeglicama, posle skoro tri nedelje izbegavanja

¹² Austrijski *Tagespost* od 16. novembra 1956. pisao je o jednom izbeglici koji je stigao iz Jugoslavije. On je izjavio da je jugoslovensko-mađarska granica potpuno zatvorena, da je čuva jedna tenkovska divizija sa jugoslovenske strane. Prema njegovom mišljenju kod Jugoslovena je očigledno bio prisutan strah od Sovjeta, te su otvarali vatru na svakog ko bi se približio granici. I mnoge izbeglice su stradale zbog toga. AJ, 112, TANJUG, 17. novembar 1956.

¹³ AJ, 112, TANJUG, 8. decembar 1956.

¹⁴ DA MSP, PA, 1958, f. 149, UN-594, pov. br. 3719.

¹⁵ *Isto*, PA, 1956, f. 50, Mađ-100, pov. br. 419173.

¹⁶ *Isto*, PA, 1956, f. 50, Mađ-100, pov. br. 421778.

bilo kakvih odgovora: do 29. novembra u Jugoslaviju je prešao 471 izbeglica, a onda, između 30. novembra i 6. decembra 442 ljudi; 141 osoba je repatrirana, a 302 osobe su izrazile želju da odu u neku zapadnu zemlju; u izveštaju se ne spominju ostale izbeglice, njih 470 od ukupnog broja, 913 izbeglica.¹⁷ Podaci su iznenadili zapadne posmatrače, jer prema proračunima zasnovanim na svedočenju lokalnog stanovništva, broj izbeglica u Jugoslaviji morao je biti znatno viši, između dve i tri hiljade izbeglica.¹⁸ Kada se uzme u obzir broj od 1.200 izbeglica vraćenih sa jugoslovenske granice u Mađarsku, koji nije uzet u obzir prilikom izrade pomenutog izveštaja, ukupan broj izbeglica bio bi u okvirima zapadnih proračuna.

Konačno, sredinom decembra Jugoslavija je, zbog drastično povećanog broja imigranata, bila primorana da se obrati za pomoć Visokom komesarijatu UN za izbeglice. U drugoj polovini decembra broj mađarskih imigranata bio je 972, a onda se do 1. januara 1957. skoro udvostručio, 1.748 lica. To ipak nije dvonedeljni period u kojem je došlo do najvećeg priliva izbeglica: između 15. januara i 1. februara 1957. taj broj je porastao sa 5.391 na 15.321, kao što se može videti u donjoj tabeli:

Priliv mađarskih izbeglica¹⁹

(od kraja oktobra 1956. do sredine marta 1957.

5. novembar 1956.	183
16. novembar 1956.	403
1. decembar 1956.	690
15. decembar 1956.	972
1. januar 1957.	1.748
15. januar 1957.	5.391
1. februar 1957.	15.321
15. februar 1957.	17.951
1. mart 1957.	18.313
15. mart 1957.	18.579

¹⁷ AJ, 112, TANJUG, 9. decembar 1956.

¹⁸ *Isto*, 11. decembar 1956.

¹⁹ DA MSP, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638.

Dnevna stopa priliva u drugoj polovini januara i u prvoj polovini februara 1957. godine bila je 600 do 700 izbeglica.²⁰ S obzirom da jugoslovenski kapaciteti za zbrinjavanje izbeglica nisu prelazili broj od 10.000, apeli vlasti na međunarodne organizacije bili su sve očajniji. Krutost i zatvorenost jugoslovenskih organa samo su usporavali međunarodnu pomoć. Krajem januara 1957. Jugo-foto, jugoslovenska foto agencija, morala je zvanično da se obrati Odeljenju za međunarodne organizacije Državnog sekretarijata za inostrane poslove, insistirajući da dobije dozvolu za obilazak i snimanje prihvatilišta i smeštaja za izbeglice, jer su joj to inostrane agencije sa kojima je saradivala, tražile, među njima i Informacioni centar Organizacije ujedinjenih nacija.²¹ Sredinom marta, kada je ukupan broj izbeglica dostigao maksimum (18.579), samo 569 lica je bilo prebačeno u druge zemlje, a 1.412 repatrirano.²² Srećom po jugoslovenske vlasti, u drugoj polovini marta, dnevna stopa ulaska mađarskih izbeglica je znatno opala. Mada je Avgust Lint, visoki komesar za izbeglice, još krajem januara izjavio da je priliv izbeglica u Jugoslaviju postao međunarodni problem,²³ do kraja marta skoro ništa nije učinjeno u vezi sa njihovim raseljavanjem u druge zemlje. Kao vid pritiska na međunarodnu zajednicu da ubrza raseljavanje onih mađarskih izbeglica koje su izrazile želju da iz Jugoslavije odu u neku zapadnu zemlju, može se protumačiti i intervju Svetislava Stefanovića, saveznog ministra unutrašnjih poslova, dat jugoslovenskim novinarima. Savezni ministar je istakao da problem izbeglica iz Mađarske prevazilazi jugoslovenske mogućnosti i da se mora rešavati u okviru Ujedinjenih nacija; pomoć koju je Jugoslavija primila do

²⁰ O masovnom prelasku mađarskih građana u Jugoslaviju tokom januara i februara 1957. izveštavali su i nadležni pripadnici posebnog odeljenja KGB pri sovjetskoj Vladi. Prema njihovim informacijama jugoslovenska strana je podsticala mađarsko stanovništvo na iseljenje, a Radio Novi Sad je vodio propagandu protiv Kadarove vlade. Ništa u jugoslovenskim dokumentima ne potvrđuje navode u vezi sa propagandom. Vidi: A. A. Зданович, (и др. прир.), *Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР. Сборник документов*, Москва, 2009, док. бр. 137 (Спецсообщение начальника особого отдела КГБ при СМ СССР по Особому корпусу полковника Ильясова начальнику особого отдела КГБ при СМ СССР по Южной группе войск полковнику Горбушину В. И. о массовом переходе в Югославию венгерских граждан, 26, января 1957 года), стр. 377-378. и док. бр. 145 (Спецсообщение ОО по Южной группе войск начальнику 3-го Главного управления КГБ при СМ СССР генерал-лейтенанту Леонову Д. С. об участвовавших случаях перехода венгерских граждан в Югославию 25 февраля 1957 года), стр. 433-435.

²¹ «S obzirom da naša zemlja očekuje međunarodnu pomoć za zbrinjavanje mađarskih izbeglica, smatramo da bi bilo jako korisno da naša Agencija pošalje svetskoj štampi fotografije o dolasku i privremenom smeštaju izbeglica kod nas, jer bi kroz fotografije koje bi se preko naših veza publikovale, sigurno probudio još veći interes svetske javnosti za taj problem. Svetska štampa je do sada bila preplavljena fotografijama mađarskih izbeglica u Austriji, dok iz Jugoslavije nikakve slike nisu objavljene, jer ih nije bilo.», stajalo je u obrazloženju zahteva. DA MSP, PA, 1957, f. 57, Маđ-100, пов. бр. 42039, Jugo-foto DSIP-u, 29. januar 1957.

²² DA MSP, PA, 1958, f. 72, Маđ-430, пов. бр. 432638.

²³ AJ, 112, TANJUG, 25. januar 1957.

februara 1957. bila je zanemarljiva. Takođe, po njegovom objašnjenju gubitak nade u preseljenje u neku zapadnu zemlju, razlog je što se veliki broj izbeglica izjasnio za repatrijaciju.²⁴

Uvođenje Visokog komesarijata UN za izbeglice i Međunarodnog komiteta za evropske migracije u problem izbeglica u Jugoslaviji, kroz osnivanje Privremenog ureda Visokog komesarijata u Beogradu u martu 1957. godine, ubrzalo je njegovo rešavanje. Tokom proleća prve veće grupe izbeglica napustile su Jugoslaviju.

Od sredine marta do kraja 1957. godine jugoslovensko-mađarsku granicu prešlo je oko 1.000 lica, što je bilo zanemarljivo u poređenju sa prilivom imigranata na početku godine. Ipak, opadanje stope priliva iniciralo je ponovnu promenu jugoslovenske politike prema mađarskim izbeglicama. Počev od avgusta obustavljeno je njihovo prihvatanje i od tada skoro sve izbeglice bile su direktno predavane mađarskim pograničnim službenicima. Mada je to bio tajni jugoslovensko-mađarski sporazum, Mađari su u dnevnim segedinskim novinama početkom septembra objavili članak o dvojici izbeglica koje su jugoslovenske vlasti vratile i kojima je odmah potom suđeno.²⁵

5. 1. 2. Smeštaj i finansiranje izbeglica

Jugoslavija je imala male kapacitete za prihvatanje izbeglica. U prva dva meseca 1957. godine potrebe za smeštajnim prostorom neprestano su rasle. Što zbog zimske sezone, što zbog nedostatka prihvatilišta i kampova, kao i zbog ogromnog priliva imigranata, jugoslovenske vlasti su bile primorane da mađarske izbeglice smeštaju u prazne turističke objekte. Od 15. decembra 1956. godine do početka marta 1957. broj kampova i drugih smeštajnih centara povećao se sa 7 na 37 centara. Ove su lokacije bile podeljene u tri grupe:

- 21 turistički centar sa preko 90 objekata,
- 4 privremena izbeglička logora,
- 12 stalnih izbegličkih logora.²⁶

²⁴ *Политика*, 17. фебруар 1957.

²⁵ DA, MSP, PA, 1958, f. 149, UN-594, pov. br. 3719.

²⁶ *Isto*, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, br. 432638. *Pregled podataka o mađarskim izbeglicama u Jugoslaviji*. 18. mart 1957.

Najveći prihvatni centar u Jugoslaviji bio je Gerovo. Smešten u Gorskom Kotaru, planinskom području iznad Rijeke, udaljen od većih mesta i glavnih komunikacija, a ipak blizu granice sa Italijom, bez vodovoda, bez medicinskih i ostalih uslužnih delatnosti,²⁷ predesetih godina prošlog veka Gerovo je, sa stanovišta tadašnje jugoslovenske vlasti, bilo idealno mesto za sabirni centar svih emigranata u zemlji, prihvatni i prolazni punk za odlazak na Zapad. Kada su mađarske izbeglice počele da pristižu u Jugoslaviju, prirodno, upućivane su u najveći postojeći logor u zemlji do popune kapaciteta, i mnogo više preko: tako se desilo da je u Gerovu troje izbeglica spavalo na dva kreveta.²⁸ Ekstremno loši životni uslovi u privremenim logorima i početak turističke sezone bili su razlog za premeštanje 9.774 izbeglice do početka aprila 1957. godine.²⁹ To je bilo razlog za ubrzanu restauraciju 6 logora: četiri od njih, Bizeljsko, blizu Novog Mesta, Sokolac, blizu Sarajeva, Ilok na Dunavu i Kučevo u Makedoniji, bile su bivše barake koje je sada trebalo renovirati u namenske svrhe. Već postojeći logor u Čakovcu je bio proširen, a u Gerovu je dovršena vodovodna mreža i postavljena nova kuhinja. Prilikom adaptacije ovih objekata kapaciteti prihvatnih logora povećani su za 4.700 ljudi u aprilu 1957., ali je još uvek postojao problem sa premeštanjem 5.074 izbeglice iz turističkih objekata.³⁰ Ove izbeglice su delimično bile raspoređene po logorima širom Jugoslavije, tako da su neki logori i dalje bili prenaseljeni.

Mađarske izbeglice su bile pod nadležnošću saveznog Ministarstva unutrašnjih poslova. Odluke o izboru odgovarajućih lokacija za logore, o kvalitetu smeštaja izbeglica i propisivanje ponašanja u logorima, takođe su donošene u ovom ministarstvu. Kada je ustanovljen Privremeni ured Viskog komesarijata OUN za izbeglice, Državni sekretarijat inostranih poslova i Državni sekretarijat unutrašnjih poslova su zajednički obrazovali Komisiju za izbeglice. Zamišljeno je da Komisija bude veza između Privremenog ureda i jugoslovenskih vlasti u svim izbegličkim pitanjima: dva njena najistaknutija člana bili su Anton Kacijan, predstavnik

²⁷ Dušan Kosanović, *Životne vetrometine*, Beograd, 2005., str. 91.

²⁸ AJ, 112, TANJUG, 12. septembar 1957.

²⁹ DA MSP, PA, 1958, F-72, Mađ-430, br.432638. *Pregled podataka o mađarskim izbeglicama u Jugoslaviji*. 18. mart 1957. Prema svedočenju Dušana Kosanovića, koji je u to vreme, zaposlen u Saveznom ministarstvu unutrašnjih poslova kao medicinskog tehničar, radio sa izbeglicama na ostrvu Rabu, na ovom ostrvu su svi hoteli bili puni: 700-750 izbeglica po njegovij proceni, dok je prema zvaničnim podacim na Rabu bilo oko 600 Mađara. Lekara nisu imali, već je povremeno dolazio jedan lekar sa Golog otoka. Krajem marta 1957 svi su prebačeni u Sokolac. D. Kosanović, *Životne vetrometine*, str. 98.

³⁰ Isto, PA, 1958, F-72, Mađ-430, br. 432638.

Ministarstva spoljnih poslova, i Slobodan Šakota, predstavnik Ministarstva unutrašnjih poslova.³¹

Iz izveštaja međunarodnih organizacija i stranih novinara može se zaključiti da je tretman mađarskih izbeglica od strane jugoslovenskih vlasti bio u skladu sa prirodom samog komunističkog režima. Pošto bi izbeglice prešle granicu, smeštani su u tranzitne logore, kao što su bili Koprivnica ili Palić. Posle registracije i detaljnog ispitivanja od strane jugoslovenskih bezbednosnih službi bili su razdvajani. Samo je roditeljima bilo dopušteno da ostanu sa decom. Porodice su obično smeštane u hotele, ili u objekte slične namene na hrvatskom primorju, naročito blizu Rijeke, ili u unutrašnjosti, dok su samci bili raspoređivani po manje konformnim logorima, kao što su Gerovo ili Čakovec.³² Kasnije, u zavisnosti od izjašnjavanja izbeglica, bili su premeštani u emigracione, repatrijacione, ili, integracione centre.

Logori su se, po uslovima koje su pružali, jako razlikovali između sebe. Većina je bila ograđena bodljikavom žicom i pod stalnim nadzorom policije. Izbeglice su bile izolovane od lokalnog stanovništva. Niko nije mogao napustiti kamp, ili ga posetiti, bez specijalne dozvole Ministarstva unutrašnjih poslova. Posete su bile dozvoljene jedino u prisustvu čuvara, tako da je otvoren razgovor bio nemoguć. Takođe, izbeglice nisu imale slobodu kretanja, ili bilo kakvu vezu sa spoljnim svetom, čak nisu dobijali ni novine. Iako su zvaničnici tvrdili da hrana sadrži neophodnih 2.600 kalorija dnevno, izbeglice su se žalile na glad. Sve to, kao i dugo čekanje na dalju migraciju, prouzrokovalo je veoma nizak moral među izbeglicama.³³

Grupa stranih novinara obilazila je izbegličke logore u Jugoslaviji od 28. maja do 3. juna 1957. godine. Došli su na poziv Visokog komesara OUN za izbeglice, ali u organizaciji jugoslovenskog saveznog Ministarstva za informacije. Putujući autobusom po Jugoslaviji, novinari su posetili Belu Crkvu, Osijek, Gerovo, Rijeku i Opatiju. Nekoliko sati pre njihovog dolaska, u logor predviđen za posetu stizala su kola sa službenicima Ministarstva unutrašnjih poslova, koji bi nadgledali završne pripreme za posetu stranih novinara.³⁴ Utisci ove grupe novinara su, i pored mera predostrožnosti koje su jugoslovenske vlasti preduzele, bili jezivi: naslovne strane u

³¹ *Isto*, PA, 1957, f. 57, Mađ-100, pov. br. 46590. Članovi Komisije bili su i Olga Milošević, generalni sekretar Jugoslovenskog Crvenog krsta, pukovnik Ljubivoje Stefanović, radnik Ministarstva unutrašnjih poslova, kao i jedan visoki zvaničnik jugoslovenske tajne policije.

³² AJ, 112, TANJUG, 31. januar 1957.

³³ DA MSP, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Memorandum o zapažanjima jedne američke delegacije, koja je posetila neke izbegličke logore*. 22. jul 1957.

³⁴ *Isto*. Beležke sa sastanka Komisije za izbeglice.

austrijskoj i nemačkoj štampi bile su *Izbeglički, ili, koncentracioni logori*.³⁵ Ako je Gerovo smatran kampom sa najgorim životnim uslovima, najboljim je smatran kamp u Beloj Crkvi. To je bio prihvatni centar samo za decu i omladinu. U cilju održavanja morala omladine iscrpljene dugim čekanjem na vize za treće zemlje, nadležni u kampu organizovali su im časove engleskog i francuskog jezika, sportska takmičenja sa decom iz okolnih mesta i druge vrste zabave.³⁶

Sve u svemu, zaključci Visokog komesarijata UN u pogledu životnih uslova u jugoslovenskim prihvatnim centrima, bili su povoljni. Visoki komesar za izbeglice, Avgust Lint, istakao je da su mađarske izbeglice u Jugoslaviji pokazale veliko strpljenje i veliku hrabrost. Novoosnovani Mađarski komitet preuzeo je brigu o maloj deci i trudnim ženama, kao i kontrolu nad distribucijom hrane. Iako su neki logori bili prenaseljeni, nijednog trenutka nije postojala opasnost od zaraze zbog ne higijenskih uslova.³⁷

Prema nepotpunim statističkim podacima Međunarodnog komiteta za evropske migracije, više od 50% mađarskih izbeglica u Jugoslaviji bilo je starosne dobi između 18 i 35 godina i 30% ispod 18 godina. Mali procenat izbeglica je bio iznad 55 godina starosti. Popis, sačinjen na oko 11.000 izbeglica, pokazao je da je među njima bilo preko 3.000 kvalifikovanih i oko 1.900 nekvalifikovanih radnika, 500 zemljoradnika i 1.600 studenata i đaka.³⁸ Ovi podaci su slični podacima dobijenim sa jugoslovenske strane. Koristeći ICEM formulare, jugoslovenske vlasti su kompletirale popis onih mađarskih izbeglica koje su izrazile želju da emigriraju na Zapad.³⁹

Na Jugoslaviju, kao jednu od dve zemlje koje su prve prihvatile izbeglice iz Mađarske, pao je veliki finansijski teret, koji ona u celosti nije mogla sama izneti. Krajem 1956. godine jugoslovenska vlada je obavestila Evropski ured UN u Ženevi da je do tog momenta potrošila oko 50.000 \$US na izbeglice, 3 dolara dnevno po jednom izbeglici. U tu sumu uračunato je, osim hrane i smeštaja, odeća, pomoć u lekovima, prevoz od granice do logora i prevoz do granice u slučaju dalje migracije.⁴⁰

³⁵ AJ, 112, TANJUG, 4. jun 1957.

³⁶ Isto, 12. septembar 1957.

³⁷ DA MSP, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Završni izveštaj Ujedinjenih nacija. Januar 1958.*

³⁸ Isto, *Izveštaj ICEM direktora*. 22 mart 1957.

³⁹ Isto, *Izveštaj ICEM direktora*.

⁴⁰ DA MSP, PA, 1956, f. 50, Mađ-100, pov. br. 422556. *Telegram jugoslovenske vlade stalnom jugoslovenskom predstavniku u Ženevi*, 26. decembar 1956.

Ipak, zbog izuzetno visokog priliva izbeglica, krajem januara 1957. godine troškovi su dostigli sumu od 1.108.763 US dolara. Na primer, troškovi za jedan dan, 30. januar, dostigli su sumu od 25.000 \$US za 14.105 izbeglica.⁴¹ Sredinom marta, odlukom savezne vlade, Ministarstvo unutrašnjih poslova uzelo je od Narodne banke kredit u iznosu od 3.000.000.000 dinara (cca. 5.000.000 US dolara) sa kreditnom stopom od 6 posto. Bilo je planirano da se ovom sumom finansira smeštaj i nega izbeglica.⁴² U pregledu podataka o broju mađarskih imigranata, koji je u to vreme napravila savezna Vlada, iznete su procene o troškovima za period od 1. marta do 1. jula u iznosu od 2.000.000 US dolara. Očigledno je zašto je Ministarstvu bio potreban gore pomenuti kredit. Srećom, dnevni toškovi za jednog izbeglicu su u to vreme oko 1 dolar, jer su u međuvremenu pali troškovi snabdevanja, kao i toškovi za hranu, zbog pomoći Međunarodnog crvenog krsta i drugih međunarodnih organizacija.⁴³ U prvoj polovini 1957. godine troškovi su iznosili 5.756.763 \$US, a procene za drugu polovinu godine prebacile su sumu od 8.000.000 dolara. Do sredine 1957. godine Ujedinjene nacije su nadoknadile Jugoslaviji svega 7,4% troškova.⁴⁴ Finansijska kompenzacija Jugoslaviji ostala je kao centralni problem u veza sa mađarskim izbeglicama skoro godinu dana nakon njihovog raseljenja.

5. 1. 3. Repatrijacija, raseljavanje i integracija

Jugoslovenske vlasti su od samog početka bile izuzetno zainteresovane da se izvrši repatrijacija mađarskih izbeglica što je pre moguće. S obzirom da već nisu mogli da zaustave priliv imigranata, činilo im se da je repatrijacija najbolji način da se predupredi već očigledno nastupajući problem. Sudeći po ponašanju jugoslovenskih vlasti, može se zaključiti da su želeli da izbegnu svako mešanje zapadnih zemalja, ili, međunarodnih organizacija. Tek pod pritiskom teškog finansijskog tereta, Jugoslavija se obratila Organizaciji ujedinjenih nacija za pomoć.

⁴¹ Isto, PA, 1957, f. 58, Mađ-100, pov. br. 415422. *Pitanje troškova i problem emigracije mađarskih izbeglica.*

⁴² AJ, 130-15-100.

⁴³ DA MSP, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Pregled podataka o mađarskim izbeglicama u Jugoslaviji.* 19. mart 1957.

⁴⁴ Isto, PA, 1957, f. 58, Mađ-100, pov. br. 414478. *Telegram jugoslovenske vlade stalnoj jugoslovenskoj misiji u Njujorku i Ženevi.* 28 jun 1957.

Jugoslavija je sve vreme merama koje je preduzimala podsticala repatrijaciju. Mađarska komisija je mogla nesmetano da radi na terenu, posećujući logore širom zemlje. Bilo joj je dozvoljeno da kontaktira izbeglice po želji: pojedinačno, ili, u grupi. Predstavnici jugoslovenskih vlasti u kampovima otvoreno su agitovali za povratak i u tome su imali dosta uspeha. Sve vreme trajanja izbegličkog problema, Jugosloveni su imali direktan kontakt sa Miklošem Barićem, drugim sekretarom mađarske ambasade u Beogradu, i davali su mu konkretne predloge vezane za propagandu u vezi sa repatrijacijom. Izbeglicama je deljena mađarska štampa. Bilo im je dozvoljeno da slušaju specijalne radio emisije. Roditelji, prijatelji, čak i poznanici izbeglica su bili primoravani da im pišu i pozivaju ih da se vrate u zemlju. Mikloš Barić je redovno bio obaveštavan o trenutnom broju izbeglica i o njihovom načinu sakrivanja u posebno ugroženim sektorima. Zbog ovakvog svog ponašanja koje išlo u prilog novom mađarskom režimu, Jugoslavija je bila oštro kritikovana od strane zapadnih političara i novinara. Ipak, vodila je računa da ne pređe granicu tolerancije Zapada.

Prvi put su mađarske vlasti pokazale interesovanje za svoje izbegle sunarodnike u drugoj polovini novembra 1956. godine. Na zahtev mađarske vlade formirane su mađarska i jugoslovenska delegacije, sa zadatkom da razgovaraju o iskrslom problemu. Članovi jugoslovenske delegacije bili su Slobodan Šakota, pukovnik Vice Selak, Anton Kacijan i Milan Milanko. Mađarsku delegaciju je predvodio pukovnik Pal Manjik, a pored njega bili su tu pukovnik Elemer Terek i Mikloš Barić. Pošto je mađarska delegacija stigla u Jugoslaviju, održana su tri sastanka sa jugoslovenskim predstavnicima, u Zagrebu, 22. i 23. novembra i u Beogradu, 28. novembra 1956.⁴⁵ U toku pregovora u Zagrebu bilo je dogovoreno da se obrazuju tri potkomisije, koje bi obišle prihvatne centre i porazgovarale sa izbeglicama. Ove posete su ostvarene u narednim danima, od 23. do 27. novembra 1956. godine. Anton Kacijan, koji je sa Miklošem Barićem posetio dva logora, Borl, blizu Ptuja, sa 39 izbeglica, i drugi u Osijeku, sa 65 izbeglica, napravio je jednu interesantu belešku: u Borlu se 14 izbeglica izjasnilo za repatrijaciju i oni su većinom bili oficiri i vojnici, ali u Osijeku, gde je bio veliki broj studenata i radnika, niko nije želeo da se vrati. Većina izbeglica u Osijeku je čak odbila da razgovara sa Barićem,

⁴⁵ *Isto*, PA, 1957, f. 58, Mađ-100, pov. br. 415422. *Beleške o pregovorima dve delegacije*, 9. novembar 1956.

preteći da će ga baciti u Dravu.⁴⁶ Posle obilaska, članovi delegacija sastali su se u Beogradu i napravili listu od 141 osobe, koja se izjasnila za povratak. Kasnije je devet osoba odustalo. Sledećeg dana, 29. novembra, potpisan je sporazum o repatrijaciji i dogovoren način i mesta gde će se izbeglice predavati mađarskim vlastima: u sektorima Kotoriba – Murakestur i Horgoš – Reske, gde su već postojale zajedničke pogranične komisije. Prve repatrijacije izvršene su 7. i 9. decembra 1956. godine. U isto vreme vraćeno je i sve ono što su izbeglice unele sa sobom u Jugoslaviju, uglavnom oružje, a što je bilo vlasništvo Narodne Republike Mađarske.⁴⁷ Na osnovu novembarskog sporazuma izvršene su i sve kasnije repatrijacije. S obzirom da zapadni novinari nisu dobili dozvolu da prisustvuju prvoj repatrijaciji u Horgošu 7. decembra, pojavile su se sumnje u dobrovoljan povratak izbeglica. Novinski izveštaji i komentari o ovom činu jugoslovenske vlade bili su uglavnom negativni. Opšte nepoverenje bilo je povećano upornim odbijanjem vlasti da omoguće kontakt između izbeglica i predstavnika Ureda Visokog komesarijata OUN za izbeglice. To je primoralo Ured da se obrati stalnoj jugoslovenskoj misiji u Ženevi jednim zvaničnim pismom, zahtevajući od jugoslovenske vlade informacije o jugoslovensko-mađarskom sporazumu i broju izbeglica u Jugoslaviji. Jugoslovenski predstavnik u Ženevi preporučio je svojoj vladi da odgovori na pismo Visokog komesarijata.⁴⁸

Prva repatrijacija je bila praćena novom inicijativom mađarske vlade, sredinom decembra. Iako su Mađari dobili dozvolu da pošalju novu komisiju u cilju obilaska logora i ubeđivanja svojih građana u povratak, po tom pitanju ništa nije učinjeno sve do kraja januara 1957. godine.⁴⁹ Tada je mađarski ministar spoljnjih poslova hitno obnovio zahtev za izdavanje dozvole za posetu jedne delegacije od 6 do 7 članova, zbog uznemiravajućeg porasta broja izbeglica. Dozvola je izdata, ali je Mikloš Barić bio upozoren da je predstavnik Visokog komesarijata, Amir Hovejda, koji je tih dana boravio u Jugoslaviji, izrazio želju da nadgleda dalji rad mađarske komisije za repatrijaciju.⁵⁰

⁴⁶ *Isto; Isto*, PA, 1957, f. 50, Mađ-100, pov. br. 420674.

⁴⁷ *Isto*, PA, 1957, f. 58, Mađ-100, pov. br. 415422.

⁴⁸ *Isto*, PA, 1956, f. 0, Mađ-100, pov. br. 421315. *Telegram jugoslovenskog predstavnika u Ženevi ministru inostranih poslova Jugoslavije*. 11. decembar 1956.

⁴⁹ *Isto*, pov. br. 422203. *Beleška o razgovoru između jugoslovenskih i mađarskih predstavnika u Beogradu*, 22. decembar 1956.

⁵⁰ *Isto*, PA, 1957, f. 57, Mađ-100, pov. br. 41685. *Beleška o razgovoru načelnika Prvog odeljenja, F. Babića sa M. Baritijem*, 23. januar 1957.

Mikloš Barić je imenovan za predsednika druge mađarske komisije. Poslednjeg dana januara četiri člana te komisije stigla su u Beograd, dok je za šestog člana imenovan takođe jedan službenik mađarske Ambasade. Četvoročlanu jugoslovensku komisiju predvodio je Ladislav Katana. Prvi susret je održan 1. februara 1957. godine. Pošto su mađarski predstavnici obavešteni o svim važnijim činjenicama u vezi sa izbeglicama, prešlo se na razmatranje najvažnijih pitanja, kao što je prisustvo posmatarača Visokog komesarijata, jugoslovensko-mađarska saradnja na propagandnom planu i saradnja na obezbeđenju jugoslovensko-mađarske granice. Postignut je dogovor o prisustvu stranih posmatarača, za vreme obilaska kampova i razgovora sa izbeglicama na bazi reciprociteta, a Jugosloveni su se obavezali da to uredi sa predstavnicima UNHCR-a. U cilju smanjenja skrivanja i ubrzanja repatrijacije, ugovorena je i saradnja jugoslovenskih i mađarskih medija. Mađari su dobili dozvolu za prikazivanje svojih filmova i distribuiranje štampe u kampovima. U daljem razgovoru mađarski predstavnici su istakli iscrpljenost njihovih pograničnih snaga, koje su većinom čuvale austrijsko-mađarsku granicu. Baš u to vreme je pojačavana zaštita i južne mađarske granice,⁵¹ ali to nije bilo dovoljno da zaustavi masovni priliv izbeglica u Jugoslaviju. Posredno, Mađari su molili da se pojača kontrola granice sa jugoslovenske strane. Na kraju sastanka formirano je pet mešovityh potkomisija sa zadatkom da obiđu prihvatne centre.⁵²

Sledeći sastanak zajedničke komisije održan je 12. februara 1957. godine u prisustvu S. Šakote i Pjera Bremona, predstavnika Visokog komesarijata.⁵³ Kao sabirna mesta za repatrijaciju bili su određeni Srbobran i Osijek. Dogovoreno je da, na osnovu pripremljenih spiskova, zajedničke pogranične komisije izvrše repatrijaciju 14. februara u sektoru Subotica - Kelebia i, dva dana kasnije, u sektoru Beli Manastir - Mađarbolj.⁵⁴ Prema izjavi jugoslovenskog ministra unutrašnjih poslova, u ta dva dana repatrirane su 753 izbeglice, od 976 ukupno repatriranih do tog trenutka.⁵⁵ Zajednička komisija je nastavila rad u kampovima u dve grupe, u početku bez posmatarača Visokog komesarijata, a od 18. februara, u njihovom prisustvu. Licemerno su zvučale primedbe mađarskih predstavnika na ponašanje posmatarača

⁵¹ *Isto*, PA, 1957, f. 58, Mađ-100, pov. br. 415422. Za nekoliko dana uhvaćeno je oko 2000 ljudi, koji su pokušali da prebegnu u Jugoslaviju.

⁵² *Isto*.

⁵³ *Isto*, PA, 1957, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Stenografske beleške sa sastanka zajedničke komisije*. 14. februar 1957.

⁵⁴ *Isto*.

⁵⁵ *Политика*, 17. фебруар 1957.

UNHCR-a, V J. de Kombea, koji je među izbeglicama otvoreno govorio protiv povratka. Izvinjavajući se zbog ovog incidenta, Pjer Bremon je obećao da se to više neće ponoviti.⁵⁶

U prvoj polovini februara u Jugoslaviji je boravio Pal Manjik. Bivši šef mađarskog dela zajedničke komisije za repatrijaciju posetio je Jugoslaviju kao član trgovinske delegacije. Na sopstvenu inicijativu, imao je duži razgovor u vezi sa problemom izbeglica sa načelnikom Prvog odeljenja Ministarstva inostranih poslova, Filipom Babićem. Vrlo oprezno zatražio je potpuno zatvaranje granice prema Mađarskoj i vraćanje svih izbeglica. Još više, predložio je pojačanu propagandu među izbeglicama u korist repatrijacije.⁵⁷ Ipak, mađarski zahtev vezan za zatvaranje granice, Jugoslavija je ispunila tek u avgustu 1957. godine. Uprkos pojačanom pritisku na izbeglice da se vrate u svoju zemlju, repatrijacija je bila otežana činjenicom da su neke izbeglice među članovima mađarske komisije prepoznavale službenike mađarske tajne policije. Takođe, bilo je dobro poznato da su prve grupe repatriranih okrutno dočekane na granici. Imigranti su vrlo često dobijali pisma od rođaka, ili, prijatelja iz Mađarske, sa upozorenjem da se ni u kom slučaju ne vraćaju.⁵⁸ Mada su se i jugoslovenske i mađarske vlasti žalile na slab odziv za repatrijaciju, prema objavljenim podacima, broj repatriranih se udvostručio otkako je mađarskim predstavnicima dopuštena aktivnost u logorima: od 16. februara do početka aprila broj repatriranih se povećao sa 976 na 2.107 lica.⁵⁹

Od aprila 1957. Mađari skoro ništa nisu učinili da ubrzaju repatrijaciju. Predlog Jugoslovena da pošalju novu delegaciju, realizovan je tek u avgustu 1957. godine. Jugoslovenske vlasti su smatrale da je Mađarska propustila veliku šansu da poveća broj repatriranih, jer od aprila do jula izbeglice nisu u velikom broju prebacivane na Zapad i većina njih je verovala da je preseljenje u neku zapadnu zemlju nemoguće.⁶⁰ I u maju Mađarska je predlagala Jugoslaviji da jugoslovenski službenici vode proceduru pri izjašnjavanju izbeglica za povratak.⁶¹ Nešto kasnije, mađarska Ambasada u Beogradu usmeno je obavestila Ministarstvo inostranih

⁵⁶ DA MSP, PA, 1957, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Stenografske beleške sa sastanka zajedničke komisije*. 14. februar 1957.

⁵⁷ *Isto*, PA, 1957, f. 57, Mađ-100, pov. br. 43759. *Beleške sa razgovora između F. Babića i P. Manjika*, 7. februar 1957.

⁵⁸ *Isto*, PA, 1958, f. 149, UN-594, pov. br. 3719. *Problem mađarskih izbeglica*.

⁵⁹ *Политика*, 2. април 1957.

⁶⁰ DA MSP, PA, 1958, f. 149, UN-594, pov. br. 3719. *Problem mađarskih izbeglica*.

⁶¹ *Isto*, PA, 1957, f. 58, Mađ-100, pov. br. 49997. *Beleške o razgovoru između D. Vukotića i M. Baritija*, 6. maj 1957.

poslova da je mađarska vlada, u cilju ubrzavanja čitavog procesa, odustala od pojedinačnog proveravanja onih koji su izrazili želju da budu repatrirani.⁶² U to vreme, prema jednom izveštaju Ministarstva unutrašnjih poslova, već 2.447 osoba je bilo repatrirano.⁶³ Izbeglice su se vraćale u Mađarsku, jer su bile obeshrabrene i bez nade. Kada je dugo očekivana mađarska delegacija konačno 20. avgusta došla u Jugoslaviju, nekoliko komisija zapadnih zemalja već je radilo na raseljavanju, što je, naravno, uticalo na rad nove mađarske komisije za repatrijaciju i uzrokovalo njene vrlo loše rezultate.

Mada su jugoslovenske vlasti bile vrlo kooperativne, istinsko poverenje između dve zemlje u pogledu izbeglica nije postojalo. S vremena na vreme mađarska obaveštajna služba je slala svoje agente kao emigrante u izbegličke logore.⁶⁴ Predstavnici mađarske ambasade su bili upozoreni na takve slučajeve, ali su odbijali svaku vezu sa otkrivenim agentima. Te osobe su predavane mađarskim pograničnim službenicima gotovo u tajnosti, jer savezno Ministarstvo unutrašnjih poslova nije želelo da obnaroduje takve slučajeve.

Jugoslavija je učestvovala i u repatrijaciji mađarskih izbeglica sa Zapada. Nekoliko puta izbeglice, koje su bežale u Italiju bez ikakvih dokumenata, bile su predavane pograničnim mađarskim službenicima. U nekim slučajevima jugoslovenske vlasti su omogućavale repatrijaciju onim mađarskim emigrantima, koji su bili članovi Legije stranaca u Alžiru, prebacujući ih svojim brodovima od Maroka do Rijeke i dalje, kroz Jugoslaviju.⁶⁵

Ovo su samo neki od primera koji upućuju na vrlo tesne odnose dve susedne zemlje u toku postojanja izbegličke krize. Od samog početka ovog problema mađarski zvaničnici, članovi delegacija, kao i službenici mađarske ambasade u Beogradu, insistirali su da im jugoslovenska strana preda spiskove svih mađarskih izbeglica koji su otišli na Zapad, sa biografskim podacima i njihovim adresama u zapadnim zemljama. Mađarski ambasador je čak o ovom pitanju razgovarao i sa jugoslovenskim ministrima i inostranih i unutrašnjih poslova. Jedino sigurno je da te liste nisu predate Mađarima do 21. septembra 1958. godine.⁶⁶

⁶² *Isto*, PA, 1958, f. 58, Mađ-100, pov. br. 415422. 9 jul 1957.

⁶³ *Политика*, 6. јул 1957.

⁶⁴ DA MSP, PA, 1958, f. 149, UN-594, pov. br. 3719. *Problem mađarskih izbeglica*. Jugoslovenske vlasti su otkrile četiri takva agenta.

⁶⁵ *Isto*.

⁶⁶ *Isto*.

Prema zvaničnim statističkim podacima među 2.766 repatriranih bilo 835 maloletnika, dok je među izbeglicama ukupno bilo 1.545 dece i omladine ispod 18 godina i bez roditelja. U vezi sa ovom mađarskom populacijom iskrasao je poseban problem.⁶⁷

Krajem 1956. godine Visoki komesarijat za izbeglice sastavio je jedan cirkular o problemima mađarske dece, izbeglica, i podelio svim sekcijama ureda u cilju definisanja terminologije koja upućuje na ovu decu. Zbog mogućeg nesporazuma UNHCR je uveo poseban termin «deca bez roditeljske pratnje» (unaccompanied children) za decu u egzilu ispod 17 godina bez roditelja, a za one ispod 18 godina, koji bi se teško mogli nazvati decom, termin «omladina bez pratnje» (unattached youth). Takođe, propisana su i pravila u vezi sa tretmanom ovih maloletnika.⁶⁸

U saglasnosti sa preporukama Visokog komesarijata, Pravni savet Ministarstva inostranih poslova predložio je jugoslovenskim vlastima da maloletne izbeglice stavi u nadležnost Jugoslovenskog crvenog krsta, koji je imao zadatak da kontaktira njihove roditelje preko Mađarskog crvenog krsta i o tome izvesti Međunarodni crveni krst. Pravni savet je, takođe, preporučio i određenu proceduru u vezi sa repatrijacijom ovih maloletnika, koju su jugoslovenske vlasti manje-više poštovale. Za decu ispod 14 godina bilo je neophodno nabaviti izjave oba roditelja (ukoliko su oba bila živa) o njihovoj želji da dobiju svoju decu natrag. Nakon toga, odluku o repatrijaciji, ili neko drugo rešenje, trebalo je da donese određeno jugoslovensko starateljsko telo za svaki slučaj pojedinačno, uzimajući u obzir želje maloletnika i procenjujući njihov interes. Kad su u pitanju maloletnici između 14 i 18 godina, njihovi roditelji trebalo je da budu samo obavešteni, ali je u vezi sa repatrijacijom, bila odlučujuća izjava maloletnika. Ako su njihovi roditelji imali primedbe, mogli su ih izneti pred odgovarajuće jugoslovenske instance.⁶⁹

Tokom januara, a naročito u februaru, u vreme jugoslovensko-mađarskih pregovora u vezi sa repatrijacijom, među predstavnicima dve zemlje bilo je posebno reči o deci bez roditeljske pratnje. Mađari su insistirali da se prema njima postupa u skladu sa mađarskim zakonima: maloletnici ispod 18 godina nisu mogli donositi odluke vezane za njihovu sudbinu, kao što nisu mogli ni krivično odgovarati; prema

⁶⁷ *Isto.*

⁶⁸ *Isto*, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Procedura sa mađarskim izbeglicama – decom.*

⁶⁹ *Isto.*

tome svi ispod 18 godina starosti trebalo je da budu repatrirani.⁷⁰ S druge strane, jugoslovenski predstavnici su istrajavali na svojoj prethodno donetoj odluci, da se ovi maloletnici, s obzirom da su na jugoslovenskoj teritoriji, moraju tretirati po jugoslovenskom zakonu. U proleće 1957. svi mađarski maloletnici okupljeni su u Beloj Crkvi. Na njihovoj repatrijaciji je radio Jugoslovenski crveni krst i svi ispod 14 godina starosti su vraćeni bez ikakve procedure, samo uz pismeni zahtev roditelja. Uslovi za repatrijaciju onih između 14 i 18 godina, bili su zahtev njihovih roditelja i njihova sopstvena izjava o povratku. Pošto bi dobili obaveštenja o svojoj deci, roditelji su bili dužni da kontaktiraju Jugoslovenski crveni krst u roku od 60 dan, ali je često ovaj rok produžavan. Ukoliko roditelji ne bi kontaktirali Crveni krst, starateljski organi u Beloj Crkvi bi izdavali dozvolu za prebacivanje određenog maloletnika u neku zapadnu zemlju.⁷¹

Jedan predstavnik Mađarskog crvenog krsta posetio je u aprilu 1957. ovaj dečji kamp. Ponovo insistirajući na repatrijaciji svih maloletnika, zahtevao je spiskove sve dece, bez obzira na njihovu želju da budu repatrirana, ili ne. Jugoslovenske vlasti odbile oba ta zahteva.⁷² Mada agitovanje za povratak među maloletnicima nije bilo javno, nekoliko puta je Visoki komesarijat UN za izbeglice morao da protestuje kod ministra unutrašnjih poslova, zbog nepoštovanja procedure i pritiska na mađarske maloletnike da se izjasne za repatrijaciju.⁷³

Bez međunarodne pomoći Jugoslavija nije mogla podneti teret zbrinjavanja mađarskih izbeglica. Od međunarodnih organizacija svakako je odlučujuću ulogu u rešavanju ovog problema odigrao Visoki komesarijat OUN za izbeglice. Ipak, Jugoslavija je dugo odbijala bilo kakvu pomoć sa strane, smatrajući da je problem ovih imigranata njena unutrašnja stvar. Zbog toga je, u početku krize, više od mesec dana namerno izbegavala da pruži podatke o njihovom broju.

Visoki komesarijat OUN je Jugoslaviji prvi put ponudio pomoć 6. novembra 1956. godine. Jugoslavija je, zahvaljujući se, tu pomoć odbila, naglasivši da, ukoliko joj ipak bude bila potrebna, ona će je zatražiti.⁷⁴ Tek sredinom novembra,

⁷⁰ *Isto*, PA, 1957, f. 58, Mađ-100, pov. br. 415422. *Beleške sa sastanka zajedničke Komisije za repatrijaciju.*

⁷¹ *Isto*, PA, 1958, f. 149, UN-594, pov. br. 3719. *Problem mađarskih izbeglica.*

⁷² *Isto*, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Beleška o poseti predstavnika Mađarskog Crvenog krsta.*, 8 april 1957.

⁷³ *Isto*, *Pismo Visokog komesara UN jugoslovenskom ministru unutrašnjih poslova.* 7. maj 1957.

⁷⁴ *Isto*, PA, 1957, f. 58, Mađ-100, pov. br. 415422. *Beleška o mađarskom izbegličkom pitanju.* 10. novembar 1956.

jugoslovenski predstavnik u misiji Ujedinjenih nacija u Ženevi obavestio je Ured Visokog komesarijata da je do tog trenutka prihvaćeno i smešteno oko 300 izbeglica. Pošto je početkom decembra 1956. Visoki komesarijat obnovio svoju ponudu, Jugoslavija je zatražila hitnu pomoć, s obzirom da se broj izbeglica popeo na 1.000, naglašavajući da bi finansijska pomoć bila najpoželjnija.⁷⁵ S namerom da se detaljno informiše o izbegličkom problemu u Jugoslaviji, Visoki komesar, Avgust Lint, je imenovao svog specijalog predstavnika Amira Hovejdu da poseti Jugoslaviju. Hovejda je u Jugoslaviji proveo dve nedelje obilazeći prihvatne logore i sakupljajući informacije o broju i položaju izbeglica. I pre i posle posete kampovima, vodio je razgovore sa jugoslovenskim zvaničnicima, dogovarajući buduće zajedničke akcije. U razgovoru sa predstavnicima Ministarstva inostranih poslova Hovejda je istakao da je UNHCR spreman da nadoknadi sve troškove Jugoslaviji, a prihvaćen je i njegov predlog da sve izbeglice budu premeštene u jedan veći centar negde na Zapadu.⁷⁶

Razgovori koje je A. Hovejda vodio sa jugoslovenskim predstavnicima posle obilaska kampova, 18. i 19. januara, bili su posebno zanimljivi zbog obostrano izražene srdačnosti i poverenja. Hovejda je smatrao da bi bilo vrlo korisno za Jugoslaviju da pošalje svoje predstavnike na sastanak Izvršne komisije Fonda UN za izbeglice (United Nation Refugee Fund, u daljem tekstu UNREF), krajem januara u Ženevi, čime bi problem mađarskih izbeglica dobio odgovarajući publicitet. Razmatrajući pitanje repatrijacije, izrazio je želju Komesarijata da uzme učešće u rešavanju ovog problema, imenujući svoje predstavnike u već postojeće komisije. Naglašavajući da se Ujedinjene nacije ne bave samo zaštitom izbeglica, već i njihovim preseljenjem, istakao je dva moguća načina preseljenja izbeglica: uz pomoć nacionalnih komisija, ili uz pomoć ICEM-a. Predložio je da Jugoslavija odobri angažovanje ICEM-u, smatrajući da ta organizacija jedina ima kapacitete za rešavanje problema u celosti. Inicirao je i otvaranje Privremenog ureda UNHCR-a u Beogradu, u okviru koga bi ICEM mogao da radi. Jugoslovenski učesnici u razgovoru, A. Kacijan i S. Šakota, obavestili su Hovejdu da Jugoslavija može da prihvati do 10.000 izbeglica. Imajući tu činjenicu u vidu i dnevni priliv izbeglica u to vreme (oko 500), bilo je jasno da je Jugoslaviji hitno potrebna finansijska pomoć, kako bi se renovirali postojeći kapaciteti i prilagodili zbrinjavanju velikog broja ljudi. Kacijan i Šakota su,

⁷⁵ Isto, PA, 1957, f. 57, Mađ-100, pov. br. 421502. *Telegram Ministarstva inostranih poslova stalnoj misiji u Njujorku*. 7. decembar 1956.

⁷⁶ Isto, PA, 1957, f. 57, Mađ-100, pov. br. 4628. *Beleške o razgovorima između Hovejde, Kacijana i Šakote*. 9. januar 1957.

takođe, zahtevali hitnu evakuaciju 5.000 izbeglica. Oni su upozorili predstavnika Visokog komesarijata da bi Jugoslavija mogla biti prinuđena da zatvori granicu prema Mađarskoj, jer više nije imala gde da smešta izbeglice. Zbog toga je i činila sve što je u njenoj moći da podstakne repatrijaciju, s obzirom da još nije bilo nikakvog preseljavanja u većem broju.⁷⁷

Nakon ovog razgovora preduzeti su dalji koraci na uspostavljanju saradnje UNHCR-a i Jugoslavije. Po povratku u Ženevu, Hovejda je, sa Lintom, održao konferenciju za štampu, naglasivši da je poseta Jugoslaviji bila vrlo uspešna. Visoki komesar Avgust Lint istakao je da je problem mađarskih izbeglica u Jugoslaviji, dostigao međunarodne razmere i apelovao na međunarodnu zajednicu da uzme učešća u rešavanju ovog problema.⁷⁸ Istoga dana u telefonskom razgovoru Hovejda i Kacijan su prodiskutovali i pitanje troškova za zbrinjavanje izbeglica. Hovejda je imao prigovor na jugoslovenske procene troškova, smatrajući ih previsokim: dnevni troškovi po jednom izbeglici procenjeni su na 3 dolara, dok su u Austriji iznosili 1 dolar per capita. Morao je da se zadovolji objašnjenjem da, za razliku od Austrije, Jugoslavija nije dobila međunarodnu pomoć u hrani i odeći, a povrh toga trebalo je da obnovi i preuredi sve dostupne kapacitete za smeštaj izbeglica.⁷⁹

Uskoro je Visoki komesar obavestio jugoslovenskog ministra inostranih poslova o nameri Ujedinjenih nacija da otvore Privremeni ured Visokog komesarijata u Beogradu,⁸⁰ a Jugoslovenskom crvenom krstu poslao je ček na 50.000 US dolara, kao trenutnu pomoć. Istovremeno je postavio Pjera Bremona na čelo Privremenog ureda.⁸¹ Na zasedanju Izvršnog komiteta UNREF, održanom od 29. januara do 4. februara 1957. u prisustvu jugoslovenskih posmatrača, doneta je odluka da se ubuduće prilozi za mađarske izbeglice mogu koristiti za pomoć i Austriji i Jugoslaviji.⁸²

Pjer Bremon, imenovani šef Privremenog ureda, stigao je u Beograd 30. januara 1957. godine, a zvanično uspostavljanje Ureda bilo je obeleženo izmenom

⁷⁷ *Isto*, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Beleške o razgovorima Hovejde i jugoslovenskih predstavnika*, 18. januar 1957.

⁷⁸ *Isto*, PA, 1957, f. 57, Mađ-100, pov. br. 41740. *Lintova i Hovejdina konferencija za štampu*, 24. januar 1957.

⁷⁹ *Isto*, pov. br. 41509. *Beleška o telefonskom razgovoru između Hovejde i Kacijana*, 24. januar 1957.

⁸⁰ *Isto*, pov. br. 41890. *Telegram jugoslovenskog predstavnika u Ženevi Ministarstvu inostranih poslova*, 27. januar 1957. ICEM se saglasio da pošalje svog administratora u Privremeni ured UN u Beogradu.

⁸¹ *Isto*, pov. br. 42038. *Kacijanov telegram Ministarstvu inostranih poslova*, 28. januar 1957.

⁸² *Isto*, pov. br. 42805. *Beleška sa zasedanja Izvršnog komiteta UNREF-a*, 6. februar 1957.

pisama jugoslovenske Vlade i Visokog komesarijata 6. i 11. februara.⁸³ Od samog osnivanja Ureda, predstavnici Visokog komesarijata blisko su saradivali sa jugoslovenskim vlastima u rešavanju izbegličkog problema. Ured je odmah preduzeo korake u nabavljanju dozvola za preseljenje izbeglica koje to žele u zapadne zemlje, trudeći se da maksimalno skrate rok čekanja.

U toku rada Ureda u Beogradu, visoki komesar za izbeglice je nekoliko puta posetio Jugoslaviju. Realističan, energičan i taktičan, Lint je kod jugoslovenskih vlasti stekao reputaciju čoveka koji se daleko više zalagao za rešavanje problema izbeglica, od svog prethodnika. Za vreme trodnevnog boravka u Jugoslaviji u martu 1957., Lint je posetio logore i sreo mnoge jugoslovenske visoke zvaničnike, među njima i predsednika republike, Josipa Broza Tita. Upoznavši se sa situacijom i troškovima zbrinjavanja izbeglica, Lint je predstavio svoj plan u vezi sa izbeglicama, za koji je dobio odobrenje i Stejt departmenta. Plan se sastojao u hitnom raseljenju 10.000 izbeglica u neke druge zemlje, čije bi preseljenje finansirala američka administracija, a deo izbeglica bi primile i Sjedinjene Američke Države.⁸⁴ Tokom sledeće posete Jugoslaviji, Lint je izneo svoj plan Svetislavu Stefanoviću, saveznom ministru unutrašnjih poslova. Zbog nesporazuma sa američkom vladom u vezi sa upotrebom fondova za mađarske izbeglice, ovaj predlog nije mogao biti direktno izveden.⁸⁵

Početak maja odnosi između jugoslovenske vlade i ureda zapali su u krizu, što je izazvalo Lintov hitan dolazak u Beograd. Naime, Pjer Bremon je ponudio da Francuska i Austrija privremeno prihvate po 4.000 izbeglica. Ova ponuda je odbijena: Jugoslavija se plašila da, budući da je Austrija zemlja prvog azila, od nje neće uspeti da nadoknadi troškove koje je imala do tada.⁸⁶ I pored razgovora koji je A. Lint imao sa Svetislavom Stefanovićem 11. maja, Jugoslavija nije promenila svoju odluku. Avgust Lint je tom prilikom izrazio i svoje neslaganje sa načinom na koji je izvršena repatrijacija dece bez roditeljske pratnje, jer nije bilo dozvoljeno prisustvo Međunarodnog crvenog krsta. Ipak, od maja 1957. saradnja između Jugoslavije i Privremenog ureda nastavljena je bez većih tenzija.

Jugoslovenska vlada je, kada je to bilo neophodno, dozvoljavala predstavnicima različitih dobrotvornih organizacija da saraduju sa Privremenim

⁸³ Isto, pov. br. 44874. *Sporazum o uspostavljanju Privremenog ureda UNHCR.*

⁸⁴ Isto, pov. br. 45683. *Telegram jugoslovenskog predstavnika u Ženevi podsekretaru Ministarstva inostranih poslova*, 8. mart 1957.

⁸⁵ Isto, pov. br. 46437. *Beleška o upotrebi ... fonda*. 26. mart 1957.

⁸⁶ Isto, PA, 1957, f. 58, Mađ-100, pov. br. 41036. *Telegram jugoslovenskog predstavnika u Ženevi ministru inostranih poslova.*

uredom. Tako je i ICEM sarađivao sa uredom od aprila 1957. godine. Još u januaru 1957. Visoki komesarijat je obavestio direktora ICEM-a da bi jugoslovenska vlada želela da jedan njihov predstavnik dođe u Beograd i proceni situaciju oko izbeglica. Predstavnik ICEM-a je boravio je u Beogradu od 13. do 27. februara.⁸⁷ Na osnovu njegovog izveštaja ova organizacija je stekla potpun uvid u problem mađarskih izbeglica u Jugoslaviji. Na Šestom zasedanju Saveta ICEM-a, održanom 11. aprila, odlučeno je da se 10 predstavnika komiteta pridruži Uredu Visokog komesarijata u Beogradu. Sve državne delegacije ICEM-a podržale su ovu odluku, osim austrijske. Kanadski i švajcarski predstavnici obećali su u ime vlada svojih zemalja da će prihvatiti izvestan broj izbeglica, a delegacije Švedske, Norveške i Australije su obavestile Savet da njihove komisije već uveliko rade na tome.⁸⁸ Uvođenje ICEM-a u rad Ureda ubrzalo je raseljavanje mađarskih izbeglica.

Jedan od najvažnijih zadataka ureda u Beogradu bio je koordiniranje aktivnosti onih organizacija koje su prikupljale materijalnu pomoć. Premda je bilo dogovoreno da tu koordinaciju vodi Crveni krst, koji je preuzeo na sebe obavezu snabdevanja 10.000 izbeglica od 1. marta do 1. juna, zbog teškoća u isporuci, Jugoslavija je koristila pomoć različitih dobrotvornih organizacija, kao što su: CARE, Pomoć za Mađarsku (britanska organizacija), nacionalne organizacije Crvenog krsta i druge. Međunarodni crveni krst preuzeo je na sebe obavezu da se brine o ovih 10.000 izbeglica od 1. juna.⁸⁹ Najznačajnija materijalna pomoć do marta 1957. stigla je od Norveškog crvenog krsta.⁹⁰

Pošto je veliki broj nacionalnih komisija obišao kampove i izvršio selekciju, u proleće i leto 1957. godine došlo je do masovnijih preseljavanja. U Evropi su najveći broj izbeglica prihvatile Francuska, Belgija, Zapadna Nemačka i Švedska, a van Evrope, Kanada. Od sredine marta, kada je u Jugoslaviji boravilo oko 16.000 izbeglica koje su trazile azil u neku treću zemlju, polovina njih je preseljena tokom naredna četiri meseca. Prema izveštaju Ministarstva unutrašnjih poslova od 25. jula 1957, u jugoslovenskim prihvatnim logorima bilo je 8.320 lica koja su čekala na

⁸⁷ Isto, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Izveštaj direktora ICEM-a*, 23 mart 1957.

⁸⁸ Isto, PA, 1957, f. 57, Mađ-100, pov. br. 48445. *Beleške sa Šestog zasedanja Saveta ICEM-a*, 11. april 1957.

⁸⁹ Isto, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Beleška sa sastanka Koordinacionog tela*, 11. mart 1957.

⁹⁰ Isto, PA, 1957, f. 57, Mađ-100, pov. br. 42966. *Beleška o razgovoru jugoslovenskog podsekretara Ministarstva inostranih poslova i norveškog ambasadora*, 24. februar 1957.

preseljenje.⁹¹ U toku sledeća dva meseca, prebačeno je još 2.000 izbeglica, tako da je sredinom septembra 6.264 izbeglice čekalo na dalju migraciju, a u kampovima su još uvek radile ICEM misije za Sjedinjene Države i Latinsku Ameriku, kao i australijska, nemačka i danska misija.⁹²

Vlasti su poklonile veliku pažnju dolasku delegacije američke vlade na čelu sa kongresmenom Fransisom Volterom i generalom Džozefom Svingom, koja je boravila u Jugoslaviji od 30. jula do 6. avgusta 1957 godine. Ova delegacija je posetila nekoliko kampova, pažljivo proučavajući situaciju. U toku razgovora koji su vođeni sa jugoslovenskim zvaničnicima, Amerikanci se nisu izjasnili o broju izbeglica, koje će, moguće, prihvatiti. Kongresmen F. Volter je podržao napore Jugoslavije da joj se nadoknade troškovi utrošeni oko izbeglica, s obzirom da je ona bila zemlja prvog azila.⁹³ Ipak, u novembru 1957. još uvek nije bilo rešeno pitanje kompezacije, ali je do tada u Sjedinjene Države prebačeno preko 2.000 lica.⁹⁴

Ured Visokog komesarijata je od otvaranja kancelarije u Beogradu do 15. oktobra 1957. učestvovao u preseljavanju na Zapad oko 12.000 izbeglica. Takođe, predstavnici Ureda su uzeli učešće i u komisijama za repatrijaciju kao posmatrači. Poseban predstavnik Ureda je nadgledao distribuciju međunarodne pomoći. Za to vreme Visoki komesarijat je za potrebe mađarskih izbeglica potrošio sumu od preko milion US dolara (1.085.646 US\$). Pošto je napravljen izuzetan napredak u rešavanju izbegličkog problema do oktobra 1957. godine, jugoslovenska vlada je smatrala da je neophodno da Uredu produži dozvolu za rad do kraja godine, kako bi se omogućilo iseljenje i ostalih 4.400 izbeglica. U isto vreme pojačala je i pritisak na Ured da uloži više napora u iznalaženju načina da se Jugoslaviji nadoknade podneti troškovi, koji su se do 15. oktobra popeli na 6.300.000 US dolara.⁹⁵ Dobra vest u vezi sa tim je stigla u novembru. U razgovoru sa Kacijanom i Šakotom, predstavnik Visokog komesarijata, Bremon, saopštio je da je Stejt department odlučio da nadoknadi Jugoslaviji sumu od 3.000.000 dolara.⁹⁶ Tom prilikom je, takođe, istakao da je problem mađarskih

⁹¹ *Isto*, PA, 1957, f. 116, UN-594, pov. br. 418067. *Izbeglice u FNRJ*, 8 avgust 1957.

⁹² *Isto*, PA, 1957, f. 58, Mađ-100, pov. br. 419264. *Telegram Ministarstva inostranih poslova jugoslovenskoj ambasadi u Londonu*, 11. septembar 1957.

⁹³ *Isto*, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Beleška o razgovorima sa američkom delegacijom*, 31. jul 1957.

⁹⁴ *Isto*, *Beleška o razgovorima između Šakote i Pola Kelija (Paul Kelly), vode USEP misije u Jugoslaviji*, 15. novembar 1957.

⁹⁵ AJ, 130-72-1028.

⁹⁶ DA MSP, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Beleška o razgovoru između Šakote i Bremona*, 21. novembar 1957.

izbeglica skoro rešen i da će do kraja godine i poslednje izbeglice napustiti Jugoslaviju.

Kada je rešavanje problema mađarskih izbeglica ušlo u poslednju fazu, jugoslovenske vlasti su pozvale visokog komesara za izbeglice, Avgusta Linta, da mu izraze svoju zahvalnost za lične napore koje je uložio u rešavanje ovog problema. Lint je boravio u Jugoslaviji od 18. do 22. decembra 1957. godine. Prvog dana posete imao je dug razgovor u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Pored Svetislava Stefanovića, razgovoru su prisustvovali A. Kacijan, S. Šakota i Lj. Stefanović. Dok je jugoslovenska strana insistirala na punoj nadoknadi troškova, Lint je bezuspešno pokušavao da pokrene pitanje jugoslovenskih izbeglica u Italiji i Austriji. Usaglašavane je postignuto na kraju razgovora kada je obostrano izraženo zadovoljstvo saradnjom i uspešno završenim poslom.⁹⁷

Na zasedanju Izvršnog komiteta UNREF 13. januara 1958. godine zaključeno je da je pitanje mađarskih izbeglica u Jugoslaviji rešeno, s obzirom da se Švedska saglasila da prihvati 31 preostalog izbeglicu.⁹⁸ Kako više nije postojala potreba za radom Privremenog ureda Visokog komesarijata UN za izbeglice, u toku januara 1958. došlo je do njegovog zatvaranja, a početkom februara i Bremon je napustio Beograd. U zajedničkom saopštenju koje su izdale jugoslovenske vlasti i Privremeni ured 27. januara 1958, istaknuto je da se problem mađarskih izbeglica u Jugoslaviji može se smatrati rešenim pošto je i poslednja grupa izbeglica dobila vize godinu dana nakon što je međunarodna zajednica uzela učešća u njegovom rešavanju.⁹⁹ Među evropskim zemljama, Francuska je primila najveći broj izbeglica, 2.445, zatim, Belgija 2.376, Švedska 1.295, Zapadna Nemačka 1.131 i Švajcarska 744; Austrija je prihvatila 381, Danska 212, Italija 170, Holandija 80, Norveška 344 i Velika Britanija 287 lica. Dok su druge zemlje prihvatile hendikepirane, skandinavske zemlje su primile 200 tuberkuloznih bolesnika; oko 2.500 mađarskih izbeglica otišlo je u Sjedinjene Američke Države, 1.765 u Kanadu, a 1.500 u Australiju.¹⁰⁰

Prema završnom izeštaju beogradskog Uredu UNHCR-a o mađarskim izbeglicama Jugoslavija je primila 634 lica. O njima nema dostupnih podataka. Kako

⁹⁷ *Isto*, PA, 1958, f. 149, UN-594, pov. br. 42687. *Beleška sa susreta S. Stefanovića i A. Linta*, 18 decembar 1957.

⁹⁸ *Isto*, PA, 1957, f. 58, Mađ-100, pov. br. 426741. *Pismo podsekretara Ministarstva inostranih poslova stalnoj jugoslovenskoj misiji u Njujorku*.

⁹⁹ *Isto*, PA, 1958, f. 72, Mađ-430, pov. br. 432638. *Problem mađarskih izbeglica je rešen*. 27. januar 1958.

¹⁰⁰ *Isto*.

su izbeglice bile pod nadležnošću saveznog Ministarstva unutrašnjih poslova građana o njima, ukoliko je sačuvana, nalazi u nedostupnom arhivu ovog ministarstva. U svojim memoarima Dušan Kosanovića, bivši radnik Saveznog SUPa, navodi da je Jugoslavija primila više od 830 izbeglica. Stvarni broj integrisanih se ne može precizno utvrditi. Prema Kosanovićevim saznanjima jugoslovenska obaveštajna služba bila je zainteresovana za one Mađare koji su bili na školovanju u Sovjetskom Savezu i izučavali radarske sisteme, jer je jugoslovenskoj vojsci bio potreban radar.¹⁰¹ U dolaznim telegramima iz 1956. na relaciji Generalštab JNA – Budimpešta nalazi se potvrda ove Kosanovićeve izjave. Iz telegrama se vidi da su Jugosloveni u ambasadi imali naređenje da ne podstiču svoje mađarske poznanike i prijatelje na emigraciju, čak suprotno, da ih ubeđuju da ostanu u zemlji, ali i da su bili spremni da ih prihvate u Jugoslaviji, ukoliko se neko od njih pojavi na granici.

Ovakav stav jugoslovenskih vlasti nepotrebno je odužio pregovore sa grupom mađarskih vojnih inženjera iz vojne fabrike «Gama», koji su želeli da se prebace u Jugoslaviju, nudeći prototip elektronskog uređaja za primenu u protivavionskoj artiljeriji.¹⁰² Pukovnik Gabor Nađ, komandant Protivavionske odbrane uoči Revolucije, jugoslovenski prijatelj, kako je u telegramima nazivan, 25. novembra 1956. razgovarao je sa Milanom Drobcom, vojnim atašekom, o mogućnosti prebacivanja uređaja i glavnog konstruktora Janoša Darua u Jugoslaviju, naglasivši da su interesovanje pokazali i Sovjeti i Česi, ali da je želja konstruktora bila da se obrate Jugoslaviji. Milan Drobac je odmah obavestio Generalštab predlažući da se uređaj koji „u potpunosti rešava problem gađanja aviona koji lete brzinom od 2.800 km na sat” prebaci u ambasadu, a zatim na jugoslovenski šlep na Dunavu, kojim bi bio poslat u zemlju, te da se i glavnom konstrukturu pomogne da pređe u Jugoslaviju.¹⁰³ Dva dana kasnije pukovnik G. Nađ je doveo na razgovor sa M. Drobcom i Jovom Vukmirovićem glavnog konstruktora. Janoš Daru je na Jugoslovene ostavio utisak veoma opreznog čoveka. Opisao im je svoj izum koji je na engleskom nazivao *gun control equipment*,¹⁰⁴ objasnivši da su po naređenju Ministarstva odbrane svi nacrti spaljeni na početku izbijanja nemira, te da samo on i njegovi saradnici mogu nastaviti ovaj projekat. Smatrao je da nema potrebe nositi uređaj, ali da on i cela grupa

¹⁰¹D. Kosanović, *Životne vetrometine*, str. 108.

¹⁰² VA, JNA, k-376, f-1, br. 177, 25. novembar, 1956; vidi: N. Ž. Petrović, «Poduhvat «Gama». Obaveštajna akcija JNA u Budimpešti 1956-1957. – nepoznati dokumenti Vojnog arhiva», *Istorija 20. veka*, 1(2012), str. 227-239.

¹⁰³ *Isto*.

¹⁰⁴ Verovatno je u pitanju nečija greška u pisanju engleske reči *equipment*, srpski *uređaj*.

njegovih saradnika, 12 inženjera, žene i deca, ukupno oko 25 lica, treba da budu prebačeni u Jugoslaviju, gde bi nastavili rad. Novi sastanak je zakazan za dva-tri dana kako bi jugoslovenski Generalštab imao vremena da razmotri ovaj predlog.¹⁰⁵

Janošu Daruu i njegovim saradnicima se žurilo, a pregovori sa Jugoslovenima su se otegli. Iz sledećeg Drobčevog telegrama koji se odnosi na Daruovu grupu, može se zaključiti da je jugoslovenski protivpredlog bio, ili da se uređaj prebaci u Jugoslaviju i Janos Daru emigrira sam, ili da glavni konstruktor ostane u zemlji i radi kao jugoslovenski agent. Na sastanku održanom 4. decembra Daru je odbio oba predoga, smatrajući da bi, ukoliko ode sam izdao svoje kolege, a takođe, nije želeo da radi za dve vlade. Ponovo je naglasio da se radi o sasvim novoj naučnoj oblasti, elektronici, u čemu su oni postigli zavidne rezultate u svetu i nije mogao da shvati kako Beograd tako važnu stvar ispušta. Sledeći sastanak zakazao je za petak, 7 decembar, kako bi dobio definitivni odgovor jugoslovenske strane. Milan Drobac je predložio Generalštabu da se ipak primi cela grupa, ali da članovi grupe sami nađu način kako da dođu do granice, s tim da se dogovori granični sektor na kojem će biti prihvaćeni.¹⁰⁶

Međutim, definitivni odgovor nije stigao ni uoči sastanka 10. decembra. Janoš Daru je, pak, uveliko planirao akciju koja je obuhvatala 12 saradnika instituta i 10 članova njihovih porodica. Do Kelebije bi došli samostalno, a odatle im treba jugoslovenska pomoć, tj. vodič do granice i prihvata. U jugoslovenskoj ambasadi bi ostavili neku dokumentaciju i neophodne delove uređaja, koji bi, kako Drobac kaže, lako, preko Beča, bili prebačeni u Jugoslaviju. Jugoslovenski vojni ataše je takođe smatrao da u Beogradu ne shvataju situaciju. Predlagao je da se odmah pristupi prebacivanju grupe i organizovanju pomoći preko Centra u Novom Sadu, ili da se odustane od cele akcije.¹⁰⁷ Na sastanku sa Jovom Vukmirovićem, pomoćnikom vojnog izaslanika u Budimpešti, 13. decembra, pukovnik Gabor Nađ je saopštio J. Daruovu odluku da jedna grupa krene za dva dana i ispita teren, a ostali će se prebaciti u noći između 19. i 20. decembra.¹⁰⁸ Daru se više nije osvrtao na jugoslovenske predloge i uslove koje su mu postavljali. Bio je rešen da pređe u Jugoslaviju po svaku cenu. Ponovo je odbio da smanji grupu, ali se ona kao rezultat dobrovoljnog odustajanja svela na 17 lica. Jugoslovenske vlasti je brinula samo

¹⁰⁵ *Isto*, br. 182, 27. novembar, 1956.

¹⁰⁶ *Isto*, br. 192, 5. decembar, 1956.

¹⁰⁷ *Isto*, br. 199, 10. decembar, 1956.

¹⁰⁸ *Isto*, br. 201, 13. decembar, 1956.

moгуćnost kompromitacije, ali kada je Daru sam našao ĉoveka u Kelebiji koji će ih odvesti do granice, zakljuĉeno je da takva opasnost ne postoji.¹⁰⁹ Daru je samo traŹio potvrdu o bezbednom prebacivanju prve grupe od tri inŹenjera od 15. decembra. Precizno je ugovoren sektor gde će ĉlanovi grupe biti doĉekani, jer se nije smelo dopustiti da ih prihvate javne jugoslovenske sluŹbe i odvedu u prihvatlišta.¹¹⁰ Po podne, 18. decembra pukovnik Nađ je predao Vukmiroviću delove prototipa uređaja. Spisi Janoša darua su se već nalazili u ambasadi.¹¹¹ Kao što je J. Daru isplanirao,¹¹² ujutro, 19. decembra njegova grupa je izašla iz Budimpešte. U toku ranih jutarnjih sati 20. decembra 1956. Janoš Daru je sa većom grupom prešao granicu, a sledeće noći i druga, manja grupa je ušla u Jugoslaviju. Pošto je već odluĉio da se ne vraća u sluŹbu, pukovnik Nađ je prešao u Jugoslaviju sa Janošem Daruom.¹¹³ U toku januara 1957. ambasadi u Budimpešti je javljeno da su Nađ i Daruova grupa dobili politički azil, ĉime je njihov dolazak u Jugoslaviju legalizovan.¹¹⁴ I na ovom primeru dolazi do izraŹaja ambivalentnost Jugoslavije ne samo u odnosu prema prema mađarskim izbeglicama, već prema ĉitavom kompleksu problema vezanih za jugoslovensko-mađarske i jugoslovensko-sovjetske odnose. Razapetost između sopstvenih interesa, straha od posledica i, ĉini se, do kraja neizreĉenog osećaja krivice uporedo sa stremljenjem ka idealistiĉkim i principima opšte ĉoveĉnosti, sve vreme je bila prisutna.

Jugoslovenska vlada je nenadoknađene troškove u vezi sa mađarskim izbeglicama procenila na 6.600.000 US dolara. Međunarodna finansijska pomoć, isporučena preko Visokog komesarijata iznosila je 1.050.248 dolara i trenutna pomoć Međunarodnog crvenog krsta je bila 1.530.000 dolara. Međunarodni komitet za evropske migracije potrošio je 1.700.000 dolara na transport izbeglica, tako da su ukupni troškovi iznosili više od 12.000.000 US dolara, uključujući administrativne troškove Visokog komesarijata i svih organizacija koje su sarađivale sa njim.¹¹⁵

Jugoslavija nije bila zadovoljna ameriĉkim naĉinom nadoknade 3.000.000 dolara, u formi materijalne pomoći. Ona se nadala da će preko Visokog komesarijata

¹⁰⁹ *Isto*, br. 204, br. 206, 17 decembar, 1956.

¹¹⁰ *Isto*, br. 204, 17 decembar, 1956.

¹¹¹ *Isto*, br. 207, 18 decembar, 1956. Osman Đikić, savetnik ambasade i prvi obaveštajac u njoj, preneo je kasnije taj materijal u Jugoslaviju. *Isto*, br. 212, 28 decembar, 1956.

¹¹² *Isto*, br. 207, 18 decembar, 1956.

¹¹³ *Isto*, br. 210, 20 decembar, 1956.

¹¹⁴ *Isto*, br. 55, 11 januar, 1957.

¹¹⁵ DA MSP, PA, 1958, f. 72, Mađ.430, pov. br. 432638. *Problem mađarskih izbeglica je rešen*. 27. januar 1958.

dobiti čvrstu valutu. Na kraju je ipak morala da prihvati to refundiranje pod ponuđenim uslovima. Kad je bila u pitanju nadoknada ostatka sume (3.600.000 US\$) Avgust Lint je naglasio da će to ići vrlo teško, ali da će se on potruditi da se Jugoslaviji sve nadoknadi.¹¹⁶ U aprilu 1958. Švajcarska je, preko Jugoslovenskog crvenog krsta, isplatila jugoslovenskoj vladi 300.000 franaka, što je minimalno umanjilo ukupnu sumu.¹¹⁷ Nakon razgovora sa Lintom u julu 1958. u Ženevi, Kacijan je obavestio jugoslovensku vladu da je Kanada ponudila kompenzaciju za najveći deo troškova u svojim poljoprivrednim viškovima.¹¹⁸ Za vreme privatne posete Jugoslaviji u septembru te godine, a na poziv ministra unutrašnjih poslova, Lint je istakao da je nemoguće nadoknaditi Jugoslaviji troškove u čvrstoj valuti, pošto su fondovi ispražnjeni. Tom prilikom je pomenuo mogućnost dobijanja medicinskog materijala od Federativne Republike Nemačke, ali je Jugoslavija i dalje insistirala da joj se troškovi delimično nadoknade u čvrstoj valuti. Što se tiče materijalne kompezacije, Jugoslavija je bila zainteresovana za lekove, šećer, pasulj i pirinač.¹¹⁹ Pošto je krajem 1958. godine odbila kanadske viškove u žitaricama i mlečnim proizvodima, vredne milion dolara, Jugoslavija je imala male šanse za nadoknadu na bilo koji drugi način. Tako je bila primorana da posle svega prihvati tu ponudu skoro godinu dana kasnije.

Kako više nije bilo načina za potpunu kompenzaciju, Jugoslavija je konačno odlučila da povuče svoj zahtev za nadoknadu troškova i u novembru 1959. je o tome obavestila Visoki komesarijat za izbeglice.¹²⁰ Ovu odluku je Visoki komesarijat UN pozdravio, jer je time zaključen dosije o mađarskim izbeglicama u Jugoslaviji 1956-1957. godine.

Stav Jugoslavije prema izbegličkom problemu potpuno se uklapao u njen stav prema mađarskoj pobuni uopšte. On se menjao kako je Jugoslavija pokušavala da se prilagodi trenutnoj situaciji u Mađarskoj i međunarodnim reakcijama na zbivanja u njoj, sve vreme zadržavajući određeni ambivalentan odnos.

¹¹⁶ *Isto*, PA, 1958, f. 140, UN-594, pov. br. 44794. *Izveštaj o poseti Linta stalnoj jugoslovenskoj misiji u Ženevi*. 27. februar 1958.

¹¹⁷ *Isto*, pov. br. 47856. *Telegram jugoslovenskog predstavnika u Ženevi Ministarstvu inostranih poslova*.

¹¹⁸ *Isto*, pov. br. 415932. *Beleška o razgovoru između Kacijana i Linta*, 2. jul 1958.

¹¹⁹ *Isto*, pov. br. 423325. *Beleška o poseti Linta Jugoslaviji*, 23. septembar 1958.

¹²⁰ *Isto*, pov. br. 424100. *Korespondencija između Ministarstva unutrašnjih i Ministarstva inostranih poslova*, 19. novembar 1959.

5. 2. Jugoslovensko-sovjetsko-mađarski odnosi tokom 1957. i 1958. godine

U periodu posle mađarske pobune došlo je do izvesne stagnacije u jugoslovensko-mađarskim odnosima, ali se početkom 1957. godine postepeno počelo pristupati rešavanju vodoprivrednih pitanja, pitanja vezanih za vazdušni saobraćaj, za repatrijaciju mađarskih izbeglica i druga tekuća pitanja.¹²¹

U toku godine kada je periodično oživljavala antijugoslovenska kampanja u istočnoevropskim zemljama vezana za pripremanje suđenja Imreu Nađu, tako su i jugoslovensko-mađarski odnosi oscilirali. Ideološka konfrontacija sa sovjetskim blokom zemalja je podubljena krajem 1957. godine zbog odbijanja Jugoslavije da učestvuje u da učestvuje u novembarskom savetovanju komunističkih i radničkih partija u Moskvi.¹²²

Prvi jugoslovensko-mađarski susret na vrhu dogodio se u proleće 1958. godine, pošto je započeto suđenje I. Nađu i njegovim saučensnicima odloženo na zahtev Sovjetskog Saveza, kome u tom trenutku nije odgovara nova konfrontacija.. Činilo se da će jugoslovensko-mađarski odnosi krenuti uzlaznom linijom. U Karađorđevu, 27. marta 1958. održani su razgovori između mađarske državne delegacije predvođene Janošem Kadarom i jugoslovenske delegacije na čelu sa Josipom Brozom. Kadar je ocenio pozitivnim razvoj bilateralnih odnosa poslednjih devet meseci i konstatovao da su sazreli uslovi za užu partijsku saradnju. U pogledu Nađa, naglasio je da taj slučaj Mađari smatraju politički i ideološki veoma važnim, ali gotovo već završenim i da neće dozvoliti da to pitanje ponovo izazove sukobe između njihove dve zemlje. Edvard Kardelj je tad izneo jugoslovenski stav da bi suđenje I. Nađu veoma štetno uticalo na međusobne odnose, a Kadar je obećao da će o tome povesti računa.¹²³

Međutim, par meseci kasnije Imre Nađ i ostali optuženi proglašeni su krivim; Nađ i četvorica njegovih saboraca osuđeni su na smrt i odmah pogubljeni.¹²⁴ Ovim činom je stavljena tačka na Mađarsku revoluciju 1956. godine.

¹²¹ DA MSP, PA, 1957, f. 60, Mađ.320, pov. br. 45152.

¹²² Više: A. Стыкалин, «Большие московские совещания компартий в ноябре 1957 г. и Союз коммунистов Югославии», *Из истории Сербии и русско-сербских связей 1812 – 1912 – 2012*, Москва, 2014, 265-311.

¹²³ AJ, 507, IX-75/I-4. Stenografske beleške o razgovoru J. B. Tita i J. Kadara u Karađorđevu 27. marta 1958.

¹²⁴ Imre Nađ, general Pal Maleter i dva Nađeva savetnika, Mikloš Gimeš i Jozef Silađi, su pogubljeni, a peti osuđenik na smrt, Geza Lošonci je umro u zatvoru pod nerazjašnjenim okolnostima, pre nego što je presuda izrečena.

Nesumljivo je «slučaj Nađ» naneo daleko veću štetu odnosima Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom nego jugoslovensko-mađarskim odnosima. Kako Tito nije želeo nikakvu veliku konfrontaciju sa Hruščovom i, nakon istupanja u Puli, u svojim kritikama Sovjeta nikada nije otišao dalje od Puskog govora, pogoršani diplomatski odnosi su prvenstveno bili posledica procena sovjetskog rukovodstva početkom 1958. godine, da se Jugoslavija nikada neće vratiti u Istočni blok. Čak, sa sovjetskog stanovišta, verovatno je još neprihvatljivija bila njena sve aktivnija vodeća uloga među zemljama koje su nekoliko godina kasnije i formalno osnovale Pokret nesvrstanih.

6. Saputnici i akteri

Pobuna mađarskog naroda 1956. godine protiv laži i hipokrizije, nesposobnosti i podaničkog mentaliteta svog državnog rukovodstva i pobuna protiv podređenosti jednoj stranoj sili odjeknula je širom sveta, ne ostavljajući nijednog slobodnog čoveka ravnodušnim. Vera u pravednije društvo i državu, izrasla na pobedama Drugog svetskog rata, razbijena je vojnom intervencijom, koja je Sovjetski Savez izjednačila sa bilo kojom brutalnom imperijalističkom silom. *Veliki potres 1956.* označio je početak osipanja komunističkog sveta, istupanjem iz članstva, ili odustajanjem od političkog aktivizma, kao što je to učinio Erik Hobsbaum, tvorac ove sintagme.¹ Među intelektualcima, levičarima, koji su osudili politiku prve zemlje socijalizma, bili su Albert Kami, Žan Pol Sartr, Kornelius Kastoriadis, Hana Arent.² U ovom društvu našao se i Milovan Đilas.

Učesnici pobune ostavili su mnogobrojna svedočenja. Neki od njih, izbegavši na Zapad, izgradili su i svoju profesionalnu karijeru proučavajući mađarsko posleratno društvo i odnose među socijalističkim zemljama i šire, bilo kao istoričari, politikolozi, ili sociolozi.³ Svi oni su lična iskustva preneli u svoje radove. Mnogi stranci zatečeni 1956. u Mađarskoj, poput Bila Lomaksa,⁴ su takođe svoja i iskustva i sećanja drugih sačuvali od zaborava. I Jugosloveni su dali doprinos ovoj grupi, među njima Dobrica Ćosić i Ivan Ivanji.⁵

¹ E. Hobsbaum, *Interesantna vremena*, Podgorica, 2005, str. 196.

² Više: L. Congdon, ed. «Thirteen days that shook the world: the Hungarian revolution and foreign intellectuals», L. Congdon, B. K. Király and K. Nagy eds., *1956: The Hungarian Revolution and War for Independence*, Boulder, Colorado, 2006, str. 568-671; takođe v. A. Camus, *Resistance, rebellion, and death*, New York, 1974, str. 157-164; Ž. P. Sartr, *Staljinova avet*, Zagreb, 1980; K. Kastoriadis, «Mađarski izvor», *Mađarske alternative*, 1987, str. 58-73; H. Arendt, *The origins of totalitarianism*, Cleveland, 1958, str. 480-510.

³ Vidi: T. Méray, *Thirteen Days That Shook the Kremlin*, New York, 1959; M. Molnár, *Budapest 1956. A History of the Hungarian Revolution*, London, 1971; C. Gati, *Hungary and the Soviet Bloc*, Durham, 1986; P. Kende, K. Pomian, eds., *1956, Varsovie - Budapest. La Deuxieme revolution d' Octobre*, Paris, 1978; B. K. Király, G. E. Rothenberg, *War and Society in Eastern Europe. Vol.1*, New York, 1979; B. K. Király, L. B. Dreiszinger, N. eds., *The First War between Socialist States. The Hungarian Revolution of 1956 and Its Impact*, Boulder, 1984; F. Feher, A. Heller, *Hungary 1956 revisited*, London, 1983.

⁴ B. Lomax, *Hungary 1956*, London, 1976; B. Lomax, *Eyewitness in Hungary. The Soviet invasion of 1956*, Nottingham, 1981.

⁵ Vidi: A. Hegedűs, *Az 1956-os magyar forradalom és Jugoszlávia*, Zenta, 2010, str. 73-108; Д. Ћосић, *Седм дана у Будимпешти*, Београд, 1997; I. Ivanji, *Mađarska revolucija 1956*, Beograd, 2007.

6. 1. Milovan Đilas i mađarska pobuna 1956.*

Nepoznato je kakva se i koliko jaka emocija pokrenula u Josipu Brozu Titu u novembru 1956. godine, pošto mu je saopštena tvrdnja ekskomuniciranog saborca, Milovana Đilasa, da «...revolucija u Mađarskoj označava početak kraja komunizma uopšte.»⁶ Pitanje da li je, bar na trenutak, pomislio, da li se uplašio, da je Đido bio u pravu, izaziva mnoga nagađanja. I ostaje bez odgovora.

Članak *Oluja u Istočnoj Evropi* je nekadašnjeg pripadnika najužeg jugoslovenskog partijskog i državnog rukovodstva, promovisao u red najpozvanijih analitičara komunizma, nekoliko meseci pre izlaska iz štampe njegove čuvene knjige *Nova klasa*.⁷ Njujorški časopis *Nju lider (The New Leader)*, osnovan u antistaljinističkom krilu američke levice dvadesetih godina prošlog veka, bio je poznat po nezavisnosti u odnosu na svaku ideologiju i po podsticanju konstruktivne razmene mišljenja kod svojih saradnika, poznatih pisaca i mislilaca onoga vremena. Među njima su bili Hana Arent, Albert Kami, Artur Miler, Artur Kestler, Vili Brant, Džordž Orvel, Bertrand Rasel, Eli Vizel. Putem ovog časopisa američkoj javnosti predstavljani su i Martin Luter King, Aleksandar Solženjicin, Josif Brodski, a pre njih, svojim znamenitim tekstom o dešavanjima u Poljskoj i Mađarskoj, oceni procesa koji je uzeo maha u Istočnoj Evropi i predviđanju njegovog daljeg razvoja – Milovan Đilas. Od 1956. godine do danas delovi teksta *Oluja u Istočnoj Evropi* citirani su u većini knjiga, koje su za temu imale mađarsku pobunu, a ime autora je bilo nezaobilazno u svakom registru.⁸ U zborniku *1956: Mađarska revolucija i rat za nezavisnost*, objavljenom povodom pedesetogodišnjice revolucije, u poglavlju koje se odnosi na reakcije u svetu, odnosno, mišljenja vodećih intelektualaca, među tekstovima A. Kamija, H. Arent, Ž. P. Sartra, R. Arona, K. Kastorijadisa i Dž. Majkenera, ponovo je objavljen i tekst Milovana Đilasa.⁹

* Ovo potpoglavlje je pod nazivom «Милован Ђилас и мађарска криза 1956. године» objavljeno u časopisu *Историјски зануци*, 1-2(2012), str. 103-125.

⁶ M. Djilas, «The Storm in Eastern Europe», *The New Leader*, 19. novembar 1956, str. 6.

⁷ M. Djilas, *The New Class*, New York (Praeger), 1957.

⁸ Vidi: F. Váli, *Rift and Revolt in Hungary*, Harvard University Press, 1961; F. Fejtö, *A History of the People's Democracies*, New York, 1971; F. Fehér, A. Heller, *Hungary 1956 Revisited*, London, 1983.

⁹ *1956: The Hungarian Revolution and War for Independence*, 2006, str. 663-671.

Nekoliko dana uoči opoziva sovjetskih vojnih stručnjaka i instruktora iz Jugoslavije, sredinom marta 1948. godine tročlana jugoslovenska delegacija predvođena ministrom bez portfelja, Milovanom Đilasom, uputila se u Mađarsku, povodom obeležavanja stogodišnjice revolucije 1848.¹⁰ Na svečanoj sednici mađarskog parlamenta, održanoj 15. marta, posle govora Imrea Nađa, tada predsednika parlamenta, i govora maršala Klimenta J. Vorošilova, vođe sovjetske delegacije, u ime vlade FNRJ poslanicima se obratio i Milovan Đilas:

«...Hiljadu osam stotina četrdeset i osme godine mali mađarski narod je iz temelja potresao staru feudalnu Evropu. Mađarska revolucija je bila i ostala najslavnija stranica mađarske istorije i, istovremeno, jedna od najljepših stranica oslobodilačke borbe čovječanstva. Mađarska revolucija, iako ugušena, otpočela je novu epohu u istoriji mađarskog naroda i bila je od onih krupnih istorijskih događaja toga vremena koji su omogućili razvitak novih društvenih odnosa u Evropi. Poslije hiljadu osam stotina četrdeset i osme, to jest i poslije Mađarske revolucije, Evropa – uprkos pobjede reakcije – nije mogla više biti kakva je bila.

...Ako je hiljadu osam stotina četrdeset i osme godine mađarski narod bio okružen reakcionarnim silama, danas, sto godina iza toga, on je okružen prijateljima – s istoka i sjevera Sovjetskim Savezom, Čehoslovačkom i Rumunijom, a s juga narodima Jugoslavije. Ako onda *mađarski narod nije imao mogućnosti da izvojuje slobodu i nezavisnost zbog spoljne intervencije* (italic. – K.K.), danas je njegova sudbina u njegovim sopstvenim rukama...»¹¹

Promenom godine prvi pasus citiranog govora M. Đilasa mogao bi se upotrebiti i pri opisu revolucije od 1956, dok se u drugom pasusu nalazi sažeto objašnjenje za relativan neuspeh iste.

Da li se, pišući članak za *Nju lider*, Milovan Đilas prisetio svog govora u mađarskom parlamentu pre osam i po godina? Može se samo pretpostaviti da jeste. Sudeći po sadržini teksta iz 1956. godine, autor je potpuno bio svestan sličnosti dve

¹⁰ *Borba*, 14. mart 1948.

¹¹ *Isto*, 16. mart 1948. Samo deset dana pre optužujućeg pisma Centralnog komiteta SKP(b) upućenog Centralnom komitetu KPJ, koji je dobila i mađarska KP, i samo mesec dana pre potpisivanja mađarske rezolucije protiv KPJ, njen generalni sekretar, Maćaš Rakoši je u okviru iste proslave, na svečanoj tribini ispred zgrade Parlamenta u Budimpešti, pozdravljajući goste iz «demokratskih zemalja» istakao svoje zadovoljstvo sklapanjem «ugovora o prijateljstvu s moćnom Titovom Jugoslavijom», koji je potpisan krajem 1947. godine. *Isto*, 17. mart 1948.

mađarske pobune, koje je vremenski delio više nego čitav vek, ali su suštinski bile duboko povezane i svodile se na borbu za nacionalno oslobođenje.

Zbog svoje čuvene objave «revolucija u Mađarskoj označava početak kraja komunizma uopšte» i osude jugoslovenske spoljne politike, Milovan Đilas se u novembru 1956. godine konačno našao i u komunističkom zatvoru.

Posle smrti J. V. Staljina u martu 1953, *novi kurs*, koji je uzeo maha prvenstveno na evropskom obodu sovjetske imperije (Istočna Nemačka, Poljska, Mađarska), manifestovao se pojačanim iskazivanjem nacionalnih osećanja, zahtevom za demokratijom i težnjom ka povećanju životnog standarda. Ako istočnoevropsku politiku *novog kursa* posmatramo u širem smislu, kao liberalizaciju komunističkog društva, što je ona *de facto* bila, onda se može reći da je Jugoslavija bila predvodnica *novog kursa*. Zbog ostrakovanja iz komunističke zajednice 1948. godine, liberalizacija društva je u jugoslovenskom slučaju bila iznuđen put do kojeg se nije došlo odmah; početak uvođenja radničkog samoupravljanja 1950. bio je i početak stupanja na taj put. Konačno je na VI partijskom kongresu KPJ, u novembru 1952. proklamovana nova društvena uloga Partije, koja je formalno iskazana i u promeni njenog naziva u *Savez komunista Jugoslavije*: samoupravljanje i decentralizacija državne uprave doveli su do povlačenja Partije iz neposrednog rukovođenja državnim i društvenim životom, ali je Partija «*pristala* da deluje kao osnovna usmeravajuća ideološko-politička snaga jugoslovenskog društva.»¹² Modifikovan komunistički sistem, prvobitno razvijen u Jugoslaviji početkom pedesetih godina, ubrzo je na Zapadu bio prihvaćen pod nazivom *nacionalni komunizam*. Francuski istoričar Fransoa Fire, i sam član KP Francuske od 1949. do 1956., smatrao je da su Jugoslaveni prvi u komunističkom pokretu stupili na put revizionizma, još 1948. godine, mnogo pre nego što je taj put, ne znajući i ne želeći, otvorio Nikita Hruščov, a koji im je to svojom posetom 1955. i potvrdio. Međutim, kada je Milovan Đilas tokom 1953. počeo da piše o protivurečnostima između uvođenja samoupravljanja i partijskog monopola, J.

¹² B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Knj. 3. Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*, Beograd, 1988, str. 306.

B. Tito je, prepoznavši takve stavove kao revizionizam u jugoslovenskom komunizmu, odlučno reagovao.¹³

Liberalizacija i demokratizacija jugoslovenske države i društva bila je kratkog daha. Već na Drugom plenumu Centralnog komiteta SKJ, održanom na inicijativu Josipa Broza, u junu 1953. na Brionima, došlo je do zaustavljanja ovog procesa. Atmosferu na ovom skupu Milovan Đilas je upečatljivo opisao u svojoj knjizi *Vlast i pobuna*. Najznačajnija tačka plenuma bila je ideološko stanje u Partiji, iz čega se može zaključiti da ono, po oceni Josipa Broza, nije bilo zadovoljavajuće, ali su nosioci «skretanja i slabosti» bili tek uopšteno kritikovani.¹⁴ Jedina tačka sledećeg, Trećeg plenuma CK SKJ, u januaru 1954., bio je «slučaj Đilas»: članci Milovana Đilasa, objavljivani u listu *Borba* od oktobra 1953. do početka januara 1954. godine, u kojima su razmatrana opšta pitanja daljeg razvoja zemlje i kritikovana birokratizacija društva, protumačeni su kao revizionistički, ali reakcija je usledila tek pošto je autor doveo u pitanje privilegije partijskog vrha i nezakonitost u radu državnih organa. Predsednik Narodne skupštine FNRJ i član Izvršnog komiteta CK SKJ, Milovan Đilas je na Trećem partijskom plenumu smenjen sa svih funkcija i isključen iz Centralnog komiteta, a uskoro je sam izašao i iz Partije.

Ova unutrašnjopolitička afera dobila je veliki odjek u međunarodnim krugovima: pošto se Milovan Đilas, ugledajući se na politički sistem Zapada, zalagao za uvođenje političke demokratije, rasplet «slučaja Đilas» trebalo je da ukaže na budući spoljnopolitički pravac Jugoslavije.¹⁵ Na to je u svojim izveštajima skretala pažnju većina stranih dopisnika iz Beograda. Džek Rejmond, dopisnik *Njujork tajmsa* (*The New York Times*), izneo je i mišljenje da kurs u spoljnoj politici Jugoslavije nije do tada menjan, «samo zato što Rusi još nisu izneli neke dalje predloge».¹⁶ Strani novinari su jednodušno smatrali da je ova afera usporila liberalizaciju jugoslovenskog društva i izražavali bojazan da bi taj proces mogao biti i potpuno zatvoren.

¹³ F. Fire, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd, 1996, str. 565.

¹⁴ M. Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991, str. 262.

¹⁵ D. Bogetić, «Jugoslovensko spoljnopolitičko lutanje između Istoka i Zapada i «slučaj Đilas – Dediđer», *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2/2001, str. 128.

¹⁶ AJ, 837, KPR, II-4-a. *Zabeleška o primedbama stranih dopisnika u vezi Đilasovog slučaja*, 21. I 1954.

Nakon uzavrelih komentara početkom 1954. vesti o Milovanu Đilasu su potpuno nestale sve do kraja te godine, kada se svom žestinom razbuktala «afera Đilas-Dedijer» i dovela glavne aktere u žižu interesovanja svih zapadnih medija.

Jedini član Centralnog komiteta SKJ, koji je, uz nevešte pokušaje Mitre Mitrović, takođe člana CK i bivše supruge M. Đilasa, na Trećem plenumu ustao u odbranu dotadašnjeg partijskog ideologa, bio je Vladimir Dedijer. Vladimir Dedijer i Milovan Đilas su kasnije često imali različita sećanja i još češće kontradiktorna tumačenja istih događaja, ali u ovom slučaju njihova svedočenja se poklapaju: 15. decembra 1954. godine V. Dedijera je pozvala Kontrolna komisija Centralnog komiteta SKJ, «da bi utvrdila kakav je njegov stav prema odlukama Trećeg plenuma».¹⁷ On je odbio da se o tome izjašnjava pred Kontrolnom komisijom, a dva dana kasnije, povodom pomenutog slučaja, Desa Pavlović-Born (D. P. Bourne), dopisnik londonskog *Tajmsa* (*The Times*), napravila je kraći razgovor sa njim. Vladimir Dedijer je u intervjuu ponovio svoj stav da principijelno brani pravo bilo koga da iznese svoje mišljenje, mada se, naglasio je, nije slagao sa mnogim tezama M. Đilasa.¹⁸ Objavljivanjem ovog intervjuja Milovan Đilas nije mogao ostati po strani, jer su se, prirodno, strani novinari obratili i njemu.¹⁹ Pridrživši ponudu novinara Džeka Rejmonda da bude intervjuisan za *Njujork tajms*, svesno je ušao u rizik.²⁰

Posle političkog pada Milovan Đilas je nastavio da održava kontakte sa stranim novinarima, političkim ličnostima, naročito sa prijateljima iz britanske Laburističke stranke,²¹ i drugim stancima koji su pokazivali interes za njega. Svi ovi kontakti su bili pomno praćeni i analizirani od strane nadležne jugoslovenske službe.²² Međutim, ostaje

¹⁷ *Borba*, 29. decembar 1954., str. 2.

¹⁸ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd, 1991, str. 426.

¹⁹ M. Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 297. “A pošteno govoreći, ja sam to i rado dočekao – ne samo iz solidarnosti s Dedijerom, nego, još više, da se najzad i javno razgraničim s partijskim vođstvom i režimom.” *Isto*.

²⁰ J. Драговић-Сосо, “Милован Ђилас у Њујорк тајмсу, 1954 -1969”, *Дјело Милована Ђиласа*, Научни скуп (ур. Бранко Поповић), Подгорица, 2003, str. 147.

²¹ Laburistički prvak, Enajrin Bevan (Aneurin Bevan, 1897-1960), u poznatom pismu J. B. Titu od 1. februara 1954., zauzeo se za svoje prijatelje, M. Đilasa i V. Dedijera. AJBT, KPR, I-1/1362. Pismo Anojrin Bevana predsedniku Titu i odgovor Predsednika u vezi sa slučajem Vladimira Dedijera i Milovana Đilasa.

²² Zbog nedostupnosti građe jugoslovenske tajne policije, do ovog zaključka se može doći posredno: u Arhivu Jugoslavije u fondu 837 (Kabinet Predsednika Republike) nalazi se vrlo detaljna zabeleška o razgovoru američkog profesora političkih nauka Freda Vornera Nila sa Milovanom Đilasom i vrlo iscrpne informacije o samom profesoru Nilu. Dokument je nastao u Odeljenju za štampu i informacije Državnog sekretarijata za inostrane poslove i dostavljen je J. B. Titu, Edvardu Kardelju i Aleksandu Rankoviću.

bez odgovora pitanje spontanosti izbijanja nove afere u decembru 1954.; sam Milovan Đilas je u načinu obračuna sa njim prepoznavao rukopis Aleksandra Rankovića, ali je verovao, da A. Ranković sam nije mogao doneti odluku o tome. Nepristajanje V. Dedijera na saradnju u Kontrolnoj komisiji CK SKJ je, po mišljenju M. Đilasa, razbukvalo čitav slučaj i iznenadilo jugoslovensko rukovodstvo.²³ Senzacionalni intervju Džeka Rejmonda, *Isključeni Jugosloven traži dvopartijski sistem, više demokratije*,²⁴ pojavio se na naslovnoj strani *Njujork tajmsa* 25. decembra 1954, u vreme kada se J. B. Tito, zajedno sa potpredsednikom vlade A. Rankovićem i ministrom spoljnih poslova FNRJ Kočom Popovićem, nalazio u poseti Indiji i Burmi. Dva dana kasnije, u svom govoru na Drugom kongresu Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Edvard Kardelj je izjave V. Dedijera i M. Đilasa inostranoj štampi stavio u spoljnopolitički kontekst: «Protumačivši da će u svetu biti ljudi i krugova kojima možda jugoslovenska spoljna politika, a pogotovu put druga Tita, neće biti simpatična, spomenuta se gospoda svojim izjavama uslužno stavljaju na raspoloženje svakome kome su njihove usluge potrebne...».²⁵ Jugoslovenska javnost je na taj način bila upoznata sa istupima Vladimira Dedijera i Milovana Đilasa u stranoj štampi, a narednih dana je na stranicama *Borbe* mogla i detaljnije da se obavesti o proskibovanim stavovima nekadašnjeg partijskog ideologa.

U prvom delu nepotpisanog članka *Politička platforma Milovana Đilasa*, preneti su ključni delovi intervjuja: posle pune godine «čitanja i razmišljanja», kako je sam naglasio, M. Đilas je odlučio da se otvoreno zauzme za stvaranje nove, demokratske partije: «Pošto smo imali Šesti kongres ja sam verovao da možemo imati svoju prvu, više manje, slobodnu diskusiju u Jugoslaviji. Ali do toga nije došlo. Mi smo ustvari zapali u političku stagnaciju.

U 1950 i 1951 godini kod nas je počela da se razvija atmosfera slobode...Ali sada je jasno da smo mi postigli samo izvesne slobode, naprimer, u umetnosti i književnosti,

U razgovoru vođenom 3. oktobra 1954. F. V. Nil se najviše interesovao u kojoj meri «đilasizam» može da bude stvarna opasnost za jugoslovenski poredak, a sam razgovor je značajan izvor za poučavanje razvoja političke misli Milovana Đilasa, koji je na američkog eksperta za istočnoevropske zemlje ostavio «prilično neodređen utisak», tj. utisak konfuznog čoveka. AJ, 837, KPR, II-4-a. *Zabeleška o sastanku profesora Fred Warner Neal-a sa Đilasom*, 13. novembar 1954.

²³ M. Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 296-297.

²⁴ "Purged Yugoslav Asks Two Parties. More Democracy", *The New York Times*, 25.XII 1954. str. 1.

²⁵ *Borba*, 28. decembar 1954., str. 2.

koje se mogu razlikovati od glupog sovjetskog socijalističkog realizma, ali ne na osnovnom ideološkom i političkom polju.

Ja sam osetio da je politička strana našeg sistema u suštini vrlo bliska staljinizmu. Ja nisam protiv ilegalnog rada iz straha. Ali on nema cilja. Ja sam smatrao da Komunistička partija mora da dozvoli slobodnu diskusiju. Sada vidim da je to nemoguće. Trebalo bi stvoriti novu političku formaciju.»²⁶

Govoreći o svojoj novoj partijskoj ideologiji M. Đilas se u istom intervjuu deklariseo kao demokratski socijalista. «Ime komunizam je dobro, ali je kompromitovano. To je sinonim za totalitarizam. U ovoj zemlji, kao i u Rusiji, šta vredi upotreba jednog idealnog imena. Ja sam vratio svoju komunističku člansku kartu iz moralnih i političkih razloga. Zašto bih ostao u Partiji kada ne mogu ništa da kažem? Zašto se pretvarati?»²⁷

Milovan Đilas je ovo izgovorio, naravno, ne u nadi da bi njegov intervju mogao dovesti do nekih promena u političkom životu Jugoslavije u bliskoj budućnosti, već da bi javno napravio distancu prema određenoj politici i svojim jučerašnjim drugovima, nosiocima takve politike, distancu koju više nikada neće moći da pređe, a da sebe potpuno moralno ne uništi. Od januara 1954. prvi put je ostavio utisak čoveka odlučnog da krene izabranim putem i svesnog mogućih posledica.

Već u istom *Borbinom* članku vlastodržci su se žestoko obrušili na «propale politikante» i «pseudodemokratske frazere», prvenstveno na M. Đilasa, kome je insinuirano žaljenje za gubitkom vlasti. Davanje izjava za stranu štampu protumačeno je kao nedostatak nacionalne svesti, što je, prema autoru članka, već viđeno kod Dragoljuba Jovanovića i četničkih vođa, nasuprot primeru patriotizma «buržoaskog političara» Milana Grola, «koji se ... barem otvoreno nije obraćao za pomoć inostranstvu».

«Kada su pošli tim putem morali su postati neprijatelji naše zemlje i socijalizma i doći pod udar zakona za koje su sami glasali.», istakao je na kraju bezimeni komentator *Borbe*.²⁸

Da će slučaj Vladimira Dedijera i Milovana Đilasa dobiti sudski epilog moglo se zaključiti iz niza novinskih natpisa: «Savez novinara Jugoslavije osuđuje akciju Đilasa i

²⁶ *Isto*, 30. decembar 1954., str. 4.

²⁷ *Isto*.

²⁸ *Isto*.

Dedijera protiv sopstvene zemlje», «Predlog Kontrolne komisije CK SKJ o isključenju Vladimira Dedijera iz Saveza komunista», «Izvršni komitet CK SKJ od 28. decembra doneo odluku da se Vladimir Dedijer suspenduje sa svih funkcija do konačne odluke Centralnog komiteta», «Udruženje novinara Srbije isključilo V. Dedijera iz redova novinara», «Skupština oduzela poslanički imunitet Vladimiru Dedijeru: dato je odobrenje saveznom javnom tužiocu za krivično gonjenje Dedijera zbog neprijateljske propagande».²⁹ U *Borbi* 29. decembra 1954. u rubrici «Pisma uredništvu» objavljeno je pismo generala Peka Dapčevića, a sledećeg dana i pismo Mitre Mitrović, u kojima su se oni ogradili od izjava V. Dedijera i M. Đilasa.³⁰

Uoči 1955. godine svi značajniji svetski listovi preneli su izvode iz intervjua objavljenog u *Njujork tajmsu*. Bili su upadljivi njihovi senzacionalistički naslovi i komentari o nedostatku slobode u Jugoslaviji i pretpostavljenom razmimoilaženju u njenom vođstvu.³¹ Neposredno posle Nove godine, predstavnik Državnog sekretarijata za inostrane poslove je na konferenciji za štampu izjavio, da su izvesni krugovi u inostranstvu iskoristili jedan čisto unutrašnjopolitički slučaj za neprijateljsku propagandu protiv Jugoslavije, a *Borba* je u članku pod nazivom «Dobro je i to znati», prenevši

²⁹ *Isto*, 29. decembar 1954., str. 2.

³⁰ Peko Dapčević (1913-1999), narodni heroj, general-pukovnik, 1954. godine načelnik Generalštaba jugoslovenske vojske, je u “afere Đilasa” bio upleten na taj način što je odnos, naročito ženskog dela državno-partijske elite, prema njegovoj supruzi Mileni Vrsjakov, glumici, poslužio Milovanu Đilasu kao povod za tekst «Anatomija jednog morala».

Mitra Mitrović (1912-2001), predratna komunistkinja, nakon 1954. godine postepeno udaljena iz političkog života Srbije u kojem je do tada bila dosta aktivna, u svom pismu uredništvu *Borbe* izjavila je pomenutim povodom da je njeno držanje na Trećem plenumu bilo plod “shvatanja, zabluda i iluzija i momenata ličnog karaktera”. (*Isto*, 30. decembar 1954., str. 2.) Može se samo naslutiti kroz kakvu je psihičku torturu ova, po izjavama mnogih savremenika, izuzetna žena prolazila u to vreme.

Svakako najbizarnija vest povodom «slučaja Đilasa-Dedijer» bila je vest o isključenju Milovana Đilasa iz Sportskog ribolovačkog društva «Dunav». *Isto*, 6. januar 1955., str. 2.

³¹ Kao što je već rečeno, u vreme izbijanja afere Josip Broz Tito i Aleksandar Ranković su bili u državnoj poseti Indiji. Budući najvažnija ličnost iz državno-partijskog vođstva u tom trenutku u zemlji, Edvard Kardelj je prvi osudio istupe V. Dedijera i M. Đilasa, a kako je odmah pokrenuta i istraga protiv njih, neki strani novinari su zaključili da J. B. Tito nije bio konsultovan u vezi sa slučajem i da je u najužem jugoslovenskom rukovodstvu otpočela borba za vlast. Jednom svojom nespretnom izjavom na konferenciji za štampu u Kalkuti, Koča Popović je podspešio te spekulacije, a pisanje dopisnika *Asošiated presa* iz Indije ocenjeno je u Beogradu kao lažno i tendenciozno. *Isto*, 4. januar 1955., str. 1 i 2; v. D. Bogetić, «Jugoslovensko spoljnopolitičko lutanje ...», *JiČ*, 1-2/2001, str. 132-134.

najnegativnija pisanja, oštro osudila kampanju zapadnih medija i pisanje jednog broja stranih dopisnika iz Beograda.³²

Milovan Đilas i Vladimir Dedijer optuženi su za neprijateljsku propagandu, prema članu 118 stav 1 Krivičnog zakonika od 1951. godine³³, a 24. januara 1955. su i osuđeni: M. Đilas na kaznu zatvora u trajanju od osamnaest meseci, a V. Dedijer na kaznu zatvora od šest meseci, uslovno na tri, odnosno, na dve godine.³⁴ U istom danu je pročitana optužnica, izvedeni dokazi tužioca i odbrane, date završne reči i izrečena presuda. Ivo Politeo, advokat Vladimira Dedijera, doživeo je ovaj proces kao nastavak partijske i plenumske rasprave i predvideo dalja suđenja i proganjanja Milovana Đilasa.³⁵ Ali, ova prva, blaga osuda, sa svih strana je dočekana sa olakšanjem i odobravanjem, i u zemlji i u inostranstvu. Dan nakon izrečene kazne, i sam zatečen njenom blagošću, Milovan Đilas je u razgovoru sa prijateljima izjavio da je ta «presuda sjajna i velika stvar. To je Titovo delo. Ovim je podignut ugled Titu i celoj Vladi u zemlji i inostranstvu. Samom procesu nemam ništa da zamerim... Na procesu sam bio drzak, ali i učtiv.³⁶... Očekivao sam najmanje dve, tri godine strogog zatvora».³⁷ U nekomunističkim krugovima bliskim advokatima okrivljenih smatralo se da je relativno povoljna presuda

³² *Борба*, 1, 2 i 3., str. 19. i 4. januar 1955., str. 2. Sudeći prema izveštajima Odeljenja za koordinaciju DSIP FNRJ, politički krugovi Zapada su za «slučaj Đilas –Dedijer» bili manje zainteresovani od svojih novinara. AJ, 837, KPR, II-4-a.

³³ Član 118, stav 1: «Ko u nameri da podrije vlast radnog naroda, odbrambenu moć zemlje ili ekonomsku osnovicu socijalističke izgradnje, ili da razbije bratstvo i jedinstvo naroda Federativne Narodne Republike Jugoslavije, crtežom, napisom, govorom na skupu ili na drugi način vrši propagandu protiv državnog i društvenog uređenja ili protiv političkih, privrednih, vojnih ili drugih važnih mera narodne vlasti, kazniće se strogim zatvorom.», *Službeni list FNRJ*, br. 13, 9. mart 1951.

³⁴ *Борба*, 25. januar 1955., str. 2.

³⁵ Рајко Даниловић, «Ђилас: спалити јеретика», *Дјело Милована Ђиласа*, 2003., str. 111-112.

Ivo Politeo (1887-1956) zagrebački advokat i publicista; istakao se kao branilac u mnogim poznatim suđenjima (branio A. Alijagića 1921., J. B. Tita 1928., nadbiskupa A. Stepinca 1946.).

³⁶ Pored završne reči advokata Veljka Kovačevića, M. Đilas je i sam dao zvršnu reč u kojoj je istakao tri strane procesa, političku, pravnu i ljudsku i na svaku se duže osvrnuo, negirajući krivicu. S ljudske strane, objasnio je, on je morao stati uz V. Dedijera, kao što je V. Dedijer stao uz njega na Trećem plenumu. Pravno gledano, član 118 KZ je «neprecizan i, po svom duhu suprotan osnovnim principima Krivičnog zakona koji, u duhu modernog prava, izričito kaže da niko ne može biti kažnjen za delo koje zakonom nije naznačeno. A član 118. je propaganda, naime neprijateljska propaganda ili propaganda koja podriva, - to je ostavljeno potpuno neodređeno.». Cit. prema: Drago J. Stanković, *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, Zagreb, 1989., str. 122. Politički gledano «smatrao sam», istakao je dalje M. Đilas, «da svoje mišljenje, namenjeno svojoj zemlji, moram reći javno, na način koji je jedino – u datom trenutku – bio moguć, iako sam bio svestan da ću biti napadnut kako sam dao materijal stranoj propagandi i sl. Potvrđivanje prava na slobodu izgleda mi i sada važnije od makakve optužbe.» *Isto.*, str. 125.

³⁷ AJ, 837, KPR, II-4-a. *Komentari posle suđenja Đilasu i Dedijeru*, 12. II 1955.

bila rezultat inostranog pritiska na Jugoslaviju. Ovakvo mišljenje delili su i informbirovski krugovi.³⁸

Par nedelja posle okončanja procesa, Milovan Đilas je dobio rešenje o ukidanju penzije. Početne pomirljive izjave i nameru da se posveti književnosti zamenila je briga za egzistenciju, ozlojeđenost i bes, uviđanje da obračun sa njim još nije gotov.³⁹ Pojavila su se i mišljenja da je sudski proces početak likvidacije M. Đilasa, koja je, pak, bila tumačena kao posledica normalizacije odnosa sa Sovjetskim Savezom.⁴⁰

Mnogo godina kasnije osvrćući se na ovakvo tumačenje i na, kako se izrazio, zluradost sa kojom je u sovjetskom vrhu dočekan obračun sa njim, Milovan Đilas je izneo svoje uverenje da jugoslovensko-sovjetski odnosi nisu bili u centru pažnje u vreme Trećeg plenuma CK SKJ ni njemu, ni Josipu Brozu. «Tito je... dolazilo na pamet da će obračun s *revizionizmom*, odnosno sa mnom, biti shvaćen i pozdravljen u Moskvi. Ali to je bilo sporedno, beznačajno u njegovoj odluci. Do obračuna sa mnom bi došlo bez obzira na odnose sa Moskvom: Tito je već pre smrti Staljinove upozoravao na *razlabavljenost* u partiji i na ideološko nejedinstvo... Ali... za kasnije sudske presude nada mnom... bila je i presudna i svesna namera Tita i vođstva da neguju dobre odnose sa sovjetskom vladom.»⁴¹

Pritisak, kojem je Milovan Đilas bio izložen od strane režima u toku 1955. i početkom naredne godine, pojačavao se iz meseca u mesec. U pismu, koje je 12. aprila 1956. napisao Morganu Filipisu,⁴² naveo je nevolje koje su jedna za drugom stizale njegovu porodicu: posle oduzimanja penzije, usledilo je premeštanje iz vile u stan,

³⁸ «Ovakva presuda nije nikakvo iznenađenje kad se ima u vidu kome i kakvim ciljevima Đilas i Dedijer služe. A da je neko na pr. dao neku izjavu moskovskoj «Pravdi», taj bi najdrastičnije bio kažnjen. Očigledno je da je presuda bila odmerena u skladu sa zvaničnom politikom, ali pod uticajem inostranstva.», izjavio je Radovan Zogović (1907-1986; književnik R. Zogović učestvovao je u revolucionarnom radničkom pokretu pre Drugog svetskog rata, a u socijalističkoj Jugoslaviji bio na odgovornim partijskim dužnostima sve do 1948.). *Isto*.

³⁹ Prema svedočenjima, postajao je «sve drskiji u svojim istupima». Navodno je izjavio: «U ovoj zemlji se ljudi ne postavljaju na položaje i dužnosti po sposobnostima, već po tome koliko su poverljivi i odani režimu.» *Isto*.

⁴⁰ *Isto*.

⁴¹ Milovan Đilas, *Druženje s Titom*, Novi Beograd, 1990, str. 169.

⁴² Morgan Filipis (1902-1963) je bio sekretar britanske Laburističke partije od 1944. do 1961. i predsednik Socijalističke internacionale od 1948. do 1957. godine. Za razliku od E. Bevana, koji je predvodio levo krilo stranke, M. Filipis je, boriće se za jedinstvo laburista, bio naklonjen umerenoj struji.

prisluškivanje, podmetanja UDB-e, otpuštanja sa posla bliske rodbine i prijatelja koji nisu hteli da prekinu kontakt sa njim.⁴³

Ipak, i prema svedočenju samog Milovana Đilasa, presudno za njegovu dalju, javnu kritiku jugoslovenskog rukovodstva i društva, bilo je nastojanje vlasti da ga i kao književnika potpuno osujeti neizrečenom zabranom objavljivanja bilo kakvog njegovog rukopisa. Odbijanje Srpske književne zadruge da štampa «Besudnu zemlju», knjigu o njegovom detinjstvu u Crnoj Gori između dva svetska rata, i, gotovo istovremena pojava prvih članaka M. Đilasa u *Internešnal njuz servisu* i *Pari-presu*, u junu 1956. godine, svakako se moraju dovesti u vezu: ni izdavači na Zapadu nisu bili posebno zainteresovani za literarne tekstove, ali je zato svaka, najuopštenija i najblaža kritika sovjetskog sistema i istočnoevropskog modela socijalizma bila rado štampana.⁴⁴

Istupanja Milovan Đilasa u zapadnim medijima bila su tolerisana sve do prvih komentara u vezi sa događajima u Mađarskoj.

Pošto se dr Jože Brilej, stalni predstavnik FNRJ u UN, na vanrednoj sednici Saveta bezbednosti, održanoj 28. oktobra 1956., uzdržao od glasanja po pitanju stavljanja na dnevni red debate o situaciji u Mađarskoj, dopisnik *Frans presa*⁴⁵ iz Beograda je sledećeg dana zatražio od Milovana Đilasa da prokomentariše ovakav stav svoje zemlje:

«Jugoslovenski delegat u Savetu bezbednosti uzdržao se da glasa u pogledu stavljanja na dnevni red pitanja masivne intervencije sovjetskih trupa protiv mađarskog naroda i protiv njegove borbe za svoju nezavisnost i svoju slobodu. On je motivisao svoj

⁴³ Vidi: Дејан Ђокић, «Британци и афера Ђилас, 1956», *Дјело Милована Ђиласа*, 2003., стр. 159-178. U *Dodatku br. 1* D. Đokić je u celosti objavio ovo pismo, a u *Dodatku br. 2*. pismo Morgana Filipa upućeno J. B. Titu. Po mišljenju D. Đokića, Milovan Đilas je ovim obraćanjem Morganu Filipu «hteo da upozori prijatelje u inostranstvu da režim prema još veću propagandnu kampanju protiv njega, ne bi li ga potpuno diskreditovao.» (*Isto*. str. 163.) Ne pominjući Đilasovo pismo, sekretar laburista je 21. aprila 1956. napisao «privatno i poverljivo» pismo Josipu Brozu, izražavajući svoju zabrinutost kako za sudbinu M. Đilasa, tako i za budućnost socijalizma u Jugoslaviji. Umesto J. B. Tita, M. Filipu je javno, na stranicama *Borbe* od 20. maja 1956., odgovorio Veljko Vlahović, čime je izazvan mali diplomatski skandal i zabrinutost britanske vlade konzervativaca. Laburisti su takvu jugoslovensku reakciju povezali sa promenama u jugoslovensko-sovjetskim odnosima i nezainteresovanošću Saveza socijalističkog radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) za saradnju sa njima. AJ, 837, KPR, II-4-a. *Labour-ataše SAD u Londonu o reakciji laburista na Vlahovićev odgovor Morgan Philipsu*, 13. jun 1956.

⁴⁴ M. Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 306; AJ, 112, TANJUG, 14. decembar 1956. u 19.00. «Besudna zemlja» je ipak objavljena u Njujorku 1958, ali tek pošto je njen autor dostigao slavu prethodnom knjigom - «Novom klasom».

Američka novinska agencija INS (International News Service), osnovana 1909. godine, spojena je 1958. sa UP (United Press) i od tada nosi naziv UPI (United Press Internacional).

⁴⁵ Najstarija novinska agencija, osnovana 1835. godine, francuska novinska agencija AFP (Agence France Presse) i danas je jedna od tri najveće u svetu, pored AP (Associated Press) i Rojtersa (Reuters).

stav činjenicom da je mađarskoj vladi potrebno da se da dosta vremena da bi ponovo uspostavila red i što bi Savet bezbednosti mogao iskoristiti unošenje ovog pitanja na dnevni red u političke ciljeve. Takav stav predstavlja od strane jugoslovenske vlade napuštanje principa suvereniteta i prava svakog naroda na svoj unutrašnji razvoj. Štaviše, takav stav mogao bi da bude izgleda diktiran više razlozima Partije i prisnim ideološkim razlozima nego li nacionalnim razlozima pošto jugoslovenski narod ne može da ostane ravnodušan prema intervencijama u pitanja susedne zemlje od strane istog imperijalizma koji je još nedavno otvoreno pretio i još uvek potajno preti nezavisnosti Jugoslavije. Takav stav jugoslovenske vlade u suprotnosti je sa deklaracijama koje ona svakodnevno potpisuje i objavljuje protiv mešanja u unutrašnja pitanja a u korist miroljubive saradnje na bazi principa jednakosti prava.» - izjavio je Milovan Đilas.⁴⁶ Svi vodeći francuski, a 30. oktobra i drugi svetski listovi, preneli su ovu izjavu.

Kada je premijer Imre Nađ obnarodovao povratak na višepartijski sistem, dopisnici zapadne štampe iz Beograda, imajući u vidu intervju Milovana Đilasa od 25. decembra 1954. godine dat *Njujork tajmsu*, raspitivali su se kod viših državnih činovnika da li će razvoj događaja u Mađarskoj imati uticaj na oživljavanje pitanja višepartijskog sistema u Jugoslaviji.⁴⁷

Ubrzo, polovinom novembra 1956. ime Milovana Đilasa se ponovo našlo u centru pažnje svih vodećih zapadnih medija. Prema pisanju američkog *Njuzvika* (Newsweek) jedan mesec kasnije, Anatol Šub (Anatole Shub), urednik «antikomunističkog socijalističkog nedeljnog lista» *Nju lidera* je, nakon druge sovjetske intervencije u Mađarskoj, poslao telegram M. Đilasu, tražeći od njega da prokomentariše pobune u Poljskoj i Mađarskoj, ali i napomenuvši mu da, ukoliko misli da bi ga to moglo izložiti nepijatnostima od strane jugoslovenskih vlasti, ponudu slobodno odbije.⁴⁸ Odluka Milovana Đilasa da prihvati ovu ponudu rezultirala je čuvenim člankom «Oluja u Istočnoj Evropi».

⁴⁶ AJ, 112, TANJUG, 30. oktobar 1956. u 7.00.

⁴⁷ DA MSP, PA, 1956, f. 50, pov. br. 418430. Zabeleška o razgovoru Državnog potsekretara Srdje Price sa g. Ernest Pisco-m, saradnikom "Christian Science Monitor", 3. XII 1956. *Krišćan sajens monitor* (The Christian Science Monitor), novine pokrenute 1908. godine od strane osnivača Sajentološke crkve, koje i pored imena, nisu imale za cilj da se bave promovisanjem svoje doctrine, već su uspešno pokrivala međunarodnu politiku i događaje u Sjedinjenim Američkim Državama.

⁴⁸ AJ, 112, TANJUG, 14. decembar 1956. u 19.00.

«Pobedom nacionalnog komunizma u Poljskoj otpočelo je novo poglavlje istorije komunizma i istorije potčinjenih zemalja Istočne Evrope. Mađarskom narodnom revolucijom otpočelo je novo poglavlje u istoriji čovečanstva.»⁴⁹ Ovim zvučnim uvodnim rečenicama, Milovan Đilas se upustio u sažetu kritiku kako sovjetskog, boljševičkog, tako i jugoslovenskog, nacionalnog modela komunizma. Uz «prirodi dar da uočava pojedine društvene pojave i da ih definiše i čak da naslućuje njihova kretanja», kako je tu njegovu osobinu precizno definisao Venceslav Glišić,⁵⁰ Milovan Đilas je u nastavku članka razradio svoje uvodne tvrdnje:

«...Između dva događaja, premda su se desila skoro istovremeno, leži čitava epoha. Promene u Poljskoj označile su pobedu nacionalnog komunizma, koji smo u drugačijoj formi već videli u Jugoslaviji. Mađarski ustanak je nešto više, jedan nov fenomen, možda ne manje značajan od Francuske, ili, Ruske revolucije.

Ukratko, ovi događaji su postavili u prvi plan sledeća nova pitanja: (1) dalje mogućnosti nacionalnog komunizma; (2) zamenu komunizma novim sistemom i, uporedo sa tim, pravo jednog naroda, do sada pod komunističkom vlašću, da izabere sopstveni – nekomunistički – put razvoja; (3) problem buduće spoljne (a, po mom mišljenju, i unutrašnje) politike sovjetskog režima.

Iskustvo Jugoslavije čini se da svedoči da je nacionalni komunizam nesposoban da prevaziđe granice komunizma kao takvog, tj. da uvede vrstu reformi koje bi postepeno menjale i dovele komunizam do slobode. To iskustvo izgleda da ukazuje da nacionalni komunizam uglavnom može da prekine sa Moskvom i da, na svoj osobeni način, izgradi suštinski identičan komunistički sistem. Ipak, ništa ne bi bilo više pogrešno od shvatanja da je iskustvo Jugoslavije primenjivo na sve ostale zemlje Istočne Evrope.»⁵¹

U daljem tekstu Milovan Đilas je prvi put jugoslovensku komunističku birokratiju definisao kao novu društvenu klasu, a tragajući za odgovorima na iskrsla pitanja, postavio je osnovu za svaku buduću analizu sličnosti i razlika među komunističkim društvima i državama Istočne Evrope: jedinstvenost jugoslovenskog nacionalnog komunizma ponikla je iz autohtone revolucije izvedene tokom Drugog svetskog rata, kada je i nastajala «nova

⁴⁹ Prevod članka «The Storm in Eastern Europe» v. AJ, 112, TANJUG, 17. novembar 1956. u 7.00.

⁵⁰ V. Glišić, "Istoričarevi susreti i razgovori sa Milovanom Đilasom", *Tokovi istorije*, 3-4(2002), str. 121.

⁵¹ Cit. prema: "Bura u Istočnoj Evropi", AJ, 112, TANJUG, 17. novembar 1956. u 7.00.

klasa, komunistička birokratija», koja je, pak, bila nosilac otpora Sovjetskom Savezu 1948. godine.

«Jugoslovenski nacionalni komunizam bio je, iznad svega, otpor prema moskovskoj komunističkoj partiji, tj. njenim vođama. Daleko od toga da se narod suprotstavio ovom otporu, daleko od toga da ga nije podržao i imao koristi od toga – sasvim suprotno. Ali interesi i inicijativa vođa odigrali su odlučujuću i vodeću ulogu. Otpor lidera ohrabrivao je i stimulisao otpor masa. Dakle, u Jugoslaviji je ceo proces vođen i pažljivo kontrolisan s vrha i tendencije da se ode dalje – ka demokratiji – bile su relativno slabe. Ako je revolucionarna prošlost bila prednost za Jugoslaviju dok se borila za nezavisnost od Moskve, ona se pokazala kao prepreka čim je postalo neophodno krenuti napred – ka političkoj slobodi.»⁵²

Međutim, poljsko i mađarsko komunističko rukovodstvo suprotstavilo se Sovjetskom Savezu tek podstaknuto nezadovoljstvom narodnih masa: «U cilju sprečavanja ustanka u Poljskoj i dobijanja na vremenu, Moskva je tamo ustukla pred nacionalnim komunizmom. Gomulkin dolazak na vlast nije samo rezultat nastojanja poljskih komunista; u velikoj meri to je rezultat kompromisa između Moskve i pobunjene mase Poljaka. Dobivši nezavisnost od Moskve Gomulka je napravio istorijski korak napred. Ali sa polovičnim reformama koje sprovodi bez posebnog entuzijazma, on će se uskoro suočiti sa dilemom – koju je Moskva predvidela. On će morati da izabere između unutrašnje demokratije, koja je postala neodvojiva od potpune nezavisnosti od Moskve, i veza sa Moskvom, što zahteva održavanje komunističkog monopola vlasti. Događaji u Mađarskoj su samo pojačali tu dilemu, koju Gomulka neće moći da izbegne. Pobeda nacionalnog komunizma u Poljskoj nije kraj, već pre početak daljeg neslaganja i konflikata u zemlji i sa Moskvom.»⁵³ pisao je Milovan Đilas.

«U Mađarskoj su, pak, ti unutrašnji konflikti završeni: ne samo da je tzv. Staljinova garnitura isparila, nego je i komunistički sistem kao takav odbačen. Moskva je prvo pokušala da potisne u drugi plan svoju intervenciju dovođenjem na vlast nacionalni komunizam putem Imrea Nađa. Ali, Nađ je mogao da zavede nacionalni komunizam jedino uz pomoć sovjetskih bajoneta, što je pretilo da privede komunizam kraju. Konačno

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

našavši se pred izborom između sovjetske okupacije i nezavisnosti, Nađ je hrabro odlučio da žrtvuje Partiju i komunističku vlast – koja je već bila slomljena – u interesu svoje zemlje i slobode. Naslutivši sumnjivu igru Moskve, zatražio je povlačenje sovjetskih trupa, proglasio je neutralnost Mađarske i pozvao u pomoć Ujedinjene Nacije. Njegova vlada, do tog trenutka beznačajna, preko noći je postala simbol narodnog otpora.

... Moskva je ugušila Mađarsku revoluciju ne samo iz spoljašnjih, već i iz unutrašnjih razloga. Baš kao što je jugoslovenska pobuna otkrila moskovski imperijalizam u vezi sa komunističkim zemljama, tako je Mađarska revolucija pretila da otkrije sovjetski unutrašnji sistem kao potpunu dominaciju nove eksploatorske klase – partijske birokratije.

... Više nije moguće da se zaustavi borba naroda Istočne Evrope za nezavisnost i samo uz veliki napor njihova borba za slobodu. Ove dve borbe postepeno postaju jedno. Ako moskovski imperijalizam doživljava poraz i zaštićen je od ratnih avantura, Sovjetski Savez će morati da preduzme znatne unutrašnje promene. Iako je primoran da bude nacionalan po formi, u suštini komunizam je jedan te isti, sa istim istorijskim poreklom i istom sudbinom. Događaji u jednoj komunističkoj zemlji neizbežno utiču na ostale komunističke zemlje, kao u jednom te istom živom organizmu. I kao što je jugoslovenski komunizam izdvojivši sebe od Moskve, otvorio krizu sovjetskog imperijalizma, tj. neizbežno rođenje nacionalnog komunizma, na isti način revolucija u Mađarskoj označava početak kraja komunizma uopšte.»⁵⁴

Imajući u vidu navedene citate iz članka «Oluja u Istočnoj Evropi» potpuno je razumljivo što jugoslovenska štampa nije prenela ni jedan njegov deo. To ćutanje je bilo zastrašujuće rečito: Milovan Đilas je prešao svaku granicu trpeljivosti režima. U vezi sa njegovim stavovima se više nije imalo šta polemisati, niti izigravati tolerantnost. Kratko sapoštenje TANJUG-a o hapšenju M. Đilasa i pokretanju nove istrage zbog krivičnog dela neprijateljske propagande,⁵⁵ bila je najava surovog obračuna jednog totalitarnog

⁵⁴ *Isto.*

⁵⁵ *Борба*, 21. novembar 1956., str. 2. Milovan Đilas je o hapšenju zapisao: « Nisam isključivao hapšenje. Ali jedne večeri, šetajući s Barovićem* po Kalemegdanu, spopalo me čvrsto osećanje, čak saznanje, da ću biti uhapšen... Sad se zna – iz «Moskovskih godina» Veljka Mićunovića – da su Tito i sovjetsko vođstvo bili u tajnom sporazumu o intervenciji u Mađarskoj, pa je iz toga «logično» sledilo i moje hapšenje: ja sam to samo mogao da naslućujem – i naslućivao sam...» M. Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 305.

režima sa pojedincem koji se usudio da se odvoji od njega i da mu se suprotstavi. Bez obzira na eventualnu sentimentalnost Josipa Broza Tita prema svom nekadašnjem saborcu,⁵⁶ konačno je takva izdaja morala biti kažnjena primereno merilima vladajućeg sistema.

Već ujutro, 20. novembra 1956. svi vodeći svetski mediji objavili su vest o hapšenju Milovana Đilasa, koja je išla uporedo sa izveštajima o govoru J. B. Tita od 11. novembra i zatezanju u jugoslovensko-svjetskim odnosima.⁵⁷ U prepodnevним časovima istog dana u Kabinet Predsednika Republike stigla su i dva protestna telegrama iz Njujorka. U telegramu časopisa *Nju lider* zahtevano je objašnjene o hapšenju M. Đilasa tri dana pošto je objavljen njegov članak, te dozvola da časopis ima svog posmatrača u eventualnom sudskom procesu, a M. Đilasu je ponuđena pravna pomoć. Drugi telegram je uputio Američki komitet za slobodu u oblasti kulture (*The American Committee for Cultural Freedom*). Organizacija vodećih američkih pisaca, naučnika i univerzitetskih profesora zahtevala je momentalno oslobađanje Milovana Đilasa. «Hapšenje Đilasa od strane Vaše vlade ne samo što krši svaki princip slobode ... nego je takođe u potpunoj suprotnosti sa Vašim sopstvenim široko publikovanim protestima protiv tiranije staljinizma.», istaknuto je u telegramu.⁵⁸ I narednih dana u kabinet J. B. Tita su stizali protesti i pozivi da preispita svoju odluku,⁵⁹ a komentari u zapadnim medijima išli su u jednom pravcu i bili su najsažetiji u završnom delu izveštaja dopisnika *Kriščen sajens monitora* iz Beograda, u kome se ističe da je «hapšenje g. Đilasa ... nov napor Jugoslavije da uveri Moskvu u svoju odanost komunizmu u doba kada se pred Beograd postavlja izolacija u Istočnoj Evropi i kada su njene stare veze sa Zapadom dalje napete zbog stava

*Jovan Barović (1922-1979) je do 1954. bio aktivno vojno lice, kada je otušten zbog podržavanja stavova M. Đilasa. Upisao je potom Pravni fakultet i po završetku studija postao jedan od najpoznatijih advokata u borbi protiv komunističke represije. Poginuo je u saobraćajnoj nesreći pod nerazjašnjenim okolnostima.

⁵⁶ Prema svedočenju vodećeg spoljopolitičkog komentatora *Njujork tajmsa* sredinom prošlog veka, K. L. Sulbergera (1912-1993), J. B. Tito je izjavio da “u momentu kada je Đilas istupio iz patrije 1954. godine, u drugim istočnim zemljama on ne bi preživio ni dvadeset četiri sata.” Cit. prema: Jasna Драговић-Сосо, «Милован Ђилас у Њујорк тајмсу, 1954 -1969», *Дјело...*, str. 148.

⁵⁷ AJ, 112, TANJUG, 20. novembar 1956. u 7.00.

⁵⁸ AJ, 837, KPR, II-4-a. *Telegrami iz SAD u vezi Đilasa*, 20. novembar 1956.

⁵⁹ *Isto*. Neka od pisama su bila objavljena u inostranoj štampi, neka su pisana kao lične poruke predsedniku Jugoslavije. I Vladimir Dedijer je povodom hapšenja M. Đilasa uputio otvoreno pismo J. B. Titu, koje je objavila samo inostrana štampa.

ove zemlje u odnosu na slobodni svet prilikom osude sovjetskih postupaka u Mađarskoj.»⁶⁰

Prema svedočenju Josipa Hrnčevića, tadašnjeg člana Centralnog komiteta SKJ i predsednika Vrhovnog suda FNRJ od 1951. godine, koji je učestvovao u pripremanju sva četiri procesa protiv Milovana Đilasa, ni u ovom, drugom po redu suđenju, ništa nije bilo prepušteno slučaju.⁶¹ Istraga je brzo sprovedena, «tek zato da bi javni tužlac dobio pravnu osnovu» za podizanje optužnice, konstatovao je Drago J. Stanković u svojoj analizi procesa.⁶² Milovan Đilas je uhapšen 19. novembra, optužnica je podignuta 27. novembra i uručena mu je istog dana u Centralnom zatvoru, gde je držan u pritvoru. Ponovo je optužen za neprijateljsku propagandu po članu 118 stav 1 Krivičnog zakonika, po kome je već jednom osuđen u januaru 1955. godine. Davanjem izjave Francuskoj novinskoj agenciji i člankom u *Nju Lideru* M. Đilas je «išao za tim da iznošenjem kleveta i izvrtanjem opštepoznatih činjenica nanese štetu ugledu Jugoslavije... da dezinformiše svetsku javnost i pothrani klevetničku kampanju protiv Jugoslavije, u nameri da time izazove mešanje inostranstva u unutrašnje stvari Jugoslavije i njenu spoljnu politiku», stajalo je u optužnici koju je potpisao Aleksandar Atanasković, okružni javni tužilac.⁶³ «Međutim, ovde se ne radi samo o običnim klevetanjima i izvrtanjima činjenica. Radi se o nečem mnogo težem, radi se o smišljenom klevetanju naše zemlje. Radi se o tome da se nanese šteta ugledu FNRJ u inostranstvu, da se dezinformišu inostrani prijatelji naše zemlje, da se potkopa efekat jugoslovenske spoljne politike i time međunarodni ugled i snaga Jugoslavije. Naposletku radi se o tome da se izvesnim krugovima u inostranstvu, neprijateljima socijalističke Jugoslavije, da u ruke materijal radi posticanja za vršenje spoljnog pritiska na Jugoslaviju. Ovakve namere okrivljenog jasno proizilaze iz celokupnog teksta i smisla njegovih izjava odnosno članka», istaknuto je u obrazloženju.⁶⁴

Suđenje je održano u Okružnom sudu u Beogradu, 12. decembra 1956. godine, pred većem petorice kojim je predsedavao sudija Vojislav Janković. Dopisnici inostranih agencija su bili prijatno iznenađeni kada su im dostavljene propusnice za praćenje

⁶⁰ AJ, 112, TANJUG, 23. novembar 1956. u 7.00.

⁶¹ J. Hrnčević, *Svjedočanstva*, Zagreb, 1984, str. 219.

⁶² D. J. Stanković, *Anatomija...*, str. 133.

⁶³ AJ, 837, KPR, II-4-a. Okružno javno tužilaštvo u Beogradu, KTO br. 1363/56, 27. XI, 1956.

⁶⁴ *Isto*.

suđenja: činilo se da su jugoslovenske vlasti vodile brigu o utisku koji bi čitav slučaj mogao ostaviti na zapadnog posmatrača. U tom smislu tumačeno je i odobrenje Dženi Li Bevan, supruzi Enajrina Bevana, da poseti Milovana Đilasa u zatvoru uoči suđenja. Procene o broju prisutnih u publici kretale su se od sto do dve stotine lica. Atmosfera je bila mnogo opuštenija nego u januaru 1955. godine, a M. Đilas je prilikom ulaska u Veliku salu Okružnog suda prešao pogledam preko okupljene mase i osmehnuo se članovima svoje porodice. Delovao je potpuno mirno. Međutim, pošto je pročitana optužnica sud je usvojio predlog tužioca da javnost u toku dokaznog postupka bude isključena, što je ponovo u prvi plan postavilo prirodu vladajućeg režima. Posle višečasovnog pretresa, zainteresovanima, uglavnom stranim novinarima, dopušteno je da prisustvuju izricanju presude.⁶⁵ I u ovom procesu Milovana Đilasa je zastupao advokat Veljko Kovačević,⁶⁶ a on je, pak, «radi političke širine, a ne što je verovao u efektivnost odbrane»⁶⁷ angažovao još dva advokata, dr Vojislava Grola⁶⁸ i Nikolu Đonovića.⁶⁹ Obe strane su se pozivale na iste dokaze tumačeći ih u svoju korist: u onim delovima u kojima je tužilaštvo prepoznavalo pokušaj mobilizacije neprijateljskih snaga protiv nezavisne jugoslovenske spoljne i unutrašnje politike, odbrana je videla samo oštru kritiku te politike.⁷⁰ S vremena na vreme formalnost i jednoličnost suđenja je razbijana replikom optuženog na neke sudijine opaske, poput one o davanju izjava reakcionarnoj zapadnoj štampi, na šta je Milovan Đilas primetio da sudija Janković koristi dvostruke standarde: «kad moju izjavu objavi *Njujork Tajms* – onda su to reakcionarne novine, a kad objavi Titovu – ugledne novine».⁷¹

⁶⁵ AJ, 837, TANJUG, 12. i 13. decembar 1956. u 19.00.

⁶⁶ Veljko Kovačević (1911-1980) je, uz J. Barovića, bio najpoznatiji branilac političkih optuženika u socijalističkoj Jugoslaviji. Socijaldemokrata i najbliži saradnik Nedeljka Divca (1884-1964), zatvaran je sa Dragoljubom Jovanovićem i levim zemljoradnicima pre Drugog svetskog rata, a posle 1945. zastupao je D. Jovanovića na suđenju 1947, M. Đilasa na sva četiri suđenja, M. Mihailova 1975, V. Dapčevića 1975, M. Perovića 1976.

⁶⁷ M. Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 307.

⁶⁸ Vojislav Grol (1911-1987), sin Milana Grola i sestrić Milana Rakića, doktorirao prava; za vreme rata radio u advokatskoj kancelariji Aleksandra Trifunca (1893-1981). Posle oslobođenja radio je kratko u Ministarstvu za konstitutantu, ali čim se Milan Grol povukao sa mesta potpredsednika vlade i Vojislav Grol se ubrzo vratio advokaturi.

⁶⁹ Nikola Đonović (1885-1974), advokat, pre Drugog svetskog rata istaknuti član Demokratske stranke, vlasnik štamparije, pisac brojnih ekonomskih i političkih radova. Zajedno sa Dragićem Joksimovićem branio Dražu Mihailovića 1946. godine.

⁷⁰ Drago J. Stanković, *Anatomija...*, str. 135.

⁷¹ M. Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 306.

Proces je završen u večernjim satima. Milovan Đilas je proglašen krivim i osuđen na kaznu strogog zatvora u trajanju od dve godine. Istovremeno je opozvana ranija uslovna kazna od 18 meseci zatvora i, u smislu Krivičnog zakonika, sud mu je izrekao jedinstvenu kaznu strogog zatvora u trajanju od tri godine. Predlog odbrane da se do pravosnažnosti presude M. Đilas pusti na slobodu, je odbijen.⁷² Pušten je na uslovnu slobodu tek u januaru 1961. godine, pošto je u toku boravka u zatvoru osuđen i treći put, zbog objavljivanja *Nove klase*. Posle nešto više od godine provedene na slobodi, u aprilu 1962. ponovo je uhapšen zbog objavljivanja *Razgovora sa Staljinom*⁷³ i osuđen na pet godina zatvora. Konačno je bezuslovno pušten u decembru 1966. godine. Devetogodišnje robijanje Milovana Đilasa u zatvorima političkog uređenja za koji se borio, trajalo je tri puta duže od njegovog robijanja u Kraljevini Jugoslaviji.

O decembarskom suđenju izvestili su svi svetski mediji, najčešće pišući o M. Đilasu u pozitivnom kontekstu, uz blaže ili oštrije kritike jugoslovenskog režima u zavisnosti od političkih stavova svojih redakcija. Negativni komentari o Milovanu Đilasu, poput teksta u nemačkom *Frankfurter algemajne cajtungu* (Frankfurter Allgemeine Zeitung), u kome se beogradski dopisnik lista zapitao «treba li da se za njega (M. Đilasa – prim. K. K.) alarmira svetska savest?», bili su izuzetno retki.⁷⁴

Istočnoevrpska štampa se ograničila na kratko prenošenje vesti o procesu i osudi «jugoslovenskog renegata». Po dužini i sadržini izuzetak je činio jedino tekst objavljen u češkom listu *Rude pravo* 12. decembra, na dan suđenja, koje u članku nije pomenuto. Kritički osvrt na članak objavljen u *Nju lideru* i na M. Đilasovu biografiju bio je samo povod za tendenciozno pisanje o jugoslovenskom društvu u celini u kome je, prema autoru članka, stvorena pogodna klima za razvoj sličnih pogleda. Istaknut je primer iz jugoslovenske štampe: «U jednom od takvih članaka koji je objavila agencija «Jugopres», pod naslovom «29. novembar u novom svetlu», a koji predstavlja opšti napad protiv sistema kojim se ostvaruje diktatura proleterijata u nizu socijalističkih zemalja u kojima

⁷² *Борба*, 13. decembar 1956., str. 2.

⁷³ Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, New York (Harcourt, Brace & World), 1962.

⁷⁴ Vatrene dopisnik *Frankfurtera* zagovarao je u svom tekstu nerealne vidove otpora komunističkom režimu: «Da je Đilas imao za sobom ma i mali deo javnog mišljenja, da je u najmanju ruku jednom imao hrabrosti da na najvećem beogradskom trgu igra narodnog tribuna, onda bi bilo razumljivo da se za njega poziva u pomoć. Umesto toga on piše u inostranstvu političke traktate, čime je proigrao poslednji ostatak svog političkog kredita, jer je on bio sasvim drugog mišljenja kada je bio na vlasti.» AJ, 838, TANJUG, 12. decembar 1956. u 19.00.

socijalistička demokratija i životni nivo stanovništva svakako nisu na nižem stepenu nego u Jugoslaviji, aktiviziraju se i drugi renegatski elementi. U znak protesta zbog hapšenja Đilasa njujorški dopisnik «Borbe» zatražio je azil od SAD.»⁷⁵ Tekst u češkom listu je nametao utisak da je Milovan Đilas imao veliku političku snagu i uticaj na jugoslovensku politiku, kako su приметili i jugoslovenski komentatori tog članka.⁷⁶

U stvarnosti se radilo o veoma ograničenom uticaju pogleda i ideja Milovana Đilasa, prvenstveno na užu krug nekadašnjih saradnika, među kojima su, pak, bili retki slučajevi otvorene pobune protiv jugoslovenske politike i komunističke partije, kao što je slučaj pomenutog novinara. Urednik spoljnopolitičke rubrike «Borbe», od juna 1953. godine dopisnik iz Ujedinjenih nacija, Jakov Levi je, na vest o hapšenju Milovana Đilasa, dao ostavku na svoj položaj i zatražio američki azil.⁷⁷ Obrazlažući svoj postupak novinaru *Njujork tajmsa*, naglasio je da je tu odluku doneo posle dužeg premišljanja i da je hapšenje njegovog bivšeg šefa i bliskog saradnika bila kap koja je prelila čašu; u Jugoslaviji su, po njegovom mišljenju, obećana liberalizacija i demokratija zapale u ćorsokak, te su od novembra 1956. godine jasno povučene granice slobode. «Socijalizam mora da podrazumeva unutrašnju demokratiju i slobodu, ne samo nezavisnost u spoljnoj politici.», istako je J. Levi u razgovoru sa Harijem Švarcom, svojim američkim kolegom.⁷⁸ Ukoliko je i postojala verovatnoća da bi čin desetogodišnjeg istaknutog novinara «Borbe» mogao imati za posledicu životnu, ili ekstremnu materijalnu ugroženost aktera, ona je bila minimalna, što je sigurno olakšalo donošenje odluke. Tu verovatnoću je još više smanjio veliki publicitet koji je slučaj dobio.

Jugoslovenske vlasti su i ovaj put pomno pratile reakcije svetskih medija na osudu Milovana Đilasa. Pažnja je naročito bila usmerena na reagovanja zapadnih socijalističkih krugova i listova, iz čega se može zaključiti da je postojao strah od većeg udaljavanja ovih partija od Saveza komunista Jugoslavije zbog zatvaranja M. Đilasa i strah od negativnog uticaja tih partija na javno mnjenje njihovih zemalja u vezi sa Jugoslavijom. Komisija za međunarodne veze SSRNJ je neko vreme sastavljala nedeljni pregled ovih reakcija i informacije dostavljala Kabinetu Predsednika Republike. Čak je pravljena

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto, 14. decembar 1956. u 19.00.

⁷⁸ *The New York Times*, 29. XI 1956, str. 5.

razlika između listova koji su samo prenosili izvode iz «Oluje...» i onih koji su u celosti preuzeli članak iz *Nju lidera*, poput nekih socijalističkih glasila u Engleskoj, Norveškoj, Austriji i Holandiji.⁷⁹ Džajaprakaš Narajan, indijski socijalistički prvak, je i jedan od potpisnika prvog u nizu apela za oslobađanje M. Đilasa, upućenih Josipu Brozu Titu od strane širom sveta poznatih novinara, pisaca, naučnika, boraca za intelektualne slobode. Ovo prvo pismo, sastavljeno u Njujorku, 11. januara 1957. godine između ostalih potpisali su i Rejmon Aron, T. S. Eliot, Albert Kami, Karl Jaspers.⁸⁰

U čuvenom intervjuu koji je sa njim napravio Džordž Urban⁸¹ 1979. godine, Milovan Đilas je ublažio svoj stav u vezi sa nacionalnim komunizmom utoliko što je nakon decenijskog razvoja svetskog komunističkog pokreta, mogao reći da u razlazu sa Moskvom «nacionalni komunizam može samo da gradi jedan *drugi* komunistički sistem», ne *identičan* kao što je to pisao pre više od dvadeset godina.⁸² Tom prilikom ponovio je svoj sud o stavu Jugoslavije prema Mađarskoj revoluciji, dodajući da je imao «veliko poštovanje za Nađa - on je bio čovek nepoljuljanog integriteta i njegove reakcije su bile ispravne. Ali on je bio slab u teoriji, a njegovo razumevanje Sovjetskog Saveza je tek trebalo da se očekuje. ...on je razumeo bolje sovjetske igre nego što su to Česi razumeli 1968 ... ali njegovo opšte shvatanje toga šta su Rusi i sovjetski komunistički pokret bili u tom određenom vremenu, bilo je vrlo oskudno. Na primer, on je stavio svoju sudbinu u Titove ruke, misleći da je Jugoslavija bila jedna «liberalna» zemlja – što je bila besmislica. Kako bilo, da je vlada Imrea Nađa preživela, Mađarska bi danas bila jedna demokratska, prosperitetna zemlja i mnogi od njenih suseda želeli bi da je dostignu.»⁸³

Poredeći u istom intervjuu mađarsko iskustvo sa češkim, tj. imajući u vidu Praško proleće i sovjetsku intervenciju u Čehoslovačkoj 1968. godine, Milovan Đilas je istakao da se, iako ugušena, Revolucija 1956. ne može smatrati bezuspešnom, jer su Rusi posle nje morali da promene način svog upravljanja širom Istočne Evrope. «Posle 1956. većina

⁷⁹ AJ, 837, KPR, II-4-a. *Reagovanje nekih socijalističkih krugova i listova povodom suđenja Đilasu*, 28. decembar 1956.

⁸⁰ *Isto. Pretsedniku Josipu Brozu Titu*, Beograd, 11. januar 1957.

⁸¹ George Robert Urban (1921-1997), mađarski publicista; posle studija u Budimpešti 1948. napustio Mađarsku i nastavio studije u Londonu; radio u BBC Svetskom servisu, najpoznatiji je kao novinar Radija Slobodna Evropa, čiji je, tokom osamdesetih godina, bio i direktor.

⁸² «A Conversations with Milovan Djilas», *Encounter*, London, December 1979, str. 13.

⁸³ *Isto*, str. 21.

istočnoevropskih država je dobila neku vrstu autonomije, pre svih Mađarska, dok od reformskog pokreta u Čehoslovačkoj posle sovjetske okupacije nije ostalo ništa.»⁸⁴

6. 2. Jugoslovenski svedoci pobune

Opisujući 1956. kao «godinu velikog očekivanja», obeleženu XX kongresom KP Sovjetskog Saveza, nemirima u Poljskoj i Mađarskoj i sueckom krizom, istoričar Predrag J. Marković je, pregledajući pisanja najtiražnijih i najuticajnijih beogradskih dnevnih listova, *Politike* i *Borbe*, konstatovao da se državno-partijska linija sledila bez odstupanja. Kada je u pitanju Mađarska, otvoreno je podržavana opozicija Maćašu Rakošiju: svaki izveštaj o aktivnosti Petefi kružoka, mađarskog udruženja pisaca, ili nekog drugog opozicionog centra protiv rukovodstva Partije mađarskih trudbenika tokom 1956. godine, bio je blagonaklono praćen. «Mađarska kriza je izbacila u sam vrh jugoslovenske politike jednu novu ličnost – Dobricu Ćosića», navodi autor, objašnjavajući da se D. Ćosić «našao u Budimpešti u trenutku izbijanja nemira, u trenutku kada tamo nije bilo ni jednog jugoslovenskog novinara.»⁸⁵

U *Piščevim zapisima* sam Dobrica Ćosić objašnjava svoje prisustvo u Budimpešti odlaskom na sastanak urednika književnih časopisa socijalističkih zemalja, na predlog Saveza pisaca Jugoslavije, a po odobrenju Aleksandra Rankovića, potpredsednika Saveznog izvršnog veća i prijatelja, koji ga je na taj način rehabilitovao posle sumnjičenja da je naklonjen stavovima Milovana Đilasa i saslušan pred Partijom 1954. godine.⁸⁶ U Budimpeštu je stigao vozom na dan izbijanja ustanka, 23. oktobra, i ostao do 31. oktobra, kada je na insistiranje jugoslovenske vlade avionom, kojim je dopremljena pomoć Jugoslovenskog crvenog krsta, vraćen u Beograd. Boravio je u glavnom gradu Mađarske punih osam dana, hodajući ulicama sa demonstrantima, u pratnji prevodioca. Nošen revolucionarnim talasom, bar na početku, maštajući da bude Džon Rid mađarske revolucije, kako iznosi u svojim uspomename, Dobrica Ćosić se nevoljno povinovao odluci o povratku. Interni izveštaj koji je podneo jugoslovenskom rukovodstvu odmah po

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ П. Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд, 1996, стр. 140, 150.

⁸⁶ Д. Ћосић, *Пишчеви записи 1951-1968*, Београд, 2001, стр. 117.

dolasku u Beograd, poslužio je Titu u formiranju stava u pogledu sovjetske intervencije uoči Hruščovljevog tajnog dolaska na Brione.⁸⁷ Njegove utiske sa budimpeštanskih ulica *Borba* je objavila u sedam nastavaka u toku novembra 1956,⁸⁸ a u januaru 1957. godine ovaj feljton je izašao i kao brošura.⁸⁹

Početni revolucionarni zanos Dobrice Ćosića, u kome se prisetio dana iz Narodnooslobodilačkog rata, ipak je opao širenjem ustanka i sve većim prisustvom nekomunističkih grupa u protestima i uličnim borbama. Iskazivanje poštovanja prema njemu kao Jugoslovenu, prizivanje njegovog partizanskog iskustva od strane, takođe ponetih događajima, domaćina, raspitivanja za iskustva u formiranju radničkih saveta, sve je to prekomerno uzdiglo njegov ponos. U narednim danima oduševljenje se stišavalo i postepeno ustupalo mesto sumnji u opravdanost neprestanog povećavanja zahteva revolucionarne mađarske vlade. Kada je počeo da zapaža nacionalističke zborove i antisemitske parole osetio je strah i od tada je sve češće dovodio u pitanje sposobnost Imrea Nađa da održi kontrolu nad ustanicima.⁹⁰

U ponedeljak, 29. oktobra 1956. Dobrica Ćosić se zadesio u Parlamentu,⁹¹ gde je na trenutak iz daljine video Imrea Nađa, koji mu je delovao jako umorno. Tom prilikom razgovarao je sa Janošem Kadarom. Kadar je preko Dobrice Ćosića tražio od Josipa Broza Tita pomoć u jednoj diviziji, što je još samo jedna dodatna potvrda o vladajućem haosu i dezorijentisanosti mađarskog rukovodstva. Pisac je predložio da odmah sednu u automobil i da zajedno odu do Tita, ali je Kadar ovu ponudu odbio.⁹²

⁸⁷ *Isto*, str. 115-116.

⁸⁸ *Борба*, 7-13. јун 1956.

⁸⁹ Д. Ћосић, *Седам дана у Будимпешти*, Београд (Нолит), 1957.

⁹⁰ *Isto*, str. 64.

⁹¹ Isto veče u zgradi Centralnog Komiteta PMT i grupa jugoslovenskih novinara, koje je predvodio Đuka Julius, razgovarala je sa J. Kadarom, posle čega su odjurili ka Horgošu da bi Đ. Julius što pre podneo izveštaj Beogradu. *Izjava g-dina I. Ivanjija autoru*, 14. mart 2006; v. I. Ivanji, *Mađarska revolucija 1956*, Beograd, 2016, str. 20-49.

⁹² *Izjava g-dina D. Ćosića autoru*, 8. jun 2005. U razgovoru sa autorom D. Ćosić se prisetio da je čuo da su neki dokumenti revolucionarne mađarske vlade stigli u Beograd, ali da ih nije našao kada ih je svojevremeno tražio u Arhivu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. *Isto*. Ivan Ivanji je za postojanje «kofera» sa mađarskim dokumentima čuo od Dobrivoja Vidića. *Izjava g-dina I. Ivanjija autoru*, 14. mart 2006. Milan Georgijević je, takođe, svedočio o ulasku Imrea Nađa u zgradu jugoslovenske Ambasade sa aktentašnom punom papira, napomenuvši da su to bili dokumenti mađarske vlade. *Izjava g-dina M. Georgijevića autoru*, 31. maj 1994. Mirko Stefanović, državni sekretar u Ministarstvu spoljnih poslova Srbije od 2009. do 2011. godine, potvrdio je postojanje pomenute aktentašne, koja se čuva u Ministarstvu, a on lično je, na molbu sa mađarske strane, skenirao dokumenta Nađeve vlade i kopiju predao mađarskim zvaničnicima 2010. godine. *Izjava g-dina M. Stefanovića autoru*, 30. mart 2017.

Jugoslovenski poslanik Dalibor Soldatić pronašao je Dobricu Ćosića u Budimu, u jednoj grupi studenata 30. oktobra i preneo mu poruku jugoslovenske vlade da se odmah vrati u Beograd. Automobil koji je trebalo da ga sa još dva istaknuta člana Saveza komunista Jugoslavije odveze do aerodroma, vraćen je u Budimpeštu od strane sovjetskih jedinica, te je Dobrica Ćosić iz drugog pokušaja stigao na aerodrom, sledećeg dana u zoru.⁹³

Pravo sa beogradskog aerodroma sproveden je u kabinet Petra Stambolića gde su ga, pored Stambolića, čekali Koča Popović i Edvard Kardelj, nestrpljivi da čuju šta se dešavalo u Mađarskoj. U toku njegove priče Koča Popović je nekoliko puta ljutito pominjao Dalibora Soldatića, tvrdeći da poslanik «ne razume šta se u Mađarskoj događa»,⁹⁴ što nije bio jedinstveni slučaj u kojem su se stavovi, mišljene i ocene jugoslovenskog poslanika u Budimpešti razlikovali od zvanične jugoslovenske politike. Utisci Dobrice Ćosića učvrstili su stavove jugoslovenskog rukovodstva, oblikovane na osnovu drugih obaveštajnih izvora. Na inicijativu K. Popovića i uz njegovu proveru, Ćosićeve beleške su mogle odmah biti objavljene u *Borbi*, jer je u meri u kojoj je to bilo potrebno taj tekst pružao podršku Kadarovoj vladi.⁹⁵

Sedam dana u Budimšešti je tokom narednih godina prevedeno na nekoliko jezika, a za tridesetogodišnjicu ustanka, 1986, pojavio se prevod i na mađarskom jeziku. Među onima koju su se pohvalno izražavali o piščevoj objektivnosti i saglašavali sa njegovim stavovima bili Žan Pol Sartr, Karl Sulzberger, Đerđ Konrad, Arpad Genc. Dobrica Ćosić nije sumnjao u svoju kompetentnost da priča o ustanku, jer je saradivao i sa vojnim i sa političkim krugovima, pisao proglase u ime vojno-revolucionarnog komiteta za budimpeštanski radio i učestvovao u stvaranju radničkih saveta. Smatrao je da nije bilo vremena da se taj ustanak diferencira. Razmišljajući o njemu pedeset godina posle, zaključio je: «To je bio nacionalni ustanak sa jakim petefijanskim programom».⁹⁶ I nije bio usamljen u ukazivanju na paralelu između mađarske 1848. i 1956. godine.⁹⁷

⁹³ Д. Ћосић, *Седам дана у Будимпешти*, стр. 58.

⁹⁴ Д. Ћосић, *Писчеви записи 1951-1968*, стр. 115-116.

⁹⁵ Vidi: Д. Ћосић, *Седам дана у Будимпешти*, стр. 63.

⁹⁶ *Izjava g-dina D. Ćosića autoru*, 8. jun 2005.

⁹⁷ Vidi: Gy. Gyarmati, «Kossut-cimeres forradalom 1956-ban ikonográfiai sajtótükör, október – november napjaiból», *A Történeti Hivatal Évkönyve: 2000-2001*, Budapest, 2002, str. 254-274.

Dobrica Ćosić je jedan od mnogih jugoslovenskih svedoka mađarske pobune, istovremeno jedan od nekolicine koji su svoja svedočenja zabeležili. Koliko god Ćosićev tekst bio uzbudljiv, svedočenja jugoslovenskih novinara čine se još uzbudljivijim. Po prirodi posla novinari su svugde prisutni, radoznaliji od drugih, snalažljiviji da dođu do cilja. U konkretnom slučaju svi jugoslovenski novinari koji su požurili u Mađarsku dobro su poznavali jezik i time sebi obezbedili najveću moguću slobodu kretanja. Naravno, njihovi izveštaji, da bi bili objavljeni, morali su biti na zacrtanoj partijskoj liniji, a što su novine imale veći tiraž, to se više pazilo šta se u njima objavljuje. Karakterističan je primer Đuke Juliusa, novinara *Politike*, koji je po sećanjima mnogih bio jedan od najsposobnijih i najbolje obaveštenih novinara socijalističke Jugoslavije. Za razliku od njegovog korektnog i uzdržanog izveštavanja o mađarskoj revoluciji, bez ličnih utisaka i uz minimalnu upotrebu partijske frazeologije, u neformalnim razgovorima sa prijateljima Đuka Julius je bio jedan od najinteresantnijih pripovedača, čija su sećanja na Mađarsku 1956. bila prepuna zanimljivih detalja i oštih zapažanja.⁹⁸

Međutim, u manje tiražnim novinama mogao je biti objavljen životniji, neposredniji doživljaj mađarskog oktobra, sa minimumom partijskih konstatacija i ocena događaja. Novembarski serijal dvadesetsedmogodišnjeg novinara Ivana Ivanjija, kasnije pisca i prevodioca sa nemačkog i mađarskog jezika, objavljen u beogradskom omladinskom listu *Mladost*, upravo je takav. U procesu ponovnog približavanja Mađarske i Jugoslavije, kao deo oživljavanja kulturnih veza, novinari omladinskih listova, budimpeštanskog *Sabad ifjušaga* (*Szabad ifjuság*) i beogradske *Omladine*, uspostavili su saradnju u okviru koje je deo jula i avgusta 1956. godine Ivan Ivanji proveo u Mađarskoj, kao gost redakcije *Ifjušaga*. Kontakti koje je tada uspostavio sa svojim mađarskim kolegama pokazali su se jako dragoceni u toku revolucije. Od jednog od svojih domaćina, koji je u oktobru bio u novinarskoj pratnji prilikom posete mađarske partijske delegacije Jugoslaviji, Ivanji je i saznao za početak ustanka: pošto je mađarska delegacija završila posetu, novinar *Ifjušaga* je ostao u Beogradu da pošalje izveštaj svom listu: u toku slanja izveštaja, 23. oktobra, primio je vest o demonstracijama u Budimpešti. Upravo u tom trenutku došao mu je u posetu Ivan Ivanji.⁹⁹

⁹⁸ Izjava g-đe V. Soldatić autoru, 29. mart 1995.

⁹⁹ Izjava g-dina I. Ivanjija autoru, 14. mart 2006.

Sledećeg dana po izbijanju nemira u Mađarsku je stigla grupa novinara iz Beograda i Novog Sada, među njima Đuka Julius, zahvaljujući kome je ova grupa novinara i dobila ulaznu vizu za Mađarsku. Novinar *Mladosti* (naslednik lista *Omladina*), Ivan Ivanji, saznajući da su protesti u Budimpešti počeli, otišao je u mađarsku ambasadu po vizu i tamo zatekao Đuku Juliusa i Vladimira Teslića, novinara *Borbe*, koji su tu bili iz istih razloga. Ivan Ivanji svedoči o ubedljivom nastupu Đuke Juliusa u kome je uspeo da privoli kolebljivog službenika ambasade da im izda vize sa obrazloženjem da je to u najboljem mađarskom interesu.¹⁰⁰ Već samo putovanje do Budimpešte predstavljalo je veliku neizvesnost: iako je obustavljen saobraćaj na železnici, Ivanji je sam sa mašinovođom, stigao do Kečkemeta, gde je ponovo sreo jugoslovenske novinare i odatle nastavio sa njima, džipom Maćaša Aproa, direktora *Mađar soa*, do Budimpešte, probijajući i zaobilazeći barikade. O tome i još mnogim drugim doživljenim stvarima u toku ustanka, Ivanji je pisao u svom istorijskom roman *Jedna mađarska jesen*, objavljenom na tridesetogodišnjicu ustanka. U romanu ima delova koji su plod piščeve mašte, ali najveći deo scena sa ulica Budimpešte proistekao je iz ličnog iskustva.¹⁰¹

Od trenutka ulaska u Mađarsku, 24. oktobra, Ivanji je bio suočen sa haosom, u kome su naizmenično pokušavale da uspostve red raznorodne grupe ustanika. Promene u karakteru, fanatizam i fatalizam koje je primećivao kod nekih svojih mađarskih poznanika plašile su ga, a takođe, plašio se za živote nekih svojih drugih mađarskih kolega. Grupe hortijevaca na koje je naleteo i antisemitske parole koje je video sigurno su u njemu oživele sećanje na vreme provedeno u logoru tokom Drugog svetskog rata. Ali svakako je najdublji šok izazvalo masakriranje članova Gradskog komiteta Partije mađarskih radbenika, 30. oktobra, koje se odvijao pred njegovim očima. Sa trga na kome je razuzdana gomila linčovala ljude zatečene u zgradi komiteta, otišao je pravo u jugoslovensku Ambasadu, gde je zatekao Dobricu Čosića i još nekolicinu Jugoslovena koji su oduševljeno pričali o revolucionarnom žaru na ulicama Budimpešte, što je pojačalo njegovu mučninu.¹⁰²

Ivan Ivanji je vrlo brzo došao u sukob sa Daliborom Soldatićem. Smatrao je poslanika nedoraslim situaciji u kojoj se zatekao. Poslanik je od prisutnih jugoslovenskih

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Vidi: I. Ivanji, *Jedna mađarska jesen*, Novi Sad, 1986.

¹⁰² *Izjava g-dina I. Ivanjija autoru*, 14. mart 2006; Д. Тосић, *Седан дана у Будимпешти*, str. 59.

novinara tražio da se što više kreću kroz masu i referišu mu o svemu čemu su bili svedoci. Novinari su to i činili, ujutro odlazeći pojedinačno na razne strane, da bi u toku dana svraćali u ambasadu i obavestavali Dalibora Soldatića o situaciji na ulici. Uznemiravajući izveštaji Ivana Ivanjija su jako nervirali poslanika. Soldatić je smatrao da Ivanji širi nepotrebnu paniku i na kraju je uspeo da ga 4. novembra vrati natrag u Jugoslaviju, ubacivši ga u autobus, kojim su, zbog preterane gužve u ambasadi, evakuisane porodice jugoslovenskih službenka.¹⁰³

U toku novembra 1956. godine u nedeljniku *Mladost* objavljena su tri teksta Ivana Ivanjija o Mađarskoj revoluciji: bez partijske frazologije i razmatranja o velikim pitanjima socijalizma, Ivanji je na početku prvog teksta izneo dva jednostavna razloga zbog kojih su događaji u Mađarskoj izazvali veliko interesovanje u Jugoslaviji: Mađarska je susedna zemlja i u njoj je bio doveden u pitanje opstanak socijalizma. Ivanjijevi tekstovi imaju dubok lični pečat doživljenog: to nisu suvi novinski izveštaji, to su slike koje će zauvek ostati u sećanju svedoka vremena: hapšenje na putu do Budimpešte, probijanje barikada džipom, razgovor sa Janošem Kadarom 29. oktobra, razbijeni budimpeštanski izlozi u kojima danima stoji netaknuta roba, ubijanja, osećaj da nedostaje jedan energičan čovek koji će sprečiti krvoproliće.¹⁰⁴ Kako je bilo moguće da se revolucija pretvori u kontrarevoluciju, pitao se Ivanji u drugom tekstu, pronalazeći odgovor u opštem nepoverenju koje je zahvatilo ljude i u, za njega jasnoj činjenici, da je u trenucima izbivanja pobune jedina organizovna i spremna za dejstvo bila krajnja desnica.¹⁰⁵ Možda i namerno izbegnuta precizna hronologija, ali jasan opis borbe u Kečkemetu, kratkotrajno vraćanje na Palić, ponovni odlazak u «žetvu i setvu smrti», sećanje na mađarskog prijatelja, neke su od slika predstavljenjih u trećem tekstu. «Iz ove anarhije nas samo ruski tenkovi mogu izvući. I oni će doći i ja ću stati na čelo jedne male udarne grupe i boriću se protiv njih. I poginuću sa svojim narodom jer mi ništa drugo ne preostaje», poverio mu se jedan mađarski prijatelj 3. novembra. Nije se borio, mada nije kukavica, osetio je Ivan Ivanji potrebu da naglasi.¹⁰⁶ Metafora kojom je opisao Mađarsku najbolje svedoči o žestini njegovih utisaka nakupljenih do 4. novembra 1956. godine.

¹⁰³ *Izjava g-dina I. Ivanjija autoru*, 14. mart 2006.

¹⁰⁴ *Mladost*, god. 1, br. 5, 7. novembar 1956.

¹⁰⁵ *Isto*, god. 1, br. 6, 14. novembar 1956.

¹⁰⁶ *Isto*, god. 1, br. 7, 21. novembar 1956.

U vreme mađarske pobune Ivan Ivanji je mislio da Jugoslavija mora da učini sve što je u njenoj moći kako bi spasla socijalizam u Mađarskoj. I verovao je tada da Jugoslavija čini neke velike i pozitivne stvari. Razmatrajući događaje kasnijih decenija, zaključio je da je Jugoslavija bila izigrana i upotrebljena od strane većeg igrača.¹⁰⁷

Ivan Ivanji je povodom pedesete godišnjice od izbijanja ustanka objavio i knjigu *Mađarska revolucija 1956*.¹⁰⁸ Najvredniji i najubedljiviji delovi knjige su oni u kojima autor iznosi svoja lična sećanja i svedoči o situaciji u Mađarskoj, o raspoloženju stanovništva, ustanicima različito motivisanim, različitih političkih opredeljenja, svedoči o probijanju do Budimpešte i borbama u Kečkemetu, o atmosferi koja je vladala među jugoslovenskim novinarima i u jugoslovenskoj Ambasadi do druge sovjetske intervencije. Posmatrana u tom kontekstu knjiga je izuzetno dragocen izvor za istoričara.

¹⁰⁷ Izjava g-dina I. Ivanjija autoru, 14. mart 2006.

¹⁰⁸ I. Ivanji, *Mađarska revolucija 1956*, Beograd, 2007; I. Ivanji, *Mađarska revolucija 1956*, [2. izd.], Beograd, 2016.

Zaključak

Odnosi između Jugoslavije i zemalja Istočne Evrope u prvoj deceniji posle Drugog svetskog rata bili su uslovljeni jugoslovensko-sovjetskim odnosima i prošli su kroz nekoliko krajnje različitih faza. Tesna saradnja Jugoslavije i SSSR u godinama neposredno po završetku rata, dirigovana ideološkom bliskoću dve komunističke partije, inicirala je izuzetno prijateljske odnose sa zemljama sličnog ideološkog opredeljenja. Drastičan jugoslovensko-sovjetski raskid 1948. doveo je do potpunog prekida odnosa Jugoslavije sa zemljama narodne demokratije, što je povremeno bilo praćeno krajnje agresivnom propagandom protiv Jugoslavije u medijima tih zemalja i učestalim incidentima na granici sa susednim komunističkim zemljama. Tek posle smrti Josipa Visarionoviča Staljina 1953. godine počeli su se stvarati uslovi za postepnu normalizaciju odnosa sa Sovjetskim Savezom, a time i sa ostalim zemljama Istočnog bloka.

Iako se ne mogu posmatrati potpuno izdvojeno, odnosno, van istočnoevropskog okvira koji im daju komunistički sistemi, posleratni jugoslovensko-mađarski odnosi imali su svoje specifičnosti određene zajedničkom državnom granicom, postojanjem manjina i u jednoj i u drugoj državi i opterećenjima ponetim iz dva svetska rata koja su vodili na suprotstavljenim stranama. U poslednjim mesecima oružanog sukoba u Drugom svetskom ratu i prvih meseci po oslobođenju Jugoslavije dominirala su teritorijalna pitanja i pitanja ratnih zločina počinjenih sa mađarske strane za vreme okupacije Vojvodine nad hiljadama Srba, Jevreja i Roma. S druge strane, pogubljenje nekoliko hiljada Mađara za vreme vojne uprave u Vojvodini pri kraju rata, nije bilo predmet međudržavnih razgovora. U smirivanju situacije i rešavanju ovih pitanja odlučujuće je bilo postojanje komunikacije između mađarskog, jugoslovenskog i sovjetskog komunističkog rukovodstva i njihovo viđenje Mađarske u doglednoj budućnosti kao komunističke zemlje. Do Konferencije mira u Parizu 1947. godine Jugoslavija je manipulirala mogućnošću pokretanja teritorijalnih zahteva prema Mađarskoj u nastojanju da izvršiti pritisak na nju u vezi sa poboljšanjem položaja tamošnje južnoslovenske manjine. Za razliku od mađarske manjine u Jugoslaviji, čiji je položaj regulisan u okviru obezbeđivanja prava svim nacionalnim manjinama u zemlji na način primeren vremenu,

položaj južnoslovenske manjine u Mađarskoj sve vreme u razmatranom periodu bio je ispod nivoa prihvatljivih kriterijuma.

Uporedo sa ovim pitanjima, kroz rad jugoslovenske delegacije u Savezničkoj kontrolnoj komisiji u Budimpešti rešavan je i problem reparacija. Prema članu 12. Sporazuma o primirju Mađarska se obavezala da će do 1951. godine nadoknaditi ratnu štetu Sovjetskom Savezu, Jugoslaviji i Čehoslovačkoj u vrednosti od 300 miliona dolara, od čega je naknadnim dogovorom Jugoslaviji trebalo da bude isplaćeno 70 miliona. Pošto je Mađarska u toku 1948. godine prestala da izvršava svoje obaveze prema Jugoslaviji, pitanje reparacija, zajedno sa ostalim ekonomskim pitanjima usaglašeno je tek u maju 1956, a jugoslovenska potraživanja su u potpunosti namirena 1964. godine.

Na inicijativu Maćaša Rakošija, prvog sekretara Komunističke partije Mađarske uspostavljeni su bliski odnosi između rukovodstva dve komunističke partije, a sam Rakoši, uvek u pratnji nekog od saradnika, bio je čest nezvaničan gost u Beogradu u toku 1946. i 1947. godine. Ove posete su prekinute izbijanjem jugoslovensko-sovjetskog sukoba i izbacivanjem Jugoslavije iz Informbiroa 1948. godine.

Usledio je potpuni razlaza Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama, što je iniciralo promenu jugoslovenske spoljnopolitičke orijentacije. Predvođene Sovjetskim Savezom, jednostrano raskinuvši sve do tada zaključene sporazume sa Jugoslavijom, zemlje narodne demokratije povele su žestoku antijugoslovensku kampanju. «Najbolji učenik druga Staljina», kako je u mađarskoj štampi nazivan Maćaš Rakoši, krenuo je u demonstriranje svoje odanosti učitelju. Informbirovska antijugoslovenska propaganda u Mađarskoj dostigla je neslućene razmere, a najsurovije posledice su na svojoj koži osetili pripadnici južnoslovenske manjine i jugoslovenski građani zatečeni u vreme sukoba u Mađarskoj. Svi oni koji nisu otvoreno podržavali mađarsku politiku prema Jugoslaviji bili su izloženi raznim oblicima pritiska, fizičkom i psihičkom nasilju, zatvarani, internirani, preseljavani iz graničnog područja u unutrašnjost, oduzimana im je imovina. Pritisak na Jugoslaviju nije bio ništa manji. Mađarska ga je dosledno spovodila, kao i sve zemlje u sovjetskoj interesnoj sferi. Povrede diplomatskog imuniteta jugoslovenskih predstavnika, sistematsko izazivanje graničnih incidenata, organizovanje terorističkih akcija, ubacivanje letaka neprijateljske sadržine i razni drugi oblici zastrašivanja primorali su Jugoslaviju da zatraži osudu ovakvih postupaka i u Savetu bezbednosti

Organizacije ujedinjenih nacija, čiji je u to vreme bila nestalni član. Organizovanje režiranih sudskih procesa, po ugledu na procese vođene u Sovjetskom Savezu tridesetih godina, predstavljalo je poseban vid agresivne antijugoslovenske kampanje. Za dalji razvoj jugoslovensko-mađarskih odnosa izuzetan značaj imalo je suđenje Laslu Rajku, jednom od najviđenijih mađarskih komunista, održano u jesen 1949. godine u Budimpešti. Prema mnogim mišljenjima, iako je Laslo Rajk bio prvooptuženi, sudilo se ustvari Josipu Brozu Titu u odsustvu, a Rajku je pripala uloga glavnog svedoka optužbe. Suđenje je ostalo upamćeno kao vrhunac antititoističke histerije mađarskog rukovodstva i Maćaša Rakošija lično. Optužbe su bile toliko apsurdne i proizvoljne da su izazvale nevericu i kod predstavnika Istočnog bloka, ali je Laslo Rajk priznavši sve svoje «zločine» osuđen na smrt i obešen.

Jugoslavija je od raznovrsnih napada sa mađarske strane pokušavala da se odbrani svim sredstvima, ponekad ilegalnim. Ne poštujući mađarski suverenitet, ugledala se, ustvari, na ponašanje svog suseda. Duboke međusobne razmirice i povrede nastale u periodu 1948-1952. godine imaće veliki uticaj na razvoj jugoslovensko-mađarskih odnosa u narednom periodu, a zatrovani lični odnosi između članova rukovodstva, naročito između J. B. Tita i Maćaša Rakošija, prvih sekretara Saveza komunista Jugoslavije i Partije mađarskih trudenika, nikada više nisu mogli da se oporave i približe nivou dostignutom u prvim posleratnim godinama.

Ubrzo posle smrti J. V. Staljina u martu 1953. godine, predvođene i ovaj put Sovjetskim Savezom, istočnoevropske države su krenule putem normalizacije odnosa sa Jugoslavijom. Mađarska je među prvima inicirala tu obnovu.

U normalizaciji jugoslovensko-mađarskih odnosa jasno se izdvajaju dva talasa, uz sve vreme primetno nastojanje mađarske strane da se čitav proces ubrza. Međutim, sam proces je bio u uskoj vezi sa postojanjem dve koncepcije unutrašnjeg razvoja Mađarske, jedne čiji je zastupnik bio Maćaš Rakoši, prvi sekretar Partije, protivnik bilo kakvih promena, naročito naglih, i druge koncepcije koja je zagovarala korenite promene u mađarskoj privredi i društvu. Politika *novog kursa*, kako je ova koncepcija osmišljena i nazvana u Moskvi od strane Georgija Maljenkova, predsednika sovjetske vlade, imala je velikog pobornika u Imreu Nađu, disciplinovanom mađarskom komunisti, koji se i ranije suprotstavljao Maćašu Rakošiju. Postavljanjem Imrea Nađa za predsednika mađarske

vlade u junu 1953. godine otpočeo je prvi talas normalizacije i trajao sve do njegovog smenjivanja u aprila 1955. godine. Tokom druge polovine 1953. godine ponovo su uspostavljeni diplomatski odnosi i razmenjeni poslanici. Potpisivanjem Sporazuma o rešavanju graničnih incidenata u avgustu 1953, tenzija na jugoslovensko-mađarskoj granici počela je da popušta. Početkom 1954. godine ustanovljena je robna razmena, a regulisana su i neka pitanja vezana za železnički i rečni saobraćaj. Ipak, najznačajnije za budući razvoj bilateralnih odnosa bilo je obustavljanje antijugoslovenske propagande u oktobru 1954. godine. Sve vreme je proces jugoslovensko-mađarske normalizacije sabotiran od strane Rakošijevih pristalica, čelnika lokalnih partijskih organa, što ga je usporilo, ali ne i obustavilo. Sukob između dve koncepcije mađarskog razvoja izbio je otvoreno na Martovskom plenumu Centralnog komiteta Partije mađarskih trudbenika 1955. godine. Imre Nađ je osuđen za desna skretanja i udaljen iz vlade, a krajem godine je izbačen i iz Partije. Pobjeda struje Maćaša Rakošija označila je početak stagnacije u odnosima dve susedne zemlje, ali je dolaskom Nikite Hruščova u Jugoslaviju i potpisivanjem Beogradske deklaracije, 2. juna 1955. godine, faktički pružena podrška reformskoj Nađevoj liniji i krugu oko njega.

Nova jugoslovenska politička koncepcija, čiji su temelji postavljeni početkom pedesetih godina prošlog veka, brzo je u međunarodnim krugovima dobila naziv *nacionalni komunizam*. U procesu destalinizacije njeno sprovođenje u praksi imalo je poseban uticaj na druge socijalističke zemlje. Jugoslavija je uzimana kao primer koji je trebalo slediti u pogledu liberalizacije društva i osamostaljivanja na spoljnopolitičkom planu. Delimično zbog blizine, intenzivnosti i sadržajnosti jugoslovensko-mađarskih kontakata, delimično saterana u ćorsokak velikim pritiskom Sovjetskog Saveza, Mađarska je prednjačila u pokušaju da sledi jugoslovenski primer. Poneta uspesima na spoljnopolitičkom planu, Jugoslavija se upustila u konkretizaciju svog uticaja na deo članstva i rukovodstva Partije mađarskih trudbenika. Preko svoje obaveštajne mreže u Poslanstvu u Budimpešti, koja je počela da se gradi tokom 1954. godine, Jugoslavija je uspostavila blizak kontakt sa Nađevim okruženjem, kao i pojedincima iz Centralnog komiteta Partije. Putem ovih veza jugoslovensko rukovodstvo je bilo dobro obavešteno ne samo o mađarskoj unutrašnjoj situaciji, već i o politici Sovjetskog Saveza prema Mađarskoj, kao i o odnosima u sovjetskom bloku zemalja. Veze sa Nađevom grupacijom,

čiji je uticaj u partijskom članstvu neprestano rastao, održavane su i posle njegovog smenjivanja.

U tekstovima koje je Imre Nađ pisao u toku 1955. i 1956. godine u odbranu svog reformskog programa i ideja, primetna je njegova jugoslovenska orijentacija, posebno u domenu spoljne politike. Bio je duboko impresioniran obnovom sovjetsko-jugoslovenskih odnosa. Naglašavao je istorijski značaj Beogradske deklaracije upravo zbog priznanja i prihvatanja različitih puteva u izgradnji socijalizma, što je, kako je mislio, otvaralo prostor i za specifičnu mađarsku situaciju, odnosno mogućnost da Mađarska izbori nezavisnu poziciju u odnosu na Sovjetski Savez. Smatrao je da je Partija mađarskih trudbenika pod Rakošijevim vođstvom odigrala vrlo nečasnu ulogu u vreme jugoslovenskog sukoba sa Informbiroom, te da nije napravila suštinske korake ka normalizaciji, što nije bilo iznenađujuće, jer su na njenom čelu bili isti ljudi koji su vodili i antijugoslovensku kampanju. Među mađarskim komunistima intelektualcima takođe je bio primetan jugoslovenski uticaj i on je naročito došao do izražaja u debatama koje su vođene među njima u Savezu književnika i Petefi klubu u mesecima koji su prethodili pobuni 1956. godine.

Tokom 1955. godine postalo je jasno da Maćaš Rakoši ne može biti nosilac politike pomirenja sa Jugoslavijom, ali je i Imre Nađ bio suviše liberalan za sovjetsko rukovodstvo. U takvoj situaciji u avgustu 1955. jugoslovenske vlasti odlučile su se za približavanje i podržavanje predstavnika «srednje linije» u Partiji mađarskih trudbenika, na čijem čelu su bili Ištvan Kovač i Janoš Kadar. Od kraja septembra 1955, kada su propali finansijski pregovori vođeni u Beogradu, do Rakošijevog uklanjanja sa mesta prvog sekretara Partije u julu 1956. godine, odnosi dve susedne zemlje bili su u stagnaciji, prvenstveno na partijskom nivou.

Osuda Staljinove politike i kulta ličnosti na Dvadesetom kongresu KP Sovjetskog Saveza u februaru 1956. godine dala je novi polet mađarskoj unutarpartijskoj opoziciji, ali tokom prve polovine godine sovjetsko rukovodstvo je još uvek čvrsto stajalo iza Maćaša Rakošija, ne nalazeći osobu koja će bolje zaštititi sovjetske interese u toj zemlji. Pogotovo posle vojne intervencije protiv demonstranata u Poznanju krajem juna 1956. podržan je čvrst Rakošijev stav prema opoziciji, ali ne zadugo.

U proleće 1956. godine ponovo je pokrenuto pitanje jugoslovenskih finansijskih potraživanja od Mađarske, koje je takođe stajalo na putu daljem razvoju odnosa između suseda. Zahvaljujući pregovorima koje je diplomatskim putem vodio poslanik Dalibor Soldatić, usaglašena je ukupna novčana suma potraživanja. U Beogradu krajem maja 1956. godine šefovi mađarske i jugoslovenske privredne delegacije su posle utvrđivanja pojedinosti potpisali *Sporazum o regulisanju nerešenih finansijskih i privrednih pitanja* i *Sporazum o saradnji u oblasti nauke i tehnike*. Mađarska se obavezala da će u narednih pet godina isporučiti Jugoslaviji u jednakim ratama dobra u vrednosti od 85.000.000 US dolara, što je otvorio put rešavanju zaostalih privrednih pitanja i proširivanju privredne saradnje.

Odstupanjem Maćaša Rakošija sa položaja prvog sekretara Partije mađarskih trudbenika u julu 1956. pokrenut je drugi talas normalizacije. Imenovanje Ernea Gereaa, najbližeg Rakošijevog saradnika u svim poratnim godinama, za njegovog naslednika nije bilo prihvatljivo ni unutarpartijskoj opoziciji, koja ga je izjednačavala sa njegovim dugogodišnjim šefom, a iz istog razloga ni jugoslovenskoj strani. Ipak, u drugoj polovini jula konačno je postignut jugoslovensko-mađarski dogovor o vazдушnom saobraćaju. Početkom avgusta u Budimpešti su održani preliminarni mađarsko-jugoslovenski ekonomski pregovori, a za septembar u Beogradu ugovoren je još jedan susret predstavnika dve vlade u vezi sa proširivanjem trgovinskih odnosa. Nakon nedelju dana beogradskih pregovora potpisan je protokol koji je definisao dalji razvoj jugoslovensko-mađarske saradnje na polju investiranja, razmene dobara, industrijske saradnje, transporta, hidroelektrana i turizma. Pojačani su i kontakti u oblasti kulture, nauke i sporta. Tokom tog leta izmenjene su posete raznih mađarskih i jugoslovenskih delegacija: sindikalaca, pravnika, metalnih radnika.

Od izuzetnog značaja za mađarsko rukovodstvo bila je poseta Jugoslaviji mađarske partijske delegacije na najvišem nivou sredinom oktobra 1956. godine, jer je time demonstrirana puna normalizacija jugoslovensko-mađarskih odnosa. Verujući da ovo partijsko približavanje može smiriti nezadovoljstvo u Partiji mađarskih trudbenika i neutralisati jugoslovenski uticaj na nju, poseta je bila pripremana od strane mađarskih i sovjetskih drugova od trenutka Rakošijeve smene. Uprkos obnovi međupartijskih odnosa,

Gereova poseta Jugoslaviji nije impresionirala unutarpartijsku opoziciju, kao ni celokupnu opoziciju u zemlji.

Personalne promene u partijskom i državnom vrhu Mađarske došle su kasno i bile su nedovoljne: na sam dan povratka mađarske delegacije iz Beograda u Budimpeštu, 23. oktobra 1956. godine počeo je mađarski trinaestodnevni ustanak, koji su sovjetske trupe ugušile u krvi.

Uprkos izraženim specifičnostima državnog i duštveno-političkog karaktera, u toku Mađarske revolucije 1956. pokazalo se da Jugoslavija nije bila u stanju da napusti strogo omeđane ideološke okvire. Jugoslovenski stav prema mađarskoj pobuni bio je jako ambivalentan. Na jednoj strani želelo se uklanjanje staljinističkog rukovodstva. U tu svrhu su i razvijani posebni kontakti sa Imreom Nađem i njegovom grupom, a otuda i podrška koju su dobijali u jugoslovenskoj štampi. Ali, na drugoj strani, Jugoslavija nije želela da joj bilo koja zemlja Istočnog bloka ugrozi stečene jedinstvene pozicije u blokovskoj konstelaciji sveta. Takođe, kao jednopartijska država, Jugoslavija nije mogla da prihvati uvođenje predstavnika nekadašnjih mađarskih demokratskih partija u mađarsku vladu. Od kraja oktobra jugoslovenski stav prema mađarskim događajima počeo se menjati, opet, primetno po pisanju jugoslovenske štampe. Kako je strah od kontrarevolucije u Mađarskoj postajao je sve prisutniji, svaki svoj sledeći korak jugoslovensko rukovodstvo je izvodilo oslanjajući se na konsultacije sa Sovjetima.

Poljuljan međunarodni ugled Jugoslavije zbog promene odnosa prema mađarskoj pobuni i dešavanja u vezi sa Nađem, bujica mađarskih izbeglica i novo jugoslovensko-sovjetsko i jugoslovensko-mađarsko zahlađenje neke su od posledica Revolucije 1956, koje Jugoslavija nije mogla izbeći.

Nakon neuspelog pokušaja zatvaranja granice i vraćanja izbeglica sa granične linije, Federativna Narodna Republika Jugoslavija je konačno nevoljno prihvatila oko 20.000 Mađara. Odluka o prihvatanju je doneta pod pritiskom velikog broja izbeglica na granici i zbog straha od reakcije međunarodne javnosti. Jugoslovenska teško stečena reputacija zemlje liberalnije od zemalja Istočnog bloka, opasno je počela da se ruši. Zapadne vlade i mediji oštro su zamerili Jugoslaviji nehuman odnos prema izbeglicama i kršenje međunarodnih propisa i ljudskih prava. I nešto se moralo učiniti, naročito kada se dnevni broj prebega popeo na pet stotina. Uz veliku međunarodnu pomoć Jugoslavija je

problem uspela da reši do početka 1958. i do kraja iste godine nadoknadi najveći deo troškova prihvata i boravka izbeglica. Prema zvaničnim statistikama preko 16.000 izbeglica je raseljeno u treće zemlje, preko 2.700 repatrirano i ispod 700 intergrirano u jugoslovensku sredinu.

Boravak Imrea Nađa i njegovih istomišljenjika u jugoslovenskoj Ambasadi u Budimpešti, jugoslovensko-sovjetsko-mađarski pregovori koji su vođeni oko izlaska ove grupe iz Ambasade i međupartijska rasprava koja je usledila posle sovjetske otmice Nađa i drugova, nanelo je daleko veću štetu odnosima Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom nego jugoslovensko-mađarskim odnosima. Josip Broz Tito nije želeo nikakvu veliku konfrontaciju sa Nikitom Hruščovom i, nakon istupanja u Puli 11. novembra 1956, u svojim kritikama sovjetske politike prema Mađarskoj nikada nije otišao dalje od Pulskog govora. Pogoršani partijski i državni odnosi su prvenstveno bili posledica procena sovjetskog rukovodstva početkom 1958. godine, da se Jugoslavija nikada neće vratiti u Istočni blok. Sa sovjetskog stanovišta još je neprihvatljivija bila sve aktivnija jugoslovenska uloga među zemljama koje su nekoliko godina kasnije i formalno osnovale Pokret nesvrstanih.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije

- Fond 15 (Prezidijum Narodne skupštine FNRJ): 1945-1956 (sednice i odluke)
- Fond 50 (Predsedništvo Vlade FNRJ): 1946-1953 (sednice, radna tela, međunarodni odnosi)
- Fond 54 (Reparaciona komisija Vlade FNRJ): 1945-1954
- Fond 112 (TANJUG): 1952 – 1958 (dnevni bilteni vesti stranih agencija, tzv. Crveni bilten)
- Fond 130 (Savezno izvršno veće): 1953-1958 (sednice, radna tela, međunarodni odnosi)
- Fond 507/II (Depeše CKKPJ)
- Fond 507/IX (Komisija za međunarodne odnose CKSKJ): 1953-1958 (sednice komisije i podkomisija, kontakti sa komunističkim partijama Mađarske, SSSR, Rumunije, Indije, Kine)
- Fond 507/XIII (Kadrovska komisija CKSKJ)
- Fond 507/XVIII (Komisija za nacionalne manjine CKSKJ)
- Fond 836 (Kabineta Maršala Jugoslavije): 1945-1953: Mađarska, SSSR, Rumunija, Poljska, Indija, Kina (posete, prijemi, lične poruke, bilateralni odnosi)
- Fond 837 (Kabineta Predsednika Republike): 1953-1958: Mađarska, SSSR, Rumunija, Poljska, Indija, Kina (posete, prijemi, lične poruke, bilateralni odnosi)

Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije

- Fond Politička arhiva (1952-1958): Mađarska, SSSR, Rumunija, Poljska, Indija, Kina, OUN
- Fond Politička arhiva – strogo poverljivo (1952-1958): Mađarska, SSSR, Rumunija, Poljska, Indija, Kina, OUN

Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije

- Fond JNA (GŠ-1, Kabinet načelnika Generalštaba JNA: 1945-1956: međunarodna saradnja; GŠ-2, Operativna uprava Generalštaba JNA: ratni planovi, razgraničenje; GŠ-10, Druga uprava Generalštaba JNA: 1955-1957, izveštaji vojnih izaslanika iz Budimpešte, Bukurešta, Praga, Varšave, Moskve, Vašingtona, Londona itd.; Komanda KNOJ-a i Graničnih jedinica JNA 1945-1953)

Mađarski državni arhiv (Magyar Országos Levéltár)

- Fond XIX-J-1-j 1945-1964 Jugoszlávia
- Fond XIX-J-1-k 1945-1964 Jugoszlávia

Objavljeni izvori

Békés, Csaba, Malcolm Byrne, János M. Rainer eds., *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, Budapest (CEU Press), 2002.

Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji, Beograd (Ministarstvo inostranih poslova FNRJ), 1951.

Bendegúz, Cseh Gergő ed., *Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary 1945-1947*, Budapest ((MTA Jelenkor-kutató Bizottság), 2000.

Clissold, Stephen, ed., *Yugoslavia and the Soviet Union 1939-1973. A Documentary Survey* London, (Oxford), 1975.

Dedić, Vladimir, prir., *Dokumenti 1948, I-III*, Beograd (Rad), 1980.

(Đimić) Димић, Љубодраг прир. (и др.), *Југословенско-совјетски односи 1945-1956: зборник докумената*, Београд (Министарство спољних послова), 2010.

(Đimić) Димић, Љубодраг прир. (и др.), *Југословија – СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946-1964*, Том I, Београд (Архив Југославије), 2014.

- Documents on International Affairs 1955* (1958), *1956* (1959), ed. N. Frankland, London (Oxford University Press).
- Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945* (knj. I, 1988; knj. II, 1989), *1945* (1984), *1946* (knj. I-II, 1985), *1947* (knj. I, 1985; knj. II, 1986), *1948* (1989), *1949* (1991), *1950* (1993), Beograd (Jugoslovenski pregled).
- Foreign relations of the United States (FRUS) 1952-1954. Volume VIII, Eastern Europe, Soviet Union, Eastern Mediterranean* (1988); *1955-1957. Volume XXV, Eastern Europe* (1990); *1955-1957. Volume XXVI, Central and Southeastern Europe* (1988), Washington (United States Government Printing Office).
- Gál, Éva, et al. eds., *A 'Jelcin Dosszie' – Szovjet Dokumentumok 1956-ról*, Budapest (Századvég, 1956-os Intézet), 1993.
- Haraszi-Taylor, Eva, ed., *The Hungarian Revolution of 1956. A Collection of Documents from the British Foreign Office*, Nottingham (Astra Press), 1995.
- Jarman, Robert L. ed., *Yugoslavia. Political diaries 1918-1965, Vol. 4. 1944-1965*, Slough (Archive Editions), 1997.
- Kadar, Janoš, *Politika socijalističke Mađarske*, Beograd – Novi Sad (Komunist – Forum), 1973.
- Kiss, József, Ripp Zoltán, Vida István, (*Top secret*) *Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956: az állami- és pártkapcsolatok rendezése, az októberi felkelés, a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok*, Budapest (MTA Jelenkor-kutató Bizottsá), 1995.
- Kiss, József, Ripp Zoltán, Vida István, (*Top secret*) *Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956. december – 1959. február: a magyar-jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok*, Budapest (MTA Jelenkor-kutató Bizottság), 1997.
- Ковачевић, Душко М., Бранислав Ђурчић прир., *Париска мировна конференција и мировни уговори из 1947. године*, Нови Сад (Универзитет у Новом Саду), 1996.
- Kramer, Mark, ed., “The ‘Malin notes’ on the Crisis in Hungary and Poland”, *CWIHP Bulletin*, no. 8-9.
- Luburić, Radojica, прир., *Pomirenje Jugoslavije i SSSR, 1953-1955: tematska zbirka dokumenata*, Podgorica (Istorijski institut Crne Gore), 1999.
- Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése*, [Budapest] (kiadja A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, [1958])

- Nagy, Imre, *On communism. In defence of the New course*, New York (Praeger), 1957.
- Орехова, Е. Д., В. Т. Середа, А. С. Стыкалин, *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*, Москва (РОССПЭН), 1998.
- Ostermann, Christian, ed., "This is not a Politburo but a Madhouse – The Post-Stalin Succession Struggle, Soviet *Deutschlandpolitik* and the SED: New Evidence from Russian, German and Hungarian Archives", *CWIHP Bulletin*, no. 10, 1998, 61-110.
- Pavlović, Momčilo, prir., *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948-1983*, Beograd (Institut za savremenu istoriju i dr.), 2009.
- Petranović, Branko, prir., *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945- 7. jul 1948)*, Beograd (Arhiv Jugoslavije, Službeni list SRJ), 1995.
- Petranović, Branko, Ranko Končar, Radovan Radonjić prir., *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)*, Beograd (Izdavački centar Komunist), 1985.
- Petranović, Branko, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, Beograd (Rad), 1985.
- (Petrović) Петровић, Ненад Ж., «Депеше југословенског војног изасланика из Будимпеште 1956-1957. године», *Војно-историјски гласник*, 1-2(2007), 181-196.
- Petrović, Nenad Ž. «Poduhvat «Gama». Obaveštajna akcija JNA u Budimpešti 1956-1957. – nepoznati dokumenti Vojnog arhiva», *Istorija 20. veka*, 1(2012), 227-239.
- Pijevac, Komnen, Dušan Jončić, prir., *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941-1945*, Beograd (Službeni list SCG, Arhiv Srbije i Crne Gore), 2004.
- Politika Jugoslavije prema Mađarskoj i slučaj Imre Nagya*, Beograd (Sekretarijat za informacije Saveznog izvršnog veća), 1959. (tzv. *Bela knjiga o Mađarskoj*)
- Pregled događaja u Mađarskoj (od juna 1953. do februara 1957). Dokumentacija*, Beograd (Institut za izučavanje radničkog pokreta), 1957.
- Sekelj, Laslo (izbor, prevod, komentari i predgovor), *Socijalni pokreti i politički sistem u Mađarskoj 1944-1956. Dokumenti*, Beograd (Institut društvenih nauka), 1988.
- Stojković, Momir, prir., *Balkanski ugovori odnosi 1876-1996. Tom 3 (1946-1996)*, Beograd (Službeni list SRJ), 1999.
- Terzić, Milan, ur., *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik dokumenata*, Beograd (Vojnoistorijski institut), 2005.

- (Terzić) Терзић, Милан, Михајло Басара, Дмитар Тасић, прир., *Информбиро и Југословенска (народна) армија. Зборник докумената*, Београд (Службени гласник), 2015.
- Тито, Јосип Броз, *Борба за мир и међународну сарадњу*, Београд (Култура), т. 7(1956); т. 8(1957); т. 9(1957); т. 10(1959).
- Тито, Јосип Броз, *Говори и чланци*, Загреб (Напријед), књ. 8-12, 14(1959); књ. 13(1960).
- (Volokitina) Волокитина, Татьяна В. et al. eds., *Восточная Европа в документах российских архивов 1944-1953 гг., Том I, 1944-1948 гг., Том II, 1949-1953* Москва (Институт славяноведения и балканистики, РАН), 1997-1998.
- (Volokitina) Волокитина, Татьяна В. et al. eds., *Советский фактор в Восточной Европе 1944-1953. Документы*, Москва (Рос. акад. наук. Ин-т славяноведения, РОССПЭН), В 2 Т 1999-2002.
- (Zdanović) Зданович, А. А. (i dr., прир.), *Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР. Сборник документов*, Москва (Объединенная редакция МВД России), 2009.
- Zečević, Momčilo, Bogran Lekić (прир.), *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944-1953, Knj. 1-4*, Beograd (Arhiv Jugoslavije), 1995.
- Zinner, Paul E. ed., *Documents on American Foreign Relations 1956*, New York (Harper & Brothers), 1957.
- (Životić) Животић, Александар, *Вашингтонска конференција 1951. Југословенско приближавање САД*, Београд (Завод за уџбенке, ИНИС), 2015.

Periodika

- (Borba) Борба, орган Социјалистичког савеза радног народа Југославије, 1945-1958
- Graničar (nastavak *Народне одбране*) 1953-1958
- Magyar szó 1956

- Međunarodna politika 1950-1958
- Meђународни проблеми 1949-1958
- Mladost, 1956
- (Narodna) Народна одбрана, 1948-1953;
- (Politika) Политика, 1945-1958
- (Slovensko) Словенско братство 1947-1949
- Službeni list FNRJ 1950-1958
- Spoljnopolitička dokumentacija 1949-1958
- Тридесет дана 1945-1952

Intervjuisane osobe

- Dobrica Ćosić (1921-2014), 2005-2006
- Milan Georgijević (1924-2002), 1994-2001
- Ivan Ivanji (1929-), 2006-2017
- Jovan Kapičić (1919-2013), 2006
- Vladimir Popin (1927-2014), 2006-2010
- Vera Soldatić (19??-????), 1995

Knjige

Adamović, Ljubiša S., Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd (NIP «Radnička štampa»), 1990.

Аникеев, Анатолий С., *Как Тито от Сталина ушел. Югославия, СССР и США в начальный период «холодной войны». 1945-1957*, Москва (Институт славяноведения РАН), 2002.

(Баев) Баев, Йордан, *Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България*, София (Институт за военна история – ГЩ), 1995.

- (Вайков) Байков, Владимир С., 1956. *Венгрия глазами очевидца*, Москва – Санкт Петербург (Нестор - История), 2016.
- Balogh, Sándor, *Magyarország külpolitikája, 1945-1950*, Budapest (Kossuth Könyvkiadó), 1988.
- Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb (Globus), 1990.
- Baring, Arnulf, *Uprising in East Germany; June 17, 1953*, Ithaca, London (Cornell UP), 1972.
- Barker, Elisabeth, William Deakin and Jonathan Chadwick, eds., *Political and Military Strategy in Eastern Europe*, New York (St. Martin's Press), 1989.
- Bekić, Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Zagreb (Globus), 1988.
- Berend, Ivan, *Centralna i Istočna Evropa 1944-1993*, Podgorica (CID), 2001.
- Berend, Ivan T., *Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Beograd (Arhipelag), 2009.
- Berić, Gojko, *Zbogom XX. stoljeće. Sećanja Ive Vejvode*, Zagreb (Profil), 2013.
- (Bibo) Бибо, Иштван, *Беда малих источноевропских држава*, Сремски Карловци (ИКЗС), 1996.
- Bischof, Günter, *Austria in the First Cold War. The leverage of the weak 1945-1955*, London (MacMillan), 1999.
- Bischof, Günter and Saki Dockrill, *Cold War Respite. The Geneve Summit of 1955*, Baton Rouge (Louisiana State University Press), 2001.
- Bisenić, Dragan, *Mister X – Džordž Kenan u Beogradu 1961-1963*, Beograd (Klub PLUS), 2011.
- Bogetić, Dragan, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd (ISI), 1990.
- Bogetić, Dragan, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd (Službeni list SRJ), 2000.
- Bogetić, Dragan, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956-1961*, Beograd (Institut za savremenu istoriju), 2006.
- Boffa, G., *Povijest Sovjetskog Saveza. 2. Od domovinskog rata do položaja druge velesile. Staljin i Hruščov 1941-1964*, Opatija (Otokar Keršovani), 1985.

- Boffa, G., *The Stalin phenomenon*, Ithaca (Cornell University Press), 1992.
- Borhi, László, *Hungary in the Cold war 1945-1956*, Budapest (CEU Press), 2004.
- Bracher, Karl Dietrich, *The age of ideologies. A history of political thought in the XXth Century*, New York (St. Martin's Press), 1984.
- Bullock, Alan, *Hitler and Stalin. Parallel lives*, New York (Vintage Books), 1993.
- Congdon, Lee, Béla Király and Károly Nagy, eds., *1956: the Hungarian revolution and War for independence*, Boulder (Atlantic Research and Publications, Inc.), 2006.
- Conquest, Robert, *Power and policy in the USSR. The struggle for Stalin's succession 1945-1960*, New York, 1967.
- Crampton, Richard, *Eastern Europe in the Twentieth Century and After*, London (Routledge), 1997.
- Crockatt, Richard, *The Fifty Years War. The United States and the Soviet Union in World Politics, 1941-1991*, London (Routledge), 1996.
- Cvetković, Vladimir Lj., *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953-1958*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije), 2013.
- (Ćosić) Ћосић, Добрица, *Седам дана у Будимпешти*, Београд (Нолит), 1957.
- (Ćosić) Ћосић, Добрица, *Пишчеви записи 1951-1968*, Београд (Филип Вишњић), 2000.
- Dapčević, Vlado, (razgovor vodio Slavko Ćuruvija), *Ibeovac: ja, Vlado Dapčević*, Beograd («Filip Višnjić»), 1990.
- Deighton, Anne, *The Impossible Peace. Britain, the Division of Germany, and the Origins of the Cold War*, New York, 1990.
- Deletant, Dennis, *Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1946-1965*, London, 1998.
- Deutscher, Isaac, *Rusija, Kina i Zapad: savremena hronika događaja 1953-56*, Zagreb (Centar društvenih djelatnosti SSOH), 1979.
- Dimić, Ljubodrag, *Jugoslavija i Hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944-1974)*, Beograd (Arhipelag), 2014.
- Dimić, Ljubodrag, ur., *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945-1955. Slučaj Jugoslavije*, Beograd (Filozofski fakultet, Arhiv SCG i dr.), 2005.

- Dimitrijević, Bojan, *Od Staljina do Atlantskog pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945-1958*, Beograd (Službeni list SCG), 2005.
- Dimitrijević, Bojan, *Jugoslovenska armija 1945-1954. Nova ideologija, vojnici, oružje*, Beograd (Institut za savremenu istoriju), 2006.
- Dimitrijević, B., Bogetić, D. *Tršćanska kriza 1945-1954. Vojno-politički aspekti*, Beograd (ISI), 2009.
- Dragišić, Petar, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, Beograd (INIS), 2007.
- Duhaček, Antun, *Ispovest obaveštajca: uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Beograd (Grafopress), 1992.
- Đilas, Milovan, *Druženje s Titom*, Novi Beograd (Zaslon), 1990.
- Đilas, Milovan, *Revolucionarni rat*, Beograd (Književne novine), 1990.
- Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, Beograd (Književne novine), 1991
- Đukić, Slavoljub, *Čovek u svom vremenu: razgovori sa Dobricom Ćosićem*, 2. izd., Beograd (Filip Višnjić), 1989.
- Едемский, Андрей Б., *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953-1956 годах*, Москва (Наука), 2008.
- Ember, Judit, *Menedékjog – 1956: a Nagy Imre- csoport elrablása*, Budapest (Szabad Tér), 1989.
- Erši, Ištvan, *Sećanje na stara dobra vremena*, Gornji Milanovac (Dečje novine), 1990.
- Feher, Ferenc, Heller, A., *Hungary 1956 Revisited. The Message of a Revolution – a Quarter of a Century After*, London (George Allen & Unwin), 1983.
- Feis, Herbert, *From Trust to Terror. The Onset of the Cold War, 1945-1950*, New York (Norton), 1970.
- Fejtő, François, *Behind the rape of Hungary*, New York (David McKay Company, Inc.), 1957.
- Fejtő, François, *A History of the People's Democracies. Eastern Europe since Stalin*, New York (Praeger), 1971.
- Fire, Fransoa, *Proslost jedne iluzije. Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd (Paidea), 1996.
- Fischer, Jasna et al. (ur.), *Jugoslavija v hladni vojni*, Ljubljana (Inštitut za novejšo zgodovino); Toronto (University), 2004.

- Gaddis, John Lewis, *The United States and the Origins of the Cold War 1941-1947*, New York (Columbia University Press), 2000. (1. ed. 1972)
- Gaddis, John Lewis, *The Long Peace. Inquiries into the History of the Cold War*, Oxford (Oxford University Press), 1987.
- Gaddis, John Lewis, *We Now Know. Rethinking Cold War History*, Oxford (Clarendon Press), 1997.
- Gati, Charles, *Hungary and the Soviet Bloc*, Durham, (Duke University Press), 1986.
- Gavranov, Velibor, Momir Stojković, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Beograd (Savremena administracija), 1972.
- (Geler) Гелер, Михаил, Александар Некрич, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица (ЦИД), 2000.
- Gémes, Andreas, *Austria and the 1956 Hungarian Revolution. Between Solidarity and Neutrality*, Pisa (Plus-Pisa university press), 2008.
- Glatz, Ferenc, szer., *Magyarok és szerbek 1918-2012. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés = Hungarians and Serbs 1918-2012. Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation*, Budapest (HAS), 2013.
- Gleason, Abott, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, New York; Oxford (Oxford UP), 1995.
- (Glišić) Глишић, Венцеслав, *Досује о Благоју Нешковићу. Прилози за биографију*, Београд (Службени гласник), 2011.
- Goncharev, Sergei, N. Xue Litai and John W. Lewis, *Uncertain Partners. Stalin, Mao and the Korean War*, Stanford (Stanford University Press), 1993.
- Granville, Johanna, *In the Line of Fire: the Soviet Crackdown on Hungary: 1956-58*, Pittsburgh (University of Pittsburgh), 1998.
- Granville, Johanna, *The First Domino. International Decision Making during the Hungarian Crisis of 1956*, College Station (Texas A&M University Press), 2004.
- Grose, Peter, *Gentleman Spy: The Life of Allen Dulles*, Boston (Houghton Mifflin Co.), 1994.
- Grose, Peter, *Operation Rollback: America's Secret War behind the Iron Curtain*, Boston, (Houghton Mifflin Co.), 2000.
- (Gulić) Гулић, Милан, *Од Батине до Галца. Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944-1953*, Београд (Инститит за савремену историју), 2015..

- Györkei, Jenő and Miklós Horváth eds., *Soviet Military Intervention in Hungary, 1956*, Budapest (CEU Press), 1999.
- Hahn, Peter L., *The United States, Great Britain and Egypt 1945-1956: Strategy and Diplomacy in the Early Cold War*, London (The University of North Carolina Press), 1991.
- Hahn, Werner G., *Post-war Soviet Politics. The Fall of Zhdanov and the Defeat of Modernisation 1946-1953*, Ithaca and London (Cornell UP), 1982.
- Hanhimaki, Jussi, *Containing Coexistence, America, Russia and the "Finnish Solution", 1945-1956*, Ohio (The Kent State University Press), 1997.
- Harper, John Lamberton, *American Visions of Europe. Franklin Delano Roosevelt, George F. Kennan, Dean G. Acheson*, Cambridge (Cambridge University Press), 1994.
- Hegedűs, Attila, *Az 1956-os magyar forradalom és Jugoszlávia*, Zenta (Vajdaszági Magyar Művelődési Intézet), 2010.
- Held, Joseph, ed., *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century*, New York (Columbia UP), 1992.
- Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd (Dereta), 2002.
- Hoensch, Jörg K., *Sowjetische Osteuropa-Politik 1945-1974*, Kronberg (Athenäum), 1977.
- Hornýák, Árpád, *Hungarian-Yugoslav diplomatic relations 1918-1927*, Boulder (Col.), Wayne (N. J.) (Center for Hungarian Studies), 2013.
- (Hruščov) Хрущчѐв, Никита Сергеевич, *Воспоминания*, Т. 1-2, Москва (Вече), 2016.
- Iatrides, John, *Balkan Triangle*, The Hague – Paris (Mouton), 1968.
- Immerman, Richard H., *John Foster Dulles: Piety, Pragmatism and Power in U. S. Foreign Policy*, Wilmington, DE (SR Books), 1999.
- Ivanji, Ivan, *Mađarska revolucija 1956*, Beograd (Samizdat), 2007.
- Janjetović, Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd (INIS), 2005.
- Jochum, Michael, *Eisenhower und Chruschtschow. Gipfeldiplomatie im Kalten Krieg 1955-1960*, Paderborn (Schöningh), 1996.
- Jovanović, Jadranka, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija 1945-1953*, Beograd (Institut za savremenu istoriju), 1985.

- Jovanović, Jadranka, *Jugoslavija i Savet bezbednosti OUN 1945-1985*, Beograd (Institut za savremenu istoriju), 1990.
- Kačavenda, Petar, ur., *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa skupa = The Balkans After the Second World War. Collection of Works from the Scientific Conference*, Beograd (Institut za savremenu istoriju), 1996.
- Kačavenda, Petar, ur., *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, Beograd (Institut za savremenu istoriju), 1999.
- Kadarkay, Arpad, *Georg Lukacs. Life, Thought and Politics*, Oxford (Basil Blackwell), 1991.
- Kaplan, Karel, *The Overcoming of the Regime Crisis After Stalin's Death in Czechoslovakia, Poland and Hungary*, Research project *Crises in Soviet type systems*, 1986.
- Kardelj, Edvard, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944-1957. Sećanja*, Ljubljana (Državna založba Slovenije), 1980.
- Kasaš, Aleksandar, *Mađari u Vojvodini, 1941-1946*, Novi Sad (Filozofski fakultet) 1996.
- Kase, Fransis, *People's Democracy. A Contribution to the Study of the Communist Theory of State and Revolution*, Leyden (A.W. Siythoff), 1968.
- Kende, Peter and K. Pomian, eds., *1956, Varsovie - Budapest. La Deuxieme revolution d' Octobre*, Paris (Editions Le Seuil), 1978.
- (Kimur) Кимура, Каори, *Югославско-венгерские отношения в 1945-1956 годах. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Москва (Московский Государственный Университет им. М. В. Ломоносова, Исторический факультет, Катедра истории южных и западных славян), 2012. (disertacija u rukopisu)
- Király, B. K., Lotze, B., Dreiszinger, N. eds., *The First War between Socialist States. The Hungarian Revolution of 1956 and Its Impact*, Boulder (Atlantic Research and Publications, Inc.), 1984.
- Király, B. K. and G. E. Rothenberg, *War and Society in Eastern Europe. Vol.1*, New York (Brooklyn College Press), 1979.
- Kircheisen, Inge (Hrsg.), *Tauwetter ohne Fruhling. Das Jahr 1956 im Spiegel blockinterner Wandlungen und internacionaler Krisen*, Berlin (Ges. für Sozialwiss. Forschung und Publizistik), 1995.
- Kisindžer, Henri, *Diplomatija*, Beograd (BMG), 2006.

- Knight, Amy, *Beria, Staline's First Lieutenant*, Princeton (Princeton UP), 1993.
- Koch, Stephen, *Double Lives. Spies and Writers in the Secret Soviet War of Ideas against the West*, New York (The Free Press), 1994.
- Kovrig, Bennett, *The Myth of Liberation. East Central Europe in the U. S. Diplomacy and Politics since 1941*, Baltimore and London (The Johns Hopkins University Press), 1973.
- Kovrig, Bennett, *Communism in Hungary from Kun to Kádár*, Stanford University Stanford, California (Hoover Institution Press), 1979.
- Kovrig, Bennett, *Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe*, New York and London (New York University Press), 1991.
- Kuljić, Todor, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, Zrenjanin (Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin"), 2005.
- Laker, Volter, *Istorija Evrope 1945-1992*, Beograd (Clio,) 1999.
- Laković, Ivan, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica (Istorijski institut Crne Gore), 2006.
- Lazitch, Branko, *Le Rapport Krouchtchev et son Histoire*, Paris (Le Seuil), 1976.
- Leffler, Melvyn P., *The Specter of Communism. The United State and the Origins of the Cold War, 1947-1953*, New York (Holl and Wang), 1994.
- Lempi, Džon R., *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd (Dan Graf), 2004.
- Lippman, Walter, *The Cold War. A Study in US Foreign Policy*, New York, 1947.
- Liz, Lorejn M., *Održavanje Tita na površni*, Beograd (BMG), 2003.
- Lomax, Bill, *Hungary 1956*, London (Allison & Busby), 1976.
- (Longvort) Лонгворт, Филип, *Стварање Источне Европе*, Београд (Clio), 2002.
- (Лукач) Лукач, Ђерђ, *Проживљено мишљење. Животопис на магнетофонској траци* (прир. Иштван Ерши), Нови Сад (Књижевна заједница Нови Сад), 1986.
- Lundestad, Geir, *The American "Empire" and Other Studies in U.S. Foreign Policy in a Comparative Perspective*, Oxford, New York (Oxford University Press), Oslo (Norwegian University Press), 1990.
- Lundestad, Geir, *The United States and Western Europe since 1945. From "Empire" by Invitation to Transatlantic Drift*, Oxford, New York (Oxford University Press), 2003.

- Marrus, Michael R., *The Unwanted: European Refugees in the XXth Century*, New York (Oxford UP), 1985.
- Mason, David, *Revolution in East Central Europe. The Rise and Fall of Communism and the Cold War*, Boulder, 1992.
- Mastny, Vojtech, *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years*, New York, Oxford (Oxford UP), 1996.
- Mates, Leo, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd (Nolit), 1976.
- Maurer, Paul, *La réconciliation soviéto-yougoslave 1954-1958. Illusions et désillusions de Tito*, (Delval), 1991.
- McCauley, Martin, *The Khrushchev Era 1953-1964*, London (Longman), 1995.
- Méray, Tibor, *Thirteen Days That Shook the Kremlin*, New York (F. A. Praeger), 1959.
- Mészáros, Zoltán, A korai titoizmus propagandája: (1944 ősze – 1946 januárja): (a Borba, a Jugoszláv Kommunista Párt sajtóorgánuma alapján, Szabadka (Szabadegyetem) 2008.
- Mićunović, Veljko, *Moskovske godine 1956-1958*, Zagreb (Liber), 1977.
- Milkić, Miljan, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947*, Beograd (INIS), 2012.
- Милошевић, Миладин, ур., *Тито – Стаљин. Зборник радова са међународног округлог стола, Београд, 25. октобар 2006*, Београд (Архив Србије и Црне Горе), 2007.
- Milošević, Nemanja, ур., *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik radova*, Beograd (Institut za strategijska istraživanja), 2008.
- Mitrović, Andrej, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919-1920: prilog proučavanju jugoslovenske politike na Konferenciji mira u Parizu*, Novi Sad (Institutu za izučavanje istorije Vojvodine), 1975.
- Mitrovich, Gregory, *Undermining the Kremlin, America's Strategy to Subvert the Soviet Bloc*, Ithaca, London (Cornell University Press), 2000.
- Molnár, Miklós, *Budapest 1956. A History of the Hungarian Revolution*, London (George Allan & Unwin), 1971.
- Molnár, Tibor, *Budapesti tudósítónk jelenti...As 1956-os magyar forradalom a Magyar Szó hasábjain*, Újvidék (Magyar Szó), 2006.
- Murber, Ibolya, Zoltán Fónagy (Hrsg.), *Die ungarische Revolution und Österreich 1956*, Wien (Czernin Verlag), 2006.

- Murko, Ivo, *Meje in odnosi s sosedomi*, Ljubljana (Fakulteta za družbene vede), 2004.
- Okváth, Imre, *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945-1956*, Budapest (Aquila), 1998.
- Nikolajević, Borko, *Reparacije. Razvoj posleratnih odnosa između država povodom reparacija, s posebnim osvrtom na vreme posle Prvog i Drugog svetskog rata*, Sarajevo («Veselin Masleša»), 1956.
- Paterson, T. G., *Soviet-American Confrontation. Postwar Reconstruction and the Origins of the Cold War*, Baltimore (The John Hopkins UP), 1973.
- (Pavlović) Павловић, Стеван К., *Хитлеров нови антипоредак. Други светски рат у Југославији*, Београд (Clio), 2009
- Pavlović, Vojislav G., ed., *The Balkans in the Cold war. Balkan federations, Cominform, Yugoslav-Soviet conflict*, Belgrade (Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Science and Arts), 2011.
- Pelikán, Jan, *Jugoslavie a vychodni blok 1953-1958*, Praha (Univerzita Karlova), 2001.
- Pelikán, Jan, Tejchman, Miroslav, *Dějiny Jugoslávie (1918-1991)*, Praha (Univerzita Karlova), 1994.
- (Petković) Петковић, Ранко, *Субјективна историја југословенске дипломатије 1943-1991.*, Београд (Службени лист СРЈ), 1995.
- Petković, Ranko, ur., *1948. Jugoslavija i Kominform. Pedeset godina kasnije*, Beograd («Međunarodna politika» i dr.), 1998.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 3. Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*, Beograd (Nolit), 1988.
- Petranović, Branko, *Balkanska federacija 1943-1948*, Beograd (IKP Zaslona), 1991.
- (Petranović) Петрановић, Бранко, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, Подгорица (Црногорска академија наука и умјетности), 1998.
- Petranović, Branko, Sava Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945-1948.*, Beograd (Podgorica: Istorijski institut Crne Gore), 1994.
- (Pороv) Попов, Јелена, *Народни фронт у Војводини 1944-1953*, Нови Сад (Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју), 1986.
- Rainer, János M., *Nagy Imre. Politikai Életrajz vol. 1*, Budapest (Századvég), 1996.

- Rainer, János M., *Nagy Imre, 1953-1958 Politikai Életrajz* vol. 2, Budapest (1956-os Intézet), 1999.
- Rainer, János M., *Nagy Imre*, Budapest (Vincze Kiadó), 2002.
- Rainer M. J., Somlai K., eds., *The 1956 Hungarian revolution and the Soviet bloc countries. Reactions and repercussions*, Budapest (The Institute for the History of 1956 Hungarian Revolution), 2007.
- Rainer M. J., Somlai K. szer., *Az 1956-os forradalom visszhangja. A szovjet tömb országában. Évkönyv XIV. 2006-2007*, Budapest (1956-os Intézet), 2007.
- Rajak, Svetozar, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953-1957*, London (Routledge,) 2011.
- Rákosi, Mátyás, *Visszaemlékezések 1940-1956*, vols. I-II edited by Feitl István, et al., Budapest (Napvilág Kiadó), 1997.
- Režek, Mateja, *Med restričnostjo in iluzijo 1948-1958. Slovenska i jugoslovenska politika u desetletju po sporu z Informbirojem*, Ljubljana (Založba Modrijan), 2005.
- Ridli, Džasper, *Tito, biografija*, Novi Sad (Mir, Prometej), 1998.
- Ripp, Zoltán, *Belgrád és Moszkva között: A jugosláv kapcsolat és a Nagy Imre -kérdés (1956 november - 1959 február)*, Budapest (Politikatörténeti Alapítvány), 1994.
- Ripp, Zoltán, *Ötvenhat és a hatalom*, Budapest (Napvilág Kiadó), 1997.
- Ripp, Zoltán, *Forradalom és szabadságharc Magyarországon 1956*, Budapest, 2002.
- Rokai, Petar, Zoltan Đere, Tibor Pal i Aleksandar Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd (Clio), 2002.
- Romsics, Ignác, *Twentieth Century Hungary and the Great Powers*, Boulder, Colorado (East European Monographs), 1996.
- Romsics, Ignác, *Hungary in the Twentieth Century*, Budapest (Osiris), 1999.
- Rothschild, Joseph, *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe since World War II*, New York (Oxford UP), 1994.
- Rusinow, Dennison, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, London (C. Hurst for the Royal Institute of International Affairs), 1977.
- Rusinow, Dennison, *The Yugoslav People, East European Nationalism in the XXth Century* (ed. Peter Sugar), American UP, 1995.

- Sajti, Enikő A., *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*, Szeged (Szegedi Tudományegyetem), 2010.
- Šajti, Enike A., *Mađari u Vojvodini 1918-1947*, Novi Sad (Izdavački zavod Forum), 2010.
- Sakwa, Richard, *The Rise and Fall of the Soviet Union 1917-1991*, London (Routledge), 1999.
- Samardžić, Slobodan, Velimir Ćurguz (ur.), *Mađarske alternative*, Beograd (Istraživačko-izdavački centar), 1987.
- Sartr, Žan-Pol, *Staljinova avet*, Zagreb (Kulturni radnik), 1980.
- Schmidl, Erwin A. (Hrsg.), *Österreich im Fruhen Kalten Krieg 1945-1958*, Köln, Weimar (Böhlau Verlag), 2002.
- Schmidl, Erwin A. (Hrsg.), *Die Ungarnkrise 1956 und Österreich*, Wien (Böhlau Verlag), 2003.
- Selinić, Slobodan, ur., *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije), 2008.
- Selinić, Slobodan, Dušan Bajagić, *Jugoslavija i svet 1945-1950. Hronologija*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije), 2010.
- Selinić, Slobodan, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945-1955*. Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije), 2010.
- (Selinić) Селинић, Слободан, ур., *Југословенска дипломатија 1945-1961. Зборник радова*, Београд (Институт за новију историју Србије), 2012.
- (Selinić) Селинић, Слободан, *Партија и дипломатија у Југославији 1945-1952*. Београд (Институт за новију историју Србије), 2013.
- (Stikaljin) Стыкалин, Александр, *Прерванная революция. Венгерский кризис 1956 года и политика Москвы*, Москва (Рос. акад. наук. Ин-т славяноведения), 2003.
- (Stikaljin) Стыкалин, Александр, *Венгерский кризис 1956 года в исторической ретроспективе*, Москва (Рос. акад. наук. Ин-т славяноведения, Университет Дмитрия Пожарского), 2016.
- (Stikaljin) Стыкалин, А. С., О. В. Хаванова, ред., *Восточный блок и советско-венгерские отношения 1945-1989 годы*, Санкт-Петербург (Алетейя), 2010.
- Sulzberger, C. L., *A Long Row of Candles*, Toronto (McMillan), 1969.

- Štajner, Egon, *Učešće radnika u upravljanju privredom u Mađarskoj*, Beograd (Institut za međunarodnu politiku i privredu), 1963.
- Štrbac, Čedomir, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ I Informbiroa*, Beograd (Institut za međunarodnu politiku i privredu), 1975.
- Šušvar, Mira, *Vladimir Velebit: svjedok historije*, Zagreb (Razlog d.o.o.), 2001.
- Taubman, William, *Khrushchev. The Man and his Era*, New York (W. W. Norton & Company), 2003.
- Tošić, Desimir, *Ko je bio Milovan Đilas. Disidenstvo 1953-1995.*, Beograd (Otkrovenje), 2003.
- Trachtenberg, Mark, *Constructed Peace. The Making of the European Settlement 1945-1963*, Princetone, New Jersey (Princeton University Press), 1999.
- Urwin, Derek W., *A Dictionary of European History and Politics 1945-1995*, London, New York (Longman), 1996.
- Váli, Ferenc A., *Rift and Revolt in Hungary. Nationalism versus Communism*, Cambridge, Mass. (Harvard UP), 1961.
- Vestad, Od Arne, *Globalni Hladni rat*, Beograd (Arhipelag), 2008.
- Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, Beograd (Institut za savremenu istoriju), 1971.
- Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1933-1941*, Beograd (Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju), 1976.
- Vlahović, Veljko, *Strogo pov.: neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića: 1955-1958*, Beograd (Stručna knjiga), 1998.
- (Volokitina) Волокитина, Татьяна В., Г. П. Мураско, А. Ф. Носкова, *Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе 1944-1948 гг.*, Москва (Институт славяноведения и балканистики, РАН), 1993.
- (Volokitina) Волокитина, Татьяна В., Г. П. Мураско, А. Ф. Носкова, Т. А. Покивайлова, *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1944-1953.)*, Москва (Рос. акад. наук. Ин-т славяноведения, РОССПЭН), 2002.

- Vucinich, Wayne S., ed., *Contemporary Yugoslavia. Twenty years of Socialist experiment*, Berkeley and Los Angeles (University of California Press), 1969.
- Vucinich, Wayne S., ed., *At the brink of war and peace. The Tito-Stalin split in the historic perspective*, New York (Columbia University Press), 1982.
- Vukadinović, Radovan, *Odnosi među evropskim socijalističkim zemljama, SEV i Varšavski ugovor*, Zagreb (Školska knjiga), 1970.
- Vukman, Péter, «*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen*». *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948-1980)*, Budapest-Pécs (ÁBTL-Kronosz), 2017.
- Vukmanović-Tempo, *Svetozar, Revolucija koja teče, Knj. 4*, Zagreb (Globus), 1982.
- Vykoukal, Jiří, Litera Bohuslav, Tejchman Miroslav, *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, Praha (Libri), 2000.
- Walzer, Michael, *Just and Unjust Wars. A Moral Argument with Historical Illustrations* (Basic Books), 2000.
- Wilson, Duncan, *Tito's Yugoslavia*, Cambridge (Cambridge University Press), 1980.
- Westad, O., A., Holtsmark, Sven, Neumann, Iven B.(eds.), *The Soviet Union in Eastern Europe 1945-1989*, New York (St. Martin's press), 1994.
- Young, John, *Winston Churchill's Last Campaign. Britain and the Cold War 1951-1955*, Oxford (Clarendon Press), 1996.
- Zubok, Vadislav, Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold war. From Stalin to Khrushchev*, Cambridge Mass. (Harvard University Press), 1996.
- Živković, Nikola, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd (Institut za savremenu istoriju), 1975.
- (Želicki) Желицки, Бела Ђ., *Венгрия новейших времён. Очерки политической истории 1944-1994 гг.*, Москва (Институт славяноведения РАН), 2017.
- (Životić) Животић, Александар, *Југославија и Суецка криза 1956-1957.*, Београд (Институт за новију историју Србије), 2008.
- (Životić) Животић, Александар, ур. *Југославија у Хладном рату. Прилози истраживањима*, Београд (Институт за новију историју Србије), 2010.
- (Životić) Животић, Александар, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Београд (Архипелаг, ИНИС), 2011.

Članci i drugi sastavni radovi

- Anikejev, Anatolij, «Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948. godine. Loša volja Staljina ili svestan izbor Josipa Broza Tita. Problem interpretacije», *Tito – viđenja i tumačenja*. Zbornik radova, ur. O. Manojlović – Pintar, Beograd (INIS, AJ), 2011, str. 461-465.
- Auty, Phyllis, «Yugoslavia's international relations (1945-1965)», *Contemporary Yugoslavia. Twenty years of Socialist experiment*, Berkeley and Los Angeles, 1969, 154-202.
- Békés, Csaba, «The 1956 Hungarian Revolution and World Politics», *CWIHP Bulletin - Working Paper* no. 16 (Washington D. C.: Woodrow Wilson Center), 1996, 1-35.
- Bogetić, Dragan, «Evolucija sovjetskih i američkih stavova prema politici i pokretu nesvrstanosti», *Istorija 20. veka*, 1-2(1986), 101-128.
- (Bogetić) Богетић, Драган, «Сједињене Америчке Државе и институционализација сарадње ванблоковских држава», *Историја 20. века*, 2(2002), 9-22.
- Богетић, Драган, «Реакција Запада на процес југословенско-совјетског приближавања 1955-1957», *Историја 20. века*, 2(2003), 161-176.
- Богетић, Драган, «Војни преговори Југославије са Западом у светлу опасности оружане интервенције источноевропских држава», *Војно-историјски гласник*, 1-2(2003), 88-105.
- Bogetić, Dragan, «Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956.», *Tokovi istorije*, 3-4(2005), 160-181.
- Bogetić, Dragan, «Saradnja Jugoslavije sa zapadnim silama u vreme normalizacije njenih odnosa sa socijalističkim lagerom 1956. godine», *Istorija 20. veka*, 2(2005), 113-128.
- Borhi, László, «Empire by Coercion: The Soviet Union and Hungary in the 1950s», *Cold War History*, Vol. 1, No. 2 (January 2001), 47-72.
- Borozan, Đorđe, «Posrednik mira između "gvozdenih zavjesa" (Razgovori Tito - Hruščov u Moskvi 1956)», *Voјno-istorijski glasnik*, 1(1997), 93-114; 2-3(1997), 133-159.
- (Cvetković) Цветковић, Владимир Љ., «Југословенска сазнања о положају српске мањине у Мађарској и Румунији 1948-1953», *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, ур. М. Исић, Београд, 2007, 378-397.

- (Cvetković) Цветковић, Владимир Љ., «Нормализација дипломатских односа Југославије са Мађарском и Бугарском 1953-1954», *Tokovi istorije*, 3(2009), 117-135.
- Cvetković, Vladimir Lj., «Jugoslavija, Zapad i susedne zemlje «narodne demokratije» posle Beogradske deklaracije 1955.», *Istorija 20. veka*, 1(2012), 149-162.
- (Ćirković) Ћирковић, Сима, «Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку», *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Београд, 1990, 37-46.
- Dimić, Ljubodrag, «Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini. Hronologija događaja», *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa = The Balkans After the Second World War. Collection of Works from the Scientific Conference*, Београд, 1996, 155-165.
- (Dimić) Димић, Љубодраг, «Јосип Броз и Никита Сергејевич Хрушчов. Разговори у Београду 27. мај - 2. јун 1955.», *Историјски гласник*, 1-2(1997), 35-67.
- Dimić, Ljubodrag, «Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955-1956.», *Tokovi istorije*, 1-4(1998), 23-59.
- Dimić, Ljubodrag, «Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953-1956», *Zbornik radova Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, Београд (1999), 279-293.
- Föglein, Gizella, «Magyar-jugoszláv népcsere egyezmény tervezet (1946)», *Századok*, 6 (1996), 1553-1570.
- Gaddis, John Lewis, «The Emerging Post Revisionist Synthesis on the Origins of the Cold War», *Diplomatic History*, Vol. 7, no. 3 (Summer 1983), 171-190.
- Gaddis, J.L., «The tragedy of Cold War History. Reflections on revisionism», *Foreign Affairs*, Vol. 73, 1 (Jan/Feb.1994.), 142-154.
- (Gibianski) Гибианский, Л. Я., «К истории советско-югославского конфликта 1948-1953. Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10. февраля 1948 года», *Славяноведение*, I (3/1991, 12-23), II, (4/1991, 4-36) III(1/1992, 42-56), IV(3/1992, 35-51).
- Gibianski, Leonid, «The 1948 Soviet-Yugoslav conflict and formation of the 'socialist camp' model», *The Soviet Union in Eastern Europe 1945-1989*, New York, 1994, 26-46.
- Gibianski, Leonid J., «Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i mađarska revolucija 1956», *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2(1996), 151-170. – «Soviet-Yugoslav relations and the Hungarian Revolution of 1956», *CWIHP Bulletin* 10 (1998), 139-148.

- Gibianskii, Leonid J., «Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori», *Jugoslavija v hladni vojni*, Ljubljana, Toronto, 2004, 27-47.
- Gibianskii, Leonid J., «Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj», *Jugoslavija v hladni vojni*, Ljubljana, Toronto, 2004, 229-247.
- Gibianskii, Leonid, «Soviet-Yugoslav relations, the Cominform and Balkan communist parties: documentary sources and some aspects of its research», *The Balkans in the Cold war. Balkan federations, Cominform, Yugoslav-Soviet conflict*, Belgrade, 2011, 265-301.
- Gould-Davis, Nigel, «Rethinking the Role of Ideology in International Politics During the Cold War», *Journal of Cold War Studies*, Vol. I, no.1 (Winter 1999), 90-109.
- Granville, Johanna, «The Soviet-Yugoslav détente, Belgrade-Budapest relations, and the Hungarian Revolution (1955-56)», *Hungarian Studies Review*, 24, 1/2(1997), 15-63.
- Granville, Johanna, «Tito and the Nagy affair in 1956», *East European Quarterly*, 32, 1(1998), 23-55.
- Granville Johanna, «Hungary, 1956: the Yugoslav connection», *Europe-Asia Studies*, Vol. 50, 3(1998), 493-517.
- (Gulić) Гулић, Милан, «Београдска дунавска конференција 1948. године», *Токови историје*, 1(2013), str. 173-202.
- Gyarmati, György, «Kossut-cimeres forradalom 1956-ban ikonográfiai sajtótükör, október – november napjaiból», *A Történeti Hivatal Évkönyve: 2000-2001*, Budapest (Történeti Hivatal), 2002, str. 254-274.
- Haslam, Jonathan, «The Cold War as History», *Annual Revue Political Science*, 6(2000), 77-98.
- Hornyák, Arpád, «Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata», *Časopis za suvremenu povijest*, 42, 1(2010), 23-54.
- (Hornyák) Хорњак, Арпад, «Учешће Мађарске у распарчавању Југославије 1941.», *Срби и рат у Југославији 1941. године. Тематски зборник радова*, (ур. Драган Алексић), Београд (ИНС), 2014 251-268.
- Janjetović, Zoran D., «Neslovenske nacionalne manjine u Vojvodini krajem Drugog svetskog rata», *Dijalog povjesničara – istoričara, Knj.3*, Zagreb (Zaklada Friedrich Naumann) 2001, 389-401.

- Касаш, Александар, «Идеје Сретена Вукосављевића о пресељењу војвођанских Мађара 1945. године», *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, 18(1998), 59-65.
- Касаш, Александар, «Сретен Вукосављевић о решењу националног питања у Бачкој после Другог светског рата», *Зборник Матице српске за историју*, 58(1998), 219-223.
- Касаш, Александар, «Проблем колективне кривице војвођанских Немаца и Мађара у Другом светском рату – упоредна анализа», *Извори о историји и култури Војводине. Зборник радова*, Нови Сад (Филозофски факултет), 2009, 387-402.
- Касаш, Александар, «Став партизанске власти према Мађарима у Војводини за време Војне управе за Банат, Бачку и Барању 1944/45. године», *Извори о историји и култури Војводине. Зборник радова 2*, Нови Сад (Филозофски факултет), 2010, 225-233.
- Katuš, Laslo, «Istorija veza mađarskog naroda sa narodima Jugoslavije», *Istorija veza mađarskog, slovačkog i rumunskog naroda sa narodima Jugoslavije. Priručnik za nastavnike*, Novi Sad (Pokrajinski zavod za izdavanje udžbenika), 1969, 7-104.
- Kimura, Kaori, «The influence of L. Rajk's trial on Hungarian foreign policy in the late 1940-s to the early 1950-s. The role of Mátyás Rákosi and the Soviet counselors in the process of preparation for L. Rajk's trial in 1949.», *Pecob's Papers Series* [elek. izvor], June 2012,#24(ISSN2038-632X)
<http://www.pecob.eu/flex/cm/pages/ServeBLOB.php/L/EN/IDPagina/3666>
- Kovačević, Katarina, «Incidenti na jugoslovensko-mađarskoj granici 1953-1956», *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik radova*, Beograd (Institut za strategijska istraživanja), 2008, str. 282-294.
- Kovačević, Katarina, «Mađarske izbeglice u Jugoslaviji 1956-1957. godine», *Tokovi istorije*, 1-2(2003), str. 91-124.
- Kovačević, Katarina, «Милован Ђилас и мађарска криза 1956. године», *Историјски записи*, 1-2(2012), стр. 103-125.
- Kovačević, Katarina, «Obnova jugoslovensko-mađarskih odnosa 1953-1954», *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova* (ur. S. Selinić), Beograd, 2008., str. 168-187.

- Kovačević, Katarina, «Yugoslav-Hungarian Relations 1953-1956», *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945-1955 = Great Powers and Small Countries in Cold War 1945-1955* (ur. Lj. Dimić), Beograd, 2005, str.140-158.
- Kramer, Mark, «New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crises», *CWIHP Bulletin*, 8/9 (1996/1997), 358-410.
- Kramer, Mark, «The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings», *Journal of Contemporary History*, Vol. 33, no. 2 (1998), 163-214.
- Kramer, Mark, «The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Policy Making» (Part 1-3) *Journal of Cold War Studies*, Vol. I, no.1-3(1999), 1(3-55), 2(3-38), 3(3-66).
- Loth, Wilfried, «The Origins of Stalin's Note of March 10 1952», *Cold War History*, Vol. IV, no.2 (January 2004), 66-88.
- Marković, Predrag, «Jugoslavija i mađarska kriza 1956. godine u svetlu britanskih izvora i pisanja beogradske štampe», *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa = The Balkans After the Second World War. Collection of Works from the Scientific Conference*, Beograd,1996, 143-154.
- Mesaroš, Zoltan, «Srbi u propagandi ranog titoizma (od kraja 1944 god. do donošenja prvog Ustava FNRJ, na osnovu *Borbe*, lista centralnog organa Komunističke partije Jugoslavije)», *Ex Pannonia*, 8(2004), 5-15.
- Mesaroš, Zoltan, «Mađari u propagandi ranog titoizma (od kraja 1944 god. do donošenja prvog Ustava FNRJ, na osnovu *Borbe*, lista centralnog organa Komunističke partije Jugoslavije)», *Ex Pannonia*, 9/10(2006), 5-15.
- Митровић, Момчило, Слободан Селинић, «Југословенска информбироовска емиграција у источноевропским земљама 1948-1964», *Токови историје*, 1/2(2009), 31-54.
- (Pal) Пал, Тибор, «Концепција Оскара Јасија о решавању националног питања у Подунављу (Средњоисточној Европи)», *Зборник Матице српске за историју*, 42(1990), 179-183.
- Pavlowitch, Stevan K., «Tito's Yugoslavia in the Fifties: from Balkan Stalinism to Would-be World Leadership», *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog*

- skupa = The Balkans After the Second World War. Collection of Works from the Scientific Conference*, Beograd, 1996, 128-137.
- Pelikan, Jan, »Jugoslavija i Istočni blok 1953. godine«, *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa = The Balkans After the Second World War. Collection of Works from the Scientific Conference*, 1996, 98-116.
- Pelikan, Jan, «Jugoslavija i Sovjetski Savez polovinom 1954. godine. Od normalizacije diplomatskih odnosa do političke saradnje», *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2(1997), 133-156.
- (Petranović) Петрановић, Бранко, «Питање граница Југославије према Мађарској и Румунији и југословенских мањина у Мађарској и Румунији после Првог и Другог светског рата», *Историјски записи*, год. 39, 3(1986), 107-117.
- Petrović, Vladimir, «Etnopolitika smrti: Sreten Vukosavljević i mađarska manjina u Jugoslaviji», *Hereticus*, Vol. 7, 3(2009), 97-106.
- Rajak, Svetozar, «Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1956. i mađarska kriza u izveštajima britanskih diplomata u Beogradu», *Istorija 20. veka*, 2(2000), 83-98.
- Rajak, Svetozar, «The Tito-Khrushchev Correspondence, 1954. New Evidence from the Former Yugoslav Archives», *CWIHP Bulletin*, 12/13 (2001), 315-324.
- Ripp, Zoltan, «Hungary's part in the Soviet-Yugoslav conflict, 1956-1958», *Contemporary European History*, Vol. 7, Is. 2 (1998), 197-225.
- (Ristović) Ристовић, Милан, «Труманова доктрина, Грчка и југословенске реакције (1947-1949)», *Токови историје*, 1-2/2008, 84-112.
- Ritter, Laszlo, «War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian army in early Cold war Soviet strategies», *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik radova* (ur. N. Milošević), Beograd, 2008, 251-281.
- Soós, Katalin, «Ausztria és a Magyar menekültügy 1956-57», *Századok*, 5 (1998), 1019-1051.
- (Stikaljin) Стыкалин, Александр С., «Советско-югославская полемика вокруг судьбы «группы И. Надя» и позиция румынского руководства (ноябрь – декабрь 1956 года)», *Советское славяноведение*, 1(2000), 70-81.
- Stykalin, Aleksandr, «The Hungarian Crisis of 1956: The Soviet Role in the Light of New Archival Documents», *Cold War History*, Vol. 2, No. 1 (October 2001), 113-144.

- Stykalin, Aleksandr, «Soviet-Yugoslav relations and the case of Imre Nagy», *Cold War History*, Vol. 5, No. 1 (February 2005), 3-22.
- (Stikaljin) Стыкалин, Александр С., «Советско-югославские отношения и внутрениполитическая ситуация в Венгрии в условиях кризиса 1956 г.», *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova* (ur. S. Selinić), Beograd, 2008, 139-167.
- (Stikaljin) Стыкалин, Александр, «Большие московские совещания компартий в ноябре 1957 г. и Союз коммунистов Югославии», *Из истории Сербии и русско-сербских связей 1812 – 1912 – 2012*, Москва (Институт славяноведения РАН), 2014, 265-311.
- Tripković, Đoko, «Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953. godine», *Istorija 20. veka*, 1(1994), 111-122.
- Tripković, Đoko, «Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa», *Istorija 20. veka*, 1(1997), 61-73.
- Tripković, Đoko, «Uspon i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine», *Istorija 20. veka*, 2(1998), 129-141.
- Vukman, Péter, «The possibility of a Soviet military attack against Yugoslavia in British archival documents 1948-1953», *Токови историје*, 1-2/2009, 163-176.
- Vukman, Péter, «A Yugoslav diplomat in Hungary. Lazar Brankov (1945-1949)», *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije* (ur. V. Gavrilović, S. Boškov), Novi Sad (Filozofski fakultet), 2014, 513-524.
- Vukman, Péter, «Political activities of *ibeovci* emigrants in Hungary (1948-1953)», *Токови историје*, 3/2017, 35-58.
- Životić, Aleksandar, «Zašto je reorganizovana Jugoslovenska armija 1948? Ratni plan «Maksimum»?», *Istorija XX veka*, 1(2008), 57-70.
- (Životić) Животић, Александар, «Немирна граница. Пограничне тензије између Југославије и Албаније (1948-1954)», *Историјски записи*, 1-2(2009), 109-127.
- Zubok, Vladislav, ed. «CPSU Plenums, Leadership Struggles, and Cold War Politics», *CWIHP Bulletin*, no. 10, 1998, 28-33.

Biografija

Katarina Kovačević je rođena 1960 godine u Beogradu. Završila je osnovne studije je na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu 1985. godine. Master studije je pohađala školske 1993/1994. godine na Odeljenju za istoriju Centralnoevropskog univerziteta u Budimpešti. Master rad na temu «Mađarske izbeglice u Jugoslaviji 1956-1957. godine» odbranila je 1994. godine. Doktorske studije upisala je 2007. godine. Od 1989. radi kao bibliotekar na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

Objavila je nekoliko radova i učestvovala na nekoliko međunarodnih konferencija. Govori engleski. Služi se ruskim, nemačkim i mađarskim jezikom.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Катарина М. Ковачевић

Број индекса _____ 5116-206

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

_____ Југословенско-мађарски односи 1953-1956

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 5. децембар 2018. _____

_____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Катарина М. Ковачевић

Број индекса _____ 5116-206 _____

Студијски програм _____ Историја

Наслов рада _____ Југословенско-мађарски односи 1953-1956

Ментор _____ проф. др Љубодраг Димић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 5. децембар 2018. _____

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Југословенско-мађарски односи 1953-1956

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 5. децембар 2018. _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.